

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 144 (№ 5)

Ч. 1. Історичні науки

Київ – 2019

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання
з історичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1328 від 21 грудня 2015 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія KB № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкється за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 11 від 18 квітня 2019 р.)

Збірник входить до міжнародних баз
Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Муляр В. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)

Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Арменія, Єреван)

Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України (Україна, Київ)

Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з історичних наук:

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Дробот І. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Журба М. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)

Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)

Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)

Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)

Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Сушко О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 144 (№ 5). Ч. 1. Історичні науки. – 165 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY

Academy of Sciences of Ukraine

Publishing House Hileya

Hileya
SCIENTIFIC BULLETIN

Volume 144 (No. 5)
Part 1. Historical sciences

Kyiv – 2019

The collection is founded in 2004. Printed on a monthly basis

**Scientific professional publication
on history order of the Ministry of Education and Science
No. 1328 dated 21 December, 2015 (re-registration)**

Certificate of printed mass media's state registration (re-registration): Series KB № 22632-12532IIP from April 17th, 2017

*Printed by decision
of National Pedagogical Dragomanov University (protocol № 11 dated April 18, 2019)*

The collection is a member of international database

Google Scholar; Index Copernicus (Poland); EBSCO Publishing. Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (India).

Honored Chief Editor:

Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Chief Editor:

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Co-editor:

Kyviuk O. P., Doctor of Philosophical Sciences, Senior Scientist, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Muliar V. I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Zhytomyr)

Editorial board:

Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Zelenkov A. I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Minsk)

Kolesnyk V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)

Myrzakhanian R., Doctor of Historical Sciences, (Armenia, Ierevan)

Mykhalchenko M. I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)

Rafalskii O. O., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Saveliev V. L., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Soldatenko V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)

Stepyko M. T., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Editorial board Historical Sciences:

Voitsekhivska I. N., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Drobot I. I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Zhurba M. A., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Lazko G. G., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Minsk)

Lysak V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Mariupol)

Mezga M. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Homel)

Mykhailiuk V. P., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Starobilsk)

Stoian T. A., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Sushko O. O., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Chernega L. M., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Shapoval Y. I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Hileya: Scientific Bulletin. – Kyiv : «Publishing house «Hileya», 2019. – Volume 144 (№ 5). Part 1. Historical Sciences. – 165 p.

The collections' concept is based on a multifaceted scientific coverage of the problems of formation of informational civilization. The main headings cover areas of historical, philosophical and political sciences. It is designed for specialists in the humanities and socio-political sciences.

©Editorial board, 2019

©Authors of articles, 2019

©National Pedagogical Dragomanov University, 2019

© Academy of Sciences of Ukraine, 2019

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

Дніпропетровське представництво
(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: vivi.dp@ukr.net

Запорізьке представництво
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано–Франківське представництво
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дзвінчук Д. І.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: fuid@ua.fm

Луганське представництво
(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво
(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво
(Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського)
керівник **Макаруч С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво
(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво
(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосяк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво
(Полтавський факультет Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Сумське представництво
(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**,
доктор історичних наук, професор
e-mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво
(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владенова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво
(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво
(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, доктор політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво
(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО
збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагімлі Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президенті Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)
керівник **Моравець Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Ukraine

Vinnitsia Agency

(Vinnitsia National Technical University)
Director **Denysiuk S.G.**, Doctor of Political Sciences, Professor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

Dnipro Agency

(Dnipro National Honchara University)
Director **Vershyna V.A.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: vivi.dp@mail.ru

Zaporizhia Agency

(Zaporizhia National Technical University)
Director **Iemelianenko E.O.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano-Frankivsk Agency

(Prykarpatskii National Stefanyk University, Ivano-Frankivsk)
Director **Dychkovska G.O.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

Luhansk Agency

(Eastern Ukraine National Dal University, Starobilsk)
Director **Mykhailiuk V.P.**, Doctor of Historical Sciences, Professor
e-mail: vital_mih@ukr.net

Lviv Agency

(National University "LvivslaPolitechnika")
Director **Karivets I.V.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: sacre@ukr.net

Mariupol Agency

(Mariupol National University)
Director **Bulyk M.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: vorlok@ukr.net

Mykolaiv Agency

(Mykolaiv National Sukhomlynskii University)
Director **Makarchuk S.S.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
Coordinator **Shkurenko K.O.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Odesa Agency

(Odesa National Mechnykov University)
Director **Barvinska P.I.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: barvinskaja@ukr.net

Podilskyi Agency

(Podilskyi National Agro-Technical University, Kamianets-Podilskyi)
Director **Kolosyuk I.A.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Poltava Agency

(Poltava Department of National Juridical Academy)
Director **Kucepal S.V.**, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Symu Agency

(Symu National University)
Director **Dehtiarov S.I.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil Agency

(Ternopil National Pedagogical Hnatiuk University)
Director **Klish A.B.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: klish_andriy@ukr.net

Uzhgorod Agency

(Uzhgorod National University)
Director **Meleganych G.I.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: melgi@ukr.net

Uman Agency

(Uman National Pedagogical Tychyna University)
Director **Kryvosheia I.I.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkiv Agency

(National Technical University "KharkivPolitechnical Institute")
Director **Vladlenova I.V.**, Doctor of Philosophical Sciences, Professor
e-mail: vladlenova@email.ua

Khmelnysk Agency

(Khmelnysk National University)
Director **Gotsuliak V.M.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: gotsuliak@ukr.net

Cherkasy Agency

(Cherkasy National Khmelnytskii University)
Director **Vasylchuk E.O.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernigiv Agency

(Chernigiv National Institute of Economy and Management)
Director **Topol O.V.**, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: topololga@ukr.net
Coordinator **Horobets C.M.**, Junior Scientist
e-mail: olen-g@yandex.ru

Agency of collection «Hileya scientific bulletin» in Azerbaijan

(Azerbaijan National Scientific Academy, Baku)
Director **Mahmudov M.A.**, Doctor of Philosophy
e-mail: matlabm@yandex.com
Coordinator **Rahimli R.**, Scientist
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Belarus

(Management Academy by the President of Belarus Republic, Minsk)
Director **Aleinikova S.M.**, Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest National Pushkin University, Brest)
Director **Shostak G.V.**, Candidate of Pedagogical Science
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel National Skoryni University, Homel)
Director **Mezga M.M.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: nmezga@gsu.by

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Poland

(Adam Mitskevich University, Poznan)
Director **Dymchuk R.**, Doctor, Lecturer
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Institute of History of Dlugosha Academy, Chenstohov)
Director **Moravets H.**, Doctor, Lecturer
e-mail: mornor@wp.pl

You are welcome to visit our webpage: www.gileya.org
e-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Also visit: Webpage of National Vernadskyi Library of Ukraine:
www.nbuv.gov.ua/portal

Section: Scientific Publications of Ukraine: magazines and collection of scientific papers

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 39

**ВЕРОВАННЯ НАСЕЛЕННЯ БАРДЫ
МЕСТО ПАЛОМНИЧЕСТВА ИМАМЗАДЕ****BELIEFS OF THE POPULATION
OF BARDA IMAMZADE PILGRIMAGE SITE****ВІРУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ БАРДИ
МІСЦЕ ПАЛОМНИЦТВА ІМАМЗАДЕ****Асланов С. Дж.,**

докторант отдела «Этнографии современного периода», Институт Археологии и Этнографии (Азербайджан), e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

Aslanov S. J.,

PhD student of the Department of Ethnography of the Modern Period, Institute of Archeology and Ethnography (Azerbaijan), e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

Асланов С. Дж.,

докторант відділу «Етнографії сучасного періоду», Інститут Археології та Етнографії (Азербайджан), e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

Во всех регионах Азербайджана, в том числе в Барде на основе признания ряда мест как святыни также сыграли большую роль верования, связанные с огнем и очагом. Одним из священных мест, занимающим важное место в верованиях населения Барды является усыпальница Имамзаде. В святыне Имамзаде расположенном в городе Барде покоится внук дочери Имама Джафари Садига. Эмигрировавший в те времена от преследований, проводимых халифом Аббаси по отношению к семье Ахли-Бейт, Шахзаде Исмаил, влюбленный в Ахли-Бейт, нашел пристанище на Азербайджанской земле. Один из древнейших городов Азербайджана – Барда, становится местом проживания Шахзаде Исмаила. Оставившую часть своей жизни он прожил на этой земле, где и был похоронен. В XII веке купец по имени Ибрагим замечает, что народ часто посещает определенную могилу. Из рассказов он узнает, что это могила внука дочери Имама Джафари Садига – Шахзаде Исмаила. Вблизи святыни Имамзаде, во восточной части комплекса расположены алтари, в основном знатных родов, могилы известных лиц. На кладбище вокруг Имамзаде, охватывающем широкую территорию, наряду с известными в разные исторические времена людьми захоронены и простые люди. Похороны этих знатных личностей здесь, указывает на то, что святыня Имамзаде является ценным очагом, святым историческим местом, имеющим большое значение для Барды, а целиком для Карабаха, Азербайджана. Как видно из собранных материалов об очагах, святынях и местах паломничества, будучи из народных верований, эти священные места как в определенные дни (по пятницам (джума), религиозные праздники), так и все время посещаются.

Ключевые слова: Барда, Имамзаде, паломничество, вера.

In all regions of Azerbaijan, including Barda, on the basis of recognition of a number of places as sacred places, beliefs associated with fire and hearth also played a large role. One of the holy places that occupies an important place in the belief of the population of Barda is the tomb of Imamzade. In the sanctuary of Imamzade, located in the city of Barda, lies the grandson of Imam's daughter, Jafari Sadiq. At that time, emigrating from the persecution carried out by the caliph of Abbasi towards the Ahli-Beit family, Ismail Shahzade, who was in love with Ahli-Beit, found refuge in Azerbaijan. One of the most ancient cities of Azerbaijan – Barda, becomes a place of residence for Shahzade Ismail. The rest of his life he lived in this land, where he was

buried. In the twelfth century, a merchant named Ibrahim noticed that people often visit a certain grave. From the stories he learns that this is the grave of Imam Jafari Sadiq's grandson – Shahzade Ismail. In the vicinity of the shrine of Imamzade, in the entrance of the complex there are altars, mainly of noble birth, the graves of famous people. At the cemetery around Imamzade covering a wide area, along with people known in different historical times, ordinary people are also buried. The funeral of these noble personalities here indicates that the holy Imamzadeh is a valuable center, a holy historical place of great importance for Barda, and entirely for Karabakh, Azerbaijan. As can be seen from the collected materials on foci, shrines and places of pilgrimage, being from folk beliefs, these holy places, both on certain days (on Fridays (Juma), religious holidays), are visited all the time.

Keywords: bard, Imamzade, pilgrimage, faith.

У всіх регіонах Азербайджану, в тому числі в Барді на основі визнання ряду місць як святині також зіграли велику роль вірування, пов'язані з вогнем і вогнищем. Одним зі святих місць, що займає важливе місце в віруванні населення Барди є усыпальниця Імамзаде. У святыні Імамзаде розташованому в місті Барді спочиває онук дочки Імама Джафари Садіга. Емігрувавши в ті часи від переслідувань, що проводилися халіфом Аббасі по відношенню до сім'ї Ахлі-Бейт, Шахзаде Ісмаїл, закоханий в Ахлі-Бейт, знайшов притулок на Азербайджанській землі. Одне з найдавніших міст Азербайджану – Барда, стає місцем проживання Шахзаде Ісмаїла. Частина свого життя він прожив на цій землі, де і був похований. У XII столітті купець на ім'я Ібрагім зауважує, що народ часто відвідує певну могилу. З розповідей він дізнається, що це могила онука дочки Імама Джафари Садіга – Шахзаде Ісмаїла. Поблизу святині Імамзаде, у вхідній частині комплексу розташовані вівтарі, в основному знатних родів, могили відомих осіб. На кладовищі навколо Імамзаде, що охоплює широкую територію, поряд з відомими в різні історичні часи людьми поховані і прості люди. Похорон цих знатних особистостей тут, вказує на те, що святыня Імамзаде є цінним вогнищем, святим історичним місцем, що має велике значення для Барди, а цілком для Карабаху, Азербайджану. Як видно із зібраних матеріалів про вогнища, святинях і місцях паломництва, будучи з народних вірувань, ці святі місця як в певні дні (по п'ятницях (джума), релігійні свята), так і весь час відвідуються.

Ключові слова: Барда, Імамзаде, паломництво, віра.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Будучи составной частью духовной культуры, религия, являющаяся крайне важной для человеческого поколения во всех периодах, превратившаяся в среду, питающую его интеллект, его потребность в чистоте и однородности, сыграла важную роль в жизни общества. Археологические раскопки, проведенные в ряде регионов Азербайджана, в том числе на территории Барды, анализ найденных там культурно-вещественных образцов, имеют большое значение с точки зрения изучения религиозно-идеологического мировоззрения проживающего здесь населения. Во времена бытности системы начальных религиозных представлений – анимизма, фетишизма, тотемизма древние люди верили в то, что каждый одушевленный и предмет имеют дух, поклонялись камням, деревьям, огню, солнцу, луне, звездам и их обожествляли. И в настоящее время остатки начальных представлений, как почитаемый объект, проживают в ряде наших регионов, в том числе среди жителей Барды.

Поклонение огню одно из древних верований. С изобретением огня люди себя оберегали от холода, зверей, овладевали навыками охотиться, жарить и есть мясо добытых животных, пользоваться светом огня и др., на огонь смотрели как на оберегающий от злых сил, приносящий удачи, символ счастья, им клянулись. В народе святые места называли «очагом». Во всех регионах Азербайджана, в том числе в Барде на основе признания ряда мест как святыни также сыграли большую роль верования, связанные с огнем и очагом. Население, принимающее исламскую религию, придавая новое значение культу огня, его связывали с личностью Пророка Мухаммада и Имама Али, называли очагами места, где проживали и были захоронены приходящие из их рода, в народе называемыми «сейидами», потомки имамов. Усыпальницам, очагам и святыням, прославившим именами таких людей, народ всегда относился с уважением, считали святым местом, символом чистоты, лечащим больных, сбывающим мечты не имеющих детей, святым местом, приходящим в помощь людям, теряющим надежды в исполнении тех или иных нужд.

Одним из святых мест, занимающим важное место в веровании населения Барды является усыпальница Имамзаде. Эта усыпальница, возведенная в VIII веке нашей эры в связи со смертью потомка имама – Исмаила начала постепенно превращаться в городскую и в целом в международную святыню. Согласно легенде, считавшийся из святых исламского мира, потомок пятого имама Мухаммадбагира, Исмаил, преследуемый, со стороны враждебными исламской религии и ее защитникам, представителями того же племени, со своим братом Ибрагимом перебрались в Иран, позже в Барду, однако в результате предательства были убиты со стороны врагов. После этого события, случившегося в 120-м году по хиджри, между 739–740 годов по миладскому календарю благодарные бардинцы для увековечения памяти Исмаила возвысили этот святой памятник на его могиле. Одним из уникальных качеств комплекса Бардинского Имамзаде является то, что он имеет значение как историко-эпиграфический памятник. Характеризующийся как эпиграфический памятник, это святое место паломничества, также дает основание для его представления как исторический источник. Бардинское Имамзаде, существующие вокруг него многочисленные, отражающие разные исторические этапы и по этой же причине достаточно отличающиеся друг от друга, но имеющие много общего захоронения, а также надгробные строения (памятники) выступают как ценный источник при подробном исследовании с научной точки зрения этнографических традиций, представлений и обрядов, связанных с похоронными обычаями нашего народа, в том числе Бардинского населения. С этой точки зрения надгробные памятники имеют особое значение. Среди особенностей, обуславливающих значение Бардинского комплекса Имамзаде, как важный историко-этнографический источник, должно

быть отмечено, по меньшей мере, сосредоточение вокруг многовековых образцов эпитафии, древних надгробных памятников.

Известно, что в Бардинском комплексе Имамзаде охраняются надгробные памятники и захоронения известных и знатных людей города. Надгробные памятники типа алтаря показывают наличие очень древних и богатых этно-ментальных ценностей, религиозных мировоззрений, обычай погребения. И самое значимое то, что такие захоронения связаны только с Бардой и наравне с тем, что эти обычаи сохранены до наших времен, и сегодня тоже возводятся отдельными племенами. Охрана этих древних надгробных памятников и их строительство, характерных для Барды, доказательство того, что в городе веками проживали богатые традиции, национальные ценности нашего народа. Бардинский комплекс Имамзаде ежегодно посещают тысячи паломников.

А. А. Бакиханов в произведении «Гюлистан-Ирем» указывает на наличие в Барде святыни Имамзаде [1, с. 81]. Г. Осипов пишет: «Среди строений, отличающийся по древности – имеется и место паломничества «Имам» [2, с. 122].

Отсутствие «мехраба» (специальное углубление на стенах мечетей, указывающее направление на Мекку) в Имамзаде тоже подтверждает, что оно является местом паломничества. В 1861 году, исследующий святыню Имамзаде в Барде Борис Дорн писал: «...Там, также имеется древнее имамзаде Ибрагима, о котором не сохранена какая-то информация. Однако, оно функционирует как место паломничества. Ремонт старого здания обошелся его владельцу в 3000 серебряных рублей» [3, с. 18]. По выводу А. Саламзаде раньше это строение было лишь святыней. И отсутствие «мехраба» в интерьере можно объяснить этим. По мнению исследователей информация относительно ремонтных работ, данная Дорном на прямую относится к зданию святыни. По тому, что окружающая здание святыни мечеть была построена в 1868 году, т.е. была добавлена к строению после посещения Дорном [4, с. 31–32]. Информация о строительстве мечети дается и в «Календаре Кавказа» 1886 года: «Святыня Имамзаде находится в населенном пункте Барда, уезд Джаваншир Елизаветпольской губернии. В 1868 году на святыне построена мечеть» [5].

Обратимся к конкретным фактам о том, что святыня была местом паломничества. Макар Бархударянц писал: «На востоке города находится мусульманская святыня – Имамзаде. Здание построено из кирпича, смеси глины и извести. Здание имеет три двери: с юга, запада и севера. В середине строения захоронены два святого человека. Могилы покрыты «шебеке». Последняя укрыта ценным покрывалом, украшенным драгоценными камнями и золотой нитью. За периллой, на паре надгрудного камня видны решетки, обернутые тысячами цветных нитей, кусками шелковой ткани. Это сделано мусульманскими прихожанами [6, с. 35]. З. М. Ямпольский пишет: «в святыню Имамзаде, с начально-магическим верованием, забивали гвозди, чтобы забыть зубную боль [7, с. 197]. «А

некоторые поехав в Хорасан, для сбывания своих желаний проводят несколько дней около могилы Имама Рзы. Азери этот ритуал называют «зевал гетирмек», или «дехил душмаг». Кроме этого, по верованиям, из-за того, что камни обладают тайной силой, люди идут на святыни, называемые «Имамзаде» для сбывания своей мечты. «Имамзаде» такого рода, т.е. захоронения, или святыни Имамов имеются в Гяндже, Ширване, Барде и др. городах. В комнате, где находится могила Имама имеются обыкновенные камни. Приходящие сюда с разными намерениями женщины, для сбывания их мечты берут в объятие один из этих камней. Желание, загаданное в этой позе, тоже сбывалось. В основном, к этому прибегали женщины, не имеющие детей [8, с. 64]. Испытанной клятвой Бардинского населения является «клянусь Имамзаде». Не начавшего ходить ребенка водили вокруг Имамзаде и говорили: «Пришел храмой, хочет ноги, хочет опору от бога!» Заслужившее большую веру и доверие народа «Имамзаде» – имамские захоронения нашли свое отражение и в классической Азербайджанской литературе. Одно из этих образцов можно встретить в стихе Гасым бек Закира «Барда».

Гиблейи хаджете йыхыб озуму,
Имамзадеуе суртдум езуму [9, с. 65].

Примерный перевод:

Лег в южном направлении (к Мекке),
Обтирался лицом об Имамзаде [9, с. 65].

Писатель Абдуррахман бек Хаквердиев в своем произведении веру в Имамзаде Карабахского и Бардинского населения от имени Говхартаджа выразил таким образом: «Нет, это не дело лекарств. Вчера я пошла в Имамзаде и зажгла там свечу. Имамзаде помог моей дочери. Это чудо. Лекарство не сможет лечить болезнь за один день» [10, с. 102]. Юсиф Везир Чемазминли писал: «В настоящее время Барда маленький поселок. У него есть святыня с названием «Имамзаде» [9, с. 174].

Вблизи святыни Имамзаде, во входной части комплекса расположены алтари, в основном знатных родов, могилы известных лиц. На кладбище вокруг Имамзаде, охватывающем широкую территорию, наряду с известными в разные исторические времена людьми захоронены и простые люди. Похороны этих знатных личностей здесь, указывает на то, что святыня Имамзаде является ценным очагом, святым историческим местом, имеющим большое значение для Барды, а целиком для Карабаха, Азербайджана. Как видно из собранных материалов об очагах, святынях и местах паломничества, будучи из народных верований, эти святыне места как в определенные дни (по пятницам (джума), религиозные праздники), так и все время посещаются.

Повешение в этих святынях кусков цветных тканей, маленьких колыбелей, символических детских игрушек, посыпать пшеницу, зажигать свечи, приклеивание камня, будучи остатками культа отцов, на самом деле это элементы, доходящие до нас со времен приношения святым местам бескровных жертвований древними тюрками. Кроме этого, приношение жертв в этих святых местах, прошение

у бога исполнения своих желаний, ради уважения усопших здесь, тоже составляет тождество с семантической точки зрения, с культом приношения жертв с кровью у древних тюрков. В получении ясного представления о духовной культуре, обычаях, жизни, представлениях Бардинского населения роль верований имеет большое значение. Из проведенных исследований и анализов еще раз становится ясно, что в верованиях Бардинского населения Имамзаде занимает особое место и нанес свое клеймо на духовную культуру. Как результат показывается, что каждое изменение в быту, хозяйственной деятельности населения, праздники в отрицательном или положительном смысле отражены в его верованиях.

Список использованных источников

1. Бархударянц, М. 'Арцах', Перевод М. Яргюлянца, НАИИ НАНА, инв. №1662, 461 с.
2. Дорн, Б., 1864. 'Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря', *Труды Восточного отдела Импер. Археол. Общества*, Ч. VIII, СПб., 311 с.
3. Осипов, Г., 1893. 'Селения Барда Дзеванширского уезда Елизаветпольской губернии', *СМОМПК*, Вып. XVII, с.122, Тифлиси, с.601.
4. Саламзаде, АБ., 1964. 'Архитектура Азербайджана XVI–XIX вв.', Б.: *Издам. АН АзССР*, 255 с.
5. Ямпольский, ЗИ., 1962. 'О первобытных корнях культа святых в Исламе (По материалам Азербайджана)', *Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarix muzeyinin əsərləri*, V cild, Bakı: *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı*.
6. Bakıxanov, AA., 2000. 'Gülüstani İrəm', Tərcümə edən M. Əskərlı, Bakı: *Minarə*, 224 səh.
7. Çəmənzəminli Yusif Vəzir, 2005. 'Seçilmiş əsərləri', 3 cildə, III cild, Bakı: *Avras*, 440 səh.
8. Haqverdiyev, Ə., 2005. 'Seçilmiş əsərləri', 2 cildə, II c., Bakı: *Lider*, 501 səh.
9. 'Mühacirətdə folklor araşdırmaları', 2015, I kitab, Bakı: *Elm və təhsil*, 252 səh.

References

1. Barhudarjanc, M. 'Arcah (Artsakh)', Perevod M. Jarguljanca, *NAII NANA*, inv. №1662, 461 s.
2. Dorn, B., 1864. 'Otchet ob uchenom puteshestvii po Kavkazu i juzhnomu beregu Kaspijskogo morja (Report on a scholarly trip to the Caucasus and the southern shore of the Caspian Sea)', *Trudy Vostochnogo otdela Imper. Arheol. Obshchestva*, Ch. VIII, SPb., 311 s.
3. Osipov, G., 1893. 'Selenija Barda Dzhevanshirskego uезда Elizavetpol'skoj gubernii (Villages of Bard, Dzhevanshirske District, Elizavetpol Province)', *SMOMPK*, Vyp. XVII, s.122, Tiflis', s.601.
4. Salamzade, AB., 1964. 'Arhitektura Azerbajdzhana XVI–XIX vv. (Architecture of Azerbaijan XVI – XIX centuries)', B.: *Izdat. AN AzSSR*, 255 s.
5. Jampol'skij, ZI., 1962. 'O pervobytnyh kornjah kul'ta svjatyh v Islame (Po materialam Azerbajdzhana) (On the primitive roots of the cult of saints in Islam (According to the materials of Azerbaijan))', *Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarix muzeyinin əsərləri*, V cild, Bakı: *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı*.
6. Bakıxanov, AA., 2000. 'Gülüstani İrəm', Tərcümə edən M. Əskərlı, Bakı: *Minarə*, 224 səh.
7. Çəmənzəminli Yusif Vəzir, 2005. 'Seçilmiş əsərləri', 3 cildə, III cild, Bakı: *Avras*, 440 səh.
8. Haqverdiyev, Ə., 2005. 'Seçilmiş əsərləri', 2 cildə, II c., Bakı: *Lider*, 501 səh.
9. 'Mühacirətdə folklor araşdırmaları', 2015, I kitab, Bakı: *Elm və təhsil*, 252 səh.

* * *

УДК 94:323.1(477:438:477.4)«1900/1914»

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (1900–1914 РР.)
UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN GALICIA
AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
(1900–1914)**

Баран І. В.,

кандидат історичних наук, доцент,
Львівський національний аграрний
університет (Львів, Україна),
e-mail: 1604102018@ukr.net

Baran I. V.,

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Lviv National Agrarian
University (Lviv, Ukraine), e-mail 1604102018@ukr.net

Розглянуто проблему українсько-польських взаємовідносин у Галичині на початку ХХ століття (1900–1914 рр.). Визначено їхній складний характер, обумовлений поєднанням національних, ідеологічних, державно-політичних, геополітичних, соціальних суперечностей. Проаналізовано позиції основних таборів: москвофілів і українських національних сил, польських правих (подоляків) і націонал-демократів; зроблено акцент на значенні протистояння консервативної та лівої націоналістичної (що народжувалася) ідеологій. Розглянуто основні етапи і проблеми протистояння. Зроблено висновок, що українсько-польські взаємини у 1900 – 1914 рр. відображали складний процес соціальної і геополітичної трансформації тогочасного світу. Протистояння української та польської громад краю визначалося протистоянням консервативної і модерної національної ідеологій. Демократизація політичної системи країни, якої вимагали українські національні партії, призводила до утворення масової держави – репрезентанта політичної нації. Польські праві консервативні партії (і москвофіли) намагалися діяти в реаліях станової держави. Соціальний і національний конфлікт у Галичині, отже, були переплетені. Відсутність у складі українського населення краю власної аристократії надавала йому специфіку, загострюючи протистояння і послаблюючи позиції української громади. Українсько-польські взаємини були вплетені в систему імперських і регіональних взаємин народів Австро-Угорської імперії. Зокрема, визначну роль відігравали геополітичні маневри навколо так званого австро-польського проекту трансформації.

Ключові слова: українсько-польські відносини початку ХХ ст., москвофіли, національні сили, подоляки, Галичина.

The article deals with the problem of Ukrainian-Polish relations in Galicia at the beginning of the 20th century (1900–1914). Determined by their complex nature, defined by a combination of national, ideological, state-political, geopolitical, and social contradictions. The positions of the main camps: the Moscovites and the Ukrainian nationalists, the Polish right (rivals) and the national-democrats are analyzed; the emphasis is placed on the significance of the opposition to the conservative and left-wing nationalist ideologies. The stages and problems of confrontation are considered. It is concluded that the Ukrainian-Polish relations between 1900 and 1914 reflected the complex process of social and geopolitical transformation of the contemporary world. The confrontation between the Ukrainian and Polish communities of the region was determined by the confrontation between the conservative and modernist nationalist ideologies. Democratization of the political system of the country, which was demanded by Ukrainian national parties, led to the formation of a mass state – a representative of a political nation. Polish right conservative parties (and Moscovites) tried to act in the realities of the pope's state. The social and national conflict in Galicia, therefore, were intertwined. The absence of a part of the Ukrainian population of the land of his own aristocracy gave him specifics, exacerbating confrontation, and weakening the position of the Ukrainian community. Ukrainian-Polish relations were interwoven into the system of imperial and regional relations of the peoples of the Austro-Hungarian Empire. In particular, geopolitical maneuvers around the so-called Austro-Polish regional transformation project played a prominent role.

Keywords: Ukrainian-Polish relations of the beginning of the 20th century, Moscovites, nationalists, rivals, Galicia.

Постановка проблеми. Українсько-польські взаємини складали кардинальну проблему політичного процесу на західноукраїнських

землях на переломі ХІХ – ХХ ст., у доленосну епоху національного відродження напередодні революційних подій із відновлення української державності. У ході важкого протистояння і діалогу з польськими політичними силами українці краю відстоювали переважно власні прагнення до національної автономії, право на самостійне політичне існування. Цей процес мав складний і неоднозначний характер, адже питання українських і польських національно-політичних прагнень у цю епоху опинилися на перехресті не лише національних, але й ідеологічних, державно-політичних, геополітичних, соціальних суперечностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українсько-польські взаємини на початку ХХ ст. досліджені в низці ґрунтовних наукових праць, зокрема, у фундаментальній розвідці М. Стахівця «Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772 – 1918)» [6]. Це узагальнювальне дослідження, видане в середині минулого століття, концептуально змальовує боротьбу за Східну Галичину двох національних таборів – українського та польського, що частково відбиває складність соціальних і політичних взаємин у краї. Цій темі присвячено праці Л. Зашкільняка, А. Кучеренко, О. Аркуш, В. Расевича. Важливе значення має робота І. Чорновола, який узагальнює біографічну інформацію про українських депутатів Галицького сейму в 1861 – 1914 рр. [8]. Досить багато праць, присвячених парламентській і політичній боротьбі в Галичині, створено польськими істориками, зокрема, роботи Ч. Паргача, Я. Вісніцькі, М. Семчишина та ін.

Метою статті є розгляд проблеми українсько-польських взаємин у Галичині на початку ХХ ст. як складної системи відносин, обумовлених ідеологічними, державно-політичними, геополітичними, соціальними чинниками.

Виклад основного матеріалу. Аналіз українсько-польських взаємин у Галичині початку ХХ ст. неминує потребує визначення їхньої ролі й місця в загальнодержавному й геополітичному контекстах, адже через специфіку національно-державного устрою Австро-Угорщини протистояння у краї неминує відбивалося на хитких балансах взаємин між окремими регіонами й народами багатонаціональної імперії. Так, через обставини, які історично склалися, у межах Австро-Угорщини землі Галичини розглядалися як інтегральна частина австрійської провінції Королівства Галичини та Володимирії. Тобто, як частина колишньої польської держави, включеної до складу імперії за розділами Польщі кін. ХVІІІ ст. Розгляд краю як частини історичної Польщі підсилювався демографічним переважанням у ньому поляків, до чого призвело адміністративне приєднання до нього частини історично польських земель Малопольщі (із Краковом).

Не можна сказати, що така ситуація цілком влаштовувала урядові кола у Відні. Демографічна й політична вага польської меншини дозволяла їй претендувати на роль однієї з провідних сил у складі держави. На початку ХХ ст. обговорювалися проекти федеративного переустрою Австро–

Угорщини й перетворення в плані підвищення ролі її чеської і польської меншин, чому активно опирався уряд Угорського королівства.

Польська меншина була цілком суб'єктною в цій боротьбі, адже вона була представлена не лише «народними» політичними групами – масовими політичними партіями, але й впливовою аристократією. Відсутність української аристократії в реаліях епохи означала неповну політичну суб'єктність українців Галичини. У другій половині XIX ст. імперський уряд використовував українсько–польські суперечності з метою створення певної протизагони політичним амбіціям польських еліт, але вочевидь не мав «гідного» партнера для більш серйозного діалогу з українською менщиною.

Із геополітичного погляду українсько–польські взаємини також не могли бути вирішеними без огляду на роль «польської проблеми» загалом. Пожвавлення польського національного руху й загальноєвропейський конфлікт, що насувався, примушували країни, до складу яких входили польські землі, розглядати проекти зміни державних кордонів і майбутнього політичного устрою Польщі. Більш рельєфно ці проекти були виявлені в ході Першої світової війни. Але в передвоєнну епоху можна було визначити деякі особливості позицій сторін. Так, владні кола Німеччини займали найбільш непримиренну щодо польського народу позицію, розраховуючи на завершення асиміляції вже включених до її складу польських земель і розширення контролю над новими територіями Польщі в ході війни з Росією. Лідер польської Народно–демократичної партії Р. Дмовський розглядав Німеччину (а не Росію) як головного ворога Польщі і скептично ставився до можливостей Австро–Угорщини щодо здійснення незалежної політики через її зростаючу залежність від Німеччини [18, с. 227].

Росія на той час намагалася реалізувати проект асиміляції контрольованої території Польщі з утворенням так званого Привіслінського краю. Австро–Угорщина розглядала можливість перетворення на триєдину австро–угорсько–польську монархію із включенням до власного складу земель Великопольщі (так званий Великопольський проект вирішення польського питання, який австро–угорська дипломатія відстоювала в роки Першої світової війни).

Роль української меншини виявлялася для австрійської політики менш значною. Владні кола імперії були, безумовно, зацікавлені в обмеженні російського впливу на українців Галичини, який здійснювався під гаслами слов'янської єдності, або російсько–русинської ідентичності. Здійснення привабливих для Відня геополітичних проектів на кшталт Великопольського, наприклад, через розширення «австрійської» України на землі Придніпров'я, були можливими лише за досягнення військових успіхів у майбутній війні, які на той час мали вважатися малоімовірними.

Як часто зазначають дослідники, і це загалом відповідає тогочасним суспільним реаліям, які

були наслідком тривалого історичного розвитку, для Східної Галичини селянин був синонімом українця, поляк – поміщика і дворянина [10, с. 183]. Популярним був вислів «Nędza Galicji» («нужда Галиції»), уведений в обіг у книзі Станіслава Шче–Пановського [18, с. 220]. Отже, соціальний аспект політичного протистояння загострювався малоземеллям і аграрним перенаселенням [4]. Це мало відповідні наслідки і для програм, і для позицій політичних партій.

По–перше, у політичному сенсі українці Галичини на початку XX ст. були представлені консервативними політичними групами, об'єднуваними в табір москвофілів, та українськими політичними партіями лівого й національного спрямування. Польські політичні сили, які їм опонували, були представлені табором Подоляків – правого консервативною і аристократичною групою, яка включала великих землевласників краю, та польськими лівими й національними партіями.

По–друге, позиції політичних сил не визначалися лише прямим соціальним і національним протистоянням двох груп населення – українського й польського. Більш актуальним був конфлікт консервативного й модерного національного світоглядів. Так, москвофіли Галичини, будучи репрезентантами частини українського населення краю, примикали до проросійського слов'янського табору в Австро–Угорщині. Вони ж підтримували консервативну ідеологію, виступаючи проти демократичних і соціальних гасел. Переконанням подоляків були властиві консерватизм, анти–демократизм й елітизм [17]. Зростання впливу українських партій краю, які спиралися на селянські низи, було неприйнятно для них, насамперед, через порушення консервативної соціальної стабільності. Боротьба проти вимог український партій була для подоляків, як і для москвофілів, боротьбою із соціальним радикализмом [10, с. 188]. Унаслідок об'єднання в один край Східної Галичини й Західної Галичини (із землями Малопольщі) політична ситуація становила досить цікаве й суперечливе поєднання: у демократичному процесі змагалися право–консервативний і лівий національний табори, кожний із яких поділявся всередині на непримиренні табори за національною ознакою.

Позиція польських національних сил щодо українського питання також не визначалася механічною послідовністю. Інтереси українських партій і національних польських партій були, за мірками часу, радикальними й лівими. Обидві були зацікавлені у введенні широкого виборчого права й демократизації політичних систем. «Тотальне» за характером національне протистояння, яке могло (і мало) за цим відбутися, ще не було очевидним. Лідер польських національних сил Р. Дмовський писав щодо українців у своїй книзі «Думки сучасного поляка»: «Для нашого національного майбутнього щодо русинів 1) необхідна одна з двох речей, або що вони всі, або деякі з них, якщо це можливо, поляки; 2) або що вони стають незалежним, сильним руським народом, здатним захищати свою незалежність, нічого нам, але і москвичам, здатним боротися за

неї і тим самим формувати наш союзник у боротьбі з Росією... Якщо русини повинні стати поляками, то вони повинні бути полонізовані, і якщо вони стануть русинським народом, здатним жити і боротися, необхідно змусити їх боротися через важкий шлях того, що вони хочуть, щоб вони були загартовані в жару битви» [9, с. 98–99]. Зіткнення консервативного й національного світоглядів та ідеологій є не менш відчутним, аніж суто національні суперечності [18].

Отже, об'єктивні обставини підштовхували українські політичні сили до реалізації певної логіки політичних завдань. По-перше, це реалізація власної демографічної переваги через поділ Галичини на Західну і Східну (відділення від Галичини етнічних польських земель Малопольщі) і через демократизацію виборчого законодавства. Вимоги широкого виборчого права зсували українських політиків вліво. По-друге, вони мали висувати лівій радикально-демократичні гасла, які забезпечували бажані політичні реформи й відбивали інтереси малоземельного селянства. Опонуючі польські політичні групи мали вирішувати складне завдання. Вони мали поєднати соціальні, радикально-демократичні й національні гасла, які спиралися на настрої переважної більшості населення Східної Галичини.

Політична боротьба була переважно зосереджена на виборчих кампаніях до австрійського парламенту та регіонального Галицького сейму. Виборча система була куріальною і складною, відбиваючи досягнуті в боротьбі баланси сил, а не рівне конкурентне представництво.

Так, напередодні 1900-х рр. тенденція щодо зрушення вліво виявилася і серед українських політичних партій, і серед виборців Галичини. Відбувся розкол у структурах РУРП. Деякі активісти, які тяжіли до Польської соціал-демократичної партії Галичини, утворили Українську соціал-демократичну партію (УСДП, М. Ханкевич, Я. Бачинський). Унаслідок злиття частини розколу (І. Франко, В. Будзиновський) з українськими національними політиками (Д. Романчук, М. Грушевський, Т. Окуневський) була створена Русько-Українська Національна Демократична партія (ПРООН). Партія вимагала автономії, загального виборчого права, підтримувала селянські страйки. На окремих мітингах лунала вимога розпуску верхньої палати австрійського парламенту. У 1900 році під час парламентських виборів виявилася тенденція блокування лівих політичних сил, яка викликала певне занепокоєння у правих польських колах [15, с. 14–15]. Українські за складом політичні партії посилювали свою позицію завдяки акцентуванню соціальних гасел. Створювалося класичне для політичного процесу ХХ ст. поєднання соціальних і національних гасел.

Під егідою намісника краю Леона Пінінського на початку 1900-х рр. правлячі право-консервативні кола здійснюють політичні маневри, спрямовані на зближення із консервативними москвофілами [14, с. 111]. За адміністративної і політичної підтримки на виборах 1901 р. москвофіли повернулися до Галицького сейму, отримавши 3 з 13 місць,

завойованих українським населенням краю [10, с. 188]. Здавалося, Л. Пінінському вдалося посилити позиції подоляків, створивши союз польських та українських консервативних сил краю. Проте «українськість» москвофілів, і їхня можливість впливати на українську громаду краю були відкритим питанням.

У 1902 р. чинником політичного життя стають селянські страйки. Страйковий рух охопив двадцять вісім округів, зокрема Збараж, Тернопіль, Чортків, Бучач та Залещики. У той час як у червні 1902 р. перші страйки зазвичай виникли стихійно й мали економічні вимоги, надалі вони все частіше були спровоковані агітацією українських радикалів (у тому числі студентів українського походження). Натопи озброєних палицями селян оточували поміщицькі особняки, здійснювали напади на привізних робітників, знищували зібране зерно. Унаслідок урядових репресій було заарештовано 440 українських селян і агітаторів, відкрито 350 кримінальних справ. Хід подій викликав негативну реакцію москвофілів [10, с. 189]. Особливу увагу намісник краю звертав на участь української учнівської молоді в політичних виступах, повідомляти про це повітових старост і управління поліції зобов'язували секретним циркуляром [1, оп. 1, спр. 2776, арк. 2778]. Підтримка москвофілами репресивних дій крайового уряду, який асоціювався з великими землевласниками-поляками, була політично тупиковим шляхом. Зважаючи на об'єктивні умови краю (аграрне перенаселення, малоземелля, невирішені національно-культурні й політичні вимоги), цей шлях не мав перспектив.

На конфіденційній нараді українських депутатів Рейхсрату, галицького й буковинського сеймів було сформовано консолідовану позицію, яка передбачала змагання за перетворення Австро-Угорщини на федеративну державу, реформування виборних органів влади, поділ Галичини на українську та польську частини [7, ф. 146, оп. 148, спр. 214, арк. 105–107]. Українські національні сили відповіли на політику Л. Пінінського формуванням послідовної програми опору.

Революція 1905 р. у Росії спровокувала нове загострення ситуації в Галичині. По краю прокотилася нова хвиля селянських страйків. Було здійснено важливу реформу виборчої системи, яка скасовувала систему курій на виборах до Державної ради. Проте в сільській місцевості Галичини були введені дворівневі округи з 50% голосів (плюс 1) за перший мандат і 25% за другий мандат (плюс 1). На виборах, що відбулися у травні 1907 року, українці отримали 27 місць. Щодо польських партій, то Польська селянська партія отримала 17 місць, а національна демократія – 16. Подоляки отримали 8 місць, а краківські консерватори – лише 2. Результати виборів показали, що відбулися великі зрушення в політичній системі, які праві консервативні кола розглядали як катастрофічні [18, с. 226].

У цих умовах новий намісник краю в 1903 – 1908 рр. (і маршалок Галицького сейму в 1901 – 1903 рр.) граф Анджей Казімеж Потоцький здійснює нову спробу політичного маневру між українськими

лівими національними політиками й москвофілами. У жовтні 1907 р. він спробував досягти компромісу з національним українським рухом, пропонуючи продовження субсидій українським культурним установам, низку управлінських посад та три нові молодші школи. Спроби поступок спровокували негативну реакцію польських партій – націонал-демократів і подоляків [18, с. 226]. У рамках єдиного краю Східної та Західної Галичини питання могло мати певне вирішення лише за умов серйозних поступок українській громаді. Це було очевидним, мабуть, і для самого А. Потоцького, але усвідомлення становища польськими політиками було досить інерційним.

У 1908 р. москвофіли посилили свої позиції, взявши участь у з'їзді неославістів у Празі. З'явилася нова динамічна група «молодих русофілів» на чолі з юристом з Коломиї Дудикевичем. Не досягнувши угоди з українським рухом, намісник санкціонував тиск на українців на нових виборах. В обставині зловживань та адміністративного терору було забезпечено успіх москвофілів. Така політика спровокувала хвилю насильства. 6 лютого 1908 р. було вбито жандармами популярного українського громадського діяча Марка Каганця. 12 квітня 1908 р. А. Потоцький був убитий українським студентом Мирославом Січинським [3]. Кінець «епохи ілюзій» вимагав вироблення більш реалістичної політики [10, с. 189].

Намісником краю було призначено Міхала Бобжинського – історика, автора резонансної і критичної праці «Нарис історії Польщі». М. Бобжинський здійснив у польській історіографії перегляд поглядів на козацько-польські війни XVII ст., вказавши, що політика Речі Посполитої була недалекоглядною, а інтереси магнатів – егоїстичними й такими, що суперечили потребам країни [5]. М. Бобжинський був переконаним прихильником австрійської орієнтації в польській політиці, вважаючи інтереси Австрії і поляків однаковими. Його каденція припадала на геополітичне загострення, пов'язане з Боснійською кризою і загрозою війни з Росією. М. Бобжинський аргументував необхідність підтримки українських національних політиків як антиросійської групи і забезпечення лояльності українського населення у воєнній ситуації. М. Бобжинський користувався довірою імператора. На особистому прийомі Франц-Йосип I сказав йому: «Ви були моїм єдиним кандидатом». М. Бобжинський підтримував приїзд до Галичини М. Грушевського й виступив як прихильник угоди з українцями [18, с. 229–230]. М. Бобжинський зробив ряд поступок українському рухові. Так, український кандидат І. Ківкул став членом Національного департаменту. Було легалізовано українську «Січ». Проте пропозиції Бобринського щодо відкриття нових українських гімназій не були прийняті Сеймом [10, с. 190]. Намісник краю вимушений був балансувати між політичними таборами, щонайменше один із яких не був готовим до суттєвого компромісу.

Політика поступок зіткнулася з проблемою своїх меж. За каденцію М. Бобжинського центральною проблемою українсько-польських політичних

взаємин була проблема українського університету у Львові. Фактично це була проблема боротьби за Львів як головне місце краю, що цілком усвідомлювалося [12, с. 49]. Зростання питомої ваги освічених українців мало призвести до зміни їхньої питомої ваги в середніх соціальних прошарках і, відповідно, до переважання українців й у складі міського населення краю.

Традиційним контраргументом (який поділяв М. Бобжинський) була «культурна незрілість русинів», неготовність українців до створення університету. Цей аргумент висував ще польський діяч краю граф Агенор Голуховський у середині XIX ст. [16, с. 288]. Проте, ці аргументи не сприймалися українською молоддю, що виливалося у сплески насильства. Зіткнення польських і українських студентів паралізували роботу університету в 1907 р. У 1908 році проти губернатора було організовано бурхливу демонстрацію вже польської молоді. У 1910 р. в університеті сталися нові зіткнення між польськими та українськими студентами. Було використано навіть вогнепальну зброю, вбито українського студента. Бобжинський був змушений вводити в будівлі університету поліцію.

Боротьба українців за університет впліталася в аналогічні синхронні події. За власність університету боролися чехи у Брно, італійці – у Трієсті, словенці – у Любляні. Складний баланс сил призводив до того, що поданий С. Дністрянським і О. Колесою 21 січня 1909 року спільний проект про створення українського університету у Львові не знаходив підтримки в парламенті [13]. Компромісна позиція намісника зазнавала нападів з обох боків – з боку польських національних демократів та українських національних політиків [2]. Бобринський протистояв «антиблокам». Він звинуватив національних демократів у тому, що вони зводили ситуацію до рівня «жорстокої, плеємінної боротьби» [11, с. 112].

Тупик у питанні відкриття університету актуалізував питання реформи виборчого законодавства, зміні у якому дозволили б українцям підвищити власну політичну вагу. Тривало протистояння в комісіях із виборчої реформи. Загальні політичні обставини (Перша Балканська війна) примушували імперський уряд тиснути, вимагаючи досягнення компромісу. У листопаді та грудні 1912 року польські партії під патронатом губернатора Бобжинського провели інтенсивні переговори з українськими національними силами, а позиції обох сторін значно наблизилися до поступок, проте позиції подоляків та москвофілів були ще непримиренними. Після довгих переговорів у 1913 році М. Бобринському вдалося досягти компромісу. Українцям було гарантовано 27% місць. За оцінками польських істориків, це був найскладніший проект у європейській парламентській практиці [18, с. 231]. Проте, через критику польських єпископів, які вважали, що «проект реформи викликає найбільш серйозні фундаментальні проблеми й загрожує потоком радикалізму», Бобжинський подав у відставку [18, с. 232].

14 лютого 1914 р. за посередництва митрополита виборчий закон було змінено. У новому сеймі

українцям було гарантовано 61 із 227 депутатських місць [10, с. 193]. Таким чином, було досягнуто вагомий зрушення, які можна було вважати за поточний компроміс: українці краю досягли не символічного, а реального представництва у крайовому парламенті. Це відкривало широкі перспективи для політичного відстоювання інтересів українського населення краю. Але, як відомо, розвиток подій був скоригований початком Першої світової війни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, українсько-польські взаємини у 1900 – 1914 рр. відображали складний процес соціальної і геополітичної трансформації тогочасного світу. Протистояння української та польської громад краю визначалося протистоянням консервативної і модерної національної ідеологій. Демократизація політичної системи країни, якої вимагали українські національні партії, призводила до утворення масової держави – репрезентанта політичної нації. Польські праві консервативні партії (і москвофіли) намагалися діяти в реаліях станової держави. Соціальний і національний конфлікт у Галичині, отже, були переплетені. Відсутність у складі українського населення краю власної аристократії надавала йому специфіки, загострюючи протистояння й послаблюючи позиції української громади. Українсько-польські взаємини були вплетені в систему імперських і регіональних взаємин народів Австро-Угорської імперії. Зокрема, визначну роль відігравали геополітичні маневри навколо так званого австро-польського проекту трансформації.

Список використаних джерел

1. 'Державний архів Львівської області', Ф.350.
2. Кучеренко, АА., 2015. 'Українське питання в діяльності намісника Галичини Міхала Бобжинського на шпальтах газети «Діло»', *Історичний архів*, 15, с.63–68.
3. Кучеренко, АА., 2012. 'Українське питання в політиці намісника Галичини А. Потоцького (1903–1908 рр.)', *Історичний архів*, 8, с.46–50.
4. Кучеренко, АА., 2013. 'Українсько-польські відносини в Галичині та процеси модернізації в Австро-Угорщині (1900–1918 рр.) в історіографії', *Чорноморський літопис*, 7, с.45–51.
5. Ребенко, ВВ., 2017. 'Українське козацтво початку XVII ст. у «Нарисі історії Польщі» М. Бобжинського', *Гілея: науковий вісник*, Спец. вип., с.56–60.
6. Стахів, М., 1958. 'Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918) = West Ukraine and the Policy of Poland, Russia, and the West (1772–1918): [в 6 т.]', Укр. робітн. союз, Нац.-освіт. б-ка. – Скrentон: [З друк. Народ. Воли], 1958 – 1961. Т.1.
7. 'Центральний державний історичний архів України у Львові', Ф.146.
8. Чорновол, І., 2010. '199 депутатів Галицького сейму', Львів: *Триада плюс*, 228 с.
9. Dmowski, R., 1904. 'Myśli nowoczesnego Polaka', Lwów: *Nakł. Towarzystwa Wydawn.*
10. Górski, A., 2013. 'Powikłane polityczne relacje polsko-ruskie w Galicji Wschodniej w okresie autonomii', *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, c.182–194.
11. Łazuga, W., 1982. 'Ostatni Stańczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty', Toruń: *Wydawnictwo Adam Marszałek*.
12. Michalewska, K., 1984. 'Sprawa Uniwersytetu Ukraińskiego w latach 1848–1914', *Studia Historyczne*, 1, c.35–89.
13. Moklak, J., 2014. 'Walka o uniwersytet ukraiński we Lwowie – kontekst włoski i południowosłowiański (1908–1914)', *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Українознавство*, 1, с.43–46.
14. Partacz, C., 1996. 'Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908', Toruń.
15. Semczyszyn, M., 2013. 'Polsko-ukraińska rywalizacja wyborcza podczas wyborów do Sejmu Krajowego w Galicji Wschodniej w latach 1867–1901. Litopys', *Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce*, 3, p.5–21.
16. Stoczewska, B., 2009. 'Antoniego Zygmunta Helcia poglądy na kwestię rusińską w Galicji', *Doktryny – Historia – Władza: Księga dedykowana Profesorowi Wiesławowi Kozubowi–Ciembrowiczowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, Anna Citkowska–Kimla, Małgorzata Kiwior–Filo, Bogdan Szlachta, Kraków: *Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego*.
17. Szymański, Ł., 2014. 'Konservative aus Ostgalizien angesichts der Wahlrechtsreform in Österreich im Jahre 1896', *Folia Iuridica Wratislaviensis*, 3, 2, p.25–40.
18. Wiśnicki, J., 1995. 'Sprawa ukraińska jako element walki politycznej między konserwatystami a narodową demokracją w Galicji przed I wojną światową', *Annales Universitatis Mariae Curie–Skłodowska. Sectio F, Historia*, 50, p.219–233.

References

1. 'Derzhavnyj arhiv L'vivs'koj oblasti (State Archive of Lviv region)', F.350.
2. Kucherenko, AA., 2015. 'Ukrain's'ke pytannja v dijal'nosti namisnyka Galychyny Mihala Bobzhyn's'kogo na shpal'tah gazety «Dilo» (The Ukrainian Issue in the Activity of Governor of Galicia Michał Bobrzyński on the Pages of the Newspaper «Dilo»)', *Istorychnyj arhiv*, 15, s.63–68.
3. Kucherenko, AA., 2012. 'Ukrain's'ke pytannja v polityci namisnyka Galychyny A. Potoc'kogo (1903–1908 rr.) (Ukrainian Issue in the Policy of Governor of Galicia A. Potocki (1903–1908))', *Istorychnyj arhiv*, 8, s.46–50.
4. Kucherenko, AA., 2013. 'Ukrain's'ko-pol's'ki vidnosyny v Galychyni ta procesy modernizacii v Avstro-Ugorshhyni (1900–1918 rr.) v istoriografii (Ukrainian-Polish relations in Galicia and Modernization Processes in Austria-Hungary (1900–1918) in Historiography)', *Chornomors'kyj litopys*, 7, s.45–51.
5. Rebenok, VV., 2017. 'Ukrain's'ke kozactvo pochatku XVII st. u «Narysi istorii Pol'shhi» M. Bobzhyn's'kogo (Ukrainian Cossacks of the beginning of the 17th century in History of Poland in Outline by M. Bobrzyński)', *Gileja: naukovyj visnyk*, Spec. vyp., s.56–60.
6. Stahiv, M., 1958. 'Zahidnja Ukrai'na ta polityka Pol'shhi, Rosii i Zahodu (1772–1918) = West Ukraine and the Policy of Poland, Russia, and the West (1772–1918): [v 6 t.] (Western Ukraine and Policy of Poland, Russia and the West (1772–1918): 6 Volumes)', *Ukr. robitn. sojuz, Nac.-osvit. b-ka. – Skrenton: [Z druk. Narod. Voli]*, 1958 – 1961. T.1.
7. 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u L'vovi (Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv)', F.146.
8. Chornovol, I., 2010. '199 deputativ Galyc'kogo sejmu (199 Deputies of the Galician Seim)', L'viv: *Triada pljus*, 228 s.
9. Dmowski, R., 1904. 'Myśli nowoczesnego Polaka', Lwów: *Nakł. Towarzystwa Wydawn.*
10. Górski, A., 2013. 'Powikłane polityczne relacje polsko-ruskie w Galicji Wschodniej w okresie autonomii', *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, c.182–194.
11. Łazuga, W., 1982. 'Ostatni Stańczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty', Toruń: *Wydawnictwo Adam Marszałek*.
12. Michalewska, K., 1984. 'Sprawa Uniwersytetu Ukraińskiego w latach 1848–1914', *Studia Historyczne*, 1, c.35–89.
13. Moklak, J., 2014. 'Walka o uniwersytet ukraiński we Lwowie – kontekst włoski i południowosłowiański (1908–1914)', *Visn. Kyi'v. nac. un-tu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrai'noznavstvo*, 1, c.43–46.
14. Partacz, C., 1996. 'Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908', Toruń.
15. Semczyszyn, M., 2013. 'Polsko-ukraińska rywalizacja wyborcza podczas wyborów do Sejmu Krajowego w Galicji Wschodniej w latach 1867–1901. Litopys', *Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce*, 3, p.5–21.
16. Stoczewska, B., 2009. 'Antoniego Zygmunta Helcia poglądy na kwestię rusińską w Galicji', *Doktryny – Historia – Władza: Księga dedykowana Profesorowi Wiesławowi Kozubowi–*

*Ciembroniewiczowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej; Anna
Citkowska-Kimla, Małgorzata Kiwior-Filo, Bogdan Szlachta,
Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.*

17. Szymański, Ł., 2014. 'Konservative aus Ostgalizien angesichts der Wahlrechtsreform in Österreich im Jahre 1896', *Folia Iuridica Wratislaviensis*, 3, 2, p.25–40.

18. Wiśnicki, J., 1995. 'Sprawa ukraińska jako element walki politycznej między konserwatystami a narodową demokracją w Galicji przed I wojną światową', *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia*, 50, p.219-233.

* * *

УДК (477)«1920»

**РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ У ПОДОЛАННІ ДИТЯЧОЇ
БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ
В УСРР 1920–Х РР.****THE ROLE OF STATE AND PUBLIC
ORGANIZATIONS IN OVERCOMING
CHILDREN'S HOMELESSNESS AND NEGLECT
IN THE USSR 1920–S****Білоконь А. С.,**

аспірантка кафедри історії України,
Уманський державний педагогічний
університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань),
e-mail: a.bilokon@udpu.edu.ua,
ORCID: 0000-0003-2872-5751

Bilokon A. S.,

Post-graduate student of the Department of
History of Ukraine, Uman Pavlo Tychyna State
Pedagogical University (Ukraine, Uman),
e-mail: a.bilokon@udpu.edu.ua,
ORCID: 0000-0003-2872-5751

Досліджено досвід та з'ясовано роль державних і громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920–ті рр., показано їхній механізм створення та функціонування.

Доведено, що державні та громадські організації України у 1920–ті рр. мали різні назви, підпорядковувались різним органам та мали свій особистий склад, положення та обов'язки. Їхня діяльність спрямовувалась на боротьбу з дитячою безпритульністю, покращення матеріального, соціального та психологічного становища неповнолітніх, забезпечення належних умов існування дітей у тогочасному суспільстві.

Ключові слова: громадські та державні організації, «Український Червоний Хрест», «Ліга порятунку дітей», «Рада захисту дітей», Центральна комісія допомоги дітям, товариство «Друзі дітей», дитяча інспекція «Брати і сестри соціальної допомоги».

The article investigates the experience and clarifies the role of state and public organizations in overcoming child homelessness and neglect in the 1920s, their mechanism of creation and functioning is shown.

It is proved that the state and public organizations of Ukraine in the 1920's had different names, were subordinated to various bodies and had their own composition, positions and responsibilities. Their activities aimed at combating child homelessness, improving the material, social and psychological situation of minors, and ensuring the proper conditions for the existence of children in the contemporary society.

Keywords: state and public organizations, «Ukrainian Red Cross», «Children's Rescue League», «Children's Protection Council», «Central Commission of Children's Aid», «Friends of Children Society», Children's Inspection «Brothers and Sisters of Social Assistance».

Одним із ключових завдань сучасної української держави та суспільства є виховання здорової молоді, захист дитинства та материнства, гарантування максимально гідного життя й розвитку громадян. Великого значення при цьому набуває подолання таких негативних явищ як дитяча безпритульність, бездоглядність та злочинність.

Нинішні політичні та соціально-економічні трансформації, які переживає Україна, у свою чергу зумовлюють розвиток безпритульності. Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності останніми роками в Україні є однією з ключових. Сьогодні, як і в 1920–ті роки, Україна перебуває на переломному етапі, і цей злам позначився, у першу чергу, на найбільш незахищених громадянах України – дітях. Апеляція до історії цього питання, вивчення досягнень і помилок з подолання

безпритульності у 1920–ті рр., допоможе уникнути прорахунків у вирішенні цього питання сьогодні.

Завершення національно-визвольних змагань та встановлення в Україні влади більшовиків призвели до нестабільності політичної й соціально-економічної ситуації. Вивчення проблеми появи дитячої безпритульності й бездоглядності в цей період становить для нас значний науковий інтерес з огляду на потребу з'ясування суттєвої соціальної державної політики, захисту соціальних прав, співпраці правоохоронних структур з громадськими організаціями в умовах становлення тоталітарного режиму. На увагу істориків, соціологів, юристів та педагогів в різні часи заслуговували методи, що їх використовували державні органи та громадські організації для порятунку дітей від руйнівних наслідків Першої світової війни та революції. Питання боротьби з безпритульністю в радянській державі – багатогранне. Досвід подолання масової дитячої безпритульності в Радянській Україні в 1920–х – першій половині 1930–х років активно досліджувала А. Зінченко [6]. Також цим питанням у різні часи займалися: О. Парашевіна [11], В. Виноградова–Бондаренко [3], Л. Олянич [9], О. Анатольєва [1]. У їх працях висвітлено синтез характеристик дитячої безпритульності у 1920–ті рр. Ґрунтовні дослідження процесу створення державних та громадських організацій у їх працях представлений вибірково, що не дає змогу говорити про специфіку створення цих організацій загалом.

Метою статті є вивчення досвіду та з'ясування ролі державних і громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920–ті роки.

До основних причин дитячої безпритульності та бездоглядності у першій половині 1920–х рр. можна віднести наслідки соціально-економічних та політичних процесів після Першої світової війни, голод, складне матеріальне становище родин, безробіття, особливо серед молоді, недосконалий розвиток освіти та виховання, складні соціально-психологічні умови того періоду, формування суперечливого впливу влади та соціальних цінностей в радянській Україні на особистість. Сюди ж можна ще додати становлення авторитарної політичної системи, політичні репресії та депортації населення України, протиріччя у формуванні охорони дитинства в УСРР [2, с. 68].

У складний період довготривалої громадянської війни, післявоєнного голоду та розбрату громадськість була виснажена морально та матеріально. Однак, не дивлячись на таке становище, суспільство зуміло знайти можливості та сили допомогти дітям, які залишились без батьківської опіки та даху над головою. ВУСРР був створений «Український Червоний Хрест», який розгорнув значну роботу зі сприяння покращенню життя безпритульних дітей. Ця благодійна організація мала різні спектри спрямованості. Одним із них була допомога дитячим установам. До 1 жовтня 1923 року на території України було створено 49 дитячих закладів, які існували завдяки

коштам «Червоного Хреста». Серед цих закладів головними ставали дитячі будинки. До середини 1924 року чисельність таких закладів потроїлася [18, с. 44].

Ще однією благодійною громадською організацією була «Ліга порятунку дітей». Вона була створена у 1918 році з ініціативи В. Короленка – відомого письменника, журналіста, публіциста, літературного редактора та громадського діяча. «Ліга порятунку дітей» мала власний статут, який був затверджений 29 січня 1919 року [19, арк. 9].

На початку своєї діяльності ця організація відзначилася порятунком дітей від голоду. Ключовою метою товариства було піклування про безпритульних та покинутих дітей. Завдяки роботі «Ліги порятунку дітей» в УСРР відкривалися дитячі будинки, притулки, приймальники, колонії, пункти харчування, дитячі трудові майстерні. Головним їх завданням стали організація навчального процесу та трудове виховання. Організовувалися дитячі майстерні, що займалась пошиттям іграшок та їх постачанням до дитячих будинків, шпиталів тощо. З дослідження О. Ільченко «Виховання дітей безпритульників на Полтавщині в 20–30-ті роки ХХ ст.»: дізнаємося, що «...педагогічну роботу в товаристві проводила Софія Володимирівна Короленко, сестри Марія та Любов Кривинські, Розалія Рабинович та інші особи; медичну допомогу надавала сестра милосердя; обслуговуванням іграшкової, швацької, кравецької майстерень, а також конюшні та ферми займалися інструктори з того чи іншого виду діяльності та технічний персонал» [8, с. 128–129].

З ініціативи В. Короленка на засіданнях Раднаркому УСРР піднімалося питання про соціальний захист дітей на загальнодержавному рівні. І завдяки цьому 4 лютого 1919 року головою РНК УСРР було підписано Декрет про створення «Ради захисту дітей». Документ набув чинності 7 липня 1920 року і на основі нього було створено «Раду Захисту Дітей Української СРР». Ця організація отримала статус державно-громадського об'єднання, адже до її складу входили представники народних комісаріатів освіти, продовольства, охорони здоров'я, соціального забезпечення і землеробства, а ще представники КП(б)У і комсомолу. Крім цього, до своєї роботи Рада залучала громадськість. У «Пораднику з соціального виховання» за 1924 р. опубліковано положення «Раду захисту дітей» та про дитячу інспекцію «Брати і сестри соціальної допомоги». За цими положеннями ми можемо відстежити структуру, цілі та схеми роботи, склад апарату, мету та завдання Рад тощо. До складу «Ради Захисту Дітей» входили інспектор з охорони дитинства, інспектор з охорони здоров'я та член комісії неповнолітніх правопорушників. На засідання «Ради», за рішенням її голови або всієї «Ради», з правом дорадчого голосу запрошувалися представники державних, партійних, професійних організацій, лікарі, педагоги, а також завідувачий дитячим адресним столом» [16, с. 24]. Згідно положення, співробітниками «Брати і сестри

соціальної допомоги» може бути будь який громадянин республіки, не молодший 21 року, який не перебуває під слідством, не обмежений судом у правах, має достатні знання як теоретичні так і практичні [16, с. 15].

Першочергові заходи роботи «Ради» були «Тижні захисту дітей» та «Місячники допомоги безпритульним». Завдяки цій роботі збирали в якості пожертви одяг та побутові речі для дітей, які знаходилися у дитячих закладах; проводилися ремонтні роботи у відповідних приміщеннях; організовувалося постачання додаткового харчування до дитбудинків тощо. На думку І. Діптан, яка висвітлена у статті «Як здійснювалася ліквідація дитячої безпритульності на Полтавщині», «Радою Захисту Дітей» була започаткована благодійна традиція – святкування новорічних ялинок. Так, за організації «Ради» та участі громадськості були прикрашені іграшками новорічні ялинки у притулках, колоніях і дитячих будинках [5, с. 17–24].

Крім благодійності, «Рада» займалася відкриттям та забезпеченням дитбудинків усім необхідним. Так, на початку 1920-х рр. набували все більшого розмаху відкриття дитячих будинків. Завдяки «Раді Захисту Дітей» такі заклади соціального виховання давали можливість дітям відвідувати їх у будь який час, де, у свою чергу, вони могли отримати необхідну медичну допомогу, організовувалося харчування, навчання тощо. Якщо була можливість, то у таких закладах організовувалася робота майстерень (швацьких, взуттєвих, кравецьких тощо). До того ж, за сприяння «Ради» активізувалася робота з вихованнями дитячих будинків влітку. Відтак, організовувалися дитячі трудові дружини, що займалися польовими і городніми роботами, велась допомагали родинам червоноармійців і незаможних селян; організовувалися екскурсії, надавалася допомога у створенні дитячих садків тощо [15, с. 89–90].

Крім вище зазначених організацій, на початку 1920-х рр. було створено міжвідомчий орган – Центральну комісію допомоги дітям (ЦКДД) при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК). Її керівником було призначено Г. Петровського. З положення про ЦКДД стає зрозуміло, що ця комісія створювалася для мобілізації радянського суспільства на вирішення проблеми боротьби з дитячою безпритульністю, для покращення побуту дитячих закладів, для суспільної допомоги дітям, а також для повернення дітей на батьківщину, які того потребували [17, с. 700]. Ще на початку своєї роботи ЦКДД залучила до своїх лав велику кількість громадських активістів. Комісія чітко окреслила свої завдання, які мали виконувати у губерніях та округах. В результаті було ліквідовано «Раду Захисту Дітей», її функції взяла на себе Центральна комісія допомоги дітям.

У грудні 1923 року з ініціативи ЦКДД була організована і проведена широкомасштабна акція – «Місяць допомоги дітям». У ній брали участь партійні організації, добровільні громадські товариства, робітники та небайдужі

члени суспільства. Тому, під егідою партійних організацій на місцях комсомольці провели широку агітаційно-пропагандистську кампанію із закликом взяти активну участь у боротьбі з дитячою безпритульністю: «Комсомолец, твоєї допомоги чекає безпритульна дитина... Візьми найактивнішу участь у проведенні місячника. Нехай кожен комсомолец, кожен осередок, кожен свідомий, що працює підліток, прийметься важливістю і серйозністю ідеї боротьби з дитячою безпритульністю і шляхом пропаганди та агітації розбудить не байдуже ставлення, а дійсний інтерес, справжнє бажання докласти всіх зусиль і допомогти державі в цій справі» [4].

Членами комісії по всій Україні було проведено агітаційні лекції та зібрання. Наприклад, на Одещині перед робітниками виступили понад 700 комуністів, комсомольців, працівників жінвідділів і державних органів. На підприємствах та в закладах вони прочитали 6 тисяч лекцій і доповідей на теми: «Дитяча безпритульність і боротьба з нею», «Дитяча злочинність як суб'єкт безпритульності» тощо [20, арк. 39]. Результатом «Місячника» стало те, що до весни 1923 р. по дитячих будинках України та інших закладах соціального виховання було розміщено 1 мільйон 252 тисячі дітей [14].

Узагальнюючи роботу Центральної комісії допомоги дітям у 1920-х – середині 1930-х рр., можемо зробити висновок, що робота була колосальною із залученням значної кількості людей. Як зазначалось у журналі «Друг дітей», у період з 1924 по 1928 рр. наслідком діяльності ЦКДД було спрямовано до дитячих будинків понад 50 тисяч дітей [12, с. 5].

Центральна комісія допомоги дітям на початку 1930-х рр. почала більше нагадувати кабінетну установу, «відірвану» від життя. Для її утримання тогочасна держава витрачала досить значну кількість коштів і це ставало для неї не вигідно. До того ж у період існування Комісії паралельно формувалося громадське товариство «Друзі дітей». Воно було започатковано у період організації «Місячника» допомоги дітям у 1923 р. З цього постала дилема: чи потрібні дві організації, що паралельно ведуть одну й ту ж роботу. Тому у 1931 р. було прийнято рішення про ліквідацію Центральної комісії допомоги дітям. Усі функції комісії покладались на товариство «Друзі дітей».

Як уже було сказано вище, що ланки товариства «Друзі дітей» беруть свій початок ще на початку 1920-х років, а вже у січні 1924 року ініціативою ЦКДД стало розроблення положення про центри «Друзі дітей», мета полягала в організації на підприємствах або в районі дії центрів закладів для обслуговування безпритульних, хворих дітей, контроль над дитячими майданчиками та дитбудинками, участь у компаніях допомоги дітям в організації та проведенні різного типу заходів, спрямованих на покращення їхнього проживання [21, арк. 26].

До завдань центрів «Друзі дітей» входили:

«1. Участь в організації на виробництві або в районі осередку обслуговування безпритульних,

хворих дітей, немовлят, вагітних і матерів-годувальниць, відповідно до існуючих положень. Осередок «Друзі дітей» приймає активну участь в господарському житті дитячого закладу в якості господарської комісії.

2. Шефство або патронування над дитячими закладами в районі дії осередку. (Під патронуванням мається на увазі регулярна матеріальна допомога в певному розмірі, а під шефством – невизначена наперед допомога, в залежності від наявних потреб).

3. Участь у кампаніях допомоги дітям, що проводяться органами охорони здоров'я, тощо. Проведення різного роду заходів, спрямованих на порятунок дітей та покращення їхнього побуту.

4. Сприяння органам охорони праці в боротьбі проти експлуатації дітей, залучення їх в торгівлю, поганого ставлення до них.

5. Залучення нових членів до осередків «Друзі дітей».

6. Встановлення зв'язку з органами допомоги дітям, ознайомлення працівників свого виробництва зі станом дитячого населення і необхідними заходами з охорони материнства та дитинства» [16, с. 28].

Ініціатором створення центрів «Друзі дітей» на виробництві та в закладах були партійні та комсомольські організації. Упродовж 1920-х рр. товариство стрімко розгортало свою діяльність. І вже з жовтня 1924 по жовтень 1926 рр. кількість центрів «Друзів дітей» в УСРР збільшилося з 1 тисячі 645 до 4 тисяч 688 одиниць, а кількість членів у них зросла з 142 тисяч до 388 тисяч 688 осіб [7, с. 20].

У 1927 р. на першому Всеукраїнському з'їзді «Друзів дітей» відбулося організаційне оформлення товариства. До того часу ним проводилася масштабна робота, яка полягала в організації індивідуальної допомоги дітям; наданні безкоштовних гарячих сніданків, організації та контролі над дитячим установами тощо. За рахунок товариства у 1927 р. в УСРР утримувалося 127 дитячих будинків, а на боротьбу з дитячою безпритульністю в республіці було використано 15 млн. 164 тис. 190 крб. [20, арк. 41]. У місті Києві число членів товариства «Друзі дітей» за 1927 р. становило 32 тисячі осіб, а кількість осередків – 350. За сприяння товариства в дитячих будинках було організовано 36 майстерень, проводилася оздоровча кампанія. Понад тисячу дітей, вихованців дитячих будинків, отримали можливість покращити своє здоров'я [10, с. 3]. Загалом, спектр діяльності товариства «Друзі дітей» був досить різноплановий.

Ще однією організацією, яка за своєю діяльністю була ідентичною з попередньою, стала дитяча інспекція «Брати і сестри соціальної допомоги». У листопаді 1921 р. вона включала 1 тисячу членів. У тому ж таки році у «Пораднику з соціального виховання» було опубліковано статут «Про утворення Інституту братів і сестер соціальної допомоги при секції Охорони здоров'я». Відповідно до основних положень статуту, ця

організація була зобов'язана обслуговувати всі ті установи, що є у віданні секції Охорони дитинства і юнацтва (прийомні пункти, допоміжні колектори, відкриті дитячі будинки і комісії неповнолітніх). На «Братів і сестер соціальної допомоги» покладалися такі функції:

«а) постійно вартувати на залізничних вокзалах;
б) регулярно відвідувати всі місця натовпу людей: базари, майдани, ринки, кінематографи, нічліжки і тощо;

в) вартувати на дитячих прийомних пунктах;

г) затримувати дітей, що займаються старцюванням, проституцією, спекуляцією та всіляких інших бездоглядних;

д) відсилати їх до прийомних пунктів;

є) збирати всі відомості для з'ясування причин бездоглядності, дізнаватися про сім'ю й оточення затриманого;

е) про кожний випадок виявлення експлуатації дитини, робити заяву із зазначенням прізвищ винуватих (експлуататорів) до секції Охорони дитинства й юнацтва, для притягнення їх до законної відповідальності» [13, с. 67].

Ще у виданні була «Інструкція Братам та Сестрам соціальної допомоги», у положеннях якої окреслено склад інспекції, методи та завдання роботи, обов'язки, права тощо. Наприклад, обов'язком «Братів і сестер соціальної допомоги» була послідовна робота з охорони дитинства за таким курсом: «Робота з батьками, знайомство з побутом, соціальним станом, хатньою обстановкою, відношенням батьків і родичів до дитини, моральним рівнем домашніх, сусідів, що впливають на моральний розвиток, а також і ті умови життя, від якого залежить фізичний розвиток дитини» [13, с. 68].

Інспекція досить плідно працювала у сфері роботи з неповнолітніми дітьми, які порушували закон. Вони активно проводили чергування на вулицях, площах, вокзалах та інших громадських місцях, забирали з них безпритульних дітей та підлітків. Потім відбувався процес розподілення їх до оглядово-розподільних пунктів, де діти отримували потрібну допомогу: їх годували, надавали одяг, ліжко з чистою білизною. Однак основна робота полягала в тому, що діти були позбавлені загроз і небезпеки з боку вулиці, з ними проводилася вихована робота. Також інспекція «Брати та сестри соціальної допомоги» займалася функціонуванням роботи з обстеження дітей в інтернатних закладах, зокрема в дитячих будинках та контролювали їхню роботу у сфері соціального виховання дітей. Особливу увагу інспектори приділяли використанню дітей та безжалісному поводженню з ними [16, с. 14].

Отже, державні та громадські організації України у 1920–ті рр. мали різні назви, підпорядковувались різним органам та мали свій особистий склад, положення та обов'язки. Їхня діяльність спрямовувалась на боротьбу з дитячою безпритульністю, покращенням матеріального, соціального та психологічного становища неповнолітніх, забезпеченням належних умов існування дітей у тодішньому суспільстві. Їх роль

у соціальній стабілізації в державі була досить значною, адже їх об'єднувала одна спільна мета – подолання дитячої безпритульності та підтримка здорового клімату у середовищі неповнолітніх. Проаналізований досвід минулих років у політиці держави щодо дітей сприятиме недопущенню помилок та прорахунків сьогодні.

Список використаних джерел

1. Анатольєва, ОІ., 2003. 'Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20–х роках ХХ століття', Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01, Національна академія внутрішніх справ України.
2. Букресв, ТБ., 2015. 'Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20–х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини)', Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, Вип.42, с.67–72.
3. Виноградова–Бондаренко, ВС., 2001. 'Виховання безпритульних дітей в Україні 20–х рр. ХХ століття', Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, Інститут педагогіки академії педагогічних наук України.
4. Грядущая смена – орган Екатеринославского губкома ЛКСМУ, 1923, 15 февраля.
5. Діптан, П., 1990. 'Як здійснювалася ліквідація дитячої безпритульності на Полтавщині? Наш рідний край: сторінки про розвиток освіти на Полтавщині', Будинок політзнаць Полтав. обкому компартії України, Вип.3, с.17–24.
6. Зінченко, АГ., 2002. 'Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20–х – першій половині 30–х років ХХ століття', Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.
7. Известия ЦК КП(б)У, 1927, №6–7, с.21.
8. Ільченко, ОЮ., 2005. 'Виховання дітей–безпритульників на Полтавщині в 20–30–ті рр. ХХ ст.', Дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.
9. Олянич, ЛВ., 2008. 'Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції', Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
10. 'О работе добровольных обществ', 1927, Друг детей, №1, с.3.
11. Парашевіна, ОС., 2005. 'Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20–х – першій половині 30–х рр. ХХ століття в Україні', Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Дніпровський національний університет.
12. 'Поради дитинтернатним установам, щодо участі у весняній північній кампанії', 1931, Друг дітей: [місячник], №13–14, с.5.
13. 'Порадник по соціальному вихованні дітей', 1921, Упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР, Харків: Всеукраїнське державне вид-во, Вип.1, с.34.
14. Правда, 1923, 23 марта.
15. Рибаків, МО., 1981. 'Всеукраїнська Рада захисту дітей', Радянська школа, №6, с.89–91.
16. 'Руководство по социальному воспитанию', 1924, Харьков: Государственное издательство Украины.
17. 'Статистика України УСРР', 1922, №53.
18. 'Украинкрест и помощь детям. Помощь детям', 1924, Сборник статей по борьбе с беспризорностью и помощи детям на Украине в 1924 году, Червоний шлях, с.51.
19. 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.166, Оп.1, Спр.101.
20. Там само, Оп.4, Спр.945.
21. Там само, Оп.6, Спр.438.

References

1. Anatol'jeva, OI., 2003. 'Pravove reguljuvannja borot'by z bezprytul'nistju, bezdogljadnistju ta pravoporushennjamy nepovnoolitnih v USRR u 20–h rokax XX stolittja (Legal regulation of

struggle against homelessness, negligence and juvenile delinquency in the USSR in the 20 years of the 20th century)», Avtoref. dys. ... kand. juryd. nauk: 12.00.01, *Nacional'na akademija vnutrishnih sprav Ukrainy*.

2. Bukrjejev, TB., 2015. 'Borot'ba z dytjachoju bezprytul'nistju ta bezdogljadnistju u pershij polovyni 20–h rokiv XX st. na Pivdni Ukraini'ny (za materialamy Hersonshhyny) (Fighting children's homelessness and neglect in the first half of the 20–ies of the twentieth century. in the south of Ukraine (based on materials from the Kherson region))», *Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu*, Vyp.42, s.67–72.

3. Vynogradova–Bondarenko, VJe., 2001. 'Vyhovannja bezprytul'nyh ditej v Ukraini 20–h rr. XX stolittja (The education of homeless children in Ukraine in the 20's of the twentieth century)», Avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01, *Instytut pedagogiky akademii' pedagogichnyh nauk Ukrainy*.

4. *Grjadushhaja smena – organ Ekaterinoslavskogo gubkoma LKSMU*, 1923, 15 fevralja.

5. Diptan, II., 1990. 'Jak zdijsnjuvalasja likvidacija dytjachoi' bezprytul'nosti na Poltavshhyni? Nash ridnyj kraj: storinky pro rozvytok osvity na Poltavshhyni (How was the elimination of child homelessness in Poltava region? Our native land: pages about the development of education in the Poltava region)», *Budynok politiznan' Poltav. obkomu kompartii' Ukrainy*, Vyp.3, s.17–24.

6. Zinchenko, AG., 2002. 'Dytjacha bezprytul'nist' v Radjans'kij Ukraini v 20–h – pershij polovyni 30–h rokiv XX stolittja (Child homelessness in Soviet Ukraine in the 20's – the first half of the 30's of the twentieth century)», Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01, *Odes'kij nacional'nyj universytet imeni I. I. Mechnykova*.

7. *Izvestija CK KP(b)U*, 1927, №6–7, s.21.

8. Il'chenko, OJu., 2005. 'Vyhovannja ditej–bezprytul'nykiv na Poltavshhyni v 20–30–ti rr. XX st. (The upbringing of homeless children in Poltava region in the 20's and 30's of the twentieth century)», Dys. ... kandydata ped. nauk: 13.00.01, *Harkivs'kij nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni G. S. Skovorody*.

9. Oljanych, LV., 2008. 'Stvorennja ta dijal'nist' Vseukrai'ns'kogo tovarystva «Druzi ditej» (1924–1936 rr.): organizacijnyj status, struktura ta funkciï (Creation and activity of the All–Ukrainian Society «Friends of Children» (1924–1936): organizational status, structure and functions)», Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01, *Harkivs'kij nacional'nyj universytet imeni V. N. Karazina*.

10. 'O rabote dobrovol'nyh obshhestv (About the work of voluntary societies)», 1927, *Drug detej*, №1, s.3.

11. Parashheva, OS., 2005. 'Rol' systemy narodnoi' osvity u podolanni dytjachoi' bezprytul'nosti v 20–h – pershij polovyni 30–h rr. XX stolittja v Ukraini (The role of the system of public education in overcoming child homelessness in the 20's – first half of the 30's of the twentieth century in Ukraine)», Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01, *Dniprovs'kij nacional'nyj universytet*.

12. 'Porady dytinternatnym ustanovam, shhodo uchasti u vesnjanij posivnij kampanii' (Tips for boarding schools about participating in a spring sowing campaign)», 1931, *Drug ditej: [misjachnyk]*, №13–14, s.5.

13. 'Poradnyk po social'nomu vyhovanni ditej (Advice on social upbringing of children)», 1921, *Uporjad. Censocvyh Narkomosvity USRR*, Harkiv: *Vseukrai'ns'ke derzhavne vyd–vo*, Vyp.1, s.34.

14. *Pravda*, 1923, 23 marta.

15. Rybakov, MO., 1981. 'Vseukrai'ns'ka Rada zahystu ditej (All–Ukrainian Council for the Protection of Children)», *Radjans'ka shkola*, №6, s.89–91.

16. 'Rukovodstvo po social'nomu vospitaniju (Social Education Guide)», 1924, Har'kov: *Gosudarstvennoe izdatel'stvo Ukrainy*.

17. 'Statystyka Ukrainy USSR (Statistics of Ukraine of the USSR)», 1922, №53.

18. 'Ukrainkrest i pomoshh' detjam. Pomoshh' detjam (Ukrainkrest and help children. Help for children)», 1924, *Sbornik statej po bor'be s besprizornost'ju i pomoshhi detjam na Ukraine v 1924 godu*, Chervonyj shljah, s.51.

19. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy (Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine)», F.166, Op.1, Spr.101.

20. Tam samo, Op.4, Spr.945.

21. Tam samo, Op.6, Spr.438.

* * *

УДК 903.59

**БОРотьБА ЗА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ
БАБИНОГО ЯРУ****STRUGGLE FOR THE HISTORICAL MEMORY
OF BABYN YAR****Братусь І. В.,**

кандидат філологічних наук, доцент, доцент
кафедри образотворчого мистецтва, Київський
університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна),
e-mail: kulturolog@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-8747-2611

Михалевич В. В.,

кандидат культурології, доцент, доцент
кафедри образотворчого мистецтва, Київський
університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна),
e-mail: v.mykhalevych@kubg.edu.ua,
ORCID ID: 0000-0003-4847-5833

Гулька А. М.,

викладач кафедри образотворчого мистецтва,
Київський університет ім. Бориса Грінченка
(Київ, Україна), e-mail: a.hunka@kubg.edu.ua,
ORCID ID: 0000-0003-4455-1640

Bratus I. V.,

*Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor, Associate Professor, Department of Fine
Arts, Kyiv University Boris Grinchenko (Kyiv, Ukraine),
e-mail: kulturolog@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-8747-2611*

Mykhalevych V. V.,

*Candidate of cultural studies, Associate Professor,
Associate Professor, Department of Fine Arts, Kyiv
University Boris Grinchenko (Kyiv, Ukraine),
e-mail: v.mykhalevych@kubg.edu.ua,
ORCID ID: 0000-0003-4847-5833*

Gunka A. M.,

*lecturer of the Department of Fine Arts, Kyiv
University Boris Grinchenko (Kyiv, Ukraine),
e-mail: a.hunka@kubg.edu.ua,
ORCID ID: 0000-0003-4455-1640*

*Проаналізовано особливості збереження історичної пам'яті
про події в Бабиному Яру. Особливості інтерпретації подій тих
часів становлять собою актуальну проблему сучасних дослідників.
Радянський період мав низку факторів подвійних стандартів.*

Ключові слова: Бабин Яр, жертви, історична пам'ять.

*The peculiarities of preservation of historical memory of events in Babyn
Yar are analyzed. Features of the interpretation of events of those times
constitute a topical issue of modern researchers. The Soviet period had a
number of factors of double standards.*

Keywords: Babyn Yar, victims, historical memory.

Сьогодні все більше можливостей для дослідників побачити історико-культурні зрізи боротьби за пам'ять жертв Бабиного Яру. Безумовно, що ця тема не втрачає сьогодні актуальності – вона викликає жваве зацікавлення в широких колах українського та світового суспільства. Саме історичні документи становлять собою одне з джерел правдивої інформації про державну політику щодо Бабиного Яру. Одним з цих джерел є архів КДБ УРСР, що став сьогодні частково

доступним. Спробуємо коротко оглянути деякі документи з цього «джерела».

На сьогодні <http://avr.org.ua> (ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ) виступає одним з лідерів розміщення у відкритому доступі документів ХХ століття щодо різних аспектів історії України. Станом на 2019 рік тут «розміщено у відкритому доступі понад десять тисяч документів з колекцій Центру досліджень визвольного руху, та з Фонду 13 Галузевого державного архіву СБУ «Колекція друкованих видань КГБ УРСР», електронні копії яких були передані Львівському національному університету ім. І. Франка». Саме звідси ми візьмемо основні матеріали до теми цієї наукової розвідки.

На сайті <http://avr.org.ua> міститься 26 документів у рубриці «Боротьба КГБ з пам'яттю про Бабин Яр». Перший з них відноситься до 30 вересня 1966 року, останній – 25 вересня 1978 року. Тобто наявний лише певний часовий зріз системної протидії радянської та «альтернативної» точки зору на збереження історичної пам'яті про трагедію Бабиного Яру. На той час це була проблема в контексті не лише українських реалій – багато чинників мали геополітичний характер. На цей період припадає і значний сплеск масової еміграції євреїв в США та Ізраїль. Так (за матеріалами <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0303/tema01.php>) у 1970–1978 рік з СРСР виїхало всього 174000 євреїв та членів їх родин (1979–1988 – 117000), з них до Ізраїлю 132000, до США 42000 (1979–1988 – 33000 та 84000 відповідно). Вихідці з УРСР при цьому становили значну частину емігрантів.

Конкретні документи вказують на розгортання активності певних верств українського суспільства у боротьбі за право вільно висловлювати своє бачення як подій минулого, так і радянського сьогодення. Так в інформаційному повідомленні від 30 вересня 1966 року (Архіви та колекції: ГДА СБУ – Ф.16. – Спр.949, URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/24864/>) йдеться про 29 вересня 1966 року. В цей день відзначалася 25-та річниця масових розстрілів у Бабиному Яру. Згідно повідомленню на мітинг зібралися приблизно півтисячі людей (зазначається їхня національна та вікова специфіка – євреї, значна кількість активної молоді). До 17:30 було очікування офіційних представників міської влади. Вважалося, що офіційні представники міста мають долучитися до цієї значної дати. Саме байдужість влади викликала обурення мітингувальників.

Одним з основних питань мітингу стала необхідність спорудження пам'ятника на місці трагедії (він з'явиться за 10 років). Це питання постійно відкладалося – влада не хотіла увіковічнювати пам'ять про загиблих з різних причин. Про це так пише один з найбільш відомий дослідників Бабиного Яру Кузнецов: «З самої війни лунали голоси (почав І. Еренбург), що в Бабиному Яру потрібно поставити пам'ятник. Але український ЦК партії, який тоді очолював М. Хрущов, вважав, що люди, розстріляні в Бабиному Яру, пам'ятника не заслуговують. Я не

раз чув такі розмови київських комуністів: – Це в якому Бабиному Яру? Де жидів постріляли? А з чого це ми повинні якимось пархатим пам'ятники ставити? Дійсно, настав державний антисемітизм 1948–1953 років, питання про пам'ятник був знятий. Після смерті Сталіна стали знову луhati обережні голоси, що Бабин Яр, власне, не тільки єврейська могила, що там втричі або вчетверо більший відсоток росіян та інших національностей. Такі аргументи мені завжди здавалися дикими: значить, якщо довести, що якийсь відсоток більше, то пам'ятник стоїть споруджувати тільки в такому випадку? Як можна взагалі вважати відсотки? У Бабиному Яру лежать ЛЮДИ» [8, с. 328].

В пояснювальній записці КДБ відстоювалася офіційна позиція – що антисемітизм не існував в СРСР. Це не дивно – радянська держава позиціонувала себе інтернаціональною. Наводимо відомості щодо цих висловів у «записці»: «Промовці і присутні, поряд із закликem вшанувати пам'ять загиблих, висловлювали невдоволення з нагоди неприбуття на мітинг офіційних представників влади, не ухваленням заходів до спорудження пам'ятника і наявністю нібито антисемітизму в країні, що виражається в нерівноправному становищі євреїв по відношенню до інших націй, відсутність єврейських шкіл, театрів...» (ГДА СБУ – Ф.16. – Спр.949).

Але боротьба за пам'ять тривала постійно. Безумовно, що саме письменники, музиканти та художники є совістю нації. Деякі з творів були шедеврами, деякі – менш вдалим. У деяких ми бачимо історичну правду, в деяких, правда сильно перемішана з вигадкою і ідеологічними штампами. Сьогодні важко судити про мотиви тих чи інших авторів, але загальна тенденція була висловлена А. Кузнецовим: «Все в цій книзі – правда. Коли я розповідав епізоди цієї історії різним людям, всі в один голос стверджували, що я повинен написати книгу» [8, с. 14].

Але «правда» була донесена лише частково, про що пише сам автор: «Перед письменником в СРСР ця дилема стоїть завжди: або взагалі не друкуватися, або друкувати хоча б те, що цензура дозволила. Багато хто вважає, що краще донести до читача хоч що-небудь, ніж нічого. Я теж так вважав» [8, с. 7]. Автори постійно боролися за право говорити правду. Але вистояти в цій боротьбі вдавалося лише деяким. Одним з найбільш принципових виявився композитор Дмитро Шостакович. Він зумів витримати тиск, якому піддався навіть автор найвідомішого твору про Бабин Яр Євген Євтушенко. Цей процес тиску відбувався приблизно так: «Статейки в газетах були скупі і неприязні. Йшлося про те, що Шостакович ретельно в смітєвих баках нашої історії, узагальнює нетипові явища і оочорнює наше прекрасне життя. Потім Євтушенко змусили змінити вірші. Це був страшний удар, але питання поставили так: або симфонія більше не виконується, або він править текст. У партитурі Шостакович текст не змінив, але на наступний раз Тринадцята звучала з деякими іншими куплетами в частині «Бабин Яр» [5, с. 101].

Саме об'єднання зусиль різних національностей сприяло розвитку плідної дискусії в суспільстві,

відстоюванню правди. «До кінця мітингу прибутку і взяли участь у виступах Некрасов, Дзюба, Антоненко–Давидович, які акцентували увагу присутніх на необхідності боротьби з антисемітизмом і об'єднання зусиль українського та єврейського народів, за збереження національної культури, що було схвально сприйнято учасниками мітингу. Особливо бурхливо, з націоналістичних позицій, проявила себе єврейська молодь» (ГДА СБУ – Ф.16. – Спр.949).

Ця подія стала сильним поштовхом до подальшого розвитку збереження історичної пам'яті: «У двадцять п'яту річницю перших розстрілів, а саме 29 вересня 1966 року, в Бабин Яр потягнулися люди з усього Києва. Кажуть, це було вражаюче видовище. Виник стихійний мітинг, на якому виступали Діна Проничева, письменник Віктор Некрасов, молодий український публіцист Іван Дзюба – і знову вони говорили про пам'ятник ... Оператори київської кінохроніки, почувши про мітинг, примчали і зняли його на кіноплівку, потім на студії вибухнув скандал, директор був знятий з роботи, а кіноплівка передана КДБ. Але, мабуть, влада занепокоїлася. Через кілька днів здивовані мешканці виявили трохи в стороні від Яру гранітний камінь з написом, що тут буде споруджено пам'ятник жертвам німецького фашизму. Коли привезли цей камінь і хто його ставив – ніхто не бачив. Але тепер, якщо іноземні гості наполягають, їх можуть повезти до цього знаку, попередньо обклавши його квітами. Після від'їзду гостей квіти прибираються» [8, с. 331].

Ми розглянули лише деякі аспекти цього питання. В подальших розвідках ми зупинимось на інших етапах становлення пам'яті про Бабин Яр.

Список використаних джерел

1. Восленский, МС., 1991. 'Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза', М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 624 с.
2. 'Герой Украины – Татьяна Маркус, выдающаяся киевская подпольщица [Текст]: (к 90-летию со дня рождения)', 2011, Нац. ист.-мемор. заповедник «Бабий Яр», Фонд «Память Бабьего Яра»; авт.-сост. И. М. Левитас, Киев: [б.и.], 26 с.
3. Евтушенко, Евгений Александрович (1933–), 1962. 'После Сталина: Наследники Сталина; Бабий Яр и др.', Введ. А. М. Гурвича, Chicago (Ill.): Russ. lang. specialties, Cop., 84 с.
4. Евтушенко, Евгений Александрович (1933–), 2012. 'Я пришел к тебе, Бабий Яр... [Текст]: история самой знаменитой симфонии XX века', Москва: Текст Книжники, 141, [1] с.
5. Євстаф'єва, Т.О., 2011. 'Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України', *Архіви України*, №5 (275), с.137–158. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2011_5_14
6. 'Книга памяти [Текст]: Бабий Яр', 1999, *Еврейский совет Украины, Киевское общество еврейской культуры, Фонд «Память Бабьего Яра»*; авт.-сост. И. М. Левитас; ред. кол. И. М. Левитас [и др.], К.: [б.и.], 300 с.
7. Кузнецов, А., 1991. 'Бабий Яр: Роман–документ', М.: Сов. писатель: Ред.–произв. агентство «Олимп», 334 с.
8. Мицель, М. 2004. 'Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории', К.: *Дух і Літера*, 362 с.

References

1. Voslenskij, MS., 1991. 'Nomenklatura. Gospodstvujushij klass Sovetskogo Sojuza (Nomenclature. The ruling class of the Soviet Union)', M.: «Sovetskaja Rossija» sovм. s MP «Oktjabr'», 624 s.

2. 'Geroj Ukrainy – Tat'jana Markus, vydajushhajasja kievskaja podpol'shhica [Tekst]: (k 90–letiju so dnja rozhdenija) (Hero of Ukraine – Tatiana Markus, an outstanding Kiev underground worker [Text]: (on the 90th anniversary of her birth))', 2011, *Nac. ist.–memor. zapovednik «Babij Jar», Fond «Pamjat' Bab'ego Jara»*; avt.–sost. I. M. Levitas, Kiev: [b.i.], 26 s.
3. Evtushenko, Evgenij Aleksandrovich (1933–), 1962. 'Posle Stalina: Nasledniki Stalina; Babij Jar i dr. (After Stalin: Stalin's heirs; Babi Yar and others)', Vved. A. M. Gurvicha, Chicago (Ill.): *Russ. lang. specialties, Cop.*, 84 s.
4. Evtushenko, Evgenij Aleksandrovich (1933–), 2012. 'Ja prishel k tebe, Babij Jar... [Tekst]: istorija samoj znamenitoj simfonii XX veka (I came to you, Babi Yar ... [Text]: the story of the most famous symphony of the XX century)', Moskva: *Tekst Knizhniki*, 141, [1] s.
5. Jevstaf'jeva, TO., 2011. 'Tragedija Babynogo Jaru kriz' pryzmu arhivnyh dokumentiv Sluzhby bezpeky Ukrai'ny (The Babi Yar tragedy through the prism of the archival documents of the Security Service of Ukraine)', *Arhivy Ukrai'ny*, №5 (275), s.137–158. [online] Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2011_5_14
6. 'Kniga pamjati [Tekst]: Babij Jar (Memory Book [Text]: Babi Yar)', 1999, *Evrejskij sovet Ukrainy, Kievskoe obshhestvo evrejskoj kul'tury, Fond «Pamjat' Bab'ego Jara»*; avt.–sost. I. M. Levitas; red. kol. I. M. Levitas [i dr.], K.: [b.i.], 300 s.
7. Kuznecov, A., 1991. 'Babij Jar: Roman–dokument (Babi Yar: a novel document)', M.: *Sov. pisatel': Red.–proizv. agentstvo «Olimp»*, 334 s.
8. Micel', M. 2004. 'Evrei Ukrainy v 1943–1953 gg.: Ocherki dokumentirovannoj istorii (Jews of Ukraine in 1943–1953: Essays on Documented History)', K.: *Duh i Litera*, 362 s.

* * *

УДК 271.4–726.1

**КУЛЬТУРНО–ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ
ПАТРІАРХА ЙОСИФА СЛІПОГО****CULTURAL EDUCATIONAL ACTIVITIES
OF PATRIARCH JOSYF SLIPIYI****Гірна Н. М.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри
українознавства, Львівський національний
медичний університет ім. Данила Галицького
(Львів, Україна), e-mail: natalia.hirna@ukr.net,
ORCID: 0000–0002–5293–2964

Hirna N. M.,

Candidate of Historical Sciences, PhD, associate
Professor Department of Ukrainian Studies, Danylo
Halytsky Lviv National Medical University
(Lviv, Ukraine), e-mail: natalia.hirna@ukr.net,
ORCID: 0000–0002–5293–2964

Постать Йосифа Сліпого вражає багатогранністю інтересів та масштабом інтелекту – науковець, видавець, педагог, поліглот. У нашій статті проаналізовано культурно–освітню діяльність Патріарха в Україні і за кордоном як складову національно–державного будівництва. З'ясовано його освітні погляди, що ґрунтувалися на поєднанні національних і західноєвропейських ідей. Розкрито роботу Львівської Богословської Академії і Українського Католицького Університету. Висвітлено видавничу діяльність Йосифа Сліпого.

Ключові слова: Йосиф Сліпий, культурно–освітня діяльність, культурно–освітні погляди, Львівська Богословська Академія, Український Католицький Університет.

The figure of Josyf Slipyi the blind strikes a lot of interests and scale of intelligence – scholar, publisher, educator and lexicographer. In our article analyzed Patriarch's cultural educational activities in Ukraine and abroad as a part of the national State-building. It's his educational views, which were on a combination national and en European ideas. Revealed in the work of the Lviv Theological Academy and Ukrainian Catholic University. The paper considers publishing Josyf Slipyi.

Keywords: Josyf Slipyi, cultural educational activities, cultural educational views, Lviv Theological Academy, Ukrainian Catholic University.

Актуальність теми дослідження. 17 лютого 2019 року виповнилося 127 років від дня народження Йосифа Сліпого – Митрополита і Патріарха УГКЦ, одного із найвпливовіших українців другої половини ХХ століття. Науковців вражає, насамперед, багатогранність інтересів Йосифа Сліпого та масштаб його інтелекту. Здобувши ґрунтовну освіту, Митрополит Сліпий упродовж життя формував і розбудовував українські національні культурні й освітні заклади як в Україні, так і за її межами. Своєю культурно–освітньою діяльністю він єднав українців у всьому світі, наголошуючи, що наша найбільша біда через виховання у чужих школах і незнання правдивої історії.

У радянський період історія перебувала під цілковитим державним контролем і мала відповідати комуністичній ідеології, яка, як відомо, займала ворожу позицію до УГКЦ і її духовництва. Офіційна історична думка про Патріарха Йосифа Сліпого була вкрай спотвореною, відомості про нього не лише як про главу найбільшої забороненої у ХХ столітті церкви, але і як про науковця, інтелектуала, благодійника були недоступні для громадськості. На сучасному етапі розбудови і реформування освітньої системи України надзвичайно важливим є бачення Йосифом Сліпим

української національної освіти як фундаменту української національної держави.

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що у сучасній історичній літературі найбільш повно висвітлена діяльність Йосифа Сліпого як Митрополита і Патріарха Української Греко–Католицької Церкви. Цьому напрямку присвячені наукові розвідки І. Хоми, Д. Степовика, І. Рибарика [12; 8; 5]. Тернопільська дослідниця Е. Бистрицька видала монографію про східну політику Ватикану у 1878–1964 рр., де торкнулася зусиль Йосифа Сліпого у справі створення Українського Патріархату [14]. Вартує уваги наукова стаття С. Штуки, у якій автор зупиняється на діяльності Йосифа Сліпого, спрямованій на розбудову Богословської академії у Львові та піднесення науково–освітнього рівня греко–католицького духовництва [15]. Дослідження проблематики відносин російського православ'я та католицизму, роздуми Йосифа Сліпого про їх перспективи та перешкоди до діалогу стало темою наукової студії російського католицького священика, доктора історичних наук В. Колупаєва [18]. Надзвичайно цінним джерелом, що безпосередньо розкриває думки, погляди, роздуми, задуми і діяння Патріарха Сліпого є його «Спомини» [2].

Метою статті є проаналізувати культурно–освітню діяльність Патріарха Йосифа Сліпого, дослідити його культурно–освітні погляди, визначити вагомість внеску Патріарха у розбудову української культури, освіти і державності.

Виклад основного матеріалу. Роман Кoberницький – Дичковський (справжнє прізвище Йосифа Сліпого) з юнацький літ проявив потяг до навчання і науки. За сприяння митрополита Андрея Шептицького Йосиф Сліпий здобув блискучу освіту – після закінчення тернопільської гімназії він продовжив навчання в Австрії в єзуїтській колегії та в Римі у Богословській академії. За кордоном захистив докторант із богослов'я [9, с. 581]. Молодий вчений – богослов вільно говорив латинською, грецькою, англійською, італійською, німецькою, польською, російською і французькою мовами. Його наукова спадщина налічує понад 100 робіт, не лише богословсько–філософського, але й історично–культурницького змісту [12, с. 172]. У кожній з них Патріарх торкався питань розвитку національної освіти, основаної на українських традиціях, усвідомлював, що «лише рідна наука може зібрати всі національні сили. Знання можна здобувати у чужих високих школах, але це знання опиралось на чужих зразках, було відірване від наших рідних східнохристиянських українських традицій і філософічно–богословської мислі» [10, с. 107].

Йосиф Сліпий повернувся до Львова у час, коли Українська греко–католицька церква була найпотужнішою українською інституцією не лише в Галичині, але й у багатьох країнах української еміграції. Як блискучий науковець, майбутній Патріарх залучився до розбудови української національної освіти та науки – став ректором Львівської духовної семінарії, а у

1928 р. реорганізував семінарію у Львівську богословську академію. У 1932 році започаткував там філософський факультет. Таким чином, були до певної міри зреалізовані прагнення українців мати окремий університет, боротьба за який точилася від початку ХХ століття. Утримання Львівської богословської академії обходилося у 360 тисяч золотих на рік, тобто один день утримання коштував 1 тисячу золотих (до прикладу, за тисячу золотих господар міг купити морг поля). У стінах Академії Сліпий розгорнув потужну видавничу діяльність – він пише праці на теологічну, філософську, літературну та історичну теми, про мистецтво і церковне життя. До 1939 року за редакцією Йосифа Сліпого виходила наукова серія «Праці греко-католицької академії». Працюючи над розбудовою Львівської богословської академії, майбутній Митрополит виявив свої культурно-освітні погляди, що формувалися на основі поєднання національних і західноєвропейських ідей. З цією метою вивчав організацію навчально-виховного процесу в Італії, Німеччині, Франції, Великобританії, вважав, що українська освіта має ґрунтуватися на синтезі та переосмисленні наукового, релігійного і політичного досвіду Сходу і Заходу [16, с. 67]. Аби підготувати і залучити семінаристів до громадсько-культурної праці, Йосиф Сліпий організував у стінах навчального закладу суспільно-політичну, культурно-освітню, літературну, музично-драматичну та економічно-господарську секції. До участі у наукових семінарах він запрошував кращих вчених того часу, провідне місце серед них посідали члени НТШ. Так, зокрема, науковими семінарами з історії керували І. Крип'якевич та І. Кревецький – вихованці Львівської історичної школи М. Грушевського, видавні історики-державники, що мали формувати державницьке мислення майбутньої еліти [17, с. 9–10]. Семінаром із мистецтвознавства курував В. Залозецький, з археології – Я. Пастернак, з антропології – І. Раковський, музикознавчу секцію очолював Б. Кудрик. Основні дисципліни в Академії Сліпий запросив викладати знаних фахівців – Тит Мишковський, Тит Глушинський і Діонізій Дорожинський читали теологічні курси, Ярослав Пастернак – курс історії, Кость Чехович – економічне господарство, Володимир Залозецький – мистецтвознавство. Кожен викладач був зобов'язаний написати підручник для навчання. Напередодні Другої світової війни Львівська богословська академія була найпотужнішою українською освітньою інституцією на західноукраїнських землях. За плідну роботу у розбудові культурно-національного життя у 1930 році Йосифа Сліпого обрали дійсним членом НТШ [11].

Усвідомлюючи важливість розбудови національної української освіти і науки, в умовах протидії з боку польської влади, у 1923 році Йосиф Сліпий заснував у Львові Богословське Наукове Товариство. «Науковою культурною працею ми кладемо чи не найсильніші підвалини нашому національному і культурному життю», – писав

Йосиф Сліпий у вступному слові до Статуту БНТ. Саме це Товариство, на думку Патріарха, мало єднати українців довкола науки та Церкви. Для БНТ він укомплектував бібліотеку, що за кількістю зібраних рукописів і друків була найбільшою у Львові і поступалася тільки бібліотеці Наукового Товариства імені Т. Шевченка. У 1935 році бібліотека Богословського Наукового Товариства налічувала 11109 томів книг, 143 рукописи і 172 стародруки. У стінах БНТ вчений – богослов організував видавничу справу, за редакцією Сліпого і на його кошти у світ виходили журнали «Дзвони» і «Нива», газета «Мета», енциклопедичне видання «Аскетична бібліотека». Ці видання були адресовані кожному українцеві, незалежно від конфесійної приналежності та слугували джерелом знань про українську історію та національну культуру. Згодом, у комуністичних таборах, Йосиф Сліпий напише, що найбільшою бідою українців є духовна роз'єднаність. «Брак почуття і розуміння єдності в основних питаннях життя Церкви і народу – це наше нещастя, це наш споконвічний гріх! Замислювався я над причинами цього невтішного явища, це – виховання в чужих школах, впливи чужого оточення, незнання минулого своєї Держави...» [10, с. 198–199].

З початком Другої світової війни у період першої радянської окупації (1939–1941 рр.) Львівська Богословська Академія та Богословське Наукове Товариство були заборонені, бібліотечні фонди розграбовані, передані державі, багато цінних книг були втрачені. На зміну радянській прийшла німецька окупація. На відміну від комуністів, з пропагандистською метою, нацисти не забороняли релігії та церкви. Тому у 1941–1944 рр. Патріарх зумів відновити працю Богословської Академії та БНТ. Йосиф Сліпий разом з митрополитом Андреем Шептицьким щоденно допомагали своєму народові. Як церковні діячі, вони мали контакти з окупаційними режимами, адже від цих контактів залежало життя або смерть мільйонів. До слова, душпастирі врятували від нацистів тисячі євреїв, переховуючи їх на фабриках, у монастирях і храмах, навіть у митрополичих палатах собору Святого Юра у Львові [9, с. 52–74].

Улітку 1944 року розпочалася друга радянська окупація західноукраїнських земель, репресії проти українського національного руху набрали страшних масштабів, комуністична влада розпочала процес знищення УГКЦ як національної церкви українців [1, с. 293]. Комуністичні вожді знали, що такого авторитету і впливу як УГКЦ, не має жодна церковна течія в СРСР. Саме у такий трагічний час на чолі української греко-католицької церкви став Йосиф Сліпий. «Я клався у вечері до ліжка і не знав чи зустріну рано на волі, чи за ґратами», – згадував Патріарх у своїх «Споминах» [2, с. 217]. Спочатку окупанти запропонували йому відректися від Папи і «возз'єднатися» з московським православ'ям, закликати національне підпілля припинити боротьбу за незалежність України. Зі «Споминів» Патріарха дізнаємося, якими нікчемними виглядали йому ці «пропозиції»: «в Україні і на

просторах цілого Радянського Союзу страждають на волі, караються у в'язницях, тюрмах, таборах невідомої праці і в лагερях смерті тисячі патріотів.... Чую їхній голос в обороні українського слова, української культури, української душі.... І сострадаю з ними всіма, бо їх за те переслідують як злочинців» [2, с. 231].

Радянські окупанти заарештували Йосифа Сліпого і всіх єпископів УГКЦ, що перебували у Львові 11 квітня 1945 року [4, с. 34–39]. Хресна дорога Патріарха довжиною у 18 років простягнулася через найстрашніші комуністичні тюрми і табори: був чотири рази заарештований – у 1945, 1953, 1957 і 1962 роках, ув'язнення відбував у таборах Сибіру, Мордовії, у сумновідомих Печорі, Потьмі, Інті. Моральні страждання підсилювалися фізичними – нічними допитами, тортурами, етапами, хворобами, голодом і холодом [7, с. 412–447]. «Кожного під більшовицькою владою, в країні, де переслідується релігія, чекає гісна. Готуйтеся до найгіршого. Вас будуть ображати, будуть на вас плювати і вас бити. Не раз будете помирати від холоду і голоду...», – писав про страждання у московських катівнях Йосиф Сліпий. Цього в'язня сумління комуністична влада намагалася переманити, обіцяючи йому навіть Київську митрополію [7, с. 11–20]. Приклад нескореного митрополита–каторжника допомагав тисячам українських мучеників нести тяжкий хрест московської неволі – «благословляю вас як ваш брат, ваш союзник і сострадалець» [10, с. 205].

23 січня 1963 року завдяки виступам на захист Йосифа Сліпого Папи Римського Іоанна XXIII, Президента США Джона Кеннеді та інших відомих політичних і громадських діячів різних країн світу, Митрополит був звільнений з ув'язнення і висланий за межі СРСР [3, с. 75]. Перед виїздом до Риму Йосиф Сліпий зумів висвятити на єпископа Луцького о. Василя Величковського, зберігши таким чином традицію рукопокладання підпільної церкви. На початку лютого Сліпий прибув до Італії, але не почував себе вільним, бо «є невольна Церква і народ». «Мій шлях і далі був шляхом в'язня Христа ради, тим разом в'язня на химерній волі», – писав у своєму заповіті.

У першому після звільнення з комуністичних таборів Великодньому посланні Йосиф Сліпий закликав українців «зберігати єдність за всяку ціну», бо це підвалина і необхідна умова майбутньої держави.

Перебуваючи 21 рік в еміграції, Кардинал Йосиф Сліпий своєю щоденною працею наближав шлях до відновлення нашої державності. Він відвідує українців на усіх континентах, пише книги, виступає на радіо, розкриває факти порушення прав людини в Україні та каторжне життя мільйонів політв'язнів комуністичної імперії [13, р. 8–9]. У Римі Кардинал збудував Собор св. Софії, який «мав єднати українців з усіх країн їхнього розкинення». Італійський архітектор Лючіо ді Стефано розробив проект будівництва собору на основі планів первісної будівлі Софії Київської – п'ятибанної церкви в українському неовізантійському стилі.

Мозаїки собору створив видатний український майстер Святослав Гординський.

Вершиною освітньої діяльності Йосифа Сліпого є фундація Українського католицького університету імені Климента Папи. У листопаді 1963 року Патріарх видав Грамоту про заснування УКУ. «Завдяки жертвам цілого українського Божого люду, зокрема, його мирянства, і моїм смиренным трудом здвигнувся УКУ – вогнище науки», – мовив на церемонії з нагоди відкриття навчального закладу Йосиф Сліпий. Університет постав на площі собору Святої Софії у Римі як спадкоємець Львівської Богословської Академії, закономірно, що його ректором став сам Патріарх. Головне завдання УКУ – розвиток української науки, підготовка молоді до наукової праці та прищеплення моральних основ, які сповідує УГКЦ. Український католицький університет мав п'ять факультетів – богословський, філософсько–гуманістичний, природничо–математичний, права і суспільних наук і медично–фармацевтичний та був найпотужнішою українською освітньою установою за кордоном. На час заснування в університеті викладали 21 професор, згодом їх кількість зросла до 38. Філії УКУ були утворені у Вашингтоні, Чикаго, Філадельфії, Буенос–Айресі, Монреалі, Лондоні. Щорічно з 1970 року і до тепер при УКУ працюють літні школи з українознавства, започатковані Йосифом Сліпим. Вражає науково–видавничу діяльність університету – впродовж 20 років, ще при житті Патріарха Сліпого, УКУ видав понад 200 наукових праць, 14 томів «Monumenta Ucraine Historica», 22 томи часопису «Богословіє», 15 томів творів Йосифа Сліпого та 53 томи досліджень з історії України, історії Церкви, української культури, мистецтва та літератури. У Римі при соборі святої Софії Патріарх відновив роботу Богословського наукового товариства, видання часописів «Богословіє», «Дзвони» і журналу для українських родин «Нива» [11]. Таким чином, Йосиф Сліпий утворив цілий освітній науково–видавничий комплекс, що розгорнув систематичні українознавчі дослідження. Наголошуючи на важливості єдності української нації, він відвідував поселення українців у Європі та Америці, заснував там школи і науково–культурні осередки. «Наука – це один із наріжних каменів–стовпів відродження та сили народу», – читаємо у Заповіті Патріарха, – «полюбіть науку, плекайте і збагачуйте її своєю працею та знаннями, пам'ятаючи, що немислиме повне життя Народу без рідної науки» [10, с. 199].

Висновки. Патріархові Йосифу Сліпому не судилося дожити до незалежності України, він помер у Римі 7 вересня 1984 року. У Заповіті хотів бути похований на українській землі, але в незалежній Україні. Його тлінні останки повернулися до Львова у серпні 1992, через довгих 47 років. Весь свій життєвий шлях – на Батьківщині, у тюрмах і таборах, в еміграції, Патріарх присвятив боротьбі за самостійну Українську державу та українську національну школу, майже сорок років вів через катакомби найбільшу заборонену конфесію у

світі. Для нас українців Йосиф Сліпий є одним із славних оберегів української самосвідомості, символом незламності українського духу. Від другої половини ХХ століття його ім'я належить до найбільш відомих і значущих для українців, незалежно від віросповідання як на рідних землях, так і розкиданих долею по всіх континентах. І нині гостро актуальними і вагомими є настанови Йосифа Сліпого: «Ви мусите триматися разом однією мовою, однією вірою в Христа, однією системою богослужіння, одним обрядом, однією українською національною свідомістю, однією великою любов'ю до нашої спадщини князів і воїнів, до нашої культури, літератури, мистецтва, до наших традицій і звичаїв державницького правління, скріплених нашою історією багато століть».

Список використаних джерел

1. Жадько, В., 2005. 'Український некрополь', К., с.293.
2. Йосиф Сліпий, 2014. 'Спомини', Львів: видавництво UKU, 480 с.
3. Київська старовина, 1993, №6, с.75.
4. Мишанич, О., 1993. 'Митрополит Йосиф Сліпий перед «судом» КГБ' (за архівними джерелами), К., с.34–39.
5. Рибарик, І., 2002. 'Йосиф Сліпий та його попередники у справі церковної єдності українського народу', *Пам'ять століть*, К., №6, с.140–147.
6. Сергійчук, В., 2012. 'Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки (1939–1987)', Т.2, К., с.11–20, 412–447.
7. Сліпушко, О., 2008. 'Український енциклопедичний словник', К., с.581.
8. Степовик, Д., 2002. 'Кардинал: Йосиф Сліпий', *Історичний календар*, К., 84 с.
9. Шайкан, В., 2010. 'Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944', К., 80 с.
10. '«Щоб ви не зневірилися...» Заповіт Йосифа Сліпого'. Послання Патріарха Йосифа про поєднання в Христі, 2010, Тернопіль, 240 с.
11. Янів, В., 1966. 'Кардинал Йосиф Сліпий, Релігія в житті українського народу', *Український католицький університет св. Климента, ЗНТШ*, Т.181, Мюнхен – Рим – Париж.
12. Хома, І., 2010. 'Патріарх Йосиф', Вид. 2-е, Львів, с.172–175.
13. Razgaitis, Darius, 2002. 'Forest Brothers from the West, research thesis', Riga, p.8–9.
14. Бистрицька, Е., 2009. 'Східна політика Ватикану в контексті відносин святого престолу з Росією та СРСР у 1878–1964 рр. Монографія [текст]', Тернопіль, Підручники і посібники, 416 с.
15. Штука, С., 2014. 'Культурно-просвітницька діяльність Йосифа Сліпого (1922–1945)', *Наукові записки Національного університету Острозької академії. Серія «Історичне релігієзнавство»*, Острогож, Вип.10, с.207–212.
16. Гірна, Н., 2016. 'Національно-освітня діяльність Йосифа Сліпого', *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Антропний принцип в контексті актуальних проблем філософії науки»*, Львів, с.66–68.
17. Гірна, Н., 2015. 'Наукова та громадсько-політична діяльність Івана Кревецького (1883–1940 рр.)', Автореф. дис. ... канд. історичних наук, Львів, 20 с.
18. Колупаєв, В., 2005. 'Византизм, православие, Россия и блаженнейший Иосиф Слипый', *Ученые записки, Чебоксары: Межнациональный гуманитарно-технический институт, Поволжье*, Т.9, с.5–9.
3. Kyi 'vs'ka starovyna, 1993, №6, s.75.
4. Myshanych, O., 1993. 'Mytropolyt Josyf Slipyj pered «sudom» KGB (Methropolit Josyf Slipyi before the justice of KGB)' (za arhivnymi dzherelamy), K., s.34–39.
5. Rybaryk, I., 2002. 'Josyf Slipyj ta joho poperednyky u spravi cerkovnoi' jednosti ukrai'ns'kogo narodu (Josyf Slipyi and his predecessors in deed for church unity of the Ukrainian nation)', *Pam'jat' stolit'*, K., №6, s.140–147.
6. Sergijchuk, V., 2012. 'Patriarh Josyf Slipyj u dokumentah radjans'kyh organiv derzhavnoi' bezpeky (1939–1987) (Patriarkh Josyf Slipyi in the soviet KGB papers (1939–1987))', Т.2, К., s.11–20, 412–447.
7. Slipushko, O., 2008. 'Ukrai'ns'kyj encyklopedychnyj slovnyk (Ukrainian encyclopedic dictionary)', К., s.581.
8. Stepovyk, D., 2002. 'Kardynal: Josyf Slipyj (The Cardinal: Josyf Slipyi)', *Istorychnyj kalendary*, К., 84 s.
9. Shajkan, V., 2010. 'Povsjakdennja ukrai'nciv u roky nimec'koi' okupacii'. 1941–1944 (Everyday life Ukrainian in the years of Germany occupation. 1941–1944)', К., 80 s.
10. '«Shhob vy ne znevirylysja...» Zapovit Josyfa Slipogo (For your belief. Testament of Josyf Slipyi). Poslannja Patriarha Josyfa pro pojednannja v Hrysti', 2010, Ternopil', 240 s.
11. Janiv, V., 1966. 'Kardynal Josyf Slipyj, Religija v zhytti ukrai'ns'kogo narodu (The Cardinal Josyf Slipyi, Religion in the Ukrainian nation life)', *Ukrai'ns'kyj katolyk'kyj universytet sv. Klymenta, ZNTSh*, Т.181, Mjunhen – Rym – Paryzh.
12. Homa, I., 2010. 'Patriarh Josyf (Patriarch Josyf)', Vyd. 2-е, L'viv, s.172–175.
13. Razgaitis, Darius, 2002. 'Forest Brothers from the West, research thesis', Riga, p.8–9.
14. Bystryc'ka, E., 2009. 'Shidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn svjatogo prestolu z Rosijeju ta SRSR u 1878–1964 rr. Monografija [tekst] (Eastern Vatyane policy in relations context with Russia and USSR 1878–1964)', Ternopil', Pidruchnyky i posibnyky, 416 s.
15. Shtuka, S., 2014. 'Kul'turno-prosvitnyc'ka dijal'nist' Josyfa Slipogo (1922–1945) (Cultural educational activity of Josyf Slipyi (1922–1945))', *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu Ostroz'ka akademija. Serija «Istorychne religijeznavstvo»*, Ostorog, Vyp.10, s.207–212.
16. Girna, N., 2016. 'Nacional'no-osvitnja dijal'nist' Josyfa Slipogo (National educational activity of Josyf Slipyi)', *Materialy vseukrai'ns'koi' naukovopraktychnoi' konferencii' «Antropnyj pryncyp v konteksti aktual'nyh problem filosofii' nauky»*, L'viv, s.66–68.
17. Girna, N., 2015. 'Naukova ta gromads'ko-politychna dijal'nist' Ivana Krevec'kogo (1883–1940 rr.) (Scientific and Public Political activity of Ivan Krevetskyi (1883–1940))', Avtoref. dys. ... kand. istorychnyh nauk, L'viv, 20 s.
18. Kolupaev, V., 2005. 'Vizantiizm, pravoslavie, Rossija i blazhennejshij Iosif Slipyj (The Bizantine, Orthodox Church, Russia and bliss Josyf Slipyi)', *Uchenye zapiski, Cheboksary: Mezhnacional'nyj gumanitarno-tehnicheskij institut, Povolzh'e*, Т.9, s.5–9.

References

1. Zhad'ko, V., 2005. 'Ukrai'ns'kyj nekropol' (The Ukrainian necropolis)', К., s.293.
2. Josyf Slipyj, 2014. 'Spomyny (The Memories)', L'viv: vydavnytstvo UKU, 480 s.

УДК 929:930 Казьмирчук Г. Д.

**ШЛЯХ ІСТОРИКА: ДО 75-РІЧЧЯ
ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА Г. Д. КАЗЬМИРЧУКА****THE PATH OF THE HISTORIAN: FOR THE 75TH
ANNIVERSARY OF DOCTOR OF HISTORICAL
SCIENCES, PROFESSOR G. D. KAZMIRCHUK****Довжук І. В.,**

доктор історичних наук, професор, професор
кафедри документознавства, Переяслав-
Хмельницький державний педагогічний
університет ім. Григорія Сковороди
(Переяслав-Хмельницький, Україна),
e-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net, OCID:
<https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

Dovzhuk I. V.,

Doctor of Historical Sciences, Professor of
Document Science Department, Pereiaslav-
Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical
University (Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine),
e-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net, OCID:
<https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

Професор Григорій Дмитрович Казьмирчук, який є лідером потужної декабристознавчої школи й ім'я якого добре відоме як в Україні, так і далеко за її межами, упродовж багатьох років плідно досліджує проблеми декабристського руху. Підкреслено, що професором Казьмирчуком уперше в декабристознавстві обґрунтовано наукову періодизацію дослідження проблеми; науково доведено існування та визначено критерії декабристознавчих шкіл, зокрема детально досліджена українська школа, створена українська історіографічна школа, визначені її головні завдання та напрями розвитку; сформовано потужний краєзнавчий напрямок досліджень історії декабризму. Завдяки Григорію Дмитровичу було відроджено та отримало подальший розвиток декабристське архівознавство.

Ключові слова: Г. Д. Казьмирчук, декабристи, декабристознавство, декабристознавча школа, краєзнавство, історія декабризму.

Professor Grigory Dmitrievich Kazmirchuk, who is the leader of a powerful Decembrist school and whose name is well known both in Ukraine and far beyond its borders, has been fruitfully investigating the problems of the Decembrist movement for many years. It was emphasized that Professor Kazmirchuk, for the first time in Decembrist studies, justified the scientific periodization of the study of the problem; the existence and criteria of Decembrist studies schools have been scientifically proven, in particular, the Ukrainian school has been studied in detail, the Ukrainian historiography school has been created, its main tasks and development directions have been determined; formed a powerful regional studies trend in the history of the Decembrist. Thanks to Grigory Dmitrievich, Decabrist archival studies were revived and further developed.

Keywords: G. D. Kazmirchuk, Decembrists, Decembrist studies, Decembrist School, local history, the history of Decembrist.

Серед актуальних проблем української історичної науки важливе місце посідає рух декабристів. Сьогодні перед вітчизняними істориками стоїть питання його подальшого дослідження з урахуванням надбань світової та української історіографії.

Упродовж багатьох років плідно досліджує проблеми декабристського руху доктор історичних наук, професор Григорій Дмитрович Казьмирчук, котрий є лідером потужної декабристознавчої школи й ім'я якого добре відоме як в Україні, так і далеко за її межами.

Григорій Дмитрович народився 9 травня 1944 р. у селі Кальник Іллінецького району Вінницької області у багатодітній сім'ї колгоспних трударів. Ймовірно, що історична кальницька земля наклала

свій відбиток на подальшу долю майбутнього науковця. Саме Кальник, овіяний історичними легендами козацько-гетьманської боротьби за незалежність українського народу під проводом Б. Хмельницького на довгі роки прищепив Григорію любов до історії рідної землі.

Після закінчення середньої школи у 1961 р. Г. Казьмирчуку судився славний трудовий шлях. Закінчив професійно-технічне училище, працював столяром, служив у лавах Радянської Армії. У 1969 р. закінчив з відзнакою Красноармійське педагогічне училище і вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Після закінчення університету, одержавши диплом з відзнакою, у листопаді 1974 р. Григорій Дмитрович вступив до аспірантури на кафедру історії СРСР дожовтневого періоду, де під керівництвом професора Віктора Никифоровича Котова підготував і в 1985 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Перший етап визвольного руху в Росії в дослідженнях істориків Радянської України (1917–1980 рр.)». Це дослідження стало новаторським, оскільки було першою спробою у вітчизняній історіографії систематизувати та узагальнити багаж знань з даної проблематики, накопичений за роки радянської влади. Історіографічні студії про декабристський рух посіли вагоме місце в дисертації [15].

Багато років Г. Д. Казьмирчук працював на кафедрі історії Росії (історії СРСР дожовтневого періоду, історії народів Росії), де обіймав посади асистента, доцента, професора. У 1997 р. захистив докторську дисертацію «Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)». У цьому дослідженні введено до наукового обігу багато нового архівного матеріалу. Дисертація ближче познайомила наукову громадськість з такими дослідниками, як В. Базилович, Л. Добровольський, О. Гермайзе. Наукова новизна праці полягала в тому, що в ній, відповідно до сучасного рівня розвитку історичної науки, здійснено аналіз становлення і розвитку радянського декабристознавства з 1917 р. і до середини 1930-х рр. Подано нову, в порівнянні з тією, що існувала в радянську добу, оцінку досліджень про рух декабристів, показано їхню залежність від тоталітарної системи, виявлені причини, які негативно впливали на об'єктивне висвітлення проблем декабризму, висловлено застереження від виникнення нових чинників, здатних спричинити однобічне вивчення декабристського руху. Значну частину наукових праць Григорій Дмитрович залучив до історіографічного аналізу вперше. По суті, через історіографічне переосмислення аналізується науковий спадок, від якого тривалий час дослідники були відлучені. У праці обґрунтовується нова періодизація вивчення руху декабристів, узагальнюються уявлення декабристознавців про формування світогляду «сподобників святої волі» [32].

З 2000 р. Г. Д. Казьмирчук обійняв посаду професора кафедри історії народів Росії, а в 2001 р. став завідувачем кафедри історії для гуманітарних

факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Григорієм Дмитровичем були розроблені й викладалися в різні періоди такі дисципліни: «Історіографія історії СРСР», «Історія Росії XIX – початку XX ст.», «Опозиційний рух у Росії в першій половині XIX ст.», «Рух декабристів: вітчизняна історіографія», «Рух декабристів: всесвітня історіографія», «Російська культура XIX ст.», «Історична бібліографія», «Вступ до спеціалізації», «Вступ до університетських студій» та ін. [5, 24; 36; 52].

До кола наукового інтересу Г. Д. Казьмирчука входять проблеми декабристського руху, історіографії історії України та Росії, соціальної історії України XIX ст., бібліографії, календарознавства, шевченкознавства та краєзнавства. Перу дослідника належить понад 560 наукових праць з означеного кола проблем. Учений є ініціатором проведення міжнародних наукових конференцій – «Декабристських читань». Упродовж 1987–2005 рр. – редактор десяти випусків збірників матеріалів і тез, що вийшли в результаті роботи означених конференцій та 5 випусків збірників досліджень і архівних матеріалів «Декабристи в Україні». Також Григорій Дмитрович є членом редакційних колегій ряду фахових історичних видань [37, с. 5]. З-під пера вченого й педагога вийшли розвідки, присвячені соціально-економічному розвитку українських земель у першій чверті XIX ст. [60], суспільному рухові в Російській імперії у XIX ст. [14], студентському рухові в Україні середини 30-х – початку 60-х рр. XIX ст. [16], діяльності Кирило-Мефодіївського товариства [11], здійснені в результаті опрацювання архівних матеріалів і фахових історичних досліджень.

Важливе місце у творчому доробку Г. Д. Казьмирчука посідають праці з історичного краєзнавства. Науковець висвітлив життя і діяльність декабристів на Вінниччині, Житомирщині, Хмельниччині, Кіровоградщині, Сумщині, Миколаївщині, Одещині. Григорій Дмитрович розкриває зв'язок біографій окремих членів таємних товариств з тим чи іншим регіоном України [18; 22; 42; 52].

Зазначимо, що історіографічний напрям наукових інтересів Г. Д. Казьмирчука був і залишається пріоритетним. Виваженість оцінки доробку минулих поколінь дослідників у сфері декабристознавства притаманна вченому протягом усіх років його наукової діяльності, починаючи з першої праці (1977 р.), що була присвячена аналізу висвітлення вченими радянської України організації та здійснення збройного повстання Чернігівського полку. У ній дослідник зробив вдалу спробу на тлі розвитку декабристознавства виокремити внесок у вивчення цієї проблеми В. М. Базиловича, В. В. Міяковського, Д. І. Багалія та ін. [10]. Свій досвід дослідника педагог передавав молоді. Так, у навчальному посібнику для студентів історичного факультету Київського університету, яким викладався спецкурс «Рух декабристів», Григорій Дмитрович помістив узагальнюючий історіографічний нарис. У ньому

він виділив найбільш важливі теми вітчизняного декабристознавства, намагався показати стан їхньої наукової розробки, зосереджуючи увагу на проблемних питаннях, зокрема про джерела становлення ідейних переконань «провісників свободи». Виважений підхід до історіографічних джерел дозволив авторові показати особливості ставлення дослідників до визначення факторів формування світогляду декабристів [60].

У наступні роки Г. Д. Казьмирчуком опубліковано низку статей і брошур, де висвітлювався розвиток декабристознавства більш як за шістьдесят років радянської влади. У цих працях уточнені формулювання назв проблем. Так, говорячи про формування світогляду «сподвижників святої волі», пропонувалося називати їх «майбутніми декабристами», оскільки їхній світогляд формувався ще й до участі у таємних товариствах [13]. Разом з відомим ученим О. О. Рафальським було здійснено спробу комплексного аналізу внеску декабристознавців у вивчення питання перебування декабристів у сибірському засланні [53]. Важливе місце в доробку Григорія Дмитровича посіло висвітлення у вітчизняній історіографії проблеми «декабристи та Т. Г. Шевченко». У розвідках, присвячених останній, проаналізовано праці Д. І. Багалія, П. П. Филиповича, Є. С. Шаблійовського, Г. О. Гайдай, Ф. Я. Прийми, Г. Я. Сергієнка та ін. [23; 27].

На початку 1990-х років, коли деякі дослідники відхрестилися від власних праць, підлаштувавши тематику досліджень під політичну кон'юнктуру, Григорій Дмитрович залишився одним з небагатьох в Україні, хто продовжував історіографічні студії в галузі декабристознавства, але вже на нових теоретико-методологічних засадах, позбавлених марксистсько-ленінського підходу.

Г. Д. Казьмирчук першим у вітчизняній історіографії розпочав дослідження декабристознавчих праць, що побачили світ у буремний період 20–30-х рр. XX ст. З розробкою проблеми відбувається еволюція його поглядів. Якщо у перших публікаціях Григорій Дмитрович обстоював думки офіційної радянської історіографії, хоча й запровадив у науковий обіг значну кількість замовчуваних раніше праць, то в наступних – по-новому підійшов до самої суті декабристознавчих студій 1920–1930-х рр. Аналізуючи різноманітні течії радянського декабристознавства, дослідник запропонував новий погляд на концепцію українського декабризму, відкинув позиціонування по лінії марксистська – немарксистська історіографія. Уже на початку 1990-х рр. Григорій Дмитрович запропонував періодизацію декабристознавства, що не збігалася з прийнятим у радянській науці поділом на три періоди: 1) 1917 – середина 1930-х рр.; 2) друга половина 1930-х – середина 1950-х рр.; 3) від другої половини 1950-х і до 1990-х рр. Учений наполягав розділити третій період на два: друга половина 1950-х – перша половина 1970-х рр. – третій період; з другої половини 1970-х і до 1990-х рр. – четвертий. У 1997 р. Г. Казьмирчук виступив з пропозицією

переглянути існуючу періодизацію вивчення руху декабристів, запропонувавши власний підхід до проблеми. Декабристознавство розподілялося ним на три великі періоди: дореволюційний, радянський і сучасний, у межах яких виділялися етапи й напрямки [31].

У цей час Г. Д. Казьмирчук звертається до проблем, що вимагали фундаментального дослідження: національне питання в програмних документах декабристів, декабристські ідеї в історіографічній спадщині М. П. Драгоманова, декабристи у працях І. Я. Франка тощо [21; 26; 47]. Ще одна важлива проблема декабристського руху – концепція державотворення в програмних документах декабристів і місце у ній України – теж знайшла відображення в науковому доробку історика [57].

Значне місце в наукових дослідженнях Г. Д. Казьмирчука посідають біографічні студії. На особливу увагу заслуговує створена Г. Казьмирчуком і Р. Вавренюком перша вітчизняна наукова біографія декабриста, князя Є. П. Оболенського (1796–1865). У монографії головну увагу звернуто на характеристику поглядів Є. Оболенського щодо розв'язання суспільно-політичних проблем Росії. Дослідникам удалося встановити точну дату народження декабриста – жовтень 1796 р. Вони розглянули різні точки зору на поведінку Є. Оболенського в ролі диктатора повстання, замість князя С. П. Трубецького (1790–1860), який не з'явився. Перебування Є. Оболенського на каторзі й поселенні в Сибіру – найважливіша частина життя і діяльності цієї людини; їй приділено немало сторінок у вказаній праці. Авторам удалося розкрити всю глибину душі Євгена Петровича, який пережив потрясіння від невдачі повстання, але не зламалася і проніс свої найкращі думки і переконання крізь важкі випробування. Для цього використано таке джерело як листи, що розкривають думки людини, показують її відвертість і прагнення.

На основі проаналізованих джерел автори простежили справжнє ставлення Є. Оболенського до суті селянської реформи 1861 р. та її наслідків: декабрист був розчарований і не побачив у цій реформі здійснення задумів щодо покращення життя селян. Ці факти спростовують твердження про Євгена Петровича як «святого», «покірного» старця, котрий примирився із самодержавством. Г. Казьмирчук і Р. Вавренюк показали Є. Оболенського після повернення із заслання людиною, яка зберегла декабристський світогляд. Старий декабрист був зацікавлений у вирішенні проблем, що турбували передових представників російського суспільства, брав активну участь у підготовці та проведенні селянської реформи як мировий посередник [1].

До кола інтересів Г. Д. Казьмирчука увійшли і джерелознавчі проблеми. Ним досліджено долю «Русской правды» полковника П. І. Пестеля (1793–1826) [19]. Учений разом з Г. М. Куликівською проаналізував документальні видання про російсько-польський революційний союз 20–30-

х рр. XIX ст. [48]. Окрему розвідку було присвячено джерелознавчому аналізу слідчих справ та мемуарів декабристів [45]. В іншому дослідженні йшлося про спогади «апостолів правди» стосовно Кримської війни 1853–1856 рр. Григорію Дмитровичу вдалося віднайти й опублікувати листи члена «Союзу благоденства», а згодом вірного слуги самодержавного режиму П. Х. Граббе до українського поміщика П. Г. Галагана [30].

Г. Казьмирчук у співавторстві з А. Сілкіним провів науковий пошук щодо з'ясування дат народження лідерів Товариства об'єднаних слов'ян Андрія та Петра Борисових. На підставі опублікованих і неопублікованих джерел автори встановили, що А. Борисов народився у 1796 або у 1797 р. (в історіографії усталеною є дата – 1798 р.), а П. Борисов – у 1800 р. Науковці проаналізували знайдені ними в Державному архіві Миколаївської області документи, що дають можливість по-новому розглянути питання про дату народження старшого з братів. Були знайдені сповідальні книги Чорноморського кадетського корпусу за 1797 р. та Чорноморського штурманського училища за 1800 р., де викладав батько декабристів. Дані цих сповідальних книг і дають підстави твердити про вищезагадані дати народження Андрія Борисова [37, с. 8; 56].

У першій половині 1990-х років з'являються прогалини у вітчизняному декабристознавстві. Заповнити їх були покликані узагальнюючі праці Г. Д. Казьмирчука, в яких комплексно розглядається процес нагромадження знань про декабризм у радянську добу. В одному з перших таких досліджень, яке хронологічно охоплює період 1917–1993 рр., на основі аналізу документів, наукової і публіцистичної літератури про «благовісників свободи» розкривається сучасний стан декабристознавства. Автор підкреслює, що, маючи історіографічну базу, яка дає змогу створювати наукові праці на високому теоретико-методологічному рівні, сучасні дослідники не користуються нею. Натомість усе частіше з'являються праці про декабристів публіцистичного характеру [28]. У 1994 р. вийшло друком нове дослідження Григорія Дмитровича, присвячене історіографії декабризму у 1917–1935 рр., де розглядаються такі питання як публікація документів про декабристів у працях провідних декабристознавців, висвітлення ними проблеми «декабристи і літературні процеси в Росії 20–60-х років XIX ст.» тощо [29].

Краєзнавчі дослідження складають ще один потужний пласт у науковому доробку Г. Д. Казьмирчука, який є фундатором декабристознавчої течії в краєзнавстві. Науковець скоординував дослідження про життя і діяльність декабристів на Вінниччині, Житомирщині, Хмельниччині, Кіровоградщині, Сумщині, Миколаївщині, Одещині. До написання цих праць залучалися місцеві краєзнавці, а також молоді дослідники. Особливо слід відзначити М. Ф. Лихогляда з Вінниці та Г. М. Куликівську з Луцька. Григорій Дмитрович розкриває зв'язок біографій окремих

членів таємних товариств з тим чи іншим регіоном України, узагальнюючи доробок поколінь учених з цієї проблематики [18; 22; 42; 46; 51; 52].

У 2000 р. Г. Д. Казьмирчук розпочав здійснення масштабного задуму – написання чотиритомного курсу лекцій з історіографії руху декабристів. Вийшли друком дві його частини, в яких систематизовано багаторічний досвід автора в читанні спецкурсів на історичному факультеті Київського університету. Двотомний курс лекцій «Історіографія руху декабристів», що пізніше склав третій том вибраних праць Григорія Дмитровича [39], охоплює період від моменту зародження декабристознавства, тобто появи маніфестів імператора Миколи I і «Донесення» Слідчої комісії до середини 1930-х рр., коли було знищено здобутки дореволюційного й нового, марксистського декабристознавства. Автор розглядає різноманітні течії і школи в історіографії декабристського руху: офіційно-охоронну, дворянську, революційну, ліберальну, марксистську, аналізує праці М. І. Богдановича, М. К. Шильдера, М. Г. Устрялова, А. П. Щапова, О. І. Герцена і М. П. Огарьова, досліджує стосунки «апостолів свободи» з видатними сучасниками – О. С. Пушкіним, Т. Г. Шевченком, М. П. Драгомановим. Особливе місце в лекціях посідає Київська школа декабристознавства, яка після революційних подій 1917 р. стала українською. Драматичний період середини 1930-х рр. розглядається через призму покалічених доль провідних радянських учених, котрі були або знищені, або потрапили за колючий дріт [3; 4].

У 2002 р. побачило світ перше в Україні монографічне дослідження Г. Д. Казьмирчука у співавторстві з Ю. В. Латишем, де проаналізовано складний процес розвитку декабристознавства. Монографія охоплює період від середини XIX ст., коли на теренах Наддніпрянщини передові діячі української культури захопилися ідеями «провісників свободи», до сучасності, коли поступово народжується нове українське декабристознавство. Особливу увагу приділено періоду його зародження і становлення (з початку XX ст. і до середини 1930-х рр.), відзначено внесок окремих дослідників (М. В. Довнар-Запольського, В. І. Маслова, Д. І. Багалія, С. О. Єфремова, Л. П. Добровольського та ін.) у розвиток вітчизняної декабріани. Розвиток українського декабристознавства аналізується на тлі становища історичної науки в Російській імперії, СРСР і незалежній Україні [49].

Вивчення життєвого шляху провідних декабристознавців України – один з важливих напрямів наукових студій Г. Д. Казьмирчука. Разом з А. В. Сілкіним ним було проаналізовано декабристознавчий доробок М. В. Довнар-Запольського. У цій розвідці міститься новий архівний матеріал з Державного архіву м. Києва про молоді роки й формування наукового світогляду історика [55]. Григорій Дмитрович також досліджував життєвий шлях та наукові досягнення О. Ю. Гермайзе, О. П. Оглоблина та ін.

Особливо слід відзначити дослідження про Віктора Олександровича Романовського (1890–1971). Виявлені архівні документи дозволили історика висвітлити трагічну долю вченого, визначити напрями дослідження його наукової спадщини [34; 35].

Ще одним напрямом наукових пошуків Г. Д. Казьмирчука в галузі декабристознавства є бібліографічний. Під його редакцією світ побачило 10 бібліографічних покажчиків декабристознавчої літератури, які продовжили добру традицію радянського декабристознавства, започатковану М. М. Ченцовим і продовжену М. В. Нечкіною. Перший покажчик Григорій Дмитрович склав, ще навчаючись в аспірантурі. Він містив 1131 позицію та охоплював літературу про декабристів, що побачила світ у 1975–1977 рр. [12]. До складання покажчиків було залучено О. О. Рафальського, С. П. Стельмаха, Ю. М. Шлапака, Р. С. Вавренюка, О. С. Каревіна та ін. [2; 17; 59]. Спеціальний покажчик включав літературу про братів А. І. і П. І. Борисових [54].

У 2010-х рр. професор Казьмирчук здійснив величезну роботу – акумулював найвагоміші й найцікавіші свої наукові доробки та видав 11 томів вибраних творів [5–8; 37–41; 43; 44; 50]. Цей титанічний труд буде корисним не тільки нашому сучаснику, а й майбутньому поколінню українців.

Г. Д. Казьмирчук – фундатор вітчизняної декабристознавчої школи. Сам історик визначає її як науково-духовне об'єднання спеціалістів різних поколінь, які досліджують актуальні проблеми декабристознавства на основі документів, а також методів та принципів історіографії. До неї в різні роки належали О. О. Рафальський, С. П. Стельмах, Т. М. Соловійова, Р. С. Вавренюк, Г. М. Куликівська та інші вчені. Під керівництвом та за участю Григорія Дмитровича було захищено 30 кандидатських і докторських дисертацій, що заповнили низку прогалин в декабристознавстві.

Таким чином можемо констатувати, що професором Казьмирчуком уперше в декабристознавстві обґрунтовано наукову періодизацію дослідження проблеми; науково доведено існування та визначено критерії декабристознавчих шкіл, зокрема детально досліджена українська школа. Біля її витоків стояли професори Університету св. Володимира М. В. Довнар-Запольський та В. С. Іконников; створена українська історіографічна школа, визначені її головні завдання та напрями розвитку; сформовано потужний краєзнавчий напрямок досліджень історії декабризму; в Україні створено бібліографічне декабристознавство. Завдяки Григорію Дмитровичу було відроджено та отримало подальший розвиток декабристське архівознавство тощо.

Список використаних джерел

1. 'Вавренюк, Р., Казьмирчук, Г., 1990. 'Декабрист Евгений Оболенский: Жизнеописание', К.: *Движение декабристов*, 289 с.
2. Вавренюк, Р.С., Казьмирчук, Г.Д., Силкин, А.В., 1991. 'Движение декабристов: Указ. лит. 1990 г.', К., 87 с.

3. Казьмирчук, Г., 2000. 'Історіографія руху декабристів'. Курс лекцій для студентів історичних факультетів: У 4-х част. Ч.1. 'Дореволюційне декабристознавство (1825–1917 рр.)', К., 169 с.
4. Казьмирчук, Г., 2001. 'Історіографія руху декабристів'. Курс лекцій для студентів історичних факультетів: У 4-х част. Ч.2. 'Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.)', К., Черкаси, 238 с.
5. Казьмирчук, Г., Казьмирчук, М., 2018. 'Вибрані твори', Т.10. Вступ до університетських студій: нариси та інформативні документи, передмова Я. Г. Рябцева, відпов. ред. О. С. Лук'яничук, К.: *УкрСІЧ*, 196 с.
6. Казьмирчук, Г., Казьмирчук, М., Рябцева, Я., 2017. 'Вибрані твори', Т.8. «Кальник – столиця України...», К.: *УкрСІЧ*, 353 с.
7. Казьмирчук, Г., Казьмирчук, М., Рябцева, Я., 2017. 'Вибрані твори', Т.9. Університет св. Володимира і Тарас Шевченко, К.: *УкрСІЧ*, 195 с.
8. Казьмирчук, Г., Казьмирчук, М., Рябцева, Я., 2019. 'Вибрані твори', Т.11. Кальницький козацький полк (1648–1712 рр.), К.: *УкрСІЧ*, 174 с.
9. Казьмирчук, Г.Д., 2012. 'Вибрані твори', наук. ред. к.і.н. Вербовий О. В., Т.2: Декабристознавство, К.: *УкрСІЧ*, 195 с.
10. Казьмирчук, Г.Д., 1977. 'Деякі питання історіографії повстання Чернігівського полку в дослідженнях істориків України (1918–1976 рр.)', *Вісник Київ. ун-ту. Історія*, Вип.19, с.90–97.
11. Казьмирчук, Г.Д., 1978. 'Кирило–Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918–1934 рр.)', *Вісник Київ. ун-ту. Іст. науки*, К., Вип.20, с.72–79.
12. Казьмирчук, Г.Д., 1979. 'Движение декабристов. Юбилейная литература. 1975–1977 гг.', К., 131 с.
13. Казьмирчук, Г.Д., 1980. 'Вивчення руху декабристів в радянській історичній літературі', *Вісник Київ. ун-ту. Іст. науки*, Вип.22, с.56–64.
14. Казьмирчук, Г.Д., 1981. 'Суспільно–політичний рух в Росії середини 20-х – початку 60-х років XIX ст. в дослідженнях істориків України (1956–1980 рр.)', *Вісник Київ. ун-ту. Іст. науки*, К., Вип.23, с.70–79.
15. Казьмирчук, Г.Д., 1984. 'Первый этап освободительного движения в России в исследованиях историков Советской Украины (1917–1980 гг.)', *Автореф. дисс... канд. ист. наук*, К., 23 с.
16. Казьмирчук, Г.Д., 1984. 'Революционное движение в Киевском университете (1834–1861 гг.)', К., 50 с.
17. Казьмирчук, Г.Д., 1985. 'Декабристы. Библиогр. указ. лит. 1980–1983 гг.', К., 46 с.
18. Казьмирчук, Г.Д., 1987. 'Декабристы на Кировоградской (Историкография проблемы)', *По пути Великого Октября (К 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции)*, Кировоград, с.96–99.
19. Казьмирчук, Г.Д., 1988. 'Доля «Русской правды» П. И. Пестеля', «... Все, что посеяне, взойдет...», К., с.12–20.
20. Казьмирчук, Г.Д., 1988. 'Историкография движения декабристов (1975–1980 гг.)', К., 41 с.
21. Казьмирчук, Г.Д., 1988. 'Суспільно–політичний рух в Росії першої половини XIX ст. у творах І. Я. Франка', *Вісн. Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство*, Вип.30, с.8–10.
22. Казьмирчук, Г.Д., 1990. 'Дніпропетровщина і декабрист О. С. Гангблов', *Збірник рефератів доповідей обл. наук.–практ. конф. з історичного краєзнавства*, Дніпропетровськ, с.67–69.
23. Казьмирчук, Г.Д., 1991. 'Висвітлення проблеми «Декабристи і Т. Г. Шевченко» в радянській історіографії (1917 – перша половина 30-х років)', *Вісник Київ. ун-ту. Іст.–філол. науки*, Вип.2, с.26–33.
24. Казьмирчук, Г.Д., 1991. 'Рух декабристів: Вітчизняна історіографія. Програма спецкурсу для студентів іст. ф-ту', К., 23 с.
25. Казьмирчук, Г.Д., 1991. 'Рух декабристів: історіографічні дослідження. 1917–1990 рр.', К.: *КДУ ім. Т. Г. Шевченка*, 41 с.
26. Казьмирчук, Г.Д., 1992. 'Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М. П. Драгоманова', *Вісник Київ. ун-ту. Іст.–філол. науки*, К., Вип.6, с.9–14.
27. Казьмирчук, Г.Д., 1992. 'Проблема «Декабристи і Т. Г. Шевченко»: Радянська історіографія. 1917–1990 рр.', *Наукові записки з історії України*, Кировоград, Вип.2, с.40–60.
28. Казьмирчук, Г.Д., 1993. 'Декабристоведение: Итоги и проблемы. 1917–1993 гг.', К., 114 с.
29. Казьмирчук, Г.Д., 1994. 'Декабристи. Історіографія проблеми. 1917–1935 рр.', К., 125 с.
30. Казьмирчук, Г.Д., 1994. 'Декабристы о Крымской войне', *Матер. междунар. науч. конф.*, Севастополь, с.46–49.
31. Казьмирчук, Г.Д., 1997. 'До питання про періодизацію вивчення руху декабристів', *Наукові записки з історії України: 36. ст.*, Кировоград, с.28–33.
32. Казьмирчук, Г.Д., 1997. 'Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)', *Автореф. дисс... докт. ист. наук*, К., 36 с.
33. Казьмирчук, Г.Д., 1999. 'Рух декабристів: всесвітня історіографія: Програма спецкурсу для студентів іст. ф-ту. 2-е вид., випр. і доп.', К., 17 с.
34. Казьмирчук, Г.Д., 2000. 'Віктор Олександрович Романовський: Життя та праця вченого', К., 38 с.
35. Казьмирчук, Г.Д., 2000. 'Історіографічна спадщина В. О. Романовського (1920–1930)', *Вісн. Київ. ун-ту. Історія*, Вип.42, с.5–9.
36. Казьмирчук, Г.Д., 2013. 'Історична бібліографія: Курс лекцій і методичні матеріали для студентів історичних факультетів', К., 183 с.
37. Казьмирчук, Г.Д., 2012. 'Вибрані твори', К.: Логос, Т.2: Декабристознавство, наук. ред. к.і.н., доц. Вербовий О.В., 195 с.
38. Казьмирчук, Г.Д., 2012. 'Вибрані твори', наук. ред. к.і.н. Латиш Ю. В., К.: *Логос*, Т.1: Декабристи в Україні, 244 с.
39. Казьмирчук, Г.Д., 2013. 'Вибрані твори', Т.3. Історіографія руху декабристів, наук. ред. к.і.н. Латиш Ю.В., К.: *УкрСІЧ*, 422 с.
40. Казьмирчук, Г.Д., 2013. 'Вибрані твори', Т.5. Декабристознавчі студії, упор. Ю. В. Латиш, К.: *УкрСІЧ*, 194 с.
41. Казьмирчук, Г.Д., 2016. 'Вибрані твори', Т.6. «Апостоли правди». Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першій половині 30-х років, передмова і упоряд. д.і.н. Марії Казьмирчук, К.: *УкрСІЧ*, 223 с.
42. Казьмирчук, Г.Д., Бабака, Т.И., 1985. 'Памятные места декабристов на Кировоградской', Кировоград, 27 с.
43. Казьмирчук, Г.Д., Казьмирчук, М.Г., 2013. 'Вибрані твори', Т.4. Село Кальник, Кн.2. Роде наш красний: Дослідження соціальних проблем села Кальника з найдавніших часів до наших днів, К.: *УкрСІЧ*, 337 с.
44. Казьмирчук, Г.Д., Казьмирчук, М.Г., 2013. 'Вибрані твори', Т.4. Село Кальник, Кн.1. Документи, К.: *УкрСІЧ*, 473 с.
45. Казьмирчук, Г.Д., Казьмирчук, Я.Г., 1991. 'Слідчі справи і мемуари декабристів як джерело вивчення життя й діяльності дворянських революціонерів в Одесі', *Тезиси 2-й обл. истор.–краев. конф.*, Одеса, с.93–94.
46. Казьмирчук, Г.Д., Каревин, АС., 1990. 'Декабристы на Сумщине', *Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской област. науч. ист.–краев. конференции*, Сумы, с.72–74.
47. Казьмирчук, Г.Д., Каревин, ОС., 1991. 'Українське національне питання в програмних документах декабристів', *Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матер. Респ. наук.–теор. конф.*, К.; Запоріжжя, с.41–42.
48. Казьмирчук, Г.Д., Куликівська, ГМ., 1989. 'Документальні видання про російсько-польський революційний союз 20–30-х років XIX ст.', *Вісник Київ. ун-ту. Іст. науки*, Вип.31, с.42–48.
49. Казьмирчук, Г.Д., Латиш, ЮВ., 2002. 'Українське декабристознавство', К., Черкаси, 282 с.
50. Казьмирчук, Г.Д., Латиш, ЮВ., 2016. 'Вибрані твори', Т.7. Українське декабристознавство, передмова і упоряд. д.і.н. Марії Казьмирчук, К.: *УкрСІЧ*, 264 с.
51. Казьмирчук, Г.Д., Лихогляд, МФ., 1990. 'Провісники свободи на Вінничині', Вінниця, 29 с.
52. Казьмирчук, Г.Д., Микульська, ЛА., 1988. 'Декабристы и Волянь: методич. рекоменд. к лекции', Луцк, 32 с.
53. Казьмирчук, Г.Д., Рафальский, ОА., 1987. 'Освещение проблемы «Декабристы и Сибирь» в отечественной литературе. 1975–1985 гг.', К., 33 с.
54. Казьмирчук, Г.Д., Силкин, АВ., 1991. 'Декабристы А.И.Борисов (1798–1854) и П. И. Борисов (1800–1854). Рекоменд. указ. лит.', К., 21 с.
55. Казьмирчук, Г.Д., Сілкін, АВ., 1995. 'М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець', *УІЖ*, №1, с.80–87.

56. Казьмирчук, ГД., Сілкін, АВ., 1992. 'Українські сторінки біографії братів Борисових у вітчизняній історіографії', *Вісник Київ. ун-ту. Іст.-філол. науки*, Вип.7, с.16–21.

57. Казьмирчук, ГД., Сілкін, АВ., 1994. 'Концепція майбутнього державного устрою України в програмних документах декабристів', *Розбудова держави*, №2, с.43–45.

58. Казьмирчук, ГД., Соловйова, ТМ., 1998. 'Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття', К., 174 с.

59. Казьмирчук, ГД., Шлапак, ЮМ., 1982. 'Декабристы. Библиогр. указ. лит. 1975–1980 гг.', К., 65 с.

60. Казьмирчук, ГД., Котов, ВН., Литвин, ОК., 1980. 'Рух декабристів. Методична розробка для студентів історичного факультету', К., 120 с.

References

1. 'Vavrenjuk, R., Kaz'mirchuk, G., 1990. 'Dekabrist Evgenij Obolenskij: Zhizneopisanie (Decembrist Yevgeny Obolensky: Biography)', K.: *Dvizhenie dekabristov*, 289 s.

2. Vavrenjuk, RS., Kaz'mirchuk, GD., Silkin, AV., 1991. 'Dvizhenie dekabristov: Ukaz. lit. 1990 g. (Movement of the Decembrists: Pointer Literature. 1990)', K., 87 s.

3. Kaz'mirchuk, G., 2000. 'Istoriografija ruhu dekabristiv (Historiography of the Decembrist movement)'. Kurs lekcij dlja studentiv istorichnyh fakul'tetiv: U 4–h chast. Ch.1. 'Dorevoljucijne dekabristoznavstvo (1825–1917 rr.) (Pre-revolutionary Decembrists (1825–1917))', K., 169 s.

4. Kaz'mirchuk, G., 2001. 'Istoriografija ruhu dekabristiv (Historiography of the Decembrist movement)'. Kurs lekcij dlja studentiv istorichnyh fakul'tetiv: U 4–h chast. Ch.2. 'Stanovlennja radjans'kogo dekabristoznavstva (1917 – persha polovyna 1930–h rr.) (Formation of the Soviet Decembrist Studies (1917 – the first half of the 1930s))', K., Cherkasy, 238 s.

5. Kaz'mirchuk, G., Kaz'mirchuk, M., 2018. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.10. Vstup do universytets'kyh studij: narysy ta informatyvi dokumenty, peredmovja Ja.G.Rjabceva, vidpov. red. O. S. Luk'janchuk, K.: *UkrSICH*, 196 s.

6. Kaz'mirchuk, G., Kaz'mirchuk, M., Rjabceva, Ja., 2017. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.8. «Kal'nyk – stolycja Ukrai'ny...». Kyi'v: *UkrSICH*, 353 s.

7. Kaz'mirchuk, G., Kaz'mirchuk, M., Rjabceva, Ja., 2017. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.9. Universytet sv. Volodymyra i Taras Shevchenko, K.: *UkrSICH*, 195 s.

8. Kaz'mirchuk, G., Kaz'mirchuk, M., Rjabceva, Ja., 2019. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.11. Kal'nyk'kyj kozac'kyj polk (1648–1712 rr.), K.: *UkrSICH*, 174 s.

9. Kaz'mirchuk, GD., 2012. 'Vybrani tvory (Selected Works)', nauk. red. k.i.n. Verbovyj O. V., T.2: Dekabristoznavstvo, K.: *UkrSICH*, 195 s.

10. Kaz'mirchuk, GD., 1977. Dejaki pytannja istoriografii' povstannja Chernigivs'kogo polku v doslidzhennjah istorikiv Ukrai'ny (1918–1976 rr.) (Some questions on the historiography of the rebellion of the Chernihiv Regiment in the studies of historians of Ukraine (1918–1976)), *Visnyk Kyi'v. un-tu. Istorija*, Vyp.19, s.90–97.

11. Kaz'mirchuk, GD., 1978. 'Kyrylo–Mefodii'vs'ke tovarystvo v doslidzhennjah istorikiv Ukrai'ny (1918–1934 rr.) (Cyril and Methodius Society in Studies of Historians of Ukraine (1918–1934))', *Visnyk Kyi'v. un-tu. Ist. nauky*, K., Vyp.20, s.72–79.

12. Kaz'mirchuk, GD., 1979. 'Dvizhenie dekabristov. Jubilejnaja literatura. 1975–1977 gg. (Decembrist movement. Anniversary literature. 1975–1977)', K., 131 s.

13. Kaz'mirchuk, GD., 1980. 'Vivchennja ruhu dekabristiv v radjans'kij istorichnij literaturi (Study of the Decembrist movement in the Soviet historical literature)', *Visnyk Kyi'v. un-tu. Ist. nauki*, Vyp.22, s.56–64.

14. Kaz'mirchuk, GD., 1981. 'Suspil'no-politichnij ruh v Rosii seredini 20–h – pochatku 60–h rokiv XIX st. v doslidzhennjah istorikiv Ukraini (1956–1980 rr.) (Social–political movement in Russia in the mid 20's – early 60's of the XIX century in the studies of historians of Ukraine (1956–1980))', *Visnyk Kyi'v. un-tu. Ist. nauki*, K., Vip. 23, s.70–79.

15. Kaz'mirchuk, GD., 1984. 'Pervyj jetap osvoboditel'nogo dvizhenija v Rossii v issledovanijah istorikov Sovetskoj Ukrainy

(1917–1980 gg.) (The first stage of the liberation movement in Russia in the studies of historians of Soviet Ukraine (1917–1980))', *Avtooref. diss... kand. ist. nauk*, K., 23 s.

16. Kaz'mirchuk, GD., 1984. 'Revoljucionnoe dvizhenie v Kievskom universitete (1834–1861 gg.) (Revolutionary movement at Kiev University (1834–1861))', K., 50 s.

17. Kaz'mirchuk, GD., 1985. 'Dekabristy. Bibliogr. ukaz. lit. 1980–1983 gg. (Decembrists. Bibliographic index of literature. 1980–1983)', K., 46 s.

18. Kaz'mirchuk, GD., 1987. 'Dekabristy na Kirovogradshhine (Istoriografija problemy) (Decembrists in Kirovograd Region (Problem Historiography))', *Po puti Velikogo Oktjabrja (K 70–letiju Velikoj Oktjabr'skoj socialisticheskoj revoljucii)*, Kirovograd, s.96–99.

19. Kaz'mirchuk, GD., 1988. 'Dolja «Russkoj pravdy» P. I. Pestelja (The fate of «Russkaya Pravda» by P. I. Pestel)', «... Vse, shho posijane, zijde...», K., s.12–20.

20. Kaz'mirchuk, GD., 1988. 'Istoriografija dvizhenija dekabristov (1975–1980 gg.) (Historiography of the Decembrists Movement (1975–1980))', K., 41 s.

21. Kaz'mirchuk, GD., 1988. 'Suspil'no-politichnij ruh v Rosii' pershoi' polovyny XIX st. u tvorah I. Ja. Franka (Social–political movement in the first half of the XIX century in the works of I. Ya. Franka)', *Visn. Kyi'v. un-tu. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo*, Vyp.30, s.8–10.

22. Kaz'mirchuk, GD., 1990. 'Dnipropetrovshhyna i dekabrist O. S. Gangeblov (Dnipropetrovsk Region and Decembrist O. S. Gangeblov)', *Zbirnyk referativ dopovidej obl. nauk.–prakt. konf. z istorichnogo krajeznavstva, Dnipropetrovsk*, s.67–69.

23. Kaz'mirchuk, GD., 1991. 'Vysvitlennja problemy «Dekabristy i T. G. Shevchenko» v radjans'kij istoriografii' (1917 – persha polovyna 30–h rokiv) (Wrong treatment of the problem of «Decembrists and T. Shevchenko» in Soviet historiography (1917 – first half of 30–ies))', *Visnyk Kyi'v. un-tu. Ist.–filol. nauky*, Vyp.2, s.26–33.

24. Kaz'mirchuk, GD., 1991. 'Ruh dekabristiv: Vitchyznana istoriografija. Programa speckursu dlja studentiv ist. f-tu (The Decembrist Movement: Domestic Historiography. Special course program for students of the historical faculty)', K., 23 s.

25. Kaz'mirchuk, GD., 1991. 'Ruh dekabristiv: istoriografichni doslidzhennja. 1917–1990 rr. (The Decembrist Movement: Historiographical Research. 1917–1990)', K.: *KDU im. T. G. Shevchenka*, 41 s.

26. Kaz'mirchuk, GD., 1992. 'Dekabristy's'ki ideji' v istoriografichnij spadshhyni M. P. Dragomanova (Decembrist ideas in the historiographical heritage of M. P. Dragomanov)', *Visnyk Kyi'v. un-tu. Ist.–filol. nauky*, K., Vyp.6, s.9–14.

27. Kaz'mirchuk, GD., 1992. 'Problema «Dekabristy i T. G. Shevchenko»: Radjans'ka istoriografija. 1917–1990 rr. (Problem «Decembrists and T. Shevchenko»: Soviet historiography. 1917–1990)', *Naukovi zapysky z istorii' Ukrai'ny*, Kirovograd, Vyp.2, s.40–60.

28. Kaz'mirchuk, GD., 1993. 'Dekabristovedenie: Itogi i problemy. 1917–1993 gg. (Decembristology: Results and problems. 1917–1993)', K., 114 s.

29. Kaz'mirchuk, GD., 1994. 'Dekabristy. Istoriografija problemy. 1917–1935 rr. (Decembrists. Historiography problem. 1917–1935)', K., 125 s.

30. Kaz'mirchuk, GD., 1994. 'Dekabristy o Krymskoj vojne (Decembrists about the Crimean War)', *Mater. mezhdunar. nauch. konf., Sevastopol*, s.46–49.

31. Kaz'mirchuk, GD., 1997. 'Do pytannja pro periodyzaciju vyvchennja ruhu dekabristiv (On the question of the periodization of the study of the Decembrist movement)', *Naukovi zapysky z istorii' Ukrai'ny: Zb. st.*, Kirovograd, s.28–33.

32. Kaz'mirchuk, GD., 1997. 'Ruh dekabristiv: istoriografija problemy (1917 – seredyna 1930–h rokiv) (The Decembrist Movement: Historiography of the Problem (1917 – the middle of the 1930s))', *Avtooref. dys... dokt. ist. nauk*, K., 36 s.

33. Kaz'mirchuk, GD., 1999. 'Ruh dekabristiv: vsesvitnja istoriografija: Programa speckursu dlja studentiv ist. f-tu. 2–e vyd., vypr. i dop. (The Decembrist Movement: World Historiography: A special course program for students of the Faculty of History)', K., 17 s.

34. Kaz'mirchuk, GD., 2000. 'Viktor Oleksandrovych Romanov's'kyj: Zhyttja ta pracija vchenogo (Viktor Aleksandrovich Romanovsky: Life and work of a scientist)', K., 38 s.

35. Kaz'myrchuk, GD., 2000. 'Istoriografichna spadshhyna V. O. Romanov's'kogo (1920–1930) (Historiographical legacy of V. O. Romanovsky (1920–1930))', *Visn. Kyi'v. un-tu. Istorija*, Vyp.42, s.5–9.
36. Kaz'myrchuk, GD., 2013. 'Istorychna bibliografija: Kurs lekcij i metodychni materialy dlja studentiv istorychnykh fakul'tetiv (Historical bibliography: A course of lectures and methodological materials for students of historical faculties)', K., 183 s.
37. Kaz'myrchuk, GD., 2012. 'Vybrani tvory (Selected Works)', K.: *Logos*, T.2: Dekabrystoznavstvo, nauk. red. k.i.n., doc. Verbovyj O. V., 195 s.
38. Kaz'myrchuk, GD., 2012. 'Vybrani tvory (Selected Works)', nauk. red. k.i.n. Latysh Ju. V., K.: *Logos*, T.1: Dekabrysty v Ukraї'ni, 244 s.
39. Kaz'myrchuk, GD., 2013. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.3. Istoriografija ruhu dekabrystiv, nauk. red. k.i.n. Latysh Ju. V., K.: *UkrSICH*, 422 s.
40. Kaz'myrchuk, GD., 2013. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.5. Dekabrystoznavchi studii', upor. Ju. V. Latysh, K.: *UkrSICH*, 194 s.
41. Kaz'myrchuk, GD., 2016. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.6. «Apostoly pravdy». Ruh dekabrystiv v istorychnyj literaturi 1917 – pershij polovyni 30–h rokiv, peredmovi i uporiad. d.i.n. Marii' Kaz'myrchuk, K.: *UkrSICH*, 223 s.
42. Kaz'myrchuk, GD., Babak, TI., 1985. 'Pamjatnye mesta dekabristov na Kirovogradshhine (Memorable places of the Decembrists in Kirovograd region)', Kirovograd, 27 s.
43. Kaz'myrchuk, GD., Kaz'myrchuk, MG., 2013. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.4. Selo Kal'nyk, Kn.2. Rode nash krasnyj: Doslidzhennja social'nyh problem sela Kal'nyka z najdavnishykh chasiv do nashykh dniv, K.: *UkrSICH*, 337 s.
44. Kaz'myrchuk, GD., Kaz'myrchuk, MG., 2013. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.4. Selo Kal'nyk, Kn.1. Dokumenty, K.: *UkrSICH*, 473 s.
45. Kaz'myrchuk, GD., Kaz'myrchuk, JaG., 1991. 'Slidchi spravy i memuary dekabrystiv jak dzhereło vyvchennja zhyttja j dijal'nosti dvorjans'kyh revoliucioneriv v Odesi (Investigative affairs and memoirs of the Decembrists as a source for studying the life and activities of aristocratic revolutionaries in Odessa)', *Tezisy 2–j obl. ystor.–kraev. konf.*, Odessa, s.93–94.
46. Kaz'myrchuk, GD., Karevin, AS., 1990. 'Dekabristy na Sumshhine (Decembrists in Sumy region)', *Tezisy dokladov i soobshhenij Pervoj Sumskoj oblasti, nauch. ist.–kraev. konferencii*, Sumy, s.72–74.
47. Kaz'myrchuk, GD., Karevin, OS., 1991. 'Ukraї'ns'ke nacional'ne pytannja v programnykh dokumentah dekabrystiv (The Ukrainian national question in the Decembrist program documents)', *Problemy istorii' nacional'no–vyzvol'nogo ruhu na Ukraї'ni v period feodalizmu ta kapitalizmu: Mater. Resp. nauk.–teor. konf.*, K.: Zaporizhzhja, s.41–42.
48. Kaz'myrchuk, GD., Kulykivs'ka, GM., 1989. 'Dokumental'ni vydannja pro rosijs'ko–pol's'kyj revoliucijnyj sojuz 20–30–h rokiv XIX st. (Documentary publications on the Russian–Polish revolutionary alliance of the 20–30–ies of the XIX century)', *Visnyk Kyi'v. un-tu. Ist. nauky*, Vyp.31, s.42–48.
49. Kaz'myrchuk, GD., Latysh, JuV., 2002. 'Ukraї'ns'ke dekabrystoznavstvo (Ukrainian Decembrist Studies)', K., Cherkasy, 282 s.
50. Kaz'myrchuk, GD., Latysh, JuV., 2016. 'Vybrani tvory (Selected Works)', T.7. Ukraї'ns'ke dekabrystoznavstvo, peredmovi i uporiad. d.i.n. Marii' Kaz'myrchuk, K.: *UkrSICH*, 264 s.
51. Kaz'myrchuk, GD., Lyhogljad, MF., 1990. 'Provisnyky svobody na Vinnychyni (The forerunners of freedom in Vinnichin)', Vinnycja, 29 s.
52. Kaz'myrchuk, GD., Mikul'skaja, LA., 1988. 'Dekabristy i Volyn (The Decembrists and Volhynia: guidelines for lectures)': metodich. rekomend. k lekcij', Luck, 32 s.
53. Kaz'myrchuk, GD., Rafal'skij, OA., 1987. 'Osveshhenie problemy «Dekabristy i Sibir» v otechestvennoj literature. 1975–1985 gg. (Coverage of the problem «Decembrists and Siberia» in the domestic literature. 1975–1985)', K., 33 s.
54. Kaz'myrchuk, GD., Silkin, AB., 1991. 'Dekabristy A. I. Borisov (1798–1854) i P. I. Borisov (1800–1854). Rekomend. ukaz. lit. (Decembrists A. I. Borisov (1798–1854) and P. I. Borisov (1800–1854). Recommended index of literature)', K., 21 s.
55. Kaz'myrchuk, GD., Silkin, AB., 1995. 'M. V. Dovnar–Zapol's'kyj jak dekabrystoznavec' (M. V. Dovnar–Zapolsky as Decembrist studies)', *UIZh*, №1, s.80–87.
56. Kaz'myrchuk, GD., Silkin, AV., 1992. 'Ukraї'ns'ki storinky biografii' brativ Borysovyh u vitchyznjanij istoriografii' (Ukrainian pages of biographies of Borisov's brothers in Ukrainian historiography)', *Visnyk Kyi'v. un-tu. Ist.–filol. nauky*, Vyp.7, s.16–21.
57. Kaz'myrchuk, GD., Silkin, AV., 1994. 'Konceptija majbutn'ogo derzhavnogo ustroju Ukraї'ny v programnykh dokumentah dekabrystiv (Concept of the future state structure of Ukraine in Decembrist program documents)', *Rozbudova derzhavy*, №2, s.43–45.
58. Kaz'myrchuk, GD., Solovjova, TM., 1998. 'Social'no–ekonomichnyj rozvytok Pravoberezhnoi' Ukraї'ny v pershij chverti XIX stolittja (Socio–economic development of the Right–Bank Ukraine in the first quarter of the XIX century)', K., 174 s.
59. Kaz'myrchuk, GD., Shlapak, JuM., 1982. 'Dekabrysty. Byblyogr. ukaz. lyt. 1975–1980 gg. (Decembrists. Bibliographic index of literature. 1975–1980)', K., 65 s.
60. Kaz'myrchuk, GD., Kotov, VH., Lytvyn, OK., 1980. 'Ruh dekabrystiv. Metodychna rozrobka dlja studentiv istorychnogo fakul'tetu (Decembrist movement. Methodical development for students of the Faculty of History)', K., 120 s.

* * *

УДК 929:06.5 Геродот:930 Казьмирчук Г. Д.

**КАВАЛЕР ОРДЕНА
«ГЕРОДОТА ГАЛІКАРНАСЬСЬКОГО»
З КАЛЬНИКА****CAVALIER OF THE ORDER OF HERODOTUS
GALIKARNAS'KYJ FROM KALNIK****Жаркевич Н.,**кандидат філологічних наук, доцент,
Ніжинський педагогічний університет
(Ніжин, Україна), e-mail: kazmyrchuk@ukr.net**Zharkevich N.,**Candidate of Philology, Associate Professor,
Nizhyn Pedagogical University (Nizhyn, Ukraine),
e-mail: kazmyrchuk@ukr.net

В спогадах доцента Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя Наталії Жаркевич про професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Григорія Казьмирчука, чії науково-педагогічні і власне людські шляхи неодноразово перетиналися, відтворюються фрагменти творчої співпраці двох вчених: літературознавця й історика, наукові інтереси яких були близькими їм, а саме життя й творчість декабристів-літераторів, їхні впливи на літературні російсько-українські процеси, соціальні й політичні питання суспільного життя першої половини XIX ст.

Ключові слова: літературознавець, історик, наукові інтереси, творчість декабристів-літераторів.

In memoirs of the assistant professor of the Nizhyn State Pedagogical University named after Nikolai Gogol, Natalia Zharkevich, professor of the Taras Shevchenko Kyiv National University, whose scientific and pedagogical and human ways have repeatedly intersected, fragments of creative cooperation between two scientists are reproduced: literary critic and historian, whose scientific interests were close them, namely, the life and work of the Decembrist-writers, their influence on the literary Russian-Ukrainian processes, social and political affairs the social life of the first half of the nineteenth century.

Keywords: literary critic, historian, repeatedly intersected, Decembrist-writers.

Григорій Дмитрович Казьмирчук... Вчитель... Історик... Вчений. Як на мене, кожне з цих слів має писатися з великої літери. Бо в кожній з цих галузей своєї діяльності він завжди намагався дійти до самої суті, до останньої крапки, то завжди вражала велика кількість молоді – студенти, магістранти, аспіранти. І це, можливо, найважливіша і найскладніша частина роботи Григорія Дмитровича, пов'язана з «Декабристськими читаннями». Найважливіша – тому що вона готувала зміну. Адже без спадкоємності немає руху життя, науки, тощо.

Як і кожна людина, Григорій Дмитрович усім, хто його знає, відомий щонайменше двома гранями своєї особистості. Одна – зовнішня, добре відома всім. Пішов до школи... Став учнем ПТУ... Одержав розряд столяра... Вступив до педучилища... Служив в лавах Радянської Армії. Потім – історичний факультет Київського університету, аспірантура, захист кандидатської, згодом докторської дисертації, доцентство, професорство, завідування кафедрою історії для гуманітарних факультетів, понад півтисячі друкованих праць...

Але є і інша, відома тільки йому одному, що дає йому наснагу до праці, підштовхує до постійного

руху, змушує фонтанувати ідеями, захоплюватися самому, захоплювати інших, щедро дарувати свій час і розум кожному, хто цього потребує, бути дотепним і водночас людиною.

Сьогодні (страшно навіть уявити!), що історія нашого знайомства з Григорієм Дмитровичем добігає вже тридцяти років. А могло ж трапитися і так, що наші життєві і наукові стежки могли і не перетнутись. Бо, як писав колись Омар Хайям, «разбойник-ветер в мудрой книге жизни мог и не той страницей шевельнуть». Адже народилися ми в різних куточках України. І шлях у кожного до великої науки був різним. Але вітер «шевельнув» саме тією сторінкою. І зустріч відбулася. Щоправда не під час навчання в Київському університеті, який ми обидва закінчили, а дещо пізніше, в коридорах Центральної Наукової бібліотеки ім. Вернадського, яка тоді ще знаходилася на вулиці Володимирській. Як зараз пам'ятаю 1981 рік. Я щойно захистила кандидатську дисертацію і у мене вийшла перша монографія за її матеріалами. І от одного разу в ЦНБ під час провітрювання читального залу до мене підійшов молодий чоловік – стрункий, підтягнутий, з приязною посмішкою, одне слово, «комільфо» – і запитав: «Ви Наталія Михайлівна?» – «Так». – «У вас вийшла книга. Я хотів би написати на неї рецензію. Ви не будете заперечувати?» У мене перехопило подих. Я тоді робила ще свої перші кроки у науковій роботі і навіть не замислювалась над тим, що це може когось зацікавити. Звичайно, я погодилася. І рецензія була написана. Серйозна. Доброзичлива. З розумними порадами.

З цього власне все і почалося. А далі було життя, і була робота. Ми спілкувалися не дуже часто. Адже жили в різних містах і працювали в різних вузах. Але за творчим доробком одне одного слідували. І, звичайно, раділи успіхам.

Серед плідної і різноманітної діяльності Григорія Дмитровича для мене особисто найбільш цікавими і важливими були його знамениті «Декабристські читання», які він організовував і проводив протягом багатьох років. І навіть тоді, коли вже ніхто нічого не проводив. І знову ж таки важко тільки уявити, скільки волі, сил, часу це йому вартувало. Адже провести конференцію це не просто озвучити ідею. Перш за все потрібно було знайти кошти. А це з кожним роком ставало все важче і важче. Треба було скласти програму і вчасно запросити фахівців. Треба було домовитися про приміщення. Треба було для тих, хто приїде здалеку, подбати про ночівлю і т.д. і т.д. Я вже не кажу про культурну програму, якою традиційно закінчувалася конференція. Ніколи не забуду екскурсію до Васильківки і Білої церкви, по місцях звитяги Чернігівського полку.

Звичайно, в нього були помічники. Але все так чи інакше було пов'язано з ним і зав'язано на ньому.

Кожна така конференція ставала справжнім святом науки. Завжди вражав високий науковий рівень «Декабристських читань», але разом з тим їх абсолютний демократизм. Серед учасників

цих конференцій були і високочолі, уславлені фахівці, і ті, хто робив свої перші кроки в науці. Найчастіше їх відкривав директор інституту історії НАН України, академік В. Смолій. В них брали участь провідні вчені України: член-кореспондент О. Реєнт, доктори наук В. Ластовський, Г. Сергієнко, З. Кирилюк, І. Заславський та ін., краєзнавці-аматори Т. Кавецька, Л. Наумець. Завжди приїздили вчені з Москви, Петербургу, Томську, Новосибірську та інших наукових центрів Росії: професор МДУ ім. М. Ломоносова В. Федоров, тоді провідний спеціаліст АН СРСР професор А. Семенова, професор О. Киянська, сибіряки-вчені Ю. Павлов, Т. Перцева та ін. Серед учасників «Декабристських читань» часто-густо можна було зустріти і вчених з далекого зарубіжжя, зокрема, з Франції (доктор філософії Жюлі Грандей), Швеції (доктор філософії Сусанна Реббоу-Едлінг) та ін.

Але мене вражала його особиста й найскладніша праця, яка полягала в тому, що кожную роботу (а їх бувало не менше 15 – 20) треба було підготувати, тобто перечитати (можливо, і не один раз), осмислити, дати пораду. Одне слово – це була титанічна праця.

Життя прожити – не поле перейти. Так стверджує народне прислів'я. У кожної людини, ким би вона не була – чи простий робітник, так би мовити від сохи, від станка, чи знаний і шанований усіма професор – настає час, коли вона починає замислюватися, який слід, яку пам'ять вона по собі залишить. Думаю, що у Григорія Дмитровича нема приводу для занепокоєння. Йому не страшно дивитись у минуле. Йому не соромно перед батьками, які його народили, виростили, навчили розрізняти добро і зло, допомогли здобути освіту. Йому не страшно дивитись в майбутнє. Адже за ним дві чудові доньки – Ярослава Григорівна і Марія Григорівна, які пішли по стопах свого батька, стали викладачами і прекрасними фахівцями. За ним сотні студентів, яким він дав путівку у життя. За ним 27 кандидатських і 3 докторських дисертації, захищені під його науковим керівництвом. За ним, нарешті, відроджена школа українського декабристознавства, історіографії та бібліографії, закладені підвалини декабристського краєзнавства в Україні, матеріалами якого послуговуються, школи, музеї, та інші культурні і просвітницькі заклади. І багато-багато ще чого.

Особисто я вдячна своїй долі, яка колись у коридорах Центральної Наукової бібліотеки АН України звела мене з Григорієм Дмитровичем Казьмирчуком. Спасибі Вам, Григорію Дмитровичу, що Ви були, є, і хай Вам щастить ще довго, довго бути. Життя продовжується!

* * *

УДК 94(477)329.051:316.346.34(042).

**ПРОБЛЕМИ КОМУНАЛЬНОГО
ТА ТРАНСПОРТНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ
У ЗВЕРНЕННЯХ ГРОМАДЯН ДО ЦК КПУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1960–Х
– ПЕРША ПОЛОВИНА 1980–Х РОКІВ)**

**THE PROBLEMS OF MUNICIPAL AND
TRANSPORT SERVICES IN THE CITIZENS
APPEALS TO THE CC CPU (THE SECOND HALF
OF 1960TH – THE FIRST HALF OF 1980TH)**

Журавльов Я. О.,

здобувач відділу історії України другої
половини ХХ ст., Інститут історії України НАН
України (Київ, Україна), e-mail: zhuravliov@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2483-3712>

Zhuravlov Ya. O.,

PhD student Department of History of Ukraine
of the Second Half of the XX Century,
NASU Institute of History of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
e-mail: zhuravliov@ukr.net, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-2483-3712>

Метою статті є з'ясування основних проблем населення України у сферах комунального та транспортного обслуговування, що знайшли своє відображення у листах до найвищого партійного органу Радянської України. Дослідження побудоване на неопублікованих архівних матеріалах, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Основу наукового інструментарію становить комплекс методів, зокрема, для аналізу даних про надходження листів та телеграм використовувалися міждисциплінарні статистичний і математичний методи; джерелознавчі методи – виявлення, відбору, групування, класифікації – стали необхідною умовою проведення якісного архівного дослідження. Задля наочності у статті використовується ілюстративний метод.

Визначено, що проблеми з водо-, тепло-, газопостачанням, і в старих будинках, і у новобудовах, відображаються у листах протягом усього періоду «застою» і по всій території України. Також люди скаржились на якість обслуговування, непродуманість мережі автобусних сполучень, погану регулярність руху пасажирського транспорту. Зазначено, щороку до ЦК КПУ надходило 1–3 тис. скарг на комунальне та транспортне обслуговування, що свідчить про погану якість роботи органів влади на місцях.

Ключові слова: ЦК КП України, СРСР, УРСР, звернення громадян, період «застою», комунальне господарство, транспортне обслуговування.

The purpose of the article is to find out the main problems of the population of Ukraine in the areas of communal and transport services, which are reflected in the letters to the highest party body of Soviet Ukraine. The research is based on unpublished archival materials stored in the Central State Archives of public associations of Ukraine. The basis of the scientific toolkit is a set of methods, in particular, interdisciplinary statistical and mathematical methods used to analyze the data on the receipt of letters and telegrams; the use of source-study prerequisite – identification, selection, grouping, classification, became a prerequisite for conducting qualitative archival research. The illustrative method is used in the article for the sake of clarity.

It is determined that water, heat and gas supply problems in old buildings and in new buildings are reflected in the letters throughout the period of "stagnation" and throughout the territory of Ukraine. Also, people complained about the quality of service, the lack of reasonableness of the bus network, and the poor regularity of passenger transport. In general, every year the Central Committee of the Communist Party received 1–3 thousand complaints on communal and transport services, indicating the poor quality of work of local authorities.

Keywords: the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the USSR, the Ukrainian SSR, citizens' appeals, the period of «stagnation», communal services, transport services.

«Листи у владу» на сьогодні активно вивчаються. Дослідники використовують ці джерела для реконструкції радянських реалій. Актуальність статті пояснюється потребою детального

вивчення проблем, що відобразились у листах, зокрема проблеми комунального і транспортного обслуговування, систематизації їх як джерела з метою введення їх до історичного обігу.

Історіографія цього питання представлена, перш за все, закордонними, зокрема російськими вченими. Нині все більше з'являється якісних досліджень, присвячених листам, їх проблематиці, однак, ці праці, здебільшого стосуються сталінського періоду, частково періоду «відлиги». Серед російських вчених, що досліджують звернення громадян згадаємо О. Лівшина, І. Орлова [1], О. Хлевнюка [2] – їх праці стосуються періоду 1920–40-х років. Західні вчені Франсуа-Ксав'є Нерар [3] та Шейла Фіцпатрік [4; 5] цікавились цим же періодом. Зверненнями повоєнного періоду цікавились російські дослідники Ю. Орлова [6], М. Клінова [7], О. Тихоміров [8]; серед сучасних українських дослідників варто відзначити В. Кручину [9], М. Смольницьку [10], Н. Хоменко [11]. Однак, проблемі відображення проблем комунального господарства в листах досі увагу приділено не було.

Метою статті є з'ясування основних проблем населення України у сферах комунального та транспортного обслуговування, що знайшли своє відображення у листах до найвищого партійного органу Радянської України. Дослідження є новаторським, адже побудоване на неопублікованих архівних матеріалах, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Ми ставимо перед собою такі основні завдання: визначити кількість листів до ЦК КПУ з означеної проблематики, окреслити основні проблеми комунального та транспортного обслуговування, що піднімалися громадянами у цих листах, з'ясувати реакцію ЦК КПУ на ці звернення.

Хронологічні рамки дослідження – 1965–1984 роки – тобто, період «застою». **Географічні рамки дослідження** – територія України в наявних адміністративних межах.

Саме у період «застою» Україна переживала серйозні зміни в розподілі населення. Чисельність міських жителів стрімко зростала, швидко будувалось нове житло, якого все одно всім не вистачало. Протягом тривалого часу в Україні зберігались високі темпи житлового будівництва, і, саме будівництво будинків було пріоритетом, а благоустроєм, чи комунальним обслуговуванням, могли нехтувати, займаючись цими питаннями уже в другу чергу. Однак, швидко не означає якісно. Скарги від невдоволених новоселів на якість ремонту чи на не підведені комунікації були не поодиноким явищем протягом усього періоду «застою». Так, уже у 1984 році другий секретар ЦК Компартії України О. Титаренко повідомляв: «Виявлені факти здачі об'єктів з недоробками, низькою якістю робіт, непрацюючими ліфтами, непідключених до джерел теплогазопостачання...» [12, арк. 115].

У другій половині 1960–х років працівники загального відділу ЦК КПУ, що працювали з

листами від населення, підраховували разом кількість звернень щодо роботи промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту та зв'язку, та щодо благоустрою населених пунктів, будівництва шкіл, лікарень, клубів. Тоді вважалося, що це споріднені за тематикою проблеми. У 1966 році листів з цих питань надійшло 914 (або 1,9% від загальної кількості отриманих листів за рік), у 1967 році 1263 (2,9%) [13, арк. 123].

Однак, кількість звернень зі скаргами саме на комунальне обслуговування з року в рік стабільно зростала. В той час, як у першій половині 1970-х щороку надходило 2,7–2,8% листів щодо комунального обслуговування (до 1500 щороку), то вже, наприклад, у 1985 році таких листів надійшло майже 3 тисячі (до 5% від загальної кількості). Тому, починаючи вже з 1972 року, ці теми розділили.

Однією з основних проблем, яка непокоїла людей, була проблема теплопостачання. Були навіть драматичні випадки. Так, у 1981 році з м. Макіївки надійшов лист, у якому жителі писали: «Наш будинок ввели в експлуатацію 6 років тому, але без котельні, квартири не опалюються взагалі. Живемо, як на вулиці, тільки без вітру. Куди ж всі дивилися, починаючи від будівельників і закінчуючи тими, хто підписував акт приймання будинку? Куди ми тільки не зверталися, але «віз і нині там». Всі обурені, хвилюються» [14, арк. 31].

Цікаво, що часто автори листів самі, шукаючи причину проблеми незадовільного теплопостачання, пояснювали її слабкою роботою житлово-комунальних служб, наявною практикою здачі в експлуатацію будинків з недоробками в опалювальній системі, тяганиною в ремонті житлового фонду, котельнь і теплових мереж та формальним, безвідповідальним ставленням окремих посадовців до потреб населення.

Більше того, посадовці іноді просто брехали людям. З Чугусьва, Харківської області, до ЦК писали мешканці будинку №114 по вул. Харківській, про те, що на їх звернення про незадовільне опалення квартир, райвиконком відповів, що «з 29 листопада 1975 р. опалення працює нормально». Насправді, за заявою авторів, це обман. «Тільки 10 грудня несправність в системі була усунена. Але ми раділи передчасно: батареї були теплі тільки добу, тепер вони знову абсолютно холодні» [15, арк. 154].

У такому разі людям залишалось тільки знову і знову писати скарги до органів влади, і лише сподіватись на те, що їх почують. ЦК КП України, у таких випадках, був вже напевно останньою надією. Дійсно, звернення до ЦК могло допомогти вирішити питання. Листи подібного характеру спрямовувались для вжиття заходів до відділу будівництва та міського господарства ЦК КПУ, обкомам партії і облвиконкомам, а за їх розглядом загальним відділом ЦК здійснювався оперативний контроль [14, арк. 32].

Іноді на місцях просто не хотіли розуміти прохань громадян. Так, інвалід війни ІІ групи Пономарьов з проханням забезпечити його сім'ю паливом звертався «у Шполянський райком

партії, райвиконком, Черкаський облвиконком. У відповідях йому повідомляли, що паливо є у вільному продажу, однак суть прохання 80-ти річного заявника полягала у тому, щоб доставити це паливо до нього додому» [16, арк. 196–197].

Саме тому нерідко до ЦК надходили колективні та повторні скарги, в яких повідомлялось й про тяганину, безвідповідальне ставлення до роботи працівників житлово-комунальних служб, тепломережі, окремих керівників радянських і господарських органів.

Особливо було актуальним для жителів сільської місцевості питання забезпечення населення газом, твердим та рідким паливом для побутових потреб.

На початку 1980 року завідувач загальним відділом ЦК КПУ П. Мусієнко підготував доповідну записку, в якій проаналізував ситуацію з постачанням населення паливом на основі звернень у 1979 році. Він повідомив про велику кількість листів з проханнями про забезпечення газом та рідким паливом: «Надходили скарги на незадовільне опалення деяких лікувальних, дитячих дошкільних установ, санаторіїв і будинків відпочинку, продовжували надходити сигнали про, в ряді місць, незадовільне забезпечення населення твердим паливом», у деяких листах вказувалося, що «через відсутність контролю за паливними складами паливо реалізовалося спекулянтами і різного роду ділками» [17, арк. 32–33]. «У 81 листі і телеграмі повідомлялося про перебої в постачанні паливом окремих підприємств і організацій. Про серйозні недоліки в забезпеченні паливом підвідомчих організацій йшлося в листах міністрів чорної металургії, енергетики і електрифікації, промисловості будівельних матеріалів, радгоспів республіки. У ряді телеграм йшлося про порушення планів перевезень палива, перш за все залізничним транспортом» [17, арк. 33].

Через серйозність проблеми П. Мусієнко пропонував ЦК направити його записку обкомам партії, Раді Міністрів УРСР, Головпостачу УРСР, відповідним відділам ЦК КП України для реагування.

Люди гостро реагували на усі зміни чи нововведення, пов'язані з опаленням. Наприклад, у 1983 році до ЦК Компартії України стали надходити листи, в тому числі і групові, в яких висловлювалось невдоволення підвищенням плати за користування мережевим природним газом. Листи такого змісту найбільше надходили від пенсіонерів, власників квартир та індивідуальних будинків, що опалювались газом.

«Як мені тепер на 50 рублів пенсії жити, якщо вартість опалення 32 рублі на місяць?» – Йшлося в листі Куплевацького, учасника війни, інваліда праці ІІ групи, жителя м. Краматорська. У груповій скарзі жителів селища Гладківка Київського району м. Донецька, висловлювалась незгода з тим, що плата за газ стягувалась в розрахунок з загальної площі будинку, а також було прохання встановити в квартирах газові лічильники [18, арк. 1].

У вересні 1975 року завідувач загальним відділом ЦК П. Мусієнко перераховував основні

недоліки у водопостачанні, на які скаржились жителі республіки: «...незадовільне забезпечення водою верхніх поверхів житлових будинків, недостатня пропускна спроможність водопровідних мереж, неекономне використання води для технічних потреб, часом неуважне ставлення посадових осіб до прохань щодо поліпшення водопостачання... встановлені графіки подачі води не витримуються, допускаються часті їх зриви без будь-яких пояснень або попереджень з боку відповідних служб» [15, арк. 143].

Крім власне водопостачання, зверталась увага на якість поданої води. І це було небезпідставно. Наприклад, секретар ЦК О. Капто у жовтні 1983 року у секретній довідці повідомляв ЦК КП України, що у республіці «діє 14413 водопроводів, що належать різним міністерствам і відомствам, з яких 871, в основному розташованих в сільській місцевості, не відповідають санітарним вимогам, у тому числі 619 – не мають зон санітарної охорони, 46 – очисних споруд, 248 – знезаражувальних установок» [19, арк. 19–20].

Багато надходило прохань про прискорення встановлення квартирних телефонів. Зокрема, у 1980 році надійшло 1954 листи, пов'язаних з діяльністю промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту, зв'язку. Кожен другий (914) лист містив прохання про прискорення встановлення квартирних телефонів [17, арк. 2].

Знайшло відображення у листах питання роботи громадського транспорту. У зверненнях наводились факти зривів графіків руху, незадовільного обслуговування пасажирів на автовокзалах та автостанціях. Писали про випадки виходу транспорту на маршрути з неохайним зовнішнім виглядом, неприбраними салонами. Надходили листи з проханням взагалі застатити транспортний, зокрема автобусний маршрут, щоб була змога добиратись з села до міста, чи з окраїни у центр, вказувалось на поганий стан доріг, тротуарів, несвоєчасний і неякісний їх ремонт.

У жовтні 1975 року працівники загального відділу надіслали секретарю ЦК Я. Погребняку дуже показову підбірку скарг щодо недоліків в роботі громадського транспорту. Так, люди скаржились, що у м. Макіївці автобуси не дотримуються регулярності руху. На те ж скаржились з мікрорайону Половки м. Полтави. У листі з м. Харкова писали, що багато незручностей викликає непродуманість маршрутів, так, «всі зупинки трамваю, тролейбуса і автобуса на Московському проспекті в районі турбінного заводу чомусь за 600–700 метрів до входу у метро» [20, арк. 3]. Громадянин Косович, з Перемишлянського району Львівської області, за дорученням односельчан, писав: «вже більше півроку до нас у села Свірж і Глибовичі не їздять маршрутні автобуси. За допомогою ми тричі зверталися до голови райвиконкому, але навіть відповіді не одержали...» [20, арк. 3–4]. Депутати Ялтинської міської і Лівадійської селищної Рад скаржились, що «через скасування автобусного маршруту вздовж узбережжя багато співробітників

санаторіїв змушені були навіть залишити роботу» [20, арк. 4]. Житель білоруського міста Слуцьк Гребцов, після перебування в Україні у відрядженні написав лист, в якому звернув увагу на те, що в м. Дніпропетровську оплачуючи проїзд в автобусі пасажири не отримують квитків від водія. Далі Гребцов приводить аналогічний факт і на водному транспорті: «На річковому вокзалі м. Придніпровська 28 вересня я очікував «Ракету» з Кременчука на Запоріжжя. Квитки у касі не продавали, мотивуючи тим, що їх можна придбати на судні. При посадці з нас п'яти пасажирів зібрали гроші по 2 крб. 30 коп., але квитки не видали. Коли при виході я попросив квиток, то дівчина, яка брала гроші, взяла квиток в іншого пасажира і вручила мені» [20, арк. 5].

Вже у листопаді 1975 року з міністерство автомобільного транспорту УРСР, за підписом міністра Ф. Головченка, прийшов лист «Про усунення недоліків у роботі пасажирського автотранспорту, вказаних у листах трудящих».

Міністр повідомляв, що розроблені заходи з покращення регулярності автобусного руху у м. Макіївці, у Полтаві кількість автобусів до мікрорайону Половки було: «збільшено з 6 до 10, а з січня 1976 року планується доповнити ще двома автобусами, інтервал руху автобусів становить 7 хвилин» [20, арк. 17–18]. У Харкові зупинка автобусів була перенесена безпосередньо до станції метро. З приводу листів від жителів сіл Свірж і Глибовичі Львівської області, а також Кам'янка і Стульневе Запорізької області, міністр повідомляв, що «через незадовільні дорожні умови в даний час відкрити автобусні маршрути до цих сіл не видається можливим». Для обслуговування працівників Ялтинських санаторіїв і жителів села Лівадії автобусний маршрут вздовж узбережжя було відновлено [20, арк. 17–18]. З приводу скарги жителя Слуцька Гребцова, міністр повідомив, що «за порушення транспортної дисципліни, низьку культуру обслуговування на ряд працівників були накладені дисциплінарні стягнення...» [20, арк. 18–19].

Як бачимо, у цих випадках завдяки зверненням більшості громадян таки вдалось реально покращити ситуацію з транспортним обслуговуванням.

Отже, виявлено, що ті чи інші проблеми з водо-, тепло-, газопостачанням, відображаються у листах протягом усього періоду «застою» і по всій території України. При чому скарги надходили не лише від мешканців старих будинків, а й від мешканців новобудов, які часто здавалися в експлуатацію в незадовільній якості, іноді навіть без підведених комунікацій. Часто не знаходили свого вирішення проблеми роботи комунального транспорту. Люди скаржились на погане обслуговування, не влаштовувала населення наявна мережа автобусних сполучень, погана регулярність руху пасажирського транспорту. Скарги до ЦК КПУ були часто дійсно ефективними – проблеми можна було вирішити. Однак, сам факт того, що щороку аж 1–3 тис. листів з регіонів

надходили до Києва, до вищого партійного органу республіки, компетенцією якого звичайно ж не було забезпечення вугіллям пенсіонера N, чи налагодження автобусного маршруту між селами, свідчить про погану ефективність місцевих органів влади і загалом про суттєві недоліки функціонування владної вертикалі у добу «застою».

Список використаних джерел

1. Лившин, А.Я., Орлов, И.Б., 1998. 'Письма во власть. 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям', *РОССПЭН*, Москва, 664 с.
2. Лившин, А.Я., Орлов, И.Б., Хлевнюк, О.В., 2002. 'Письма во власть. 1928–1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям', *РОССПЭН*, Москва, 528 с.
3. Нерар, Ф.-К., 2011. 'Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941)', *РОССПЭН*, Москва, 398 с.
4. Фицпатрик, Ш., 2008. 'Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город' (2-е изд.), *РОССПЭН*, Москва, 336 с.
5. Фицпатрик, Ш., 2001. 'Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня', *РОССПЭН*, Москва, 422 с.
6. Орлова, Ю., 2005. 'Прошу Вас, товарищ председатель (Приемная Президиума Верховного Совета СССР и советские граждане (1949–1953 гг.)', *Индекс / Досье на цензуру*, №21. URL: <http://index.org.ru/journal/21/orlova21.html>
7. Клинова, М.А., 2011. 'Власть глазами крестьян (на материалах писем и жалоб послевоенного двадцатилетия)', *Современные исследования социальных проблем*, №4, Т.8. URL: <http://ej.soc-journal.ru/archive/2011/4/klinova.pdf>
8. Тихомиров, А.А., 2016. 'Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России', *Новейшая история России*, №3 (17), с.138–158.
9. Крупина, В., 2012. 'Звернення громадян як інструмент впливу на владу (сер. 1950–п.п. 1960–х)', *Український історичний збірник*, Київ, Вип.15, с.200–207.
10. Смольницька, М., 2014. 'Становище української мови в кінці 1950–х рр.: за листами громадян до органів влади', *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей, Відп. ред. В. М. Даниленко. Інститут історії України НАН України, Київ, Вип.19, с.114–131.
11. Хоменко, Н., 2014. 'Листи до владних структур як джерело вивчення молодіжної повсякденності', *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей, Відп. ред. В. М. Даниленко. Інститут історії України НАН України, Київ, Вип.19, с.131–138.
12. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф.1, Оп.25, Spr.2704, 151 ark.
13. Там само, Spr.4, 271 ark.
14. Там само, Spr.2331, 164 ark.
15. Там само, Spr.1315, 159 ark.
16. Там само, Spr.1162, 208 ark.
17. Там само, Spr.2177, 170 ark.
18. Там само, Spr.2644, 78 ark.
19. Там само, Spr.2551, 85 ark.
20. Там само, Spr.1268, 45 ark.

References

1. Livshin, A.Ja., Orlov, I.B., 1998. 'Pis'ma vo vlast'. 1917–1927. Zayavleniya, zhaloby, donosy, pis'ma v gosudarstvennye struktury i bol'shevistskim vozhdjam (Letters to authorities. 1917–1927. Petitions, grievances, denunciations and letters to government bodies and bolshevik leaders)', *ROSSPJeN*, Moskva, 664 s.
2. Livshin, A.Ja., Orlov, I.B., Hlevnjuk, O.V., 2002. 'Pis'ma vo vlast'. 1928–1939. Zayavleniya, zhaloby, donosy, pis'ma v gosudarstvennye struktury i sovetskim vozhdjam (Letters to authorities. 1928–1939. Petitions, grievances, denunciations and letters to government bodies and soviet leaders)', *ROSSPJeN*, Moskva, 528 s.

3. Nerar, F.-K., 2011. 'Pjat' procentov pravdy. Razoblachenie i donositel'stvo v stalinskom SSSR (1928–1941) (Five percent of the truth. Exposing and whistleblowing in Stalin's USSR (1928–1941))', *ROSSPJeN*, Moskva, 398 s.
4. Ficpatrik, Sh., 2008. 'Povsednevnyj stalinizm. Social'naja istorija Sovetskoj Rossii v 30-e gody: gorod (Everyday Stalinism. Social history of Soviet Russia in the 30s: the city)' (2-e izd.), *ROSSPJeN*, Moskva, 336 s.
5. Ficpatrik, Sh., 2001. 'Stalinskie krest'jane: social'naja istorija Sovetskoj Rossii v 30-e gody: derevnja (Stalin's Peasants: social history of Soviet Russia in the 30s: the village)', *ROSSPJeN*, Moskva, 422 s.
6. Orlova, Ju., 2005. 'Proshu Vas, tovarishh predsedatel' (Priemnaja Prezidiума Verhovnogo Soveta SSSR i sovetskie grazhdane (1949–1953 gg.) (I ask you, comrade chairman (Reception of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR and Soviet citizens (1949–1953)))', *Indeks / Dos'e na cenzuru*, №21. URL: <http://index.org.ru/journal/21/orlova21.html>
7. Klinova, M.A., 2011. 'Vlast' glazami krest'jan (na materialah pisem i zhalob poslevoennogo dvadcatiletija) (The power of the eyes of the peasants (on the materials of letters and complaints of the postwar twenty years))', *Sovremennye issledovanija social'nyh problem*, №4, T.8. URL: <http://ej.soc-journal.ru/archive/2011/4/klinova.pdf>
8. Tihomirov, A.A., 2016. 'Zasluzhit', opravdat' i vernut' doverie partii: sovetskoe «ja» v pis'mah vo vlast' v rannej sovetskoj Rossii (To deserve, justify and regain the confidence of the party: the Soviet «I» in letters to the authorities in early Soviet Russia)', *Novejshaja istorija Rossii*, №3 (17), s.138–158.
9. Krupyna, V., 2012. 'Zvernennja gromadjan jak instrument vplyvu na vladu (ser. 1950–p.p. 1960–h) (Appeal of citizens as an instrument of influence on power (mid 1950's first half 1960))', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zbirnyk*, Kyi'v, Vyp.15, s.200–207.
10. Smol'nic'ka, M., 2014. 'Stanovyshhe ukrai'ns'koi' movy v kinci 1950–h rr.: za lystamy gromadjan do organiv vlady (The position of the Ukrainian language in the late 1950s.: by letters from citizens to government)', *Ukrai'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka*. Zbirnyk statej, Vidp. red. V. M. Danylenko. Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, Kyi'v, Vyp.19, s.114–131.
11. Homenko, N., 2014. 'Lysty do vladnyh struktur jak dzherelo vyvchennja molodizhnoi' povsjakdennosti (Letters to the authorities as the source for the study of youth everyday)', *Ukrai'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka*. Zbirnyk statej, Vidp. red. V. M. Danylenko. Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, Kyi'v, Vyp.19, s.131–138.
12. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny, F.1, Op.25, Spr.2704, 151 ark.
13. Tam samo, Spr.4, 271 ark.
14. Tam samo, Spr.2331, 164 ark.
15. Tam samo, Spr.1315, 159 ark.
16. Tam samo, Spr.1162, 208 ark.
17. Tam samo, Spr.2177, 170 ark.
18. Tam samo, Spr.2644, 78 ark.
19. Tam samo, Spr.2551, 85 ark.
20. Tam samo, Spr.1268, 45 ark.

* * *

УДК 94(477.6)

**КОНЦЕПЦІЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО
ФЕДЕРАЛІЗМУ М. КОСТОМАРОВА
І РОСІЙСЬКА ДЕМОКРАТІЯ (1840–1860)
THE CONCEPT OF M. KOSTOMAROV'S SLAVIC
FEDERALISM AND RUSSIAN DEMOCRACY
(1840–1860)**

Іванова Л. Г.,

кандидат історичних наук, професор
кафедри історії України Історичного факультету,
Національний педагогічний університет ім.
М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail:
ludmylaivanova@ukr.net

Ivanova L. G.,

candidate of Historical Sciences, professor of
Department of History of Ukraine, Faculty of History,
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine), e-mail: ludmylaivanova@ukr.net

Аналізується ідеологічний дискурс федералістичної концепції видатного вченого-історика М. Костомарова. Головна мета костомарівської концепції полягала у пошуку виходу із бездержавного становища українського соціума та можливості змінити для України геополітичний формат провінційної окраїни Російської імперії. Відповідно всеслов'янський федеративний союз учений розглядав як альтернативу політичній організації українства. Протягом 40–60-х рр. XIX ст. костомарівська концепція зазнала певної трансформації: від киевоцентризму і українського месіонізму – до надання пріоритету Росії у справі творення нового конгломерату рівноправних слов'янських держав. У статті розкриваються причини таких змін у світоглядних позиціях ученого. В цьому контексті акцент зроблено на аналізі наукової діяльності М. Костомарова у петербурзький період, котра була спрямована на подолання консервативної офіційної ідеології триєдності великоросійського народу, в якій українці трактувались як інтегральна етнічна складова цієї супер-народності.

Поряд із тим М. Костомаров прагнув утвердити в російському суспільстві думку про існування української ідентичності, відмінної від російського етнічного елементу та окремих історичних шляхів розвитку обох народів. Наразі, вчений робить наголос на доцільності федеративних державних стосунків українського і російського народів.

У статті розкривається також ставлення російських демократичних діячів 40–60-х рр. XIX ст. до федеративної концепції М. Костомарова та до етнополітичних прав українців у межах Російської держави. Аналізується позиція російських демократів – В. Белінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова та О. Герцена.

Ключові слова: український проект, українська ідентичність, концепція федералізму, народоправство, слов'янський федеративний союз.

The article analyzes the ideological discourse of the federalist conception of the outstanding scientist-historian M. Kostomarov. The main purpose of the Kostomarovsk concept was to find a way out of the stateless position of the Ukrainian Socialist and the opportunity to change the geopolitical format of the provincial suburbs of the Russian Empire for Ukraine. Accordingly, the All-Slavic federal union was considered by the scientist as an alternative to the political organization of Ukrainian society. During the 40's and 60's the nineteenth century Kostomarov's concept has undergone a certain transformation: from kievocentrism and Ukrainian messianism – to giving priority to the creation of a new conglomerate of equal Slavic states. The article reveals the reasons for such changes in the scientist's outlook. In this context, an emphasis was placed on the analysis of M. Kostomarov's scientific work in the Petersburg period, which was aimed at overcoming the conservative official ideology of triuneism of the Great Russian people, in which Ukrainians were treated as an integral ethnic component of this super-nationality.

At the same time M. Kostomarov wanted to establish in the Russian society the idea of the existence of a Ukrainian identity, different from the Russian ethnic element and the separate historical way of development of both peoples. At the moment, the scientist emphasizes the expediency of federal state relations between the Ukrainian and Russian peoples.

The article also reveals the attitude of Russian democratic figures of the 40's and 60's of the nineteenth century to M. Kostomarov's federal concept and to the ethno-political rights of Ukrainians within the Russian state. The position of Russian democrats – V. Belinsky, M. Chernyshevsky, M. Dobrolyubov and O. Gertsens is analyzed.

Keywords: Ukrainian project, Ukrainian identity, concept of federalism, national rule, Slavic federal union.

Важливу роль у цивілізаційному поступі людства завжди відігравали ідеї та ідеологічні наративи щодо трактування історичного контексту суспільного розвитку. Вони формують світогляд, характер поведінки та діяльності як окремого індивіда, так і всього соціуму. Нові ідеї, ідеологеми, концепти, коли починають домінувати в суспільному мисленні, то подібно до тектонічних континентальних зрушень, змінюють звичайний архаїчний плін життя, культурно-релігійні оціночні орієнтири і канони соціуму та, зрештою, змінюють і саму модель політичної системи управління – тобто, повністю перекроюють бачення й розуміння історичного сенсу буття етноспільноти, країни, держави.

Сучасний англійський вчений Гелнер правомірно вважав, що кардинальні зміни суспільного життя були результатом не стільки об'єктивних процесів чи стихійних народних рухів, скільки результатом наполегливої, свідомої роботи певних груп інтелектуалів, котрі розробляли, а потім поширювали свої ідеологеми та концепти через освітню систему, релігійні трактати, літературу й наукову публіцистику [24, с. 298–299]. Позаяк утвердження нових ідей, наративів, концепт у суспільному мисленні приводило до народження нових епох в історії людського всесвіту. Такою визначальною епохою стало XIX ст., яке увійшло в історіографію під назвою «модерного» або «національного відродження». У XIX ст. відбувся неухильний перехід європейських народів від аграрно-традиційного способу життя і станово-елітарного розуміння нації до соціокультурного, індустріального суспільства. Крім того, спостерігався процес творення модерних соціально повноцінних націй та нових національних держав на кардинально протилежних принципах системи політико-адміністративної владної структури й управління.

Загальнотеоретичною і джерельною основою статті є наукова спадщина М. Костомарова, де подана федералістична концепція всеслов'янського союзу держав через призму історичного фактологічного матеріалу про етнополітичний шлях розвитку українського і російського народів. Також джерельною основою є публіцистика російських демократів – В. Белінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова, О. Герцена.

Крім того, в статті використані праці сучасних науковців, які досліджують проблему модерного поступу європейських народів та, зокрема, українського соціуму – Р. Шпорлюк, Я. Верменич, Я. Калакура, О. Рафальський, О. Реєнт, О. Міллер, А. Каппелер, Е. Гелнер.

Мета статті: на основі наукових праць М. Костомарова, використовуючи методологію історичного аналізу і синтезу, об'єктивізму, дедукції та індукції розкрити ідеологічний зміст костомарівської федеративної парадигми, утвердження вченим ідей української ідентичності та правомірності визнання українського політичного проекту через діалог з російським політикумом і представниками демократичного кола.

Для більшості бездержавних європейських етноспільнот, які перебували у міцних обіймах тогочасних імперій декілька століть, питання відродження своєї політичної самоорганізації було пульсуючо больовим, першочерговим завданням. Адже, на державу за новітніми теоріями кінця XVIII – XIX ст., покладалась важлива функція – захистити цивілізаційну ідентичність етносоціуму і створити максимально сприятливі умови для його успішної життєдіяльності в майбутньому. В цьому контексті перед європейськими народами постала необхідність чітко окреслити кордони своєї етнокультурної і мовної території, щоб заявити про їхню непорушність від посягань інших етноспільнот. Вирішення цієї дилеми одночасно диктувало необхідність для бездержавних народів довести, відповідно, існування своєї осібної національної ідентичності через виокреслення власного неповторного характеру та менталітету, мови, окремішнього історичного шляху розвитку й, в кінцевому підсумку, змодельовати перспективи майбутнього самостійного політичного життя в загальноєвропейському просторі.

Для українського п'ятнадцятимільйонного народу зазначена проблема у XIX ст. мала особливий історичний зміст. Утративши свою державу – Гетьманщину – в останній чверті XVIII ст. і, разом з нею, політичну еліту (котра інтегрувалась в російське дворянство), українська етноспільнота опинилась у становищі етнографічної маси та в полоні імперських російських ідеологем, які успішно імплантувались у свідомість народу. Відповідно українським суспільнополітичним діячам доводилось творити і реалізувати український модерний проект у досить несприятливих геополітичних умовах.

Передусім, вони змушені були протистояти імперській ідеї про триєдиний великоросійський народ, котра трактувала українців та білорусів як інтегральні етнопідгрупи цього супер-етносу. Ситуація ускладнювалась поширенням в українському суспільстві штампа малоросійства – тобто, ідеологемою про дуалістичну ідентичність українців. В результаті чого, українцям відмовляли у праві на самоідентифікацію в мовно-культурному сенсі і прив'язували до загальноросійської історії держави, що починалась із доби Давньої Руси. Поряд із тим, українським суспільним діячам доводилось захищати етнополітичні та етнокультурні права українців від претензій польських ідеологів відродження Речі Посполитої «від моря до моря», котрі розглядали Правобережну Україну і Галичину як свою територіальну власність, а українців – як провінційний різновид польського елементу.

Але, попри усю складність геополітичних реалій, за твердженням діаспорного дослідника Р. Шпорлюка, українські соціальні верхи разом із членами патріотично налаштованої культурної спільноти, демонстрували свою повну лояльність Російській імперії. Одночасно вони підтримували «прямі й навіть особисті контакти з діячами польського культурного і політичного руху». Завдяки полякам, на переконання вченого, українці долучались до західноєвропейських новітніх

ліберальних і демократичних ідей та модерних теорій про нації [21, с. 352–353].

Втім, не варто перебільшувати вторинність українського відродження відносно польського. В ранньомодерний період (XVIII ст.) в козацько-старшинському середовищі, гостро стояла проблема національної самоідентифікації на противагу московитам і полякам. Існувало декілька козацьких національно-державницьких проєктів, що передбачали «створення однієї об'єднаної української та білоруської нації» й консолідації українських земель в межах єдиної гетьманської держави [23, с. 93–94]. Ідея Великої України завжди була незгасаючим вогнем в українській самосвідомості, яка передбачала захист політичних традицій, власної історичної минувшини і майбутнього народу.

У XIX ст. ідея відродження Гетьманщини в статусі автономно-політичного утворення в межах Російської імперії зазнала переосмислення під впливом Просвітництва, романтизму, гердерського культурницького націоналізму, масштабних суспільних та економічних загальноєвропейських процесів. Тогодення диктувало потребу нових теоретичних обґрунтувань і методів боротьби за український проєкт. Необхідно було сформувати новий етнопатрістичний дискурс, який міг би протистояти псевдоетнічним концепціям польських ідеологів й російському імперському панславізму, щоб розірвати пута маргінальності, провінціалізму, етнокультурної меншовартості українців. В цих реаліях українські суспільні діячі взяли собі на допомогу – у творенні власної української парадигми – великий пласт лінгвістичного, етнографічного, історичного матеріалу та архівних документів, аби довести й теоретично обґрунтувати автохтонно-національну окремішність українців від російського і польського етнічного елементу. Зрештою, у кінцевому підсумку необхідно було представити європейській спільноті концепцію правдивого державницького буття українського соціуму.

Особлива роль в цій нелегкій справі у XIX ст. належала видатному історику – вченому Миколі Костомарову. Практично науково-публіцистична і громадська діяльність М. Костомарова зосереджувалась навколо обґрунтування українського проєкту. За визначенням ученого свою головну мету повсякденної праці на ниві українства він бачив у тому, щоб «відродити вмираючу під батоном московським і багнетом Санкт-Петербурзьким народність» [16, с. 752]. У пошуках відповіді на питання, яким чином вивести український народ із стану політичного безправ'я і яким має бути його подальше політичне майбутнє, історик сформулював українську державницьку концепту, що суттєво відрізнялась від тодішньої російської самодержавницької аксіоми панславізму. Крім того, він запропонував залишити ідею автономізму, протекторно-васальних взаємин на державному рівні обох народів у далекому минулому.

У своїх наукових розвідках М. Костомаров стверджував, що прикметними рисами політичної

самоорганізації українців є народоправство, яке своїм корінням сягає вікових правових традицій, а також колегіальність у системі владних інституцій й самоврядність окремих територіальних обласних одиниць у межах єдиного політичного організму. Сучасною для М. Костомарова мовою – це федеративний принцип взаємостосунків між самостійними культурно–політичними утвореннями.

Прикладом того для вченого була держава Київська Русь, котра являла собою конгломерат кількох земель–князівств. Вони визнавали першопрестольність Києва, але зберігали свою самобутність в культурному, економічному, адміністративно–правовому сенсі. Схильність українського народу до федеративних стосунків з іншими державами, за М. Костомаровим, простежується протягом усього історичного життя соціуму. Такі міждержавні взаємини існували Київського князівства з Литвою у XIV – XV ст., Польсько–Литовською державою, Гетьманщини з Московією, згодом з Росією. «...Південна Русь, набувши форми козацтва, – форми, що зародилась, зрештою, у давнину, – шукала тої федерації у єднанні з Московією», – писав історик [10, с. 244]. Практично у своїй науково–публіцистичній спадщині вчений проводив думку, що для політичної культури українців був властивим геном федеративності у створенні своєї державної моделі.

Вперше концепцію федеративного влаштування для слов'янських народів, враховуючи геополітичну дійсність на теренах південно–східної і центральної Європи, М. Костомаров виклав у програмному документі Кирило–Мефодіївського товариства у «Книзі буття українського народу». В основу розбудови федеративного всеслов'янського союзу вчений запропонував покласти мовно–культурний чинник. Відповідно в «Книзі буття» автор декларував визнання повної політичної автономії кожному слов'янському народові у системі внутрішнього управління, судочинства, освіти, у формуванні власних мілітарних формувань тощо.

Наріжним каменем костомарівської концепції було встановлення демократично–республіканської моделі правління із виборним президентом на певний період і представницьким законодавчим органом – парламентом.

Таким чином передбачалось, що монархічно–династичний режим повинен був піти у небуття в країнах слов'янського світу. В «Книзі буття» проголошувалось: «Незостанеться ні царя, ні бояр, ні кріпака, ні хлопа і кожен народ матиме виключне право на свою країну життя» [9, Т. 1, с. 154, 169].

Поряд із тим, провідна роль у федеративному союзі відводилась Києву, де мав перебувати загальний консультативно–регулюючий міждержавні взаємини орган під назвою – «собор» або «сейм», або «рада». Ідея киевоцентризму та українського месіанізму була домінантною в костомарівській концепції у 40–х рр. XIX ст. Особливе значення України у розбудові федеративного слов'янського союзу вчений пояснював

через призму історії феномена українського козацтва, яке завжди було виразником волі народу, й, передусім, соціальних низів, генератором демократично–республіканських принципів державного влаштування і передових виробничих відносин на теренах Центрально–Східної Європи.

Хоча текст «Книги буття», за висловом історика Я. Верменича, був написаний не як історичний жанр, а як «аналог віщування, пророцтва» [2, с. 125], М. Костомаров у такій своєрідній манері з одного боку підтверджував невідворотність відродження України в епоху «весни народів», з іншого – теоретично обґрунтовував українську національно–державницьку ідею. Україну він запропонував розглядати як незалежну окрему республіку з власним президентсько–парламентським правлінням. Цікаво, що М. Костомаров бачив майбутнє державотворення в Наддніпрянщині не у поверненні до засад гетьманської системи управління, а в утвердженні сучасних модерних форм правління. Щоправда, вихід із існуючого бездержав'я українського народу він вважав можливим у об'єднанні визвольних рухів усіх слов'янських етноспільнот і у створенні федерації вільних республік. «І встане Україна із своєї могили, і знову озветься до всіх братів, і почують її, і встане Слов'янина... Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» [9, Т. 1; с. 269], – так учений пророкував майбутнє українцям.

Крім того, прикметна особливість костомарівської концепції у 40–х рр. полягала у двох важливих дискурсах. Вона фактично увійшла в прямий конфлікт із російською офіційною ідеологією панславізму, сутність котрої полягала у домінуванні монархії Романових у слов'янському пантеоні. І, найголовніше, виводила український народ із орбіти загальноросійської етнополітичної історії та оголошувала українців державною нацією, як у минулому, так і в майбутньому історичному поступі.

Ідея етнополітичної окремішності українців, із погляду імперського естеблішменту, була «тотожня ідеї розвалу Росії» [21, с. 190]. Це відзначали навіть царські аналітики. Тому жандармські донесення за 1847 р. із тривогою повідомляли, що кириломефодіївці разом із М. Костомаровим бажають відновити колишню козацьку державу – Гетьманщину, «якщо можливо, в незалежності від інших слов'янських племен». До того ж – у своєму прагненні мати державу, «товариство майже втратило з поля зору загальну мету – об'єднання всіх слов'янських племен – піклувалось тільки про Малоросію, її народність, мову і навіть незалежність» [9, Т. 1, с. 56].

Окрім того у 1854 р. в жандармській довідці ще раз наголошувалось, що київські слов'янофіли мріяли «про відновлення Малоросії у тому вигляді, в якому вона знаходилась до возз'єднання з Росією» [9, Т. 3, с. 309, 322].

Державницькі прагнення кириломефодіївців та автора «Книги буття» викликали негативну реакцію не тільки блюстителів єдинотворчості

імперії Романових, але й у російських лібералів та демократів у 40-і рр. Зокрема, визначний демократ В. Белінський, дізнавшись про наміри київських українофілів відновити політичне самоврядування (за офіційною версією жандармерії), спалахнув гнівною критикою проти «хохлацького патріотизму». Він зразу ж охрестив кириломефодіївців «безмозглими лібералами», «радикалами» і, навіть «баранами», «скотами», котрі «своїми зухвалими дуросами драгують уряд». З неймовірною ненавистю В. Белінський картав Т. Шевченка за його поеми, де висміювалась особа російського царя Миколи I і його родина. «Здоровий глузд повинен бачити у Шевченка, – писав він у листі до літературного критика П. Аненкова, – осла, дурня і нікчемну людину... охочого до горілки і хохлацького патріотизму... Шевченка заслани на Кавказ солдатом. Мені не шкода його: коли б був суддею, покарав не гірше» [1, с. 440–442]. Відомо, що на початку 40-х рр. В. Белінський також виступив із жорсткою критикою праці М. Маркевича «Історія Малоросії» – за прагнення автора відокремити історичний шлях розвитку України від історії Московії та возвеличити діяння козацьких гетьманів [21, с. 307–308].

Українська концепція федеративного загальнослов'янського союзу сприймалась тогочасним російським вищим суспільством як небезпечний прояв політичного сепаратизму, як ворожий намір українців завдати удару із середини по російській доктрині «офіційної народності» – тобто, по фундаментальних цінностях імперії – православ'ю, самодержавству, народності [22, с. 452]. Тому в урядових колах було прийнято рішення негайно вжити заходи по викориненню федералістичних настроїв серед української освіченої спільноти. Але передбачалось це здійснювати «самим неполітичним і обережним чином» [14, с. 228]. Тож кириломефодіївці та М. Костомаров – через рік після арешту і перебування у в'язниці зазнали в цілому лише адміністративного покарання. Вони, крім Т. Шевченка і М. Гулака, були вислані у віддалені російські губернії на найнижчі чиновницькі посади під нагляд поліції.

Втім, повернувшись із адміністративного заслання наприкінці 50-х рр. М. Костомаров у петербурзький період своєї наукової діяльності реанімував доктрину всеслов'янської федерації. Щоправда, він дещо змінив її ідеологічний дискурс. Історик відмовився розглядати Київ та Україну як об'єднавчий фактор творення федерації самостійних слов'янських республік. Політичний пріоритет М. Костомаров тепер визнавав за Росією, у разі переходу імперії до конституційної монархії, а згодом – до республіканської системи управління.

Але така зміна політичної конфігурації жодним чином не належала авторству М. Костомарова та петербурзьким громадянам. Версія про федерацію слов'янських держав під скіпетром Російської імперії була придумана керівництвом царської жандармерії, зокрема, офіцером Першої експедиції М. М. Поповим

та його шефом Л. Дубельтом, й нав'язана у 1847 р. В. Білозерському та М. Костомарову, коли ті перебували під слідством [6, с. 125–126]. Зрештою, ці кириломефодіївські братчики, а згодом петербурзькі громадяни – змушені були погодитись із такою ідеологічною конструкцією й у подальшому постійно демонструвати до неї свою прихильність. Проте, для петербурзьких українофілів ця ідеологема перетворилась у вигідну ширму, за якою вони могли практично легально працювати над реалізацією українського проекту – тобто, перетворення України у непідлеглу «Річ Посполиту» в слов'янським союзі, в якому вона «повинна скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, де живуть українці, із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвій централізації, а на ясному усвідомленні рівноправності і своїх власних потреб» [16, с. 752]. Ці слова були програмним кредо М. Костомарова й написані ним у 1860 у статті «Україна» для журналу «Колокол» О. Герцена.

Натомість М. Костомаров розумів, що без кардинальних демократичних змін в самій Російській імперії в усіх сферах життя і, передусім, у свідомості російського політикуму, годі сподіватись на відновлення української політичної самоорганізації. Відповідно український вчений – громадянин почав активно поширювати в російському інтелектуальному середовищі ідею федералізму, сподіваючись змінити світоглядні орієнтири вищих верст російського суспільства. У своїх наукових працях, публічних виступах, університетських лекціях він доводив, що монархічно-деспотичний шлях державного розвитку для Росії не є вічним і природним станом. На переконання вченого для Північної Руси як і для Південної Руси, тобто – для України, історично завжди був властивий республікансько-парламентський (вічовий) устрій та федеративні стосунки між окремими землями, які мали свою певну етнокультурну особливість.

Для обґрунтування своїх висновків М. Костомаров звертався до часів існування удільних князівств Давньоруської держави, котрі користувались широкою політичною автономією. Окремо він зупиняється на проблемі існування у цей період самостійних міст-республік з їхнім вічовим управлінням, як це було в Новгороді, Пскові, Смоленську.

Встановлення самодержавної деспотії та централізму з яскраво вираженими азійськими рисами на теренах Північно-Східної Руси вчений вважав наслідком зовнішнього впливу «татарської Орди», а потім імперії Чингізхана, яка на декілька століть встановила своє панування на північно-східних землях Давньоруської держави. Довготривале політичне рабство під владою Золотої Орди – призвело до суттєвих змін в політичній культурі та принципах державного управління в ареалі проживання східних слов'ян та угро-фінських корінних народів межиріччя Оки і Волги. Але «в цьому рабстві, як писав М. Костомаров, Русь знайшла свою єдність, до

котрої не додумалась в період свободи» [10, с. 200–201]. Тобто – єдинокористовність, централізм Московської держави, що сформувались в цьому регіоні, вирости на руїнах вольностей і самоврядування.

М. Костомаров прагнув переконати російських інтелектуалів та урядовців, що в новітню епоху формування європейських модерних націй і держав, Росія не повинна стояти осторонь тих процесів. Відповідно першими її кроками в цьому напрямку має бути повернення до своїх природних витоків, тобто, до демократично–федеративних традицій. Згідно костомарівського бачення майбутня Російська держава мала б складатися з багатьох народів, які б у державному розумінні всі разом становили одне тіло, але у внутрішньому житті кожен лишався б самостійним цілим [16, с. 753].

Костомарівська концепція республікансько–федеративного поступу Росії завойовувала все більше прихильників у російському інтелектуальному середовищі. Публічні лекції та диспути вченого з офіційними російськими істориками і публіцистами (М. Погодіним, С. Соловйовим, Н. Кукольніком, М. Катковим) перетворювалися, як правило, у досить помітні події в науково–політичному житті Петербурга. Переповнені зали бурхливо реагували на костомарівський виклад історії східного слов'янства.

Про це постійно писав у своїх листах до своєї родини видатний російський демократ, керівник групи «Современник» М. Чернишевський. Так в одному з листів він із особливим піднесенням повідомляв: «Кожне слово Костомарова покривалося тривалими знаками співчуття з боку публіки... По закінченні диспути Миколу Івановича винесли на руках... публіка зійшлася, звичайно, тільки через любов і повагу до Костомарова. Він користувався тут такою славою, якої не мав ще ніхто з тутешніх професорів від заснування університету» [15, с. 108]. Щоправда, між М. Костомаровим та М. Чернишевським завжди існували розбіжності у світоглядних позиціях відносно самого історичного розвитку України [15, с. 107, 28, 130].

Але у своїх рецензіях на диспути М. Костомарова з представниками російської офіційної історіографії Чернишевський завжди висловлював підтримку вченому та його науковим концепціям. Так, наприклад, у статті «Зауваги на «Останнє слово» п. Погодіну п. Костомарова» російський демократ назвав науку праці М. Погодіна «хламом» і «лакейською іноземщиною» вигідною монархічним колам. Одночасно високо оцінивши наукову діяльність М. Костомарова, М. Чернишевський закликав його не «компрометувати себе» і «не ув'язуватись» у дискусію з М. Погодіним, який має репутацію «шута» в науці [14, с. 84–88].

Варто відзначити, що на публічні лекції українського вченого приходили не тільки науковці і петербурзька світська публіка, але й

представники III Відділення (жандармерії). У своїх доповідних записках для імператора та жандармерії вони зазначали, що М. Костомаров у лекціях насміхається над самодержавним правлінням, звеличує «Новгородську вольницю» і народне врядування в провінціях на противагу самодержавству. Реакція царя Олександра II була однозначно негативною й відповідно жандарми отримували наказ, як найпильніше здійснювати «нагляд над цим професором» та знайти способи припинити викладацьку та публічну діяльність М. Костомарова, аби не допустити поширення в імперії небезпечних революційних ідей та настроїв [18, арк. 109].

Справді, науково–концептуальний напрямок творчості М. Костомарова протистояв консервативній та реакційній самодержавній ідеології. З цього часу починається творення нового напрямку російської й української історіографії та суспільно–політичної думки. Проте необхідно зазначити, що російські інтелектуали, схвалюючи й підтримуючи костомарівську федералістичну концепцію державного правління в Росії, у переважній більшості були прихильниками федералістичного централізму, а подекуди й конституційної монархії. Питання республіканського самоврядування й визнання політичної самостійності за національними регіонами, що увійшли до складу Російської імперії в певні історичні періоди, були досить далекими для розуміння та сприйняття. Передусім – це стосувалось України. Російське суспільство міцно трималося ідеологемі про триєдиність великоросійської народності. Тож формулювання – Малоросія, малороси, Південно–Західна Росія, Південна Русь, південноруси, Київ – «мать городов русских», що визначало приналежність українців до великоросійського супер–етносу, міцним корінням вросло у свідомість російського політикуму, російських слов'янофілів та західників, зрештою, демократів, й не залишало українцям жодного шансу на право бути окремим народом зі своєю власною культурною ідентичністю та політичним життям у межах можливої федеративної Росії.

Навіть ті російські суспільно–політичні діячі, котрі визнавали за українцями їхню певну національну особність, не бачили потреби політичного існування України за межами Російської держави. Наприклад, відомий слов'янофіл Ю. Самарін писав про необхідність допомогти малоросам – тобто, українцям, зберегти не тільки свою мову, звичаї, пісні, духовну самотність, але й надати їм право на створення деяких своїх регіональних адміністративних установ для місцевих потреб. Проте, він тут же резюмував: «В той же час нехай він (український народ – Авт.) пам'ятає, що історична роль його (має бути тільки – Авт.) в межах Росії, а не поза нею, в загальному складі держави Московської» [13, с. 73].

В цьому контексті варто згадати М. Чернишевського і його сподвижника А. Григор'єва. Вони визнавали за українцями їхню національну своєрідність й постійно підтримували цю ідею в своїх рецензіях і літературних оглядах українських

письменників, а в журналі «Современник» часто друкували оповідання В. Єлагіна, Марка Вовчка, поезію Т. Шевченка, популяризували праці М. Костомарова. М. Чернишевський був серед небагатьох російських демократів, хто виступав на захист української початкової школи для дітей селян та української мови в літературному процесі [7; 15, с. 82]. Поряд із тим, названі російські демократи розглядали Україну як невід'ємну частину Російської держави, на відміну від керівника закордонної групи «Колокола» А. Герцена.

У свідомості російського суспільства незмінною залишалась ідеологема про правомірність збирання давньоруських земель в єдину державу під скіпетром московських монархів та імперське стереотипне мислення про безумовне право Російської держави на території та народи, що стали її військовим надбанням протягом декількох останніх століть.

Подібна світоглядна реальність в російському суспільстві вимагала від М. Костомарова і петербурзьких громадянців винести на всеросійський простір обговорення питання української національної ідентичності. В свою чергу, це передбачало необхідність виокреслити український національний характер через духовну культуру – фольклор, традиції, побут, психологію; через світобачення тих чи інших історичних та політичних процесів та подій. Необхідно було розкрити особливе характерне тільки українцям та загальне – у порівнянні із сусідніми народами.

Але варто зазначити, що наголос на національних рисах життя й історії українців викликав як інтерес, так і роздратування у російських адептів монархії, слов'янофілів, західників і навіть серед демократів. Зокрема, прихильник групи «Современник» демократ М. Добролюбов висловлював своє негативне ставлення до так званого «етнографізму» українських дописувачів громадського вісника «Основа», називав його тематику «вузьким морально-етнічним світоглядом» авторів [20, с. 123]. Російські демократи у своїй більшості закликали українських інтелектуалів віддавати перевагу не національним, а соціально-класовим проблемам, сучасній російському визвольному рухові, тобто, боротьбі з абсолютистсько-бюрократичною і кріпосницькою системою в країні. Відповідно це змушувало громадянців шукати нові форми впливу на суспільну думку, настрої, погляди молоді, інтелігенції, чиновництва в Україні та і в самій Росії; шукати нові можливості донести ідею українського відродження, щоб розширити коло своїх однодумців і залучити їх, до реалізації українського проекту.

В цьому контексті на увагу заслуговують розвідки М. Костомарова «Правда полякам про Русь», «Правда москвичам про Русь», «Дві руські народності», в яких учений науково обґрунтовано доводить національну та історичну особність малоросів-українців від поляків і великоросів. Зрештою, учений прагнув поставити крапку в політичній дискусії: кому належать українські землі від Сяну до Дону: Польщі, Росії, чи самим українцям.

Компромісним рішенням у розв'язанні цієї дилеми в тогочасних реаліях Російської імперії, за переконанням ученого, міг бути політичний консенсус у формі федеративного облаштування Російської держави, де «Малоросія» отримала б окреме від центру політичне самоврядування. На шлях федералізму він спрямовував і своїх сподвижників – всіх українських інтелектуалів. Справді, ця костомарівська концепція отримала всебічну підтримку в середовищі українофілів. Проте, більшість громадянців за своїм світоглядом виявляли прихильність до першого київського варіанту цієї концепції.

Натомість варто зазначити, що М. Костомаров був досить обережним у своїх словах, визначеннях і роздумах. Не завжди відкрито, часто завуальовано у своїх теоретичних і науково-публіцистичних працях він декларував ідеї політичної самостійності українського народу від імперії. У м'якій, ненав'язливій формі вчений намагався проводити ідею державницького відродження України. Справжні наміри він часто-густо прикривав фразами про вірнопідданість українців монархії Романових, писав про неможливість відокремлення «Малоросії» від імперії, про подальший спільний історичний поступ обох народів, хоча тут же підкреслено говорив про їхню етнічну психологічну і культурну особливість.

Навіть в останній своїй праці «Мазепа», написаній в контексті вірнопідданства царизму, учений підкреслював віковичне бажання українців до власного політичного життя: «Не можна також сказати, щоб народ малоросійський не усвідомлював своєї народної особистості і не бажав національної незалежності» [12, с. 443].

Цікаво, що в приватних листах до громадянців М. Костомаров закликав до стриманості й обережності у висловлюванні своїх поглядів, не вдаватися до радикальних заходів, щоб не дратувати російський уряд. Найголовніше, за переконанням історика, це зберегти сили і згуртувати українських інтелектуалів навколо української освітньої справи. «Найбільше нам треба об тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не шкодило у нашій мові народів науку викладати» [3, с. 75].

Позаяк, М. Костомаров був переконаний, що одночасно необхідно працювати у напрямку психологічної адаптації російської освіченої спільноти й істеблішменту до самої думки про незаперечний факт існування української окремішньої ідентичності, відмінної від російського елементу. За цих умов згодом прийде визнання російським політиком правомірності його концепції федеративних рівноправних взаємин між двома східнослов'янськими народами. Проте сама федерація не була кінцевою метою вченого. У своїх потаємних мріях, про які вперше відкрито він заявив у «Книзі буття», М. Костомаров бачив Україну лише «непідлеглою Річчю Посполитою». Звичайно М. Костомаров був романтиком – ідеалістом, який сподівався

силою слова вченого історика змінити ментальний світогляд та імперську асиміляторську ідеологію вищих верств російського суспільства відносно підвладним їм етноспільнотам та землям.

Навіть для російських демократів це виявилось надскладним психологічно ментальним завданням. Російська демократія, у своїй більшості, міцно трималась принципу централізму котрий для них був головним стержнем адміністративно-управлінської системи державності майбутньої демократичної Росії.

Єдиний, хто підтримував концепцію М. Костомарова та право народів на політичне самовизначення у міжнаціональних відносинах при побудові федеративної системи управління, був лише демократ О. Герцен. Він стверджував, що об'єднання народів має бути «вільним даром», а не наслідком фізичного чи духовного насилля, бо неможливо збудувати свободу у себе дома, тільки для російського народу, «затягуючи мотузку на шиї сусіда» [4, Т. 14, с. 252]. Відповідно О. Герцен відкрито висловлював думку, що український народ має незаперечне право самостійно визначити свою долю. Цей російський демократ закликав співвітчизників поважати національні почуття і рахуватися з бажанням українців не бути ні польською, ні російською провінцією. У статті «Росія і Польща» він писав: «На мою думку питання вирішується дуже просто. Україну варто в такому випадку визнати вільною і незалежною країною. У нас... не може, не мусить бути й мови про те, кому має належати та чи інша частина населеної землі» [4, Т. 14, с. 18, 25].

Подібна позиція провідного російського демократа мала значний резонанс серед українських культурних та суспільних діячів. Вона вселяла в їхні серця надію на реалізацію костомарівської концепції федералізму в демократичній Росії. Але, якщо О. Герцен розглядав українське питання як політичне і підтримував державницькі прагнення українофілів, то позиція інших російських демократів, в тому числі й групи «Современник», була у цьому відношенні досить не виразною, а то й негативною. Вони погоджувались визнати існування лише малоросійської ідентичності як складової частини загальноросійської етноспільноти [8, с. 134–135]. Тому подальша доля України ними розглядалась у контексті історичного поступу вже оновленої Російської держави і в межах старих незмінних кордонів. В розумінні російської демократії етнополітичні права всіх народів Російської імперії є другорядними, несуттєвими у порівнянні з глобальними майбутніми соціально-економічними перетвореннями, які б мали відкрити двері до нового суспільно-політичного ладу. Тільки О. Герцен критично опонував своїм колегам по ідеологічному світогляду. Він вважав, що народи «мають самі вибрати, з ким їм бути – з Росією, Польщею чи стати незалежними». Та коли в Росії не відбудуться демократичні зміни, то «потрібно їм з'єднатися, йти на Москву і розгромити це ісполінське чудовисько творіння рабства» [4, с. 22–23].

Втім, симптоматично, що частина української освіченої молоді, захопилась ідеями соціальної революції і почала вливатись в ряди російської революційно-демократичної спільноти. За висловом історика М. Грушевського ця молодь широко вірила, що зможе «пронести українську справу під полою общеросійського лібералізму» [5, с. 45]. Тож не зважаючи на популярність костомарівської концепції федералізму, яка будувалась на принципах національної та політичної рівності кожної нації, в українському освіченому середовищі паралельно утверджується ідеологія федеративного централізму, котру поширювала російська демократія. Ці дві концепції у 60–70-х рр. XIX ст. співіснували і, згодом, розпочали змагання за уми та серця українців, котрі мали зробити свій вибір щодо державницького поступу України.

Список використаних джерел

1. Белинский, В., 1956. 'Полное собрание сочинений', М.: ПСС Изд-во АН СССР, Т.12, 596 с.
2. Верменич, ЯВ., 2016. 'Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст.', Відповідальний редактор В. А. Смолій, К.: Інститут історії НАН України, 356 с.
3. Возняк, М., 1925. 'Листування Костомарова з Кониським', Україна, К.: Державне видавництво України, №3.
4. Герцен, АИ., 1958. 'Собрание сочинений в 30-и тт.', М.: Изд-во АН СССР, Т.14.
5. Грушевський, М., 1906. 'Дорогою віків', 3 біжучої хвилі, К.: 3 друкарні С. В. Кульженка, с.44–45.
6. Зайончковский, ПА., 1959. 'Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847)', М.: Изд-во Московского университета, 170 с.
7. Див.: Иванова, ЛГ., Иванченко, РП., 2000. 'Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології', К.: Український центр духовної культури, 352 с.
8. Каппелер, А., 1997. 'Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической империи Российской империи', Миллер А.И.(ред.) *Россия-Украина: история взаимоотношений*, М.: Школа «Языки русской культуры», 248 с.
9. 'Кирило-Мефодіївське товариство. Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст.: В 3-х тт.', 1990, К.: Наукова думка, Т.1, 542 с.; Т.3, 440 с.
10. Костомаров, Н., 1863. 'Две русские народности', Исторические монографии и исследования, Изд. Д. Е. Кожанчикова, Т.1, 504 с.
11. Костомаров, НИ., 1903. 'О значении Великого Новгорода в русской истории', Исторические монографии и исследования, СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, Кн.1, Т.1, 731 с.
12. Костомаров, НИ., 1882. 'Мазепа. Историческая монография', М.: Типография И. Н. Кушнерова, 446 с.
13. Миллер, АИ., 2013. 'Украинский вопрос в Российской империи', К.: Laurus, 416 с.
14. Никитенко, АВ., 1955. 'Дневник. В. 3-х частях', М.: Госиздат, Ч.1, 582 с.
15. Пінчук, ЮА., 1992. 'Микола Іванович Костомаров', К.: Наукова думка, 232 с.
16. 'Письмо Костомарова к издателю «Колокола»', 1905, Драгоманов М. П. *Собрание политических сочинений*, Paris: Societe nouvelle delibrairie et edition, Т.2, с.746–755.
17. Реєнт, О., 2009. 'Україна XIX – XX століть. Роздуми та студії історика', К.: Корсунь-Шевченківський: ФОП, 486 с.
18. 'Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина в Петербурзі', Рукописний відділ, Фонд Ф. А. Головіна, Спр.98.
19. *Современник*, 1861, Т. LXXXI.
20. *Современник*, 1861, Т. I–II.
21. Шпорлюк, Р., 2000. 'Імперія та нації', К.: Дух і Ліра, с.

22. Шпорлюк, Р., 2016. 'Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща', К.: *Дух і Ліра*, 552 с.

23. 'Україна. Процеси націотворення', 2011, Упорядник Андрес Каппелер, К.: *K.I.S.*, 416 с.

24. 'Українська культура: цивілізаційний вимір', 2015, Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф., К.: *ІП і ЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 496 с.

25. Ясь, О., 2018. 'Багатоликий Микола Костомаров', К.: *Либідь*, 304 с.

References

1. Belinskij, V., 1956. 'Polnoe sobranie sochinenij (Full composition of writings)', M.: *PSS Izd-vo AN SSSR*, T.12, 596 s.

2. Veremnych, JaV., 2016. 'Konstruivannja ukrai'ns'koi' identychnosti: nacional'ni j regional'ni proekty drugoi' polovyny XIX – pochatku XX st. (Constructing Ukrainian identity: national and regional projects of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)', Vidpovidal'nyj redaktor V. A. Smolij, K.: *Instytut istorii 'NAN Ukrai'ny*, 356 s.

3. Voznjak, M., 1925. 'Lystuvannja Kostomarov z Konys'kym (Correspondence with Kostomarov and Konysky)', *Ukrai'na*, K.: *Derzhavne vydavnytstvo Ukrai'ny*, №3.

4. Gercen, AI., 1958. 'Sobranie sochinenij v 30-i tt. (Collected Works in 30 t.)', M.: *Izd-vo AN SSSR*, T.14.

5. Grushevs'kyj, M., 1906. 'Dorogoj vikiv (By the way of ages)', *Z bizhuchoi' hvyli*, K.: *Z drukarni S. V. Kul'zhenka*, s.44–45.

6. Zajonchkovskij, PA., 1959. 'Kirillo–Mefodievskoe obshhestvo (1846–1847) (Cyril–Methodius Society (1846–1847))', M.: *Izd-vo Moskovskogo universiteta*, 170 s.

7. Dyv.: Ivanova, LG., Ivanchenko, RP., 2000. 'Suspil'no-politychnyj ruh 60-h rr. XIX st. v Ukrai'ni: do problemy stanovlennja ideologii' (Social–political movement of the 60's of the nineteenth century. in Ukraine: to the problem of the formation of ideology)', K.: *Ukrai'ns'kyj centr duhovnoi' kul'tury*, 352 s.

8. Kappeler, A., 1997. 'Mazepincy, malorosy, hohly: ukraincy v jetnicheskoj imperii Rossijskoj imperii (Mazepins, Little Russians, Ukrainians in the Ethnic Empire of the Russian Empire)', Miller A. I (red.) *Rossija–Ukraina: istorija vzaimootnoshenij*, M.: *Shkola «Jazyki russkoj kul'tury»*, 248 s.

9. 'Kyrylo–Mefodij'vs'ke tovarystvo. Dzherela z istorii' suspil'no-politychnogo ruhu na Ukrai'ni XIX – pochatku XX st.: V 3-h tt. (Cyril and Methodius Society. Sources on the history of the socio–political movement in Ukraine from the nineteenth and early twentieth centuries. In 3 centuries)', 1990, K.: *Naukova dumka*, T.1, 542 s.; T.3, 440 s.

10. Kostomarov, N., 1863. 'Dve russkie narodnosti (Two Russian nationalities)', *Istoricheskie monografii i issledovanija*, Izd. D. E. Kozhanchikova, T.1, 504 s.

11. Kostomarov, NI., 1903. 'O znachenii Velikogo Novgoroda v russkoj istorii (On the significance of Veliky Novgorod in Russian history)', *Istoricheskie monografii i issledovanija*, SPb.: *Tipografija M. M. Stasjulkevicha*, Kn.1, T.1, 731 s.

12. Kostomarov, NI., 1882. 'Mazepa. Istoricheskaja monografija (Mazepa. Historical monograph)', M.: *Tipografija I. N. Kushnerova*, 446 s.

13. Miller, AI., 2013. 'Ukrainskij vopros v Rosijskoj imperii (Ukrainian issue in the Russian Empire)', K.: *Laurus*, 416 s.

14. Nikitenko, AV., 1955. 'Dnevnik. V. 3-h chastjah (A diary. B. 3 parts)', M.: *Gosizdat*, Ch.1, 582 s.

15. Pinchuk, JuA., 1992. 'Mykola Ivanovych Kostomarov (Nikolai Ivanovich Kostomarov)', K.: *Naukova dumka*, 232 s.

16. 'Pis'mo Kostomarova k izdatelju «Kolokola» (Kostomarov's letter to the publisher «Bells»)', 1905, Dragomanov M. P. *Sobranie politicheskikh sochinenij*, Paris: *Societe nouvelle delibrai – rieetd'edition*, T.2, s.746–755.

17. Rejent, O., 2009. 'Ukrai'na XIX – XX stolit'. Rozdumy ta studii' i storyka (Ukraine XIX – XX centuries. Reflections and studios of the historian)', K.: *Korsun'–Shevchenkivs'kyj: FOP*, 486 s.

18. 'Rosijs'ka nacional'na biblioteka im. Saltykova–Shhedrina v Peterburzi (Russian National Library. Saltykov–Shchedrin in St. Petersburg)', Rukopysnyj viddil, Fond F. A. Golovina, Spr.98.

19. *Sovremennik*, 1861, T. LXXXI.

20. *Sovremennik*, 1861, T. I–II.

21. Shporljuk, R., 2000. 'Imperija ta nacii' (Empire and nation)', K.: *Duh i Lira*, s.

22. Shporljuk, R., 2016. 'Formuvannja modernyh nacij: Ukrai'na – Rosija – Pol'ssha (Formation of Modern Nations: Ukraine – Russia – Poland)', K.: *Duh i Lira*, 552 s.

23. 'Ukrai'na. Procesy naciotvorennja (Ukraine. The processes of nation–building)', 2011, Uporjadnyk Andres Kappeler, K.: *K.I.S.*, 416 s.

24. 'Ukrai'ns'ka kul'tura: cyvilizacijnyj vymir (Ukrainian culture: civilization dimension)', 2015, Kalakura Ja. S., Rafal's'kyj O. O., Jurij M. F., K.: *IP i END im. I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny*, 496 s.

25. Jas', O., 2018. 'Bagatolykyj Mykola Kostomarov (Many-headed Nikolai Kostomarov)', K.: *Lybid'*, 304 s.

* * *

УДК 94(477.6):254«1734–1775»

**ХРАМИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА
ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ****CHURCHES OF ZAPOROZHIAN COSSACKS
AT THE TIMES OF NEW SICH****Коваль О. С.,**

викладач, КЗВО «Дніпровський педагогічний
коледж» Дніпропетровської обласної ради,
м. Дніпро (Дніпро, Україна),
e-mail: bdpumv@ukr.net, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-4312-3575>

Koval O. S.,

teacher, CRS «Dniprovsky Pedagogical College»
of the Dnipropetrovsk Regional Council, Dnipro
(Dnipro, Ukraine), e-mail: bdpumv@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4312-3575>

Аналізується специфіка релігійних споруд, що зводились на землях запорозьких козаків у 1734–1775 рр. Звертається увага на особливості храмової архітектури Січової Покровської церкви, похідних церков, інших храмів Вольностей Війська Запорозького, де практика храмового будівництва була доволі відмінною від законодавчо регламентованої, що було одним із локальних проявів реальної зверхності Запорозького Коша у вирішенні більшості справ на території Вольностей, включно із церковною сферою.

Ключові слова: запорозьке козацтво, православна церква, Вольності Війська Запорозького, архітектура, храм.

The specificity of religious buildings erected on the lands of the Zaporozhian Cossacks in 1734–1775 pp. is analyzed. The attention is paid to the features of the Church architecture of the Sich Church of the Protection of the Blessed Virgin, the mobile churches, and other temples of the Volnosti of the Zaporozhian Cossacks. The practice of temple construction on this territory was quite different from the legislatively regulated. It was one of the manifestations of Zaporizhzhya Kosh's real superiority in solving most of the affairs on the territory of the Volnosti, including the church sphere.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, Orthodox Church, Volnosti of the Zaporozhian Cossacks, architecture, temple.

Після повернення у 1734 р. запорозького козацтва до меж Російської імперії і до ліквідації Нової Січі в 1775 р. Вольності Війська Запорозького займали більшу частину підросійських земель Півдня України. Практика храмового будівництва тут була доволі відмінною від регламентованої законодавчо, що було одним із локальних проявів реальної зверхності Запорозького Коша у вирішенні більшості справ на території Вольностей. Включно із церковною сферою. Тож важливо звернути увагу на специфіку храмів запорозького козацтва часів Нової Січі, що і є метою цієї розвідки.

Найповніший список козацьких храмів, що діяли на землях Вольностей Війська Запорозького, був складений І. Лиманом. Згідно з ним, запорожці мали щонайменше 62 релігійні споруди; до них належали Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, 2 скити, 1 похідна ікона, церкви в 35 населених пунктах і каплиці – в 19 [4; 5, с. 39, 172–178]. Втім, до цього списку не увійшли похідна церква в ім'я Петра і Павла в Омеловому і похідна церква в ім'я Покрови у Вербовому, що на Інгулі. Обидві похідні церкви згадуються у відповіді собору Києво-Межигірського монастиря від 28 листопада 1774 р. про храми, які були підпорядковані начальнику січових церков

Володимиру Сокальському до отримання ним сану архімандрита. На момент складання документу обидві похідні церкви зберігались на Січі, але до початку бойових дій з Османською імперією розміщувались саме в Омеловому і Вербовому [2, с. 570, 592–593; 19, арк. 17–17зв]. До того ж, до Вольностей Війська Запорозького відносився не лише Самарський, але і Нехворощанський Успенський Орільський монастир [9, с. 115; 13].

Показово, що необізнаність із точною кількістю діючих на території Вольностей Війська Запорозького храмів демонструвалась за часів Нової Січі і Київською єпархіальною владою, і Синодом та світськими можновладцями, що відбилось в низці документів архіву Коша Нової Запорозької Січі.

До певної міри складності обліку релігійних споруд зумовлювались широкою практикою використання запорожцями похідних храмів. Між іншим, ймовірно, що саме їх зберіганням на території Січі, поки в них не виникала потреба на новому місці чи в поході, частково може бути пояснене те, що очільник Покровського Січового храму у документах йменувався не «начальником Січової церкви», але «начальником Січових церков». Зокрема, як пише О. Кузьмук, під владою начальника Січових церков перебувало 6 церков, 4 з яких – похідні [2, с. 569–570].

Варто звернути увагу на те, що являли собою похідні церкви. Саме їхнє існування було напругою пов'язане зі специфікою життя запорозького козацтва як військової структури в умовах степу. О. Харлан, нарахувавши у запорожців часів Нової Січі 11 похідних церков, 2 похідні антимінси і 1 похідну ікону, як історик архітектури відносить їх до введеного ним до наукового обігу нового, маловивченого, типу культових споруд – мобільного. Крім запорозького, цей тип храмів був присутній у донського і кубанського козацтв [17, с. 21]. Тоді як перші похідні церкви для запорожців виготовлялись ченцями-греками «за східними зразками», згодом їх стали виготовляти у запорозькому Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі [17, с. 29]. Причому хронологічно це відносилось ще до часів, які передували Новій Січі. В останній же, коли, у зв'язку з активними процесами заселення земель Запорозьких Вольностей, тут почав збільшуватись відсоток стаціонарних храмів, в приміщеннях останніх почали використовувати начиння храмів мобільних [17, с. 30].

Мобільні церкви були гранчастого, близького до кола плану. Низка похідних церков являла собою намет, начиння якого утворювало два приміщення (частини): центральну і вівтарну [17, с. 55]. В залежності від виду похідного храму, використовувались дві схеми церковних відправ при ньому: «всередині намету», коли віряни знаходились у самій споруді, і «ззовні намету», коли мобільний храм виступав у ролі вівтаря [17, с. 55].

Причому, за висновком О. Харлана, саме намет запорозької козацької мобільної церкви

став основою для дерев'яних однозрубних храмів південноукраїнського регіону – ротондних церков з архаїчними рисами, які в цілому на теренах України зустрічались надзвичайно рідко [17, с. 90].

Феодосій (Макаревський), пишучи про запорозькі «каплиці і світлиці з божницями», уточнював, що у деяких зимівниках влаштовувались дерев'яні чи кам'яні каплиці, що стояли окремо від житлових споруд, а в інших – саме світлиці з божницями, що мали вигляд кіотів і облаштовувались у звичайних жилих хатах [11, с. 58–59]. За твердженням Макаревського, з–поміж всіх цих каплиць і світлиць із божницями серед запорозьців найбільш славилась кам'яна каплиця, влаштована у володіннях Самарського монастиря запорозьким військовим осавулом Дорошем, який прийшов туди ще близько 1730 р. Після смерті Дороша каплиця продовжувала функціонувати, поки в 1769 р. не була зруйнована татарами [11, с. 59–62].

Щодо архітектурних характеристик стаціонарної Січової Покровської церкви в середині 2000–х рр. розгорілась гостра дискусія у зв'язку із планами будівництва історико–культурного комплексу «Запорозька Січ» на о. Хортиця. І хоча спеціалісти з цього питання доводили, що головний храм Нової Січі аж ніяк не був бойківського типу [6; 7; 8; 10], саме така церква і була зведена і діє на Хортиці сьогодні.

Головний храм запорозьців, що діяв за часів Нової Січі, мав хрестовину в плані форму і шатровий дах з кількома (найімовірніше – п'ятьма) баням, був збудований з дерев'яних колод. При храмі була зведена дзвіниця [14, с. 185]. Причому запорозьці продовжували добудовувати і оздоблювати свій головний храм і в наступні десятиліття після його освячення. У Війську Запорозькому для цього навіть була передбачена посада «будівничого військової церкви», яку в 1759 р. посідав військовий писар [14, с. 186]. Як і Січовий Покровський храм, добудовувались і перебудовувались й інші стаціонарні церкви Запорозький Вольностей. Так, храм Святої Варвари в Карнаухівці спочатку мав вигляд невеличкого молитовного будинку, вкритого очеретом, а в 1775 р. замість цього була облаштована вже доволі розлога дерев'яна п'ятиверха церква.

Коли наприкінці 1750–х – на початку 1760–х рр. розглядався план перенесення Січі на Микитин Перевіз, кошовий отаман у листі до інженера Менцеліуса, що працював у фортеці Святої Єлисавети і розробляв відповідні папери, сформулював вимогустосовно архітектури церкви, яка там мала бути зведена. Ця вимога стосувалась лише розміру: храм мав бути «в двадцять сажнів у довжину і ширину через багатолюдність війська». При цьому щодо матеріалу лише зазначалось, що церква мала бути кам'яна або ж дерев'яна [3; 18, с. 10]. План інженером був складений, причому, за оцінкою історика архітектури О. Харлана, він більше нагадував не православний, а католицький храм і за архітектурно–композиційними рішеннями був близький з релігійними спорудами, які

зустрічались тільки на крайньому заході етнічних українських теренів. І хоча проект перенесення Січі не був здійснений, запорозьці, на переконання О. Харлана, таки скористались кресленнями Менцеліуса, оскільки храм, зведений в козацькому Микитині, дуже нагадував той, що був запроєктований на замовлення кошового отамана, хоча і в менших пропорціях [18, с. 11–12].

Досліджуючи особливості дерев'яної храмової архітектури Вольностей Війська Запорозького, О. Харлан прийшов до висновку, що стаціонарні церкви по всій їх території переважно були п'ятизрубними одноверхими. Для запорозьких храмів були характерними гранчаста або ж прямокутна форма зрубу. Як і серед мобільних козацьких церков, поміж їхніми стаціонарними храмами також зустрічались архаїчні ротондні, а також полігональні. На думку О. Харлана, переселенці з Середнього Подніпров'я та Поділля принесли на запорозькі землі практику зведення трьохзрубних триверхих релігійних споруд [16]. Між іншим, саме трьохзрубною триверхою була Георгіївська церква, закладена у 1773 р. і освячена 22 березня 1775 р. у Петрівці (Петриківці). С. Таранушенко охарактеризував її як імпозантну, високу і статну, «одну з кращих пам'яток Запоріжжя». Вона являла собою у плані центральний восьмигранник із шестигранниками вівтаря та бабинця [15, с. 383–384]. Трьохзрубною триверхою і подібною планом до петриківської була й Миколаївська церква у Бабайківці, описана С. Таранушенком як «одна з визначних архітектурних пам'яток Запоріжжя, робота художньо обдарованого майстра» [15, с. 385]. Щоправда, Таранушенко, базуючись на тексті різьбленого напису на церковних одвірках, датує її зведення 1773 р., тоді як і джерела, і інші дослідники свідчать, що вона у 1773 р. була тільки закладена, а завершена будівництвом і освячена вже після ліквідації Вольностей Війська Запорозького, у 1777 р. [1; 12, с. 441–442; 21, с. 46; 20; 22, с. 281].

Згідно з роботою С. Таранушенка, прикладом трьохзрубної одноверхої церкви на Запоріжжі часів Нової Січі був Воскресенський храм у Воскресенському, зведення якого Таранушенко датує 1773 р. [15, с. 384]. Втім, інші джерела відносять побудову цієї церкви тільки до 1784 р. [12, с. 512]. Показово, що С. Таранушенко, розділяючи досліджувану ним Лівобережну Україну на три основні зони, зазначав, що третя з них, південна, тобто землі колишніх Вольностей, була «наймолодшою, заселеною осілим населенням в XVIII ст.», і храми в цій зоні зводились майстрами, які запрошувались із Гетьманщини чи Слобожанщини. Коли громада приймала рішення зводити храм, вона колективно обговорювала його розміри і архітектуру; найчастіше новий храм будувався за зразком якогось вже існуючого, відомого і майстру, і членам громади [15, с. 30].

Як правило, церкви, будучи головними за статусом архітектурними спорудами, в населених пунктах Вольностей Війська Запорозького зводились поблизу пругу рельєфу і, зазвичай,

розміщувались на майдані [18, с. 5, 7]. Звичайно, тут мова йде передусім про стаціонарні, а не про мобільні храми.

Таким чином, при тому, що специфіка церковного будівництва на теренах Вольностей Війська Запорозького за часів Нової Січі зумовлювалась специфікою життя козацтва як військової структури в умовах степу; фактичною зверхністю Коша у вирішенні церковних справ; перебуванням до 1774 р. цих земель одночасно під зверхністю і Києво-Межигірського ставропігійного монастиря, і Київського єпархіального архієрея, характерною особливістю храмової мережі Вольностей Війська Запорозького стали відсутність у ній міських церков і натомість широке представництво похідних (мобільних) храмів, які продовжували використовуватись впродовж тривалого часу, а процедура отримання дозволів на закладку і освячення запорозьких храмів стала віддзеркаленням намагань світської російської адміністрації та єпархіальної влади посилювати свій контроль над Запорозжям і в той же час успішного спротиву таким намаганням з боку кошового керівництва, так що імперські структури до самої ліквідації Нової Січі так і не отримали точних даних про склад церковної мережі Вольностей Війська Запорозького.

Список використаних джерел

1. Беднов, ВА., 1908. 'Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории)', *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*, Екатеринослав, Вып. IV, с. 68–102.
2. Кузьмук, О., 2004. 'Начальники січових церков (До історії церковного устрою Нової Січі)', *Український археографічний щорічник. Нова серія*, Вип. 8/9, Т. 11/12, с. 566–596.
3. Ленченко, ВО., 2005. 'Невідомий проект церкви для Запорозької Січі 1764 року', *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*, К.: АртЕк, Вип. 1, с. 64–68.
4. Лиман, П., 1996. 'Запорозьке козацтво в ставленні до церков і духовенства', *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст.*, Запоріжжя: РА «Тандем-У», Вип. 1, с. 57–68.
5. Лиман, П., 1998. 'Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775)', Запоріжжя: РА «Тандем-У», 180 с.
6. Лиман, П., 2005. 'Січова Покровська церква і проблемні питання реалізації проекту її реконструкції у історико-етнографічному комплексі «Запорозька Січ»', *Матеріали науково-практичного семінару «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва»*, м. Запоріжжя, 1–2 квітня 2005 р., Запоріжжя, с. 32–37.
7. Лыман, ИИ., 2006. 'Документы о судьбе имущества Сечевой Покровской церкви после ликвидации Вольностей Войска Запорожского', *Гуманитарная мысль Юга России*, № 1, с. 79–93.
8. Лыман, ИИ., 2007. 'Войсковой собор в Екатеринодаре – потенциальный образец для воссоздания сечевой Покровской церкви', *Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность: Сборник материалов VI международной научно-практической конференции «Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность»* (Россия, г. Краснодар, 22 февраля 2007 г.), Краснодар: ИМСИТ, с. 257–260.
9. Лыман, ИИ., Грибовский, ВВ., Стойчев, ВМ. и др., 2012. 'Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии', Запорожье, 524 с.
10. Лыман, ИИ., 2013. 'Анти-«город-невест»? образ Запорожья как «казачьего мужского союза», или «На

Запорожскую Сечь женщин не пускали», *Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований*, No. 5 (сентябрь–октябрь), с. 117–124.

11. Макаревский, Ф., 1876. 'Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ее', *Екатеринослав*, 398 с.

12. Макаревський, Ф., 2000. 'Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття', *Дніпропетровськ: ВАТ Дніпрокнига*, 1080 с.

13. Олійник, ОЛ., 2002. 'Нехворощанський Успенський Орільський монастир', *Українське козацтво: Мала енциклопедія*, К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, с. 343.

14. Сапожников, ИВ., 2003. 'Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці', *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст.*, Запоріжжя: РА «Тандем-У», Вип. 7, с. 183–191.

15. Таранушенко, С., 2012. 'Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України', Харків: *Харківський приватний музей міської садиби*, 652 с., іл.

16. Харлан, ОВ., 2010. 'Спотворений сакральний простір', *Січеславщина. Краснавічий альманах*, Дніпропетровськ: ДОУНБ, Вип. 5, с. 36–44.

17. Харлан, ОВ., 2010. 'Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території півдня України сер. XVIII – поч. XX ст. (на прикладі Катеринославської губернії)', *Дис... канд. архітектури*: 18.00.01, К., 241 с.

18. Харлан, ОВ., 2011. 'Церква в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці в містечку Нікополь: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія', К., 40 с.

19. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України), Ф. 132, Оп. 2, Спр. 41.

20. ЦДІАК України, Ф. 229, Оп. 1, Спр. 236.

21. Яворницький, ДІ., 1929. 'До історії Степової України', *Дніпропетровськ: Друкарня пам'яті «Перекопу»*, 536 с.

22. Яворницький, ДІ., 1990. 'Історія запорозьких козаків', К.: *Наукова думка*, Т. 1, 592 с.

References

1. Bednov, VA., 1908. 'Materialy dlya istorii cerkovnogo ustrojstva na Zaporozh'e (Iz arhiva Ekaterinoslavskoj duhovnoj konsistorii) (Materials for the History of the Church Structure in Zaporizhia (From the Archive of the Ekaterinoslav Spiritual Consistory))', *Letopis' Ekaterinoslavskoj uchenoj arhivnoj komissii*, Ekaterinoslav, Vyp. IV, s. 68–102.
2. Kuzmuk, O., 2004. 'Nachalnyky sichovykh tserkov (Do istorii tserkovnoho ustroiu Novoi Sichi) (Chiefs of Sich Churches (To the History of the Church Order of New Sich))', *Ukrainskyi arkhoeografichnyi shchorichnyk. Nova seriia*, Vyp. 8/9, T. 11/12, s. 566–596.
3. Lenchenko, VO., 2005. 'Nevidomyi proekt tserkvy dlia Zaporozkoi Sichi 1764 roku (Unknown Project of the Church for the Zaporozhian Sich in 1764)', *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*, K.: ArtEk, Vyp. 1, s. 64–68.
4. Lyman, P., 1996. 'Zaporozke kozatstvo v stavleni do tserkov i dukhovenstva (Zaporozhian Cossacks in Relation to Churches and Clergy)', *Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU: Pivdenna Ukraina XVIII – XIX st.* Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», Vyp. 1, s. 57–68.
5. Lyman, P., 1998. 'Tserkovnyi ustroi Zaporozkykh Volnostei (1734–1775) (Church System of Zaporozhian Liberties (1734–1775))', Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», 180 s.
6. Lyman, P., 2005. 'Sichova Pokrovska tserkva i problemni pytannia realizatsii proektu yii rekonstruktsii u istoriko-etnohrafichnomu kompleksi «Zaporozka Sich» (Sich Intercession Church and Problematic Issues in Implementing the Project for its Reconstruction in the Historical and Ethnographic Complex «Zaporozhye Sich»)', *Materialy naukovo-praktychnoho seminaru «Aktualni problemy ta perspektivy doslidzhennia istorii kozatstva»*, m. Zaporizhzhia, 1–2 kvitnia 2005 r., Zaporizhzhia, s. 32–37.
7. Lyman, P., 2006. 'Dokumenty o sud'be imushchestva Sechevoj Pokrovskoj cerkvi posle likvidatsii Vol'nostej Vojska Zaporozhskogo (Documents about the Fate of the Property of the

Sich Church of the Intercession after the Liquidation of the Freedom of the Zaporizhia Troops)', *Gumanitarnaya mysl' Yuga Rossii*, №1, s.79–93.

8. Lyman, II., 2007. 'Vojskovoij sobor v Ekaterinodare – potencial'nyj obrazec dlya vossozdaniya sechevoj Pokrovskoj cerkvi (The Military Cathedral in Ekaterinodar as a Potential Model for the Reconstruction of the Sich Church of the Intercession)', *Fedor Andreevich Shcherbina, kazachestvo i narody Yuga Rossii: istoriya i sovremennost'*: *Sbornik materialov VI mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Fedor Andreevich Shcherbina, kazachestvo i narody Yuga Rossii: istoriya i sovremennost'»* (Rossiya, g. Krasnodar, 22 fevralya 2007 g.), Krasnodar: IMSIT, s.257–260.

9. Lyman, II., Gribovskij, VV., Stojchev, VM. i dr., 2012. 'Putem Apostola Andrey. Ocherki istorii Pravoslaviya v Zaporozhskom krae. K 20-letiyu Zaporozhskoj i Melitopol'skoj eparhii (By the Steps of Apostle Andrew. Essays on the History of Orthodoxy in the Zaporozhye Region. To the 20th Anniversary of the Zaporizhia and Melitopol Diocese)', Zaporozh'e, 524 s.

10. Lyman, II., 2013. 'Anti-«gorod-nevest»? obraz Zaporozh'ya kak «kazach'ego muzhskogo soyuza», ili «Na Zaporozhskuyu Sech' zhenshchin ne puskali» (Anti-«Bride City»? The Image of Zaporozhye as a «Cossack male union», or «Women Were not Allowed to the Zaporozhian Sich»)', *Labirint. Zhurnal social'no-gumanitarnyh issledovanij*, No.5 (sentyabr-oktyabr'), s.117–124.

11. Makarevskij, F., 1876. 'Istoricheskij obzor pravoslavnoj hristianskoj cerkvi v predelah nyneshnej Ekaterinoslavskoj eparhii do vremeni formal'nogo otkrytiya ee (Historical Overview of the Orthodox Christian Church within the Current Yekaterinoslav Diocese before the Formal Opening of Its)', Ekaterinoslav, 398 s.

12. Makarevskij, F., 2000. 'Materialy dlia istoriko-statystychnoho opysu Katerynoslavskoi yeparkhii. Tserkvy ta prykhody mynuloho XVIII stolittia (Materials for Historical and Statistical Description of Ekaterinoslav Diocese. Churches and Parishes of the Past XVIII Century)', Dnipropetrovsk: VAT Dniproknyha, 1080 s.

13. Oliinyk, OL., 2002. 'Nekhvorooshchanskyi Uspenskyi Oril'skyi monastyr (Nehvoroshcha Assumption Oril Monastery)', *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia*, K.: Heneza; Zaporizhzhia: Premier, s.343.

14. Sapozhnikov, IV., 2003. 'Zaporozka viiskova tserkva Pokrova Presviatoi Bohorodytsi (Zaporozhian Military Church of the Protection of the Blessed Virgin)', *Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU: Pivdenna Ukraina XVIII – XIX st.*, Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», Vyp.7, s.183–191.

15. Taranushenko, S., 2012. 'Dereviana monumentalna arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy (Wooden Monumental Architecture of the Left Bank Ukraine)', Kharkiv: *Kharkivskyi pryvatnyi muzei miskoi sadyby*, 652 s., il.

16. Kharlan, OV., 2010. 'Spotvorenyi sakralnyi prostir (Distorted Sacral Space)', *Sichslavshchyna. Kraieznavchyi almanakh*, Dnipropetrovsk: DOUNB, Vyp.5, s.36–44.

17. Kharlan, OV., 2010. 'Osoblyvosti typolohichnoi evoliutsii derevianoj khramovoi arkhitektury na terytorii pivdnia Ukrainy ser. XVIII – poch. XX st. (na prykladi Katerynoslavskoi hubernii) (Features of the Typological Evolution of Wooden Temple Architecture in the Territory of the South of Ukraine of the mid-XVIII – early XX century (on the example of Ekaterinoslav province))': Dys... kand. arkhitektury: 18.00.01, K., 241 s.

18. Kharlan, OV., 2011. 'Tserkva v imia Pokrova Presviatoi Bohorodytsi v mistechku Nikopol: Arkhitekturno-istorychni narys. Bibliohrafiia (Church in the Name of the Protection of the Blessed Virgin Mary in the City of Nikopol: Architectural and Historical Essay. Bibliography)', K., 40 s.

19. Tsentralnyi derzhavnyi istorychni arkhiv Ukrainy (TsDIAK Ukrainy), F.132, Op.2, Spr.41.

20. TsDIAK Ukrainy, F.229, Op.1, Spr.236.

21. Yavornytskyi, DI., 1929. 'Do istorii Stepovoi Ukrainy (To the History of Steppe Ukraine)', Dnipropetrovsk: *Drukarnia pamiaty «Perekopu»*, 536 s.

22. Yavornytskyi, DI., 1990. 'Istoriia zaporozkykh kozakiv (History of Zaporozhye Cossacks)', K.: *Naukova dumka*, T.1, 592 s.

* * *

УДК 94(564.3).04

**ПРЕЗИДЕНТ КІПРУ
АРХІЄПІСКОП МАКАРІОС III
В СУСПІЛЬНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ
ОЦІНКАХ США (1960–1977 РР.)**

**THE PRESIDENT OF CYPRUS ARCHBISHOP
MAKARIOS III IN THE US SOCIAL AND
POLITICAL OPINION 1960–1977**

Ковальський С. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії, факультет історії та філософії, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Одеса, Україна), e-mail: svk221@ukr.net, orcid.org/0000-0002-2958-4797

Kovalskyi S. V.,

PhD, associate professor, Faculty of History and Philosophy, Odessa I. I. Mechnikov National University (Odessa, Ukraine), e-mail: svk221@ukr.net, orcid.org/0000-0002-2958-4797

Аналізується ставлення американського суспільства щодо кіпрського питання в контексті оцінок особистості та діяльності першого президента Кіпру архієпископа Макаріоса III. Увага приділена як суспільній думці, відтвореній за матеріалами американської преси, так й політичним оцінкам, що представлені спогадами дипломатів та документами державних структур США. Автор простежив зв'язок між оцінками діяльності Макаріоса III із зовнішньополітичними інтересами США на Близькому Сході в 1960–1970-х рр.

Ключові слова: Макаріос III, суспільна думка, американська преса, Близький Схід, Республіка Кіпр, кіпрське питання.

The article is devoted to the American society's relations to the Cyprus question in the context of the assessments personality and activity of the Cyprus first president archbishop Makarios III. An attention was paid to the public opinion, based on the American press and analytical works of that time. The political appreciation of Makarios III, represented by the diplomats' memoirs and US Government's documents, was analyzed also. The author tried to trace the connection between the public opinion in Makarios' activity and the US interests in the Middle East region in the 1960s and 1970s.

Keywords: Makarios III, public opinion, American press, the Middle East, the Republic of Cyprus, the Cyprus question.

Перший президент Кіпру архієпископ Макаріос III (1913–1977) був харизматичним політиком та неоднозначною постаттю часів «холодної війни». Його діяльність як лідера середземноморської держави, в розпорядженні якої не було потужних ресурсів та військової сили, але яка мала важливе стратегічне значення, залишила після себе суперечливі трактування та оцінки. Макаріос III спромігся балансувати між різними силами та течіями близькосхідного регіону, залишаючись на позиціях ситуативного нейтралітету. Його держава отримувала переваги від союзних відносин із СРСР, не перетворюючись в сателіт радянської зовнішньої політики на зразок Єгипту чи Лівії, та зберігала на своїй території військові бази НАТО. Дії Макаріоса III в локальному вимірі призвели до того, що на Кіпрі в 1970-х рр. одночасно знаходились представництво Організації визволення Палестини та посольство Ізраїлю. Така різносторонність зовнішньої політики Макаріоса III робила Кіпр унікальним учасником регіональної системи міжнародних відносин.

Трактування особистих якостей Макаріоса III та його політичних заходів були діаметрально протилежними. Наприклад, якщо радянська преса надавала однозначно позитивну оцінку Макаріосу III та підтримувала його декларативно, що пояснювалось особливістю інформаційної політики СРСР та намаганнями закріпити за Кіпром статус «союзника», то для західної суспільної думки, в тому числі американської, він залишився, в певні мірі, загадкою. Американська преса доволі неоднозначно трактувала його політичну діяльність. Оцінки Макаріоса III напряду залежали від політико-партійних процесів в США, поточному впливу етнічних лобі та від інших внутрішніх чинників. Американська суспільна думка щодо Макаріоса III коливалась від характеристики його як «великої фігури в політиці Третього світу», як писала про нього «Вашингтон пост» [10], до накладання штамп «середземноморського Кастро», при-таманному регіональним консервативним газетам [21]. Таким чином, дослідження суспільних та політичних оцінок Макаріоса III надає можливість доповнити системний аналіз внутрішньополітичної особливості США та її позицій в середземноморському регіоні та на Близькому Сході часів «холодної війни».

В українській історіографії кіпрському питанню присвятили свої роботи Б. І. Гуменюк [2], О. В. Троніна [3], Ю. Ф. Ясірова [5], В. А. Явір [4] та інші. Досліджувались причини конфлікту, його правові, етнополітичні та релігійні аспекти. Втім, проблеми зовнішньої політики США в контексті кіпрської проблеми взагалі, та в контексті американської суспільної думки зокрема, мало вивчались. В грецькій та турецькій історіографії підхід до цього питання, в певній мірі, упереджений та політизований. Наприклад, в рамках Чиказької асоціації греко-американських досліджень в 1965 р. була підготовлена комплексна робота, присвячена аналізу американських газет щодо основних фігурантів кіпрського питання: Туреччини, Греції та Кіпру [12]. Головний акцент дослідження робився на тому, що американський уряд недостатньо підтримував грецьку сторону, а преса виступала на боці Анкари. Провідні американські дослідники кіпрського питання, такі як Т. Адамс [6], лише констатували певні суспільні оцінки чи вислови політиків, але комплексно не розкривав відношення американців до постаті кіпрського президента. Біограф Макаріоса III С. Мейес [15] приділив багато уваги різним аспектам життя та діяльності архієпископа, в тому числі, він розглядав відношення до лідера греків-кіпріотів з боку Великої Британії, Греції та Туреччини.

Вперше після боротьби греків-кіпріотів за самовизначення, ідейним лідером якої був Макаріос III, та проголошення незалежності Кіпру в 1960 р. на кіпрського архієпископа та президента звернули увагу в американському суспільстві під час етнічного конфлікту в 1963–1964 рр. Греки-кіпріоти та турки-кіпріоти розпочали бойові

дії один проти одного взимку 1963 р. Протягом декількох місяців кровопролиття не змогли зупинити ані лідери етнічних громад острова, ані країни-гаранти, якими за конституційними документами вважались Велика Британія, Греція та Туреччина. Для стабілізації відносин між Грецією та Туреччиною, а також заради недопущення посилення радянського впливу, США залучили свої політичні ресурси для участі у вирішенні цього конфлікту. Дипломатичний процес супроводжувався аналізом поточної ситуації та вивченням осіб, які були безпосередніми учасниками конфлікту, серед яких фігурував й кіпрський президент.

Слід відмітити, що на початковому етапі Макаріос III розглядався американськими урядовцями виключно в негативному плані, як слабкий політик. Так, на початку 1964 р. в щоденних аналітичних доповідях президенту США серед суб'єктивних причин кіпрського конфлікту називалась позиція Макаріоса III та його слабкість. Серед всього, зазначалось, що створювалось враження про неспроможність Макаріоса III впливати на кіпрську ситуацію та контролювати етнічні громади острова. Від чого, на думку американських експертів, екстремістські налаштовані міністри впроваджували грецьку націоналістичну політику та маніпулювали самим президентом [19, с. 3].

В подальшому, із посиленням дипломатичного тиску на кіпрського президента з метою впровадження американських проектів вирішення кіпрського питання, точка зору щодо «слабкості» Макаріоса III була змінена. Загальне ставлення до Макаріоса III в цей період добре ілюструє описаний заступником державного секретаря діалог із послом США в ООН А. Стевенсоном. Витриманий та досвідчений дипломат, який три дні перебував в резиденції Макаріоса III в 1964 р. та особисто з ним спілкувався, назвав кіпрського президента «диким, незаслужуваним на довіру, що ховає свою продажність під лицемірним прикриттям релігійного лідера» [7, с. 340–341]. Також він додав фразу, яку неодноразово цитували різні видання як доказ негативного ставлення американців до Макаріоса III: «єдиний шлях мати справу із Макаріосом – це зробити старому бастарду (the old bastard) справжній ад» [7, с. 341]. Ця недипломатична цитата, наповнена емоційним змістом, скоріше демонструє складну ситуацію під час переговорів, аніж реальне ставлення до лідера кіпріотів.

Заступник державного секретаря Дж. Болл, який записав емоційні оцінки А. Стевенсона, також був залучений до переговорного процесу та зустрічався із Макаріосом III з приводу відправки військових контингентів США та країн НАТО на Кіпр в 1964 р. Він представив власний, більш поміркований, портрет кіпрського президента. Дж. Болл був приємно вражений спілкуванням із Макаріосом III та описав його як освічену та харизматичну особу [7, с. 344, 346]. І, хоча, переговори із ним швидко зайшли у глухий кут, це

не завадило їм спілкуватися на особисті теми та залишитись в добрих стосунках.

Дін Ачесон, колишній державний секретар США та співавтор «доктрини Трумена», також приймав участь у миротворчому процесі на Кіпрі в 1964 р. Він просував мирний проект, який отримав назву «план Ачесона». В телеграмі до Державного департаменту Д. Ачесон писав, що «турки мають визнати Макаріоса III фанатичною людиною, якого навіть власні греки не можуть зупинити» [18, с. 252–253]. Також Д. Ачесон в документі підкреслював, що надання Макаріосу III великої свободи дії було критичною помилкою країн-гарантів.

Дослідник Ендрю Копан в рамках роботи Чиказької асоціації греко-американських досліджень в 1965 р. проаналізував ставлення американської преси до кіпрського питання [12, с. 42–46]. Приведений ним матеріал, побудований головним чином на чиказьких регіональних газетах, свідчив про однобічну оцінку кіпрських подій. За його словами, президент Кіпру підпав під жорстку та необгрунтовану критику з боку американських журналістів. Таким чином, він доводив, що формування суспільної думки на регіональному рівні в США будувалось на однобічних звинуваченнях на адресу кіпрського президента та ігноруванні участі у конфлікті турецької сторони. І, хоча, такий підхід відображав позицію американських греків у політиці своєї держави по відношенню до кіпрського конфлікту, аналіз інших регіональних газет, наприклад, штатів Алабама [17, с. 3] чи Мічиган [9, с. 27], доводить що така анти-грецька тенденція була розповсюдженим явищем.

Найбільш радикальною в плані критики Макаріоса III виявилась одна з найбільших регіональних газет США «Детройт Фрі Пресс». Вказане видання висловило крайню консервативну позицію по відношенню до кіпрської проблеми та американської участі у її вирішенні. 13 березня 1964 р. на сторінках «Детройт Фрі Пресс» була опублікована стаття під гучною назвою «Чи стане Кіпр Затокою Свиней для Джонсона?» [21]. Американський президент Л. Джонсон був розкритикований за слабкість та нерішучість у вирішенні кіпрського питання. Це, на думу редакції газети, створювало загрозу національним інтересам США. Макаріос III був названий «середземноморським Кастро», а його політика характеризувалась як «прокомуністична». Л. Джонсона з його кіпрською політикою автори статті ставили в один рядок із Д. Ейзенхауером під час Будапештської революції 1956 р. та Дж. Кеннеді часів Кубинської революції [21].

Газета «Нью-Йорк Таймс» в 1964 р. надавала як критичні, так й помірковані відгуки про Макаріоса III. Так, яскравий та колоритний портрет Макаріоса III з'явився в статті під красномовним заголовком «Кіпрська проблема – проблема Макаріоса». Президент описувався таким словами: «Навколо кіпрської проблеми, що загрожує півмільйонну людей, розколом НАТО та, навіть, третьою світовою війною, вирує тільки одне

ім'я – Макаріос, президент та архієпископ Кіпру». Цікавим був описовий портрет архієпископа: «Важкий погляд, легка напівпосмішка, ... , маленька рука, яка тримає товстий скіпетр, густа та сивіюча борода зараз відомі більшій половині Світу, але досі залишаються загадкою, настільки ж складною, як й сама проблема Кіпру [8]. Видання констатувало безумовну довіру 400 тис. грекомовних кіпріотів архієпископу як політичному, так й релігійному лідеру.

В період між 1964 р. та 1974 р. архієпископ Макаріос III набагато менше потрапляв на полоси американських газет, проте, підтримував активні дипломатичні відносини із США, що знайшло відгук у американських дипломатів. Посол США на Кіпрі (1969–1973 рр.) Д. Поппер, виступаючи на симпозиумі, присвяченому перспективам переговорного процесу у вирішенні конфліктів, надав порівняльну характеристику Макаріосу III та лідеру турків-кіпріотів віце-президенту Кіпру Ф. Кючюку. За висловами американського дипломата, Макаріос III був «хитрим, розумним, освіченим, більш проникливим аніж відвертим, таким, що вмів зайняти позицію, яка робила його одним із головних лідерів нових країн Руху неприєднання в Третньому світі» [16, с. 101]. Греками-кіпріотами він позиціонувався як батько нації. На протилежність ньому Ф. Кючюк був описаний Д. Поппером як консервативний політик, що уособлював образ «старого Сходу» [16, с. 101]. Він був менш компетентним в загальних проблемах, проявляв меншу активність, але демонстрував жорстку впертість в питаннях, які стосувались турецької громади.

Під час загострення кіпрського питання в 1974 р., коли режим «чорних полковників» зробив спробу скинути Макаріоса III заради приєднання острова до Греції, а Туреччина відповіла на це військовою операцією, яка закінчилась окупацією північної частини острова, інтерес до постаті кіпрського президента знову зріс. Своє ставлення до Макаріоса III висловлював «головний дипломат» США часів президентства Л. Джонсона та Дж. Форда – Генрі Кіссинджер. Про ставлення Г. Кіссинджера до архієпископа Макаріоса III згадував в своїх мемуарах міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико.

Г. Кіссинджер, на думку А. А. Громика, доволі саркастично відносився до архієпископа Макаріоса III, робив в його бік гострі коментарі. Загальне враження складалось, що Г. Кіссинджер відносився до кіпрського президента як до аномального явища. Особливе незадоволення, за спогадами радянського дипломата, викликало те, що Макаріос III був церковним ієрархом. «Навіть духовний сан президента Кіпру являвся об'єктом погано схованої іронії. – Писав А. А. Громико. – За всім відчувалося, що Вашингтону імпонувало би таке положення, за яким архієпископ займався би суто церковними справами» [1, с. 168]. Г. Кіссинджер у власних мемуарах критикував Макаріоса III та його політику, але спростовував вороже чи іронічне ставлення до кіпрського

президента зі свого боку чи з боку Державного департаменту США, називаючи такі закиди «міфами, вигідними грецькій стороні» [11, с. 147].

«Макаріос III занадто велика особа для такого маленького острова» – така фраза в американській пресі приписувалась Г. Кіссинджеру [14], й, в цілому, виправдовувала його ставлення до архієпископа. Американський дипломат порівнював зовнішню політику Макаріоса III із Гамалем Нассером та Муаммаром Каддафі за вміння знаходити союзи серед радикальних учасників Руху неприєднання. Своє відношення до Макаріоса III Г. Кіссинджер визначав як «амбівалентне». З одного боку, він заслуговував на повагу, як носій «візантійської дипломатичної традиції», яку наполегливо втілював у життя, з іншого, – викликав стурбованість обраною ним політикою та засобами її втілення [11, с. 150].

Цікаво відмітити, що американська преса ще 10 років до того називала стиль управління Макаріоса III «візантійською хитрістю чи підступністю» [8]. Його «хитрість» була оцінена й державним секретарем США. Під час підготовки до переговорів Г. Кіссинджер попереджав своїх підлеглих, що голова Кіпру «гарний гравець в покер» і, тому, від нього напругу ніколи не дізнатись конкретної позиції по ключовим питанням [20, с. 7]. А в своїх мемуарах Г. Кіссинджер називав президента Кіпру «хитрим архієпископом» (the wily archbishop) [11, с. 149]. Макаріоса III в Білому Домі сприймали одночасно як головну причину всієї напруги на острові, так й кращу гарантію довготривалого мирного врегулювання [11, с. 151].

В серпні 1977 р. американські газети, в першу чергу такі провідні як «Вашингтон пост» [14] та «Нью-Йорк Таймс» [13], опублікували на честь Макаріоса III некрологи. В цілому, присвячені йому статті містили опис життя архієпископа, позитивні відгуки та констатували завершення цілої епохи в історії Кіпру. «Які би він не зазнавав невдачі, – писала в некролозі «Вашингтон пост», – Макаріос залишився видатною постаттю завдяки тому, що греки-кіпріоти визнавали в ньому істинного кіпріота, усвідомлювали, що його помилки не були результатом корупції чи політичних махінацій, а намаганнями кіпрського націоналіста створити новий Кіпр» [14].

Таким чином, особа Макаріоса III цікавила американське суспільство протягом всього періоду його президентства з 1960 р. по 1977 р. Кожне загострення ситуації на острові, особливо під час конфліктів 1963–1964 рр. та в 1974 р., супроводжувалось активним висвітленням в американській пресі на всіх рівнях. Регіональні газети США висловлювали крайні радикальні та консервативні точки зору щодо греків-кіпріотів та їх лідера. Провідні американські видання дотримувались більш поміркованого бачення кіпрських подій, а Макаріоса III намагались описувати нейтрально, чи, навіть, підкреслювали його сильні сторони. Політичне бачення кіпрського президента сформували американські дипломати та урядовці, які особисто з ним спілкувались. За мемуарами та державними

документами простежується загальне сприйняття Макаріоса III як фігури впливової, принципової та сильної. Незважаючи на незначний вплив Кіпру на близькосхідні процеси, Макаріос III змусив розмовляти лідерів провідних держав з собою на рівних. Ця обставина сприймалась по-різному, але, в цілому, робила кіпрського президента складною та загадковою фігурою в масштабах Третього світу в період «холодної війни».

19. 'The President's Intelligence Checklist', 1964. February 15, 11 p. Available at: < www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0005996837.pdf> [Accessed April 15, 2019]

20. 'Washington Special Action Group on Cyprus', 1972, February 14. Mode of Available at: < www.cia.gov/library/readingroom/docs/LOC-HAK-310-2-2-2.pdf> [Accessed April 15, 2019]

21. Willer, G., 1964. 'Will Cyprus be Johnson Pig Bay?', *Detroit Free Press*, March 13.

* * *

Список використаних джерел

1. Громыко, АА., 1990. 'Памятное. Книга 2', М.: Издательство политической литературы, 512 с. // Gromyko, AA., 1990. 'Pamyatnoye. Kniga 2 (Memorable. Book 2)', М.: Izdatel'stvo politicheskoy literatury, 512 s.
2. Гуменюк, БІ., 2004. 'Кіпрське питання: шлях до вирішення (проблеми та перспективи)', *Україна дипломатична*, К., Вип. IV, с.418–444. // Humenyuk, BI., 2004. 'Kipr's'ke pytannya: shlyakh do vyirishennya (problemy ta perspektivy) (The Cyprus question: the way to the solution (problems and perspectives))', *Ukrayina dyplomatychna*, К., Вип. IV, s 418–444.
3. Троніна, ОВ., 2003. 'Кіпрський конфлікт: історико-політологічний аналіз', *Науковий Вісник Дипломатичної Академії України*, 2003, Вип.8, с.144–151. // Tronina, OV., 2003. 'Kiprskyj konflikt: istoryko-politolohichnyj analiz. (The Cyprus conflict: historical and political analysis)', *Naukovy Visnyk Dyplomatychnoyi Akademiyi Ukrainy*, Вип.8, s.144–151.
4. Явір, ВА., 2018. 'Кіпр як приклад дезінтегрованої держави: стан та перспективи реінтеграції', *S.P.A.C.E (Society, Politics, Administration in Central Europe)*, Вип.9, с.88–91. // Yavir, VA., 2018. 'Kipr yak pryklad dezintehrovanoyi derzhavy: stan ta perspektivy reintehratsiyi (Cyprus as an example of a disintegrated state: the state and prospects for reintegration)', *S.P.A.C.E (Society, Politics, Administration in Central Europe)*, Вип.9, s.88–91.
5. Ясірова, ЮФ., 2017. 'Партійна система Республіки Кіпр в умовах євроінтеграції': дис... канд. політичних наук, Маріуполь, 238 с. // Yasirova, YuF., 2017. 'Partiyna systema Respubliki Kipr v umovakh yevrointehratsiyi (The party system of the Republic of Cyprus in the context of European integration)': dys... kand. politychnykh nauk, Mariupol', 238 s.
6. Adams, TW., 1972. 'The American Concern in Cyprus', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol.401, p.95–105.
7. Ball, GW., 1982. 'The Past has Another Patterns. Memoirs', New York: Norton & Company, 527 p.
8. 'Cyprus Problem = Makarios Problem', 1964. *The New York Times*, October 18.
9. 'Cyprus: Cauldron of Hate and Fear', 1964. *The Owasso Argus-press*, August 26.
10. Fitchett, J., 1978. 'Airport Assault Shattered Cypriot Middle East Policy', *The Washington Post*, February 26.
11. Kissinger, H. 1999. 'Years of Renewal', New York: Simon & Schuster, 1037 p.
12. Kopan, AT., 1965. 'The American Press and Cyprus', *The Cyprus Question*, Illinois: The Institute of Greek–American Historical Studies, p.42–46.
13. 'Makarios Is Buried on a Mountaintop After Emotional Funeral Procession in Nicosia', 1977, *The New York Times*, August 9.
14. 'Makarios: Cypriot Nationalism Incarnate', 1977. *The Washington Post*, August 4.
15. Mayes, S., 1981. 'Makarios. A Biography', London: Macmillan Palgrave, 303 p.
16. Popper, D., 1986. 'Setting the Scene. Efforts to Resolve the Cyprus Dispute', *Perspectives of Negotiations. Four Case Studies and Interpretations*, Ed. by D. B. Bendahmane, J. W. McDonald Jr., Washington: Foreign Service Institute U.S. Department of State, p.100–105.
17. 'President of Cyprus Ignores Protests from the United States', 1964. *Gadsen Times*, September 3.
18. 'Telegram from the Mission in Geneva to the Department of State', 2000. *Foreign Relations of the United States (FRUS)*. 1964–1968, Vol. XVI: Cyprus, Greece, Turkey, Washington, p.252–253.

УДК 930.24:633.63(477)«1941/1945»

**НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВСЕСОЮЗНОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ
ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У РОКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****SCIENTIFIC RESEARCHES OF THE ALL-UNION
RESEARCH INSTITUTE OF SACCHARINE
INDUSTRY ARE IN THE YEARS
OF SECOND WORLD WAR****Корзун О. В.,**

кандидат історичних наук, здобувач,
Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека НААН (Київ, Україна),
e-mail: elkorzun365@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-2869-9549>

Korzun O. V.,

Candidate of Historical Sciences, National Scientific
Agricultural Library of the National Academy of
Agrarian Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
e-mail: elkorzun365@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-2869-9549>

Встановлено результати наукових досліджень Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості у роки Другої світової війни, де закладено підґрунтя високоефективної селекції та агротехніки вирощування цукрових буряків й інших сільськогосподарських культур. З'ясовано, що науковцями інституту розроблено науково обґрунтовані агротехнічні заходи, що забезпечували високі щорічні врожаї зернових культур та цукрових буряків у зерно-буряковій обробці, введено нові високі сорти сільськогосподарських культур, організовано ефективні способи обробітку ґрунту та боротьби з хворобами і шкідниками сільськогосподарських культур. Вчені здійснювали районування сортів та розробляли механізовані агрегати для ефективної обробки ґрунту та буряків.

Ключові слова: наукові дослідження, науково обґрунтовані агротехнічні заходи, цукрові буряки, зернові культури, обробіток ґрунту, боротьба з хворобами і шкідниками.

The results of scientific researches of the All-union research institute of saccharine industry are set in the years of Second World War, where soil of high-performance selection and agrotechnics of growing of sugar beets and other agricultural cultures is stopped up. It is found out, that the scientists of institute are work out scientifically reasonable agrotechnical measures that provided the high annual harvests of grain-crops and sugar beets in grain of beet crop rotations, the new high-quality varieties of agricultural cultures are shown out, the effective methods of till of soil and fight are worked out against illnesses and wreckers of agricultural cultures. Scientists are carry out districting of sorts and the combined mechanized aggregates are worked out for the effective growing of sugar beets.

Keywords: scientific researches, agrotechnical measures, sugar beets, grain-crops, till of soil, fight, are scientifically reasonable against illnesses and wreckers.

У роки Другої світової війни науково-дослідним установам сільськогосподарського напрямку було спричинено значної шкоди: руйнування та грабування і взагалі повне знищення [1, с. 58]. Після початку воєнних дій на території УРСР деякі науково-дослідні установи евакуювали, де вони продовжували виконувати галузеві наукові дослідження з пристосуванням до місцевих ґрунтово-кліматичних умов [2, с. 176]. Після повернення на звільнені від німецьких окупантів території науковці також вирішували проблеми організаційного спрямування [3, с. 20]. Визначення результатів науково-дослідної роботи з різних галузевих напрямів у роки Другої світової війни є вагомим основою для неупередженого відображення минулого і ефективного планування перспективного аграрного виробництва [4, с. 45].

Важлива праця вчених, які ліквідовували негативні наслідки господарювання німецько-фашистських окупантів шляхом відновлення виробництва якісної сільськогосподарської продукції, забезпечила подальший ефективний розвиток сільського господарства УРСР.

Встановленню особливостей діяльності науково-дослідних установ УРСР у роки Другої світової війни присвячені праці багатьох вітчизняних вчених: Л. Б. Борисенка, В. А. Вергунова, Н. П. Коваленко, Г. І. Комликової, С. В. Могилюка, О. Г. Перехреста, Н. І. Пшеничного та інших. Проте залишаються недостатньо з'ясованими особливості наукових досліджень однієї з славетних сільськогосподарських установ за напрямом селекції та агротехніки вирощування цукрових буряків й інших сільськогосподарських культур – Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості (нині – Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН).

Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН створено у квітні 1922 р. як Науковий інститут селекції [5, арк. 110]. До нього увійшли дослідно-селекційні станції, пункти, сортодільниці, які у своєму складі мали фахівців з вірусології, гербології, ентомології, мікології, фітопатології та інших напрямів наукових досліджень [5, арк. 111]. Упродовж 1934–1945 рр. установа існувала як Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості (ВНДІЦП). Ще у довоєнні роки інститут став масштабною науково-дослідною установою, яка виконувала значний обсяг наукових досліджень з проблем селекції та агротехніки вирощування цукрових буряків та інших сільськогосподарських культур [5, арк. 102]. Основними досягненнями інституту у довоєнний період щодо селекції цукрових буряків було: обґрунтування і організація, планування та розміщення мережі дослідних установ з цукробурякового виробництва; повне забезпечення попиту на чистосортне насіння цукрових буряків; обґрунтування і впровадження у практику правильного районування сортів цукрових буряків; поглиблене розроблення теоретичних основ селекційного процесу і широке дослідження біології цукрових буряків [5, арк. 117].

Упродовж 1940–1941 рр. вчені інституту виконували дослідження за науковими темами різного спрямування: «Комплексне дослідження агротехніки та розроблення системи агротехнічних заходів, що забезпечить високі та стійкі урожаї цукрових буряків, зернових культур і трав у зерно-просапних сівозмінах з метою підвищення родючості ґрунту» під керівництвом С. І. Печора [6, арк. 12]; «Дослідження удобрення цукрових буряків, озимої пшениці та багаторічних трав» [7, арк. 2]; «Розроблення системи удобрення бурякових висадок і удосконалення заходів культури маточних буряків та умов їх зберігання» під керівництвом С. І. Кузьмича [6, арк. 16]; «Дослідження способів обробітку ґрунту, що забезпечують отримання

високих та стійких урожаїв цукрових буряків та зернових культур» під керівництвом І. Т. Корольова [6, арк. 14]; «Дослідження агротехнічних заходів, що забезпечують отримання високих та стійких урожаїв багаторічних бобових і злакових трав» під керівництвом І. І. Лободи [7, арк. 9]; «Використання грибів та бактерій як біологічного добрива з метою підвищення урожайності культур зерно-бурякових сівозмін і окультурення ґрунтів для систематичного підвищення родючості ґрунту» під керівництвом І. І. Канівця [6, арк. 20]; «Використання відходів марганцеворудної промисловості і кухарської солі для добрива культур у зерно-бурякових сівозмінах» [7, арк. 11], «Оцінювання способів приготування, зберігання і використання гною у бурякосійних господарствах» під керівництвом П. А. Власюка [6, арк. 21]; «Розроблення системи заходів боротьби з хворобами цукрових буряків та інших культур у зерно-бурякових сівозмінах» [7, арк. 18], «Розроблення спеціальних фітопатологічних методів селекції цукрових буряків, зернових і бобових культур на стійкість до хвороб» під керівництвом В. П. Муравйова [6, арк. 11].

Важливим було виконання наукових тем з механізації вирощування цукрових буряків: «Розроблення сіялки для однозернового дистанційного посіву цукрових буряків і визначення агрономічного та економічного оцінювання його ефективності» під керівництвом М. П. Менжеги [6, арк. 31]; «Механізація висадження бурякових висадок» під керівництвом В. А. Терентьєва [7, арк. 23]; «Впровадження канавокопачів марки «ВНДЦ» і подальше їх удосконалення» під керівництвом Т. А. Пасічника [6, арк. 32]; «Дослідження у різних виробничих умовах культиватора з активними робочими органами системи Касторного і подальше його удосконалення» під керівництвом Б. Ф. Очеретяного [7, арк. 26]; «Розроблення та впровадження універсальної сіялки підкопищика для посіву і підживлення висадок, маточних та фабричних буряків» під керівництвом Н. В. Туника [6, арк. 34].

Велике значення мало виконання наукових тем за напрямом економіки та організації виробництва цукрових буряків: «Організація зразково-показових і рентабельних буряківничих радгоспів» [8, арк. 17], «Ефективне поєднання живої та механізованої тягової сили в напружені періоди у буряківничих радгоспах» під керівництвом [6, арк. 29], «Оцінювання окремих типових сівозмін з використанням засобів виробництва і праці» під керівництвом [7, арк. 32], «Економічне оцінювання окремих агротехнічних заходів, що застосовували в буряківничих радгоспах» під керівництвом Ю. М. Шоломого [7, арк. 33]; «Дослідження та обґрунтування досвіду буряківничих радгоспів» під керівництвом Є. А. Тонкаля [6, арк. 30].

Важливими були дослідження за напрямом селекції та генетики цукрових буряків: «Виведення нових сортів цукрових буряків, що забезпечували високу урожайність високоякісної сировини за збором цукру» під керівництвом І. Ф. Бузанова

[6, арк. 1]; «Розроблення нових методів виведення і розмноження високопродуктивних сортів цукрових буряків» під керівництвом М. М. Шелехова [7, арк. 37]; «Генетичне дослідження культури буряків і отримання нових початкових матеріалів» під керівництвом В. Ф. Савицького [6, арк. 3]; «Отримання нових форм цукрових буряків на основі гібридизації диких та культурних буряків» під керівництвом В. П. Зосимовича [7, арк. 40]; «Розроблення методів управління процесом запліднення цукрових буряків» [6, арк. 4], «Цитологічне дослідження поліплоїдії» під керівництвом Є. І. Харченко-Савицької [7, арк. 42].

За напрямом фізіології, біохімії та анатомії дослідження виконували за темами: «Фотосинтез і дихання цукрових буряків в умовах різного живлення» [6, арк. 5], «Фізіологічні показники різних за урожайністю та цукристістю цукрових буряків» під керівництвом І. М. Толмачова [7, арк. 43]; «Розроблення теорії нагромадження цукру» під керівництвом А. С. Оканенка [6, арк. 6]. За напрямом насіннізнавства дослідження виконували за темою: «Розроблення заходів очищення, зберігання і передпосівного обробітку насіння цукрових буряків» під керівництвом В. В. Задлер [7, арк. 45]. За напрямом селекції злакових і кормових культур дослідження виконували за темами: «Виведення нових високопродуктивних і стійких сортів зернових і кормових культур» [6, арк. 8], «Удосконалення насіння еліти у самообпилювачів та перехреснообпилювачів» під керівництвом А. Т. Курбатової [7, арк. 48]; «Підвищення зимостійкості у озимих культур» [6, арк. 9], «Дослідження винахідницької здатності при заплідненні у самообпилювачів та перехреснообпилювачів» під керівництвом Л. П. Максимчука [7, арк. 49]; «Використання географічної мінливості у самообпилювачів при тривалому репродукуванні» під керівництвом І. К. Безпалова [6, арк. 10].

Вже 24 серпня 1941 р. через воєнні дії на території УРСР основний склад науковців інституту під керівництвом кандидата наук І. Ф. Бузанова був евакуйований до Рамонської селекційної станції, що знаходилась у Воронезькій області [5, арк. 121]. З метою швидкого та ефективного вирішення виробничих проблем в умовах воєнного часу було реорганізовано структуру інституту, де первинними ланками стали відділи, а не лабораторії, як це було у довоєнний період. Після реорганізації за наказом директора ВНДЦП І. Ф. Бузанова №133 до складу інституту входило три наукові відділи: селекції, агротехніки, механізації, а також адміністративно-господарський відділ [9, арк. 158]. Загалом штат інституту нараховував 21 наукового співробітника та 3 адміністративних працівників [9, арк. 159]. Вже 20 жовтня 1941 р. на основі розпорядження начальника Головцукру С. П. Сторожука інститут повторно евакуювали до трьох цукрових комбінатів, що підпорядковувались Наркомату Харчової промисловості та Головцукру: Новотроїцького і Фрунзенського Киргизської РСР та Меркенського Казахської РСР [9, арк. 173].

На основі вищенаведених цукрових комбінатів вченими інституту було створено нову мережу дослідних селекційних полів [5, арк. 121].

У звіті науково-виробничої діяльності інституту зазначена інформація про вивезення всього селекційного матеріалу та документації інституту і селекційних станцій: Весело-Подільської, Верхняцької, Іванівської, Львівської, Первомайської та Рамонської [10, арк. 1]. Вченим інституту і селекційних станцій вдалося евакуювати цінні сортові матеріали та результати багаторічних досліджень зернових культур і трав [11, арк. 15]. Зокрема, наукові річні звіти інституту та селекційних станцій; найбільш цінний селекційний матеріал у вигляді зразків насіння селекційних культур – озимого жита, озимої пшениці, ярої пшениці, вівса, ячменю, проса, гороху, вики ярої, конюшини, люцерни, еспарцету та злакових трав; найбільші партії насіння всіх районованих та перспективних сортів зернових культур і трав, виведених окремими селекційними станціями; найбільш цінне лабораторне обладнання [5, арк. 125]. Евакуйований насіннєвий матеріал довелося розмістити у двох географічно відділених місцях: Тимашевській насіннєвій базі у Куйбишевській області та Бійській селекційній станції в Алтайському краї [8, арк. 33]. У зв'язку з необхідністю репродукування евакуйованих матеріалів, виведене насіння частково довелося відправити у Новотроїцький буряківничий радгосп у Фрунзенській області Киргизької РСР, де розмістились вчені та основні наукові матеріали інституту [12, арк. 10].

Упродовж 1942–1943 рр. в евакуації до східних районів СРСР науковцями інституту виконано значний пласт науково-дослідної роботи. Вченими збережено і розмножено основний генофонд цукрових буряків, що забезпечило після звільнення УРСР від німецько-фашистських загарбників повне відновлення довоєнного обсягу селекційно-насінницької роботи у науково-дослідних станціях інституту та посів цукрових буряків на значних площах країни [10, арк. 2]. На селекційних станціях дослідження виконували за всіма основними категоріями селекційного процесу: в селекційних розплідниках, у порівняльних дослідженнях, з висадженням еліти, зі здійсненням районного та державного сортовипробування [10, арк. 3]. Для ґрунтово-кліматичних умов Середньої Азії було розмножено нові гібриди кормових, столових і деяких диких форм цукрових буряків, здійснено дослідження їх фізіологічних та біохімічних властивостей [13, арк. 2]. Зокрема, в Іссик-кульській і Фрунзенській областях та в Узбецькій РСР. Спільно з Фрунзенським пунктом був розроблений новий більш ефективний безвисадковий спосіб вирощування насіння цукрових буряків [5, арк. 122].

Основним завданням в евакуації щодо удосконалення вирощування зернових культур і трав було: збереження евакуйованого селекційного матеріалу шляхом часткового репродукування та створення гарних умов при зберіганні насіння у

складах; розмноження виведеного насіннєвого матеріалу районованих і перспективних сортів у обсязі, що забезпечував повне відновлення насіннєвих посівів на звільнених від німецько-фашистських окупантів селекційних станціях [10, арк. 5]. З виконання зазначеного завдання у 1944 р. в інституті відмічено підвищення реєвакуйованого селекційно-насіннєвого матеріалу більше ніж у 100 разів, що становило 1324% [5, арк. 126]. За деякими сортами озимої пшениці та вівса з насіння, вивезеного у кількості, меншій за 1 кг, шляхом застосування ефективних заходів з його розмноження, отримано насіння від 17 до 70 т. Вченими обґрунтовано для впровадження в сільськогосподарське виробництво Киргизької РСР ефективне вирощування: гороху для поливних районів Чуйської долини; для богарних земель озимого жита, як культури менше чутливої до пошкодження шкідником черепашкою та значно більш стійкої до несприятливих умов посухи і родючості ґрунту у порівнянні з озимою пшеницею [5, арк. 126].

Науковцями досліджено і впроваджено у виробництво ефективні заходи агротехніки у поливних районах бурякосіяння Казахської, Киргизької та Узбецької РСР [5, арк. 131]. З підвищення ефективності насінництва цукрових буряків встановлені оптимальні терміни і способи посіву, внесення добрив, збирання та кагатування маточників цукрових буряків. Розширені площі насінників, що за короткий термін дозволило у воєнний час зайняти значне місце у виробництві та забезпеченні після звільнення від фашистської окупації основних районів бурякосіяння УРСР насінням цукрових буряків [14, арк. 25].

За мірою звільнення основних районів бурякосіяння УРСР від німецько-фашистських загарбників було відновлено довоєнну кількість мережі сортоділянок цукрових буряків [15, арк. 3]. Зокрема, у 1944 р. – 19 сортоділянок, 1945 р. – 12 сортоділянок, 1946 р. – 52 сортоділянки, що відповідало довоєнним розмірам [5, арк. 123]. Після реєвакуації інституту у м. Київ на початку 1944 р. насіннєва робота щодо зернових культур та трав була повністю відновлена упродовж трьох років [5, арк. 126]. Крім низки наукових досліджень у галузі генетики, селекції, насінництва зернових культур і трав науковими співробітниками інституту і селекційних станцій виведено і передано у сільськогосподарське виробництво багато цінних нових сортів озимої пшениці, озимого жита, вівса, ярого ячменю, проса, гороху, сочевиці, вики ярої, люцерни, конюшини, еспарцету, вівсяниці [16, арк. 35].

Упродовж 1944–1945 рр. вченими інституту виконано вагомі наукові дослідження за різними науковими напрямками. Зокрема, за напрямом селекції цукрових буряків розроблено методи індивідуального, групового і масового відбору, основні положення міжвидових, міжсорткових і внутрішніх сортових, діалельних і насичених схрещувань [5, арк. 118]. Науковцями опрацьовано методи відбору і оцінювання сортів

цукрових буряків за спеціальними ознаками: швидкостиглість, нектівковість, посухостійкість, знижений склад шкідливого азоту і золи, підвищення доброякісності, зменшення дерев'янистості, стійкість до хвороб, реагування на різні поживні елементи та температури при пророщуванні [17, арк. 3]. За напрямом генетики цукрових буряків доведено ефективність практичного впровадження у селекційний процес кормових, столових буряків та мангольду, а також низки диких форм буряків з метою збагачення вихідного матеріалу для селекції більш урожайних і цукристих форм цукрових буряків, що забезпечували морозостійкість та стійкість до шкідників і хвороб [5, арк. 118]. За напрямом цитології цукрових буряків встановлено ефективність процесів квітання, запліднення та ембріонального розвитку цукрових буряків; розроблено методику і техніку штучної гібридизації, методи отримання насіння при самозапиленні аутостерильних рас; досліджено міжвидові гібриди цукрових буряків [17, арк. 22].

За напрямом анатомії цукрових буряків детально досліджені упродовж всього періоду розвитку цукрових буряків першого і другого року важливі органи: листки, черешки, коренеплоди, а також стебла, клубочки і насіння; анатомічно досліджено динаміку росту листків і коренеплодів цукрових буряків за безвсадкового способу вирощування насіння цукрових буряків [5, арк. 120]. Він дозволив скоротити до 40% потребу в робочій силі та зменшити собівартість насіння та часу його виробництва на 1 рік [5, арк. 132]. У стаціонарних дослідках встановлено ефективність систем обробітку ґрунту та удобрення у травопільних сівозмінках з вирощуванням бобово-злакових травосумішок [18, арк. 10]. Визначено, що травопільні сівозміни за їх впливом на родючість ґрунту мали перевагу перед паропросапними сівозмінами у напрямі покращання фізичних властивостей і водного режиму ґрунту. З'ясовано, що покращання фізичних властивостей обумовлено значно більшою кількістю залишеної органічної маси та більш рівномірним її розподіленням у шарах ґрунту [17, арк. 53].

За напрямом фізіології і біохімії цукрових буряків досліджено процеси фотосинтезу, водного режиму, мінерального живлення та дихання різних сортів цукрових буряків; проблеми цукроутворення і динаміки ростових процесів у різних умовах зовнішнього середовища [5, арк. 120]. Досліджено ефективність розподілення цукру у тканинах коренеплодів різних форм цукрових буряків. Встановлено, що у судинних пучках внутрішньої частини кореня більше сахарози, ніж у відповідних шарах між пучковою паренхімою. У напрямі мікробіологічних досліджень встановлено, що рання оранка активізувала мікробіологічні процеси у ґрунті, а більш пізня – забезпечувала інтенсивну діяльність мікрофлори на наступний рік [5, арк. 133]. Більш цукристі сорти буряків вимагали посиленого азотного живлення, а урожайні – фосфорного; захворюваність цукрових буряків стрімко знижувалась при підвищенні норм

внесення мінеральних добрив, особливо калійних [5, арк. 134].

Науковцями інституту встановлено, що ґрунти поливних районів бурякосіяння Казахської, Киргизької та Узбецької РСР були мало забезпечені азотом і фосфором, у зв'язку з чим внесення добрив підвищувало урожайність цукрових буряків на 10–15 т/га [5, арк. 136]. Визначено, що аміачна селітра в основному удобренні при внесенні у рядки та у підживленні переважала вплив на цукрові буряки натронної селітри [5, арк. 134]. Ефективність аміачної селітри підвищувалась при додаванні кухарської солі і сірчанокислого магнію. Поєднання сірчанокислого калію з хлористим калієм було більш ефективним, ніж дія кожного з них окремо. Солі магнію позитивно діяли на цукристість буряків при внесенні в останній період їх вегетації, що вказувало на необхідність застосування зазначеного удобрення під глибоку оранку. Це забезпечило використання у бурякосійних господарствах значних покладів сірчанокислих солей у Західних областях УРСР, а також у Саратовській та Чкаловській областях СРСР. Поєднання фосфорного борошна з сірчанокислим калієм у посівах цукрових буряків забезпечував значний приріст урожайності зазначеної культури [5, арк. 135]. Визначено важливе значення для ефективного вирощування цукрових буряків поєднання внесення органічних та мінеральних добрив, а також застосування марганцевих мікродобрив. Ефективним виявилось застосування грибного препарату триходермалігнорум, який використовували шляхом внесення у ґрунт та у вигляді бовтанки для обробітку насіння перед посівом [18, арк. 12]. Ефективність такого заходу полягала у підвищенні урожайності цукрових буряків на 1,2 т/га, озимої пшениці – на 0,3 т/га, насіння цукрових буряків – до 0,3 т/га і ярих зернових – до 0,3 т/га [5, арк. 135].

Вченими розроблено і обґрунтовано для використання у виробництві новий спосіб вирощування цукрових буряків, що забезпечував використання для посіву сегментованого насіння високої якості [5, арк. 136]. Практичне впровадження такого способу у колгоспах і радгоспах забезпечило підвищення урожайності та економічної ефективності вирощування цукрових буряків. У відділі механізації удосконалено процес посадки цукрових буряків шляхом впровадження розробленої конструкції машин, що працювали на тязі від трактора з демультиплікатором та без нього [5, арк. 139]. Досліджено та випробувано нові бурякові сіялки і апарати дистанційного та пунктирного посіву цукрових буряків, а також випробування нових бурякозбиральних машин та нових валково-рядкових способів їх збирання та очищення [5, арк. 140]. Вченими удосконалено механізацію процесів міжрядкового обробітку і підживлення цукрових буряків, а також ефективного внесення основного удобрення [5, арк. 141].

У відділі фітопатології досліджено стійкість сортів цукрових буряків проти основних хвороб,

розроблено методики і техніки їх впровадження [5, арк. 141]. Досліджено наступні хвороби: коренеїд, церкоспороз, переноспороз, іржа, еріозіфоз, бактеріози, мозаїка, кагатна і бура гнилі, ризоктоніоз, парша та ін. Практичне використання результатів фітопатологічних досліджень забезпечило ефективну боротьбу з хворобами цукрових буряків у насінницьких господарствах [5, арк. 142]. Розроблено мікробіологічний метод виведення сортів цукрових буряків, стійких до кагатної гнилі в умовах заводського збереження, який було впроваджено у селекційний процес з виведення нових сортів цукрових буряків на всіх селекційних станціях інституту [5, арк. 145]. Використання зазначеного методу забезпечило підвищення коренів цукрових буряків проти кагатної гнилі у сортів, які випускали на селекційних станціях.

На основі дослідження біоекології бурякового довгоносика вченими відділу ентомології інституту було розроблено та впроваджено у виробництво ефективну систему заходів боротьби з цим шкідником. Зокрема, покращена система загороджувальних і направляючих каналок, механізоване їх прокладання, розроблена методика і техніка затравлення в ловецьких колодязях фумігантами, запропонований приманковий метод боротьби, досліджено дію паразита бурякового довгоносика – яйцеїд ценокрепис [5, арк. 146]. Для окремих районів бурякосіяння вченими інституту розроблено і впроваджено системи заходів боротьби з небезпечними шкідниками цукрових буряків: лучним метеликом, блохами, озимою совкою та карадріною, які широко використовували у буряківничих поливних господарствах [5, арк. 147]. З метою зменшення витрат для боротьби з метеликами підгризаючих совок, запропоновано заміну патоки в коритця для відлову метеликів совок дешевшим відходом спиртової промисловості – патоковою бардою [5, арк. 148]. У відділі технології цукробурякового виробництва науковцями удосконалено технологічний процес цукробурякового виробництва і контролювання на основі економії палива [7, арк. 151].

3 грудня 1945 р. зазначену установу реорганізували у Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків (ВНДЦБ) [5, арк. 110]. У відповідності до наказу директора інституту І. Ф. Бузанова №25–УС наукові співробітники Ф. І. Адаменко, Т. І. Арєф'єв, Є. А. Бровкіна, С. Є. Гомоляко, В. В. Задлер, М. Н. Копачевська, Г. Ф. Маринчик, А. Н. Невкрита, П. Ф. Обломська, А. С. Оконенко, А. І. Петиков, С. І. Печор, П. О. Полтавцев, А. Г. Радченко, Є. Н. Савченко, Є. А. Тонкаль розширили різні напрями досліджень щодо удосконалення вирощування цукрових буряків для написання та захисту дисертаційних робіт [19, арк. 26]. На початку 1946 р. дослідження ефективності вирощування цукрових буряків здійснювала мережа науково-дослідних установ у різних ґрунтово-кліматичних умовах УРСР, що підпорядковувались Всесоюзному науково-дослідному інституту цукрових буряків.

Зокрема, дослідження виконували в Уманському дослідно-селекційному пункті та Білоцерківській, Верхнячській, Весело-Подільській, Іванівській, Миронівській, Немерчанській, Носівській, Уладівській дослідно-селекційних станціях [20, арк. 11–12].

Отже, аналізуючи архівні документи і матеріали, можна зробити висновок, що науково-дослідна робота з селекції та агротехніки вирощування цукрових буряків під час воєнних дій Другої світової війни була зосереджена у Всесоюзному науково-дослідному інституті цукрової промисловості, що евакуювався до східних районів СРСР. Упродовж 1942–1943 рр. науково-дослідну роботу вчені інституту виконували за важливими напрямами: розроблення системи агротехнічних заходів, способів обробітку ґрунту та удобрення, захисту від шкідників і хвороб, що забезпечувало високі та стійкі урожаї цукрових буряків, зернових культур і трав у зерно-просапних сівозмінах з метою підвищення родючості ґрунту. Повернувшись з евакуації до м. Київ у 1944 р. велике значення науковцями інституту приділено дослідженням за напрямами: фізіології, біохімії та анатомії, селекції і генетики, насіннізнавства, агротехніки, а також механізації вирощування цукрових буряків, економіки та організації ефективного виробництва цукробурякової галузі.

Список використаних джерел

1. Вергунов, В.А., 2012. 'Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект', Київ: *Аграрна наука*, 416 с.
2. Коваленко, Н.П., 2014. 'Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія', Київ: *ТОВ «Нілан-ЛТД»*, 490 с.
3. Вергунов, В.А., Хижняк, В.П., 2004. 'Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни', *Історичні записки*, Луганськ: *Вид-во СНУ ім. В. Даля*, Вип.1, с.19–25.
4. Коваленко, Н.П., 2013. 'Відновлення досліджень сівозмін у наукових установах та впровадження у господарствах Наркомзему УРСР у 1941–1945 рр.', *Аграрний вісник Причорномор'я*, Вип.66, с.45–50.
5. 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.Р–2, Оп.7, Спр.4876, Арк.1–224.
6. Там само, Ф.5122, Оп.1, Спр.76, Арк.1–78.
7. Там само, Спр.73, Арк.1–50.
8. Там само, Спр.109, Арк.1–557.
9. Там само, Спр.75, Арк.1–175.
10. Там само, Спр.83, Арк.1–28.
11. Там само, Спр.81, Арк.1–149.
12. Там само, Спр.82, Арк.1–24.
13. Там само, Спр.85, Арк.1–24.
14. Там само, Спр.89, Арк.1–213.
15. Там само, Спр.99, Арк.1–63.
16. Там само, Спр.95, Арк.1–297.
17. Там само, Спр.96, Арк.1–324.
18. Там само, Спр.108, Арк.1–61.
19. Там само, Спр.107, Арк.1–261.
20. Там само, Спр.122, Арк.1–65.

References

1. Vergunov, V.A., 2012. 'Sil's'kogospodars'ka doslidna sprava v Ukraїni vid zarodzhennja do akademichnogo isnuvannja: organizacijnyj aspekt (Agricultural experienced business in Ukraine from an origin to academic existence: organizational aspect)', Kyїv: *Agrarna nauka*, 416 s.

2. Kovalenko, NP., 2014. 'Stanovlennja ta rozvytok naukovo-organizacijnyh osnov zastosuvannja vitchyznjanyh sivozmin u systemah zemlerobstva (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): monografija (Becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph)', Kyi'v: TOV «Nilan-LTD», 490 s.

3. Vergunov, VA., Hyzhnjak, VP., 2004. 'Ukrai'ns'ki naukovo-doslidni sil's'kogospodars'ki zaklady v roky Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny (Ukrainian research agricultural establishments are in the years of Great Patriotic war)', *Istorychni zapysky*, Lugans'k: *Iyd-vo SNU im. V. Dalja*, Vyp.1, s.19–25.

4. Kovalenko, NP., 2013. 'Vidnovlennja doslidzhen' sivozmin u naukovykh ustanovah ta vprovadzhen' u gospodarstvah Narkomzemu URSR u 1941–1945 rr. (Proceeding in researches of crop rotations in scientific establishments and introductions is in the economies of Narkomzem of Ukraine in 1941–1945)', *Agrarnyj visnyk Prychornomor'ja*, Vyp.66, s.45–50.

5. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine)', F.R–2, Op.7, Spr.4876, Ark.1–224.

6. Tam samo, F.5122, Op.1, Spr.76, Ark.1–78.

7. Tam samo, Spr.73, Ark.1–50.

8. Tam samo, Spr.109, Ark.1–557.

9. Tam samo, Spr.75, Ark.1–175.

10. Tam samo, Spr.83, Ark.1–28.

11. Tam samo, Spr.81, Ark.1–149.

12. Tam samo, Spr.82, Ark.1–24.

13. Tam samo, Spr.85, Ark.1–24.

14. Tam samo, Spr.89, Ark.1–213.

15. Tam samo, Spr.99, Ark.1–63.

16. Tam samo, Spr.95, Ark.1–297.

17. Tam samo, Spr.96, Ark.1–324.

18. Tam samo, Spr.108, Ark.1–61.

19. Tam samo, Spr.107, Ark.1–261.

20. Tam samo, Spr.122, Ark.1–65.

* * *

УДК 621.3.01

**РОЗВИТОК ТЕОРЕТИЧНОЇ
ЕЛЕКТРОТЕХНІКИ В ІНСТИТУТІ
ЕЛЕКТРОДИНАМІКИ НАН УКРАЇНИ
(1991–2017 РР.)****DEVELOPMENT OF THEORETICAL ELECTRICAL
ENGINEERING AT THE INSTITUTE OF
ELECTRODYNAMICS OF NAS UKRAINE
(1991–2017)****Лаврінченко О. В.,**

асистент кафедри теоретичних основ
електротехніки, Національний технічний
університет «Харківський політехнічний інститут»
(Харків, Україна), e-mail: lavrinol2004@gmail.com,
ORSID: <https://orsid.org/0000-0001-5274-3955>

Lavrinenko O. V.,

assistant of the department of Theoretical
Electrical Engineering, National Technical University
«Kharkov Polytechnic Institute» (Kharkov, Ukraine),
e-mail: lavrinol2004@gmail.com, ORSID:
<https://orsid.org/0000-0001-5274-3955>

Робота присвячена дослідженню розвитку важливої галузевої науки – теоретичної електротехніки в провідному науковому інституті НАН України Інституті електродинаміки у період з 1991 по 2017 рік. Автором проведено послідовний проблемно-хронологічний аналіз залучених архівних матеріалів та наукових джерел з метою історичної реконструкції розвитку теоретичної електротехніки в ІЕ НАН на етапах формування свого наукового шляху, пошуку нових ідей та їх практичної реалізації в сучасному історичному періоді розвитку академічної науки в Україні. Для порівняльного аналізу науково-дослідної тематики монографій та авторефератів дисертаційних робіт, захищених науковцями інституту, було використано статистичний метод дослідження.

Ключові слова: теоретична електротехніка, Інститут електродинаміки НАН України, нелінійні кола, електромагнітне поле, моделювання електромагнітних процесів.

The work is devoted to the study of the development of an important branch science – theoretical electrical engineering at the leading scientific institute of the National Academy of Sciences of Ukraine Institute of Electrodynamics in the period from 1991 to 2017. The author carried out a sequential problem–chronological analysis of the attracted archival materials and scientific sources for the purpose of historical reconstruction of theoretical electrical engineering development at the EI NAS at the stages of formation of its scientific path, the search for new ideas and their practical implementation in the modern historical period of the development of academic science in Ukraine. For a comparative analysis of the research themes of monographs and abstracts of dissertation papers defended by the scientists of the institute, a statistical method of research was used.

Keywords: theoretical electrical engineering, Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine, nonlinear circuits, electromagnetic field, modeling of electromagnetic processes.

Дослідження історичних етапів розвитку провідних галузей науки та техніки, виникнення нових наукових напрямів та становлення і посилення теоретичних наукових шкіл має важливе значення для розуміння взаємозв'язку невинного технічного прогресу та першочергових потреб людини XXI століття. Науково-теоретичний базис галузевої науки являє собою основу для подальшого гармонійного розвитку нових технічних напрямків та ідей в рамках існуючих, теоретично обґрунтованих, технологічних можливостей їх практичної реалізації та подальшого впровадження. Одною з таких галузевих наук є теоретична електротехніка.

Теоретична електротехніка досліджує електричні, магнітні та електромагнітні явища та процеси в різних фізичних середовищах, складних технічних системах та пристроях, вивчає закони, яким вони підлягають та фізичні особливості цих явищ та процесів. На основі цих законів вчені розробляють конкретні математичні та фізичні моделі, нові методи аналізу та синтезу з метою створення сучасних та вдосконалення існуючих електротехнічних систем і пристроїв, та для подальшого забезпечення ефективного практичного використання в них енергії електромагнітного поля.

Послідовне висвітлення етапів розвитку української наукової школи з теоретичної електротехніки на конкретних прикладах теоретичного обґрунтування, поетапного створення та удосконалення електротехнічних пристроїв та складних інженерних систем, дозволяє всебічно дослідити особливості науково-технічного розвитку цього напрямку в Україні.

Історичний розвиток теоретичної електротехніки слід розглядати в контексті розвитку двох основних наукових рівнів: перший рівень – це діяльність академічних наукових шкіл в системі Національної академії наук (НАН) України, другий рівень – це діяльність науково-педагогічних шкіл в системі вищої професійної технічної освіти, які представлені фундаментальними роботами науковців спеціалізованих вищих навчальних закладів країни.

Метою статті є послідовна історична реконструкція розвитку теоретичної електротехніки в провідному науковому інституті НАН України Інституті електродинаміки (ІЕД), на основі залучених архівних матеріалів науково-технічного архіву ІЕД, на етапах формування свого наукового шляху, пошуку ідей та їх практичної реалізації в історичному періоді з 1991 р. по 2017 р.

Весь історичний період статті слід розділити на два етапи поступового становлення та розвитку теоретичної електротехніки. Перший етап 1991–2005 рр. – який характеризується освоєнням нових наукових напрямів та практичних задач теоретичної електротехніки в умовах розриву тісних економічних та технічних зв'язків з республіками колишнього Радянського Союзу.

Другий етап 2006–2017 рр. – який характеризується поступовим формуванням та розвитком новітніх теоретичних та технічних напрямків й задач, спрямованих на забезпечення потреб держави в високотехнологічній електротехнічній продукції, в умовах швидкого економічного росту електроенергетичного комплексу України.

Становлення і розвитку української наукової школи з теоретичної електротехніки в перші роки незалежності нашої держави були тісно пов'язані з досягненнями вчених провідних наукових установ та навчальних закладів Української РСР наприкінці 80–х років ХХ ст. [38]. Високий науковий рівень теоретичних досліджень, їх актуальність, комплексність, повна практична реалізація та міцний зв'язок з нагальними запитами

електроенергетичної галузі характеризували діяльність вчених–електротехніків на протязі останніх п'ятдесяти років. Тому в складних економічних та політичних умовах початку 90-х років ХХ ст. наукові співробітники ІЕД намагалися зберегти та розвинути накопичений інтелектуальний капітал з урахуванням нових практичних потреб України.

Дослідження ІЕД завжди були тісно пов'язані з теоретичною електротехнікою. Інститут став колыскою цілої низки видатних електротехніків. Різноманітність наукових напрямів ІЕД у повній мірі відображено у великій кількості його підрозділів і у кожному з них за допомогою залучення методів теоретичної електротехніки вчені досягли значних успіхів [36]. У 1991 році в структурі інституту налічувалось 23 наукових відділи, 34 наукових лабораторії, які входили до складу наукових відділів, а також науково експериментальне відділення [4, арк. 5].

Вже на початку 1992 року керівництво інституту сконцентрувало основні сили наукового колективу та матеріально технічні засоби всіх лабораторій на наукові напрями, затверджені постановою загальних зборів ОФТПЕ АН України від 12–13 листопада 1991 р. [5, арк. 3]:

- перетворення та стабілізація параметрів електромагнітної енергії;
- підвищення ефективності і надійності процесів електромеханічного перетворення енергії;
- аналіз, оптимізація і автоматизація режимів електроенергетичних систем і їх елементів;
- інформаційно–вимірювальні системи і метрологічне забезпечення в електроенергетиці;
- комплексні енергетичні системи з відновлювальними джерелами енергії.

У період з 1991–1996 рр., на етапі формування нових завдань АН України, у відділі оптимізації систем електропостачання ІЕД під керівництвом В. Г. Кузнєцова були розроблені математичні моделі аналізу частотних характеристик трифазних систем з несиметричною структурою, запропоновані нові схематичні рішення силових багатофазних фільтрів [6, арк. 7]. Також розроблені методи, алгоритми й програми аналізу і оптимального керування режимами енергосистем з урахуванням показників якості електроенергії. Слід зазначити, що розробка нових підходів і методів аналізу та оптимізації режимів роботи складних енергосистем була обумовлена сучасним етапом розвитку електроенергетичного сектору, для якого характерним було безперервне зростання питомої ваги та енергоємності споживачів з підвищеною відповідальністю їх функціонування, а саме використання засобів цифрової електронної техніки, що в свою чергу вимагало виконання умов електромагнітної сумісності та надійності [1; 2].

Науковці відділу електрофізики перетворення енергії на чолі з Ю. П. Ємцем провели аналітичні дослідження формування сил у діелектричній системі, що складається з двох паралельних один одному довгих циліндричних тіл кругового перерізу, розташованих в однорідному поперечному

електричному полі. Розглянули вплив локальних сил на циліндрові поверхні та проаналізували вплив сил при загальних припущеннях відносно геометричних характеристик системи та її фізичних параметрів [6, арк. 9]. Математичну модель та числовий алгоритм для розрахунку взаємнообумовленого розподілу електромагнітного поля в масивних струмопроводах в перехідному режимі було розроблено науковою групою відділу на чолі з В. Т. Чемерисом [7, арк. 11].

У відділі регулювання параметрів електричної енергії під керівництвом К. А. Липківського була розроблена універсальна інженерна методика точного розрахунку і аналізу перехідних і усталених електромагнітних процесів та енергетичних характеристик багатофункціональних імпульсних перетворювачів змінної напруги в електричних колах першого і другого порядку [8, арк. 10]. Ця методика дозволила запропонувати та реалізувати багато оригінальних схемотехнічних рішень, частина яких найшла масове впровадження, зокрема розроблені спеціальні фільтри–стабілізатори, які відзначаються високим рівнем електромагнітної сумісності з живлячою низковольтною розподільчою мережею [39].

Вчені відділу перетворення та стабілізації електромагнітних процесів під керівництвом академіка А. К. Шидловського розробили новий підхід до аналізу електромагнітних процесів в трифазних чотирипровідних системах з нелінійними навантаженнями та визначили доцільні області застосування різних моделей мереж низької напруги з нелінійними навантаженнями [8, арк. 6]. Провели повний аналіз впливу випрямного навантаження на форму кривих струмів і напруг з урахуванням параметрів мережі [37].

У відділі стабілізації параметрів електромагнітної енергії, В. С. Федій провів велику низку теоретичних та експериментальних досліджень електромагнітних процесів в послідовному *RLC* – контурі, доповненому реверсивним вентильним комутатором в колі з реактивних елементів, що дало змогу запропонувати ряд нових пристроїв для підвищення якості електричної енергії в автоматичних та промислових системах електропостачання [9, арк. 10].

Зазначимо, що теорія електромагнітних процесів в одно – і багатофазних колах, що містять послідовний *RLC*– контур і ключовий комутатор у колі одного з реактивних елементів (ємності або індуктивності контуру) на відміну від популярної теорії перехідних та усталених електромагнітних процесів в електричних колах, що містять реактивні і ключові елементи, яка була розвинута досить повно, потребувала додаткових, поглиблених досліджень. Вона мала низку проблем у загальних випадках, але її доцільно було застосовувати з погляду теоретичної електротехніки, оскільки це надавало нові можливості зі створення перспективних технічних засобів для підвищення якості електричної енергії, розроблення нових підходів при створенні джерел живлення технологічних установок, зарядних пристроїв для

індуктивних (ємнісних) накопичувачів енергії, а також нових технічних засобів для підвищення якості електричної енергії [3].

Роботи відділу автоматизації електричних систем на чолі з Б. С. Стогнієм, розвивали напрям досліджень перехідних та усталених режимів роботи трансформаторів струму при детермінованих, квазітермінованих та стохастичних вхідних сигналах. Вченими відділу були розроблені науково-методичні основи проектування високоточних високовольтних трансформаторів струму з використанням нових магнітних матеріалів і електронних схем корекції похибок. Такі трансформатори струму відповідали сучасним світовим тенденціям технологічного розвитку, міжнародним нормам й стандартам та були сумісними з цифровими системами керування електромережею [30].

У роботах Ю. М. Гориславця було виявлено основні фізичні закономірності періодичної дії електромагнітного поля на рідкий метал з метою створення нового класу ефективних систем дозування, а також розвинута теорія математичного та фізичного моделювання електромагнітних та магнітодинамічних процесів в технології дозування рідких металів. Це теорія мала важливе значення для розвитку металургійної промисловості України, в контексті рішення таких задач як підвищення якості виплавлених металів та сплавів, отримання матеріалів з наперед заданими властивостями та очистка розплаву від неметалічних домішок та включень [8, арк. 11].

Слід зазначити що 1996 рік став критичним в розвитку теоретичної електротехніки в Україні, тому що на той час була відсутня державна програма розвитку науки, що вела до падіння престижу праці науковців та не створювала належних умов для припливу талановитої молоді в наукові заклади НАН України. Відсутність коштів для передплати вітчизняних та зарубіжних науково-технічних видань, привела до повної інформаційної блокади і зниження рівня наукових досліджень. Також стала практично неможливою підготовка та видання провідними вченими інституту узагальнюючих монографій із-за їх великої вартості, що в перспективі могло пагубно вплинути на стан наукових досліджень в Україні [9, арк. 37].

У 1997 році командою науковців на чолі з Ю. П. Ємцем була розроблена розрахунково-теоретична модель розрахунку зовнішнього електромагнітного поля, створеного багатозонною системою провідів, яка ґрунтується на мультипольному представленні системи змінних струмів. Проведено аналіз на розподіл поля магнітних та електричних моментів різних порядків [10, арк. 11].

В цьому ж році А. А. Щербою були досліджені особливості силової дії змінного та імпульсного електромагнітного полів на метал, що знаходиться в рідкому стані, чи на стадії кристалізації. Сформульовані вимоги до особливостей побудови напівпровідникових перетворювачів та систем електроживлення [10, арк. 10].

Вже у 1998 році науковці відділу перетворення та стабілізації електромагнітних процесів розвинули теорію електромагнітних процесів в індукційних технологічних установках для електромагнітної обробки металів та сплавів та удосконалили методи розрахунку електромагнітного поля та параметрів таких систем. Експериментально визначили характеристики силової та теплової дії електромагнітного поля на метал, з'ясував взаємний вплив параметрів індукційних пристроїв та електричної мережі [11, арк. 7, 8, 9].

У період з 1999 по 2001 роки науковими відділами ІЕД було проведено аналіз кіл синусоїдального струму з навантаженнями, що нелінійно залежать від електричних параметрів та температури [11; 12; 13]. Під керівництвом Е. М. Чехета було розроблено різноманітні оригінальні силові схеми й системи керування безпосередніми перетворювачами частоти, які завдяки їх топології стали називати матричними перетворювачами [12, арк. 9]. Завдяки своїй структурі вони могли конкурувати з іншими відомими перетворювачами частоти і мали ряд переваг внаслідок того, що вони були одноступеневими, потребували мінімум пасивних реактивних компонентів, забезпечували двосторонній потік енергії, відрізнялися високою питомою потужністю та високою швидкодією.

Науковцями відділу на чолі з К. О. Липківським було розроблено оригінальну методику розрахунку миттєвих та інтегральних значень струмів, напруг і енергетичних показників імпульсних перетворювачів напруги довільної періодичної форми в ланцюгах високого порядку за допомогою рівнянь другого порядку шляхом декомпозиції та і матричного припасування, [11, арк. 10; 39].

У 2001 році Н. А. Шидловською розвинуто теорію аналізу нелінійних електричних кіл з тепловими втратами. Проаналізовано можливість використання форм запису A, Y, Z, H параметрів для нелінійних чотириполосників [13, арк. 6]. Слід зазначити, що в багатьох напрямках теоретичної електротехніки приділялася велика увага дослідженням явищ, що ґрунтуються на вивченні нелінійності. Це можна пояснити тим, що сучасні технічні пристрої часто базуються на використанні нелінійних фізичних явищ, а також тим, що при більш жорстких конструктивних та експлуатаційних вимогах система, аналіз якої, був можливий раніше в межах лінійної теорії, виявляє такі властивості, для дослідження яких необхідно враховувати нелінійність характеристик її елементів в реальних умовах їх функціонування. Розвиток високоефективних числових методів аналізу нелінійних електричних кіл ставав можливим ще й завдяки використанню комп'ютерної техніки та прикладних комп'ютерних програмних пакетів [35].

В тому ж році під керівництвом А. К. Шидловського почалися розробки аналітичної методики синтезу схем нового класу електричних кіл коригуючи пристроїв з урахуванням апріорної умови активного вхідного опору на основі реактивних та ідеальних чотириполосників.

Вперше одержані структури, схеми, параметри елементів електричних кіл коригуючи пристроїв з урахуванням однофазного активного вхідного опору для стаціонарних і нестаціонарних навантажень постійного струму та нелінійних навантажень [13, арк. 7; 23, арк. 9].

З 2002 року отримали подальший розвиток теоретичні дослідження перехідних та усталених режимів в послідовному контурі з реверсивним комутатором в колі ємності (індуктивності) [14, арк. 7; 22, арк. 14]. Були розроблені нові критерії оцінки тривалості перехідних процесів в контурі з комутатором, що враховують як параметри контуру, так і комутатора, а також варіант його ввімкнення в контур. Визначено умови при яких традиційний резонансний фільтр неосновної гармоніки, доповнений комутатором в колі ємності (індуктивності) перетворюється по відношенню до мережі в моногармонічний фільтр напруги або струму з постійною амплітудою та регульованою фазою. Вперше досліджено вплив коливань частоти мережі, параметрів контуру та комутатора, а також варіанта його ввімкнення на амплітуду або фазу вищої гармоніки напруги (струму) на вході активного фільтра. Були отримані нові аналітичні залежності, що описують режими періодичності та биття кривих напруги (струму) на вході та виході комутатора в залежності від частоти керування ключами комутатора [14, арк. 9].

А. А. Щербою, на основі узагальненого аналізу силової та теплової дії електричного та магнітного полів, процесів накопичення електричного заряду та протікання нестаціонарних струмів у гетерогенних середовищах складної структури з різною електропровідністю, виявлено нові залежності між електричними та технологічними параметрами досліджуваних електротехнологічних систем обробки гранульованих, дисперсних та рідких двофазних середовищ, удосконалено математичні та фізичні моделі таких систем, визначено енергетично та технологічно ефективні режими електромагнітної обробки різномірних матеріалів [15, арк. 12; 33]. Були розроблені теоретичні принципи побудови та стабілізації параметрів системи електроіскрового диспергування шару струмопровідних матеріалів для отримання мікро- та нанопорошків металів і композитів [31].

У 2003 році науковцями відділу перетворення та стабілізації електромагнітних процесів вперше запропоновано розширену математичну модель та методику визначення параметрів схеми заміщення мережі низької напруги, що враховують всі параметри мережі та навантажень, а також алгоритми функціонування засобів нормалізації параметрів електричної енергії [16, арк. 6]. За допомогою засобів схематичного моделювання було отримано нові кількісні характеристики результатів фільтрації вищих гармонік в мережах низької напруги з нелінійними навантажнями. Крім того, вперше проведено аналіз електромагнітних процесів у системах трифазних моногармонічних активних фільтрів вищих гармонік струму для автономних та

загальнопромислових мереж електропостачання з нелінійними навантажнями. У результаті отримано якісні характеристики ефективності зазначеної фільтрації як при ідеальних та і при реальних параметрах реактивних та ключових елементів, що входять до схеми фільтрів та аналітичні вирази для оцінки впливу добротності силових елементів схеми на гармонійний склад струму на вході фільтра. За результатами проведених досліджень розроблено рекомендації щодо використання цих фільтрів у трифазних мережах низької напруги [16, арк. 28].

Запропоновані А. П. Рашепкіним методики розрахунку електромагнітних та температурних полів у металевій стрічці, а також електричних параметрів, енергетичних характеристик та оптимальних геометричних розмірів струмових контурів канонічної форми були рекомендовані для потреб технології індукційної термообробки тонкого металевого прокату [17, арк. 8; 21, арк. 12].

Важливим для розвитку теоретичної електротехніки виявилася програма розрахунку магнітних полів розроблена М. В. Мисловичем. Ці розрахунки базувалися на асимптотичному представленні розв'язку і дозволили враховувати геометричні властивості струмових контурів просторової конфігурації. Також встановлено межі та ефективність використання запропонованих програм розрахунку для визначення електромагнітних полів та щільності потоку електромагнітної енергії в провідне середовище [17, арк. 9].

В Україні тривалий час було відсутнє виробництво конкурентно-спроможної кабельно-провідникової продукції. Більшість кабельних ліній використовували застарілі конструкції кабелів з паперово-масляною ізоляцією, які вичерпали свій ресурс, мали великі втрати електроенергії та низькі експлуатаційні показники. В результаті співпраці науковців ІЕД під керівництвом А. А. Щерби та заводу «Південкабель» м. Харків, була розроблена вітчизняна технологія виготовлення кабелів із силанольношитою поліетиленовою ізоляцією на напругу до 1 кВ, 10 кВ [19, арк. 8].

Для підвищення якості ізоляції та конструкції кабелів були розроблені методи та тривимірні комп'ютерні моделі для аналізу електричних і температурних полів у зшитій поліетиленовій ізоляції з урахуванням гетерогенних включень. Так як найбільш руйнівні електрофізичні процеси в ізоляції виникають при одночасній дії електричного поля та води в зонах біля струмопровідної жили, де напруженість поля є найвищою, науковцями інституту були запропоновані конструктивні та технологічні рішення для зменшення цих локальних перенапружень та блокування доступу вологи в ізоляцію через жилу [32].

З квітня 2012 року колектив ІЕД НАН України зосередив свої зусилля на подальшому розвитку фундаментальних та прикладних досліджень в галузі фізико-технічних проблем енергетики по напрямках затверджених Постановою Президії НАН України №67 від 28 березня 2012 р. [25, арк. 4].

- перетворення і стабілізація параметрів електромагнітної енергії;
- системи та комплекси електромагнітного перетворення енергії;
- режими енергетичних об'єктів та системи керування ними;
- інформаційно-вимірювальні системи і метрологічне забезпечення в електроенергетиці.

Вчені відділу електроживлення технологічних систем О. Д. Подольцев та І. М. Кучерява досліджували сучасні підходи до моделювання процесів різної фізичної природи в електротехнічних пристроях. У своїх наукових роботах вони розраховували імпульсні електромагнітні поля в рухомих провідниках, розробили нові математичні моделі та розвинули методи чисельного аналізу електромагнітного поля в струмопровідних середовищах зі складною структурою [26, арк. 11; 29]. Теоретично розвинули метод багатомасштабного моделювання електрофізичних процесів у неоднорідних діелектричних та провідних середовищах [27, арк. 10; 28].

Під керівництвом А. А. Щерби також ведуться розробки методів математичного і фізичного моделювання електрофізичних процесів, що виникають у діелектричних, провідних і магнітних середовищах під дією електромагнітного поля [25, арк. 14]. І в залежності від параметрів прикладеного електромагнітного впливу розглянуті середовища можуть мати як лінійні так і нелінійні властивості, що детально описано у роботі [34].

Підводячи підсумки наукової діяльності вчених ІЕД, слід зауважити що на базі інституту ще у 1964 року було створено Спеціалізовану вчену раду Д 26.187.01 (Д 01.98.02) із захисту кандидатських і докторських дисертацій зі спеціальності 05.09.05 – теоретична електротехніка [36; 4–27]. Також основні наукові здобутки вчених та дослідників ІЕД НАН з теоретичної електротехніки були викладені в монографіях, які повною мірою висвітлювали важливі результати з розвитку цього напрямку в Україні. При порівняльному аналізі науково-дослідної тематики монографій, виданих вченими інституту та авторефератів дисертаційних робіт, захищених науковцями інституту [4–27], автором було використано статистичний метод дослідження. Результати представлені на рис. 1, 2.

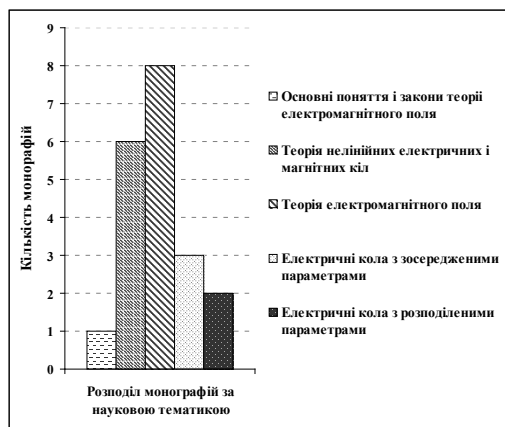

Рис. 1

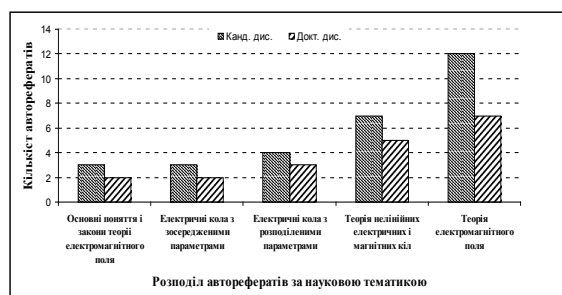

Рис. 2

Сьогодні наполеглива праця вчених ІЕД НАН над подальшим розвитком теоретичних та прикладних досліджень в галузі теоретичної електротехніки спрямована на вирішення актуальних проблем моделювання та прогнозування дії електромагнітного поля, захисту навколишнього середовища від електромагнітного впливу об'єктів енергетики та впровадження та практичну реалізацію важливих наукових результатів інноваційного розвитку промислового комплексу України на сучасному рівні.

Список використаних джерел

1. Кузнецов, ВГ., Григор'єв, ОС., Данилюк, ВБ., 1992. 'Зниження несиметрії та несинусоїдальності напруг в електричних мережах', Київ: *Наукова думка*, 240 с.
2. Кузнецов, ВГ., Тугай, ЮИ., Баженов, ВА., 1992. 'Оптимизация режимов электрических сетей', Київ: *Наукова думка*, 145 с.
3. Наместнік, СГ., 2002. 'Особливі режими в послідовному RLC – контурі з реверсивним комутатором'. Кандидат наук. Інститут електродинаміки НАН України.
4. 'Науково-технічний архів ІЕД НАН України', Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1991 р., Ф.263, Оп.1, Спр.709, 74 арк.
5. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1992 р., Спр.741, 55 арк.
6. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1993 р., Спр.770, 42 арк.
7. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1994 р., 1 Спр.794, 42 арк.
8. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1995 р., Спр.815, 40 арк.
9. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1996 р., Спр.837, 45 арк.
10. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1997 р., Спр.854, 53 арк.
11. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1998 р., Спр.875, 39 арк.
12. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 1999 р., Спр.896, 47 арк.
13. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 2000 р., Спр.920, 54 арк.
14. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 2001 р., Спр.941, 56 арк.
15. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 2002 р., Спр.963, 63 арк.
16. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 2003 р., Спр.990, 60 арк.
17. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 2004 р., Спр.1018, 74 арк.
18. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 2005 р., Спр.1043, 96 арк.
19. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 2006 р., Спр.1065, 84 арк.
20. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки АН України у 2007 р., Спр.1089, 123 арк.

21. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки НАН України у 2008 р., Спр.1114, 146 арк.
22. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки НАН України у 2009 р., Спр.1140, 157 арк.
23. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки НАН України у 2010 р., Спр.1161, 193 арк.
24. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки НАН України у 2011 р., Спр.1236, 157 арк.
25. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки НАН України у 2012 р., Спр.1208, 200 арк.
26. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки НАН України у 2013 р., Спр.1236, 157 арк.
27. Там само, Звіт про діяльність Інституту електродинаміки НАН України у 2014 р., Спр.1285, 154 арк.
28. Подольцев, ОД., Кучерява, ИМ., 2011. 'Багатомасштабне моделювання в енергетиці', Київ: *ІЕД НАН України*, 255 с.
29. Подольцев, АД., Кучерявая, ИИ., 2015. 'Мультифизическое моделирование в электротехнике', Київ: *ІЕД НАН України*, 305 с.
30. Стогній, БС., 2007. 'На шляхах автоматизації електричних систем', *Технічна електродинаміка*, №3, с.41–50.
31. Щерба, АА., Подольцев, АД., Кучерявая, ИИ., 2002. 'Исследование электроэрозионных явлений при протекании импульсного тока между токопроводящими гранулами с учетом микроплазменного контактного промежутка', *Техническая электродинамика*, №4, с.3–6.
32. Щерба, АА., Резинкина, ММ., 2007. 'Моделирование и анализ электрических полей энергетических объектов', Київ: *Наукова думка*, 248 с.
33. Щерба, АА., Резинкина, ММ., 2009. 'Электромагнитные поля и их воздействие на объекты', Київ: *Наукова думка*, 190 с.
34. Щерба, АА., Резинкин, ОЛ., Резинкина, ММ., 2016. 'Электрофизические процессы в диэлектрических и магнитных средах', Київ: *Наукова думка*, 192 с.
35. Шидловська, НА., 1999. 'Аналіз нелінійних електричних кіл методом малого параметру', Київ: *Євроіндекс*, 192 с.
36. Шидловська, НА., 2007. 'Дослідження з теоретичної електротехніки у відділах Інституту електродинаміки НАН України', *Технічна електродинаміка*, №4, с.20–25.
37. Шидловський, АК., Перхач, ВС., Скрипник, АІ. 1992. 'Енергетичні системи з електропередачами та вставками постійного струму', Київ: *Наукова думка*, 286 с.
38. Шидловський, АК., 1997. 'Інститут електродинаміки НАН України. Історія здобутки, перспективи', *Технічна електродинаміка*, №1, с.3–11.
39. Шидловський, АК., Липківський, КО., 2007. 'Розвиток досліджень по перетворенню та стабілізації параметрів електромагнітної енергії в Інституті електродинаміки НАН України', *Технічна електродинаміка*, №3, с.11–26.

References

1. Kuznetsov, V.H., Hryhoriev, O.S., Danyliuk, V.B., 1992. 'Znyzhennia nesymetrii ta nesynusoidalnosti napruh v elektrychnykh merezhakh (Reduction of unbalanced and non-sinusoidal stresses in electrical networks)', Kyiv: *Naukova dumka*, 240 s.
2. Kuznetsov, V.G., Tugai, Iul., Bazhenov, V.A., 1992. 'Optimizatsiia rezhimov elektricheskikh setei (Optimization of electrical networks)', Kyiv: *Naukova dumka*, 145 s.
3. Namiestnik, S.H., 2002. 'Osoblyvi rezhymy v poslidovnomu RLC – konturi z reversyynym komutatorom (Special modes in serial RLC – circuit with a reversible switch)'. Kandydat nauk. Instytut elektrodynamiky NAN Ukrainy.
4. 'Naukovo–tekhnichniy arkhiv IED NAN Ukrainy (Scientific and Technical Archive of the IED of the NAS of Ukraine), Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1991 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the Academy of Sciences of Ukraine in 1991)', F.263, Op.1, Spr.709, 74 ark.
5. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1992 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the Academy of Sciences of Ukraine in 1992)', Spr.741, 55 ark.
6. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1993 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the Academy of Sciences of Ukraine in 1993)', Spr.770, 42 ark.

7. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1994 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the Academy of Sciences of Ukraine in 1994)', 1 Spr.794, 42 ark.
8. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1995 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1995)', Spr.815, 40 ark.
9. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1996 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1996)', Spr.837, 45 ark.
10. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1997 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1997)', Spr.854, 53 ark.
11. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1998 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1998)', Spr.875, 39 ark.
12. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 1999 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1999)', Spr.896, 47 ark.
13. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2000 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2000)', Spr.920, 54 ark.
14. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2001 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2001)', Spr.941, 56 ark.
15. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2002 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2002)', Spr.963, 63 ark.
16. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2003 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2003)', Spr.990, 60 ark.
17. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2004 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2004)', Spr.1018, 74 ark.
18. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2005 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2005)', Spr.1043, 96 ark.
19. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2006 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2006)', Spr.1065, 84 ark.
20. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2007 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2007)', Spr.1089, 123 ark.
21. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2008 r., (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2008)', Spr.1114, 146 ark.
22. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2009 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2009)', Spr.1140, 157 ark.
23. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2010 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2010)', Spr.1161, 193 ark.
24. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2011 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2011)', Spr.1184, 196 ark.
25. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky AN Ukrainy u 2012 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2012)', Spr.1208, 200 ark.

26. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky NAN Ukrainy u 2013 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2013)', Spr.1236, 157 ark.
27. Tam samo, 'Zvit pro diialnist Instytutu elektrodynamiky NAN Ukrainy u 2014 r. (Report on the activity of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2014)', Spr.1285, 154 ark.
28. Podoltsev, OD., Kucheriava, IM., 2011. 'Bahatomasshtabne modeliuвання v enerhetytsi (Large-scale modeling in power engineering)', Kyiv: IED NAN Ukrainy, 255 s.
29. Podoltsev, AD., Kucheriavaia, IN., 2015. 'Multifizicheskoe modelirovanie v elektrotehnike (Multiphysical modeling in electrical engineering)' Kyiv: IED NAN Ukrainy, 305 s.
30. Stohnii, BS., 2007. 'Na shliakhakh avtomatyzatsii elektrichnykh system, (On the ways of automation of electric systems)', *Tekhnichna elektrodynamika*, №3, s.41–50.
31. Shcherba, AA., Podoltsev, AD., Kucheriavaia, IN., 2002. 'Issledovanie elektroerozionnykh iavlenii pri protekanii impulsnogo toka mezhdru tokoprovodiashchimi granulami s uchetoм mikroplazmennogo kontaktnogo promezhutka (Investigation of electro sphere phenomena during the flow of impulse current between conductive granules, taking into account the microplasma contact gap)', *Tekhnicheskaja elektrodinamika*, №4, s.3–6.
32. Shcherba, AA., Rezinkina, MM., 2007. 'Modelirovanie i analiz elektricheskikh polei energeticheskikh obektov (Modeling and analysis of electric fields of energy objects)', Kyiv: *Naukova dumka*, 248 s.
33. Shcherba, AA., Rezinkina, MM., 2009. 'Elektromagnitnye polia i ikh vozdeistvie na obekty (Electromagnetic fields and their effects on objects)', Kyiv: *Naukova dumka*, 190 s.
34. Shcherba, AA., Rezinkin, OL., Rezinkina, MM., 2016. 'Elektrofizicheskie protsessy v dielektricheskikh i magnitnykh sredakh (Electrophysical processes in dielectric and magnetic media)', Kyiv: *Naukova dumka*, 192 s.
35. Shydlovska, NA., 1999. 'Analiz nelineinykh elektrichnykh kil metodom maloho parametru (Analysis of nonlinear electric circuits by a small parameter method)', Kyiv: *Yevroindeks*, 192 s.
36. Shydlovska, NA., 2007. Doslidzhennia z teoretychnoi elektrotekhniki u viddilakh Instytutu elektrodynamiky NAN Ukrainy (Research on theoretical electrical engineering at the departments of the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine)', *Tekhnichna elektrodynamika*, №4, s.20–25.
37. Shydlovskiy, AK., Perkhach, VS., Skrypnyk, AI. 1992. 'Enerhetychni systemy z elektroperedachamy ta vstavkamy postiinoho strumu (Power systems with power supply and DC inserts)', Kyiv: *Naukova dumka*, 286 s.
38. Shydlovskiy, AK., 1997. 'Instytut elektrodynamiky NAN Ukrainy. Istoriia zdobutky, perspektyvy (Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine. History of achievements, perspectives)', *Tekhnichna elektrodynamika*, №1, s.3–11.
39. Shydlovskiy, AK., Lypkivskiy, KO., 2007. 'Rozvytok doslidzen po peretvorenniu ta stabilizatsii parametriv elektromahnitnoi enerhii v Instytuti elektrodynamiky NAN Ukrainy (Development of research on transformation and stabilization of electromagnetic energy parameters at the Institute of Electrodynamics of the National Academy of Sciences of Ukraine)', *Tekhnichna elektrodynamika*, №3, s.11–26.

* * *

УДК 37.091.12.011.3–051(091)(477)«1940/1950»

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ БУДЕННЯ
УЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПЕРШИХ
ПОВОЄННИХ РОКІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА
1940 – ПОЧАТОК 50-Х РОКІВ)****SOME ASPECTS OF THE CONSTRUCTION OF
THE UKRAINIAN SSR STUDY OF THE FIRST
POSTWAR YEARS (SECOND HALF
1940 – BEGINNING OF 50TH YEARS)****Лаврут О. О.,**

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри історії, суспільно-гуманітарних
дисциплін та методики їх викладання, Донецький
обласний інститут післядипломної педагогічної
освіти (Краматорськ, Україна),
e-mail: lavrut.olga@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Lavrut O. O.,

*Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, Associate Professor, Department of History,
Social and Humanitarian Disciplines and Methods of
Teaching, Donetsk Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education (Kramatorsk, Ukraine),
e-mail: lavrut.olga@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-6915-7474>*

Учительство відіграє провідну роль у освітній підготовці підростаючого покоління. Поряд із цим воно виконує суспільне замовлення. Повоєнний період став черговим випробуванням для населення УРСР. Учительство було активним його учасником. Метою нашого дослідження є вивчення деяких аспектів буденності педагогів, спираючись на архівні матеріали та усну історію. На основі вивчення історіографічної та деякої джерелознавчої спадщини, зазначимо, що воно жило та співіснувало у специфічному повоєнному соціальному оточенні, яке фактично диктувало відповідну соціальну поведінку. У повоєнний період педагоги мали ще відбудувати втрачений потенціал. Не дивлячись на лихоліття, воно продовжувало виконувати власні функції.

Ключові слова: учитель, педагог, УРСР, заходи, забезпечення, одяг, побут, житло, проблема.

Teaching plays a leading role in the educational preparation of the younger generation. Along with this, it executes a public order. The postwar period became another test for the population of the Ukrainian SSR. The school was active by its participant. The purpose of our study is to study some aspects of the routine of educators, based on archival materials and oral history. On the basis of the study of historiographical and some source heritage, we should note that it lived and co-operated in a specific post-war social environment, which actually dictated the corresponding social behavior. In the post-war period, educators had to rebuild their lost potential. Despite the tribulation, it continued to perform its own functions.

Keywords: teacher, USSR, measures, provision, clothing, life, housing, problem.

Повоєнний період став черговим випробуванням для населення УРСР. Учительство було активним учасником відбудовчого періоду. Як жилося йому у тих умовах? Яким чином воно вирішувало власні нагальні проблеми? Намагаємося з'ясувати у нашій роботі. Це дозволить вирішити нагальні питання їх соціального забезпечення уже сучасної України.

Питання життя учительства повоєнних років розглядали різні дослідники. Перша група праць присвячена соціальній історії [1] та історіографії вказаного періоду [6, с. 79–86], де дослідники зосередили свою увагу на процесах соціальної стратифікації та життя різних груп населення, їх світогляду, ставлення до суспільних

трансформацій. Друга група – характеристики життя власне учительства: його соціальному обличчю, поглядів та забезпеченню [5, с. 66–70; 9]. Проте, деякі питання залишилися осторонь. Тому, метою нашого дослідження є подолання цих прогалин. Задля досягнення її необхідно виконати такі завдання:

- вивчити історіографічну та джерельну базу,
- з'ясувати рівень забезпечення учительства,
- охарактеризувати роль інтерв'ю у процесі вивчення нашого питання,
- окреслити перспективи дослідження.

Джерелами до написання статті стали Збірники наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР, які з офіційної позиції відзначили позицію державних органів влади до учительства в цілому та вирішення його нагальних проблем, зокрема [2]. Матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України дозволили з'ясувати рівень пенсійного забезпечення та зарплати педагогів в залежності від їх стажу, навантаження, типу освітнього закладу та місцевості [7; 8]. Наблизити дослідника до буденного життя учителя дозволили інтерв'ю із вихідцями з такої сім'ї, які емоційно розповіли про їх життя [3; 4].

Як зазначають автори монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» рівень забезпечення житловою площею на душу населення у містах країни катастрофічно впав, близько однієї третини (31,8%) міського населення мали житлову площу, меншу 5 м². На одну квартиру в середньому припадало 1,5 сім'ї. Майже 10 млн. людей залишилися без даху над головою. Загалом за п'ятирічку 1946–1950 рр. в селах було збудовано 650,6 тис. хат при плані 1,2 млн., тобто план житлового будівництва на селі було виконано лише наполовину; низькою була якість житла. Корисна площа такого житла на цілу сім'ю становила 18–22 м². Однак і таким оселям селяни були раді, бо на 1 березня 1949 р. в УРСР у землянках залишалися жити 48,7 тис. сімей колгоспників, а ще 51 тис. – на чужій житловій площі [1, с. 337].

Проблема із забезпеченням існувала у всіх кутках республіки. Оскільки бракувало житлового фонду, то часто на один будинок, квартиру, кімнату було по декілька претендентів. Тому, траплялися випадки виселення педагогів із квартир та будинків. Вони звертались із клопотаннями вирішити це питання. Тоді органи влади мали дивитись на соціальні категорії та заслуги можливих претендентів. Учителям, які не мали даху над головою, пропонували зайняти кімнати у різних будівлях, непристосовані до життя. Педагоги жили і у шкільних приміщеннях, лабораторіях тощо. Квартилата для них складала аж 200 крб. Деякі відмовлялись, деякі брали із собою квартирантів, щоб менше було платити. Паливом учителі були забезпечені незадовільно. Для шкіл колгоспи могли виділяти солому, проте «половину із того, що привозять розкрадали» [5, с. 66–70].

Педагоги, які прибували за рознарядкою мали забезпечуватись житлом та іншими побутовими

умовами. Проте вони також страждали від невирішення цих питань. Радянський уряд приймав відповідні рішення. Але постанова Ради Міністрів УРСР «Про будівництво житлових будинків для вчителів при початкових і семирічних сільських школах УРСР в 1949 р.» №651 від 25 березня 1949 р. відмічала, що інша постанова Ради Міністрів УРСР від 16 червня 1948 р. №1086 виконана незадовільно – «Про пільги та переваги для вчителів початкових і семирічних шкіл УРСР». У 1948 р. тут збудували 209 будівель, розпочали будівництво 319 відповідно. Перебудовано, капітально відремонтовано, закріплено за сільськими школами 4.203 житлових будинки, у тому числі у західних областях: Ізмайльській, Чернівецькій та Закарпатській – 2.821 будинок (або 53% трирічного плану, встановленого для цих областей). У Ворошиловградській, Київській, Кіровоградській, Харківській – будівництво відбувалось самоплинно, без систематичної дійової допомоги з боку виконкомів обласних і районних Рад депутатів трудящих. Так, у Харківській області замість 214 будинків звели 20, у Київській – 28, у Кіровоградській – із 202 побудували 5 і вже 7 будувалися. У Ворошиловградській області зовсім не велись роботи. У документах зазначалося, що така ситуація обумовлена «бездієвістю колгоспів» (які у цей період переживали наслідки страшного голоду), невиконаннями вказівок вищих органів. Кожен об'єкт мав бути забезпечений земельною площею, лісоматеріалом, місцевим будматеріалом, коштами із сум самообкладання, транспортом та робочою силою; а все це опиралось на фінансування. Не менш гостро постала проблема з харчовим забезпеченням та забезпеченням промисловими товарами [5, с. 66–70]. Як зазначає І. А. Якименко у ряді районів і областей УРСР вчителі нерегулярно отримували норму (600 г на працівника і 300 г на утриманця) хліба. Траплялося багато фактів зменшення хлібної норми навіть до 180 г або заміна печеного хліба на борошно. За вказівкою Наркомторгівлі сільські вчителі мали отримувати згідно норми цукор, жири, овочі, гас, сіль, мило, але і ці вказівки більшість районів не виконувала [9].

Підтвердженням цього стало й інтерв'ю у вихідців із сім'ї сільської інтелігенції, мати яких (Герасименко Євгенія Власівна, 1932 року народження) закінчила Мар'їнське педагогічне училище (здобувши кваліфікацію учительки початкових класів), Сталінський педагогічний університет (нині – Донецький національний університет імені Василя Стуса у м. Вінниці) (здобувши фах учителя української мови і літератури) і на початку 1950-х років працювала у Ганнівській семирічній школі Мар'їнського району, що на Донеччині. Герасименко Валерій Васильович (її молодший син), народився 28 вересня 1959 р., с. Веселий Гай, Мар'їнського району, Донецької області звернув увагу на сімейні фото [3]. Необхідно відзначити, що фотографічні знімки є документами своєї епохи, які несуть певну інформацію, засновану на здатності камери

до точної фіксації дійсності. Однак від автора залежить вибір предмета, моменту, просторових характеристик фотодокументування, а також можливості внесення змін в остаточний результат зйомки в процесі підготовки до друку і друкування знімка. Згідно сучасним підходам фото не говорить саме по собі і потребує інтерпретації, що символізує поворот від соціальної історії макропроцесів до мікроаналізу повсякденності, досвіду «маленьких людей» задля висвітлення загальної картини буття певної соціальної чи професійної верстви. Інтерв'юер відзначив, що після Другої світової війни жили бідно, виживали, і ніхто не моднічав:

«Так, мама носила сукні або спідниці, кофти з воротниками. На ноги, мабуть, одягали чупки, або темні чи коричневі колготи і тряпчані тапки. Волосся було підібране – чоло відкрите. Дівчата ходили скромно. Водночас вони показували власну красу. Зачіски у всіх були майже однаковими – підібране волосся, а позаду – розпущене або зібране у гульку, хвіст чи косу. Сукні (у старшокласниць, а пізніше і у студенток педагогічного училища) були з великими, але строгими (гострими) воротниками, посередині яких були великі гудзики, банти, рідше – брошки. Мама з подругами любила фотографуватися на лоні природи – у садку, парку, де квітли дерева. І, не дивлячись, що її фото уже більше 70 років, можна це помітити. Дівчата любили природу, з одного боку, з іншого – де ще шукати гарну «картинку»? Ще – вони були сільськими дівчатами, тому – це, цілком, природньо. Проте, є й фото, де вони позують на фоні, мабуть, якогось килима зі східними мотивами – видно пальми, море, замок та гори серед білих хмар.

Будучи вже випускницею училища, мама зі своїми одногрупницями намагалися виглядати дещо старше свого віку. Стояли – як дами – у сукнях нижче коліна, рукава – «ліхтариком» (що робило їх дещо ширшими); під пояс – тонкий, який зав'язували назад. Дівчата на лівій руці носили годинники – майже однакові. Сукні – або однотонні – або у квіти, полосу; могли бути прикрашені чимось. Молоді учительки на ногах носили світлі панчохи – приспущені, щоб здавалися короткими. Взували темні туфлі – типу балеток. Обличчя були відкриті. Мабуть, косметикою не користувалися або мало користувалися» (Інтерв'ю з Герасименко Валерієм Васильовичем, 1959 р. н., м. Слов'янськ, 13 січня 2019 р. Особистий архів автора) [3].

Випускниці Мар'їнського педагогічного училища (початок 1950-х років). Фото із особистого архіву.

Інтерв'юер згадує:

«Дітей у школі було мало, у тому числі у класі навчалися учні різного віку, бо пропустили заняття через воєнні лихоліття. Одні своєчасно пішли, інші наздоганяли – то так і вийшло. Судячи із фото, які залишилися, можна сказати, що й учителів було небагато. Один педагог викладав щонайменше 2 дисципліни. Через це ще більше були вдячні один одному та поважали... Жили бідно та невибагливо. В одній одежині могли ходити, доки вона не зноситься. Одяг був скромним. І вдома, і на роботі, але міг бути й різним. Мама носила сукню або блузку зі спідницею, кофту, чи піджак, косинку – теплу або не дуже – в залежності від пори року. Мабуть, чулки або колготи, штанив точно вона тоді не носила; туфлі, а вдома – тапки, калоші, чоботи. Верхнім одягом у жінок у холодну пору року було пальто із широким воротом – розлягався на плечі. Без кишень, воно йшло по талії, теж застібалось на великі гудзики. На голову, як і влітку одягали хустки. Взимку – одяг та взуття, звичайно, тепліші – усі довші за коліно» (Інтерв'ю з Герасименко Валерієм Васильовичем) [3].

Герасименко Олександр Васильович (старший брат попереднього інтерв'юера), народився 21 грудня 1955 р., с. Веселий Гай, Мар'їнського району, Донецької області казав:

«Будинки у кращому випадку, обносили дерев'яною загостреною загорожею або із гілок дерев робили її, обрізали рівно. Фактично, доріг не було, а лише – ґрунтівка. Коли була суха погода – то нічого, може пиляка, але, коли дощило, то і жінки і чоловіки взуovali чоботи. Чоловіки заправляли у чоботи штани. Останні були широкими, як у козаків. На сорочку одягали піджаки (вони були довгими), які застібали на великі гудзики» (Інтерв'ю з Герасименко Олександром Васильовичем, 1955 р. н., с. Костянтинівка, Мар'їнський район Донецької області, 23 грудня 2018 р.). Особистий архів автора) [4].

Діяльність педагога формально підкріплювалась матеріальними ресурсами. В залежності від рівня освіти, педагогічного стажу, категорії та місця роботи визначалась заробітна платня та пенсії. Необхідно відмітити, що система нарахування заробітної плати була встановлена ще в 1920–30-ті роки. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про затвердження роз'яснень ВЦРПС «Про Порядок примінення Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1948 р. №245 у частині призначення пенсій учителям за вислугу років» №2554 від 18 червня 1949 р. Вона називала категорії педагогів, їх стаж, навантаження, які впливали на їх пенсійне забезпечення за відпрацьований період. Виплати призначалися учителям, директорам (завідувачам), завідувачам навчальної частини початкових, семирічних, середніх шкіл (не залежно від підвідомчої підпорядкованості), середніх, музичних та художніх шкіл–десятирічок системи Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР, спеціальних середніх шкіл військово–повітряних сил системи Міністерства освіти; шкіл з особливим

режимом для розумово–відсталих, глухонімих, сліпих, слабобачучих, нервових дітей, для дітей–психоневротиків – за наявності у них 25-річного стажу педагогічної роботи. Зміни почалися із 1 лютого 1948 р. [7, арк. 32–35зв].

Як показує таблиця 1 учителі міських та селищних початкових шкіл, які мали I розряд і середню педагогічну освіту отримували забезпечення 575 – 759 крб. щомісяця за умов педагогічного стажу від 5 до 25 і більше років, II розряду – 520 – 759, III розряду – 468 – 628,55 крб. У сільських школах ці показники коливалися від 520 до 698,5 крб., від 490 до 698,5 і 490,5 до 598,95 крб. відповідно. Тобто, різниця за першим показником забезпечення учителів міських і сільських шкіл складала від 55 до 70 крб.; за другим – від 30 до 70 і за третім – від 27 до 30 крб. відповідно. Не дивлячись на освіту ті педагоги, які мали I і II розряд і стаж 25 і більше років отримували однакові гроші – і в сільських і міських закладах.

Щодо учителів 5 – 7 класів, які викладали російську і рідну мови, математику, фізику, географію, історію, Конституцію СРСР, природознавство, фізичну культуру та іноземну мову у міських школах та мали I розряд (вищу освіту), то забезпечення їх складало від 690 до 874,5 крб., II розряду (тобто закінчили учительські інститути та заклади, які прирівняні до них) – 660 – 841,5 крб., III розряду – 594 – 757,35 крб. У сільській місцевості ці показники коливалися від 635 до 808,5 крб.; від 605 до 781 і від 544,5 до 702,9 крб. відповідно. Різниця у забезпеченні педагогів міських і сільських закладів за першим показником коливалася від 55 до 66 крб.; за другим – від 55 до 60, за третім – від 50 до 55 крб. відповідно. Учителі креслення, малювання, музики, співів та трудового навчання закладів міст та робітничих селищ із першим розрядом отримували від 610 до 759 крб., із другим – від 575 до 720,5 крб., із третім – 517,5 до 648,45 крб. Для учителів сільської місцевості ці показники були такими: від 575 до 720,5 крб.; від 540 до 671 крб., від 486 до 603,9 крб. відповідно. Різниця між забезпеченням міських і сільських учителів складала за першим показником – 35 – 39 крб., за другим – 25 – 51, за третім – 41 – 45 крб. відповідно.

Учителі 8 – 10 класів середніх шкіл російської, рідної мов, математики, астрономії, фізики, хімії, історії, Конституції СРСР, естетики, військової підготовки, фізичної культури, іноземної мови, стенографії, логіки та психології міських закладів першого розряду зі стажем від 5 до 25 і більше років мали від 710 до 935 крб., II розряду – від 690 до 874,5 крб. Учителі сільських шкіл – відповідно – від 660 до 841,5 крб., і від 635 до 808,5 крб. Різниця за першим показником складала від 50 до майже 90 крб., за другим – від 65 крб. відповідно. Учителі креслення, малювання, музики, співів, рукоділля та трудового навчання міських закладів з I розрядом отримували від 635 до 808,5 крб., з II розрядом – від 600 до 759 крб. Щодо забезпечення педагогів сільської місцевості, то ці показники

Таблиця 1.

Пенсійне забезпечення учителів УРСР у кінці 1940 – початку 1950-х років

Категорії учителів	Міста і робочі селища				Сільська місцевість			
	Зі стажем педагогічної роботи				Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5–10 років	більше 10 років	25 і більше років	до 5 років	5–10 років	більше 10 років	25 і більше років
<i>Учителі початкових шкіл, в т.ч. I–IV класів, 7–річних і середніх шкіл:</i>								
I розряд (мали середню педагогічну освіту)	575	635	690	759	520	575	635	698–50
II розряд (мали загальну середню освіту)	520	575	635	759	490	545	605	698–50
III розряд «–10%» (не мали середню освіту)	468	517–50	571–50	628–65	441	490–50	544–50	598–95
<i>Учителі V – VII класів і середніх шкіл:</i>								
<i>Учителі російської мови та рідної мови, математики, фізики, географії, історії, Конституції СРСР, природознавства, фізичної культури, іноземної мови</i>								
I розряд (мали вищу освіту)	690	735	795	874–50	635	690	735	808–50
II розряд (закінчили учительські інститути та заклади, які прирівняні до них)	660	710	765	841–50	605	660	710	781
III розряд «–10%» (мали середню освіту)	594	639	688–50	757–35	544–50	594	639	702–90
<i>Учителі креслення, малювання, музики, співів та трудового навчання:</i>								
I розряд (мали вищу освіту)	610	645	690	759	575	610	655	720–50
II розряд (закінчили учительські інститути та заклади, які прирівняні до них)	575	610	655	720–50	540	575	610	671
III розряд «–10%» (мають середню освіту)	517–50	549	589–50	648–45	486	517–50	549	603–90
<i>Учителі VIII – X класів середніх шкіл російської мови, рідної мови, математики, астрономії, фізики, хімії, історії, Конституції СРСР, естетики, військової підготовки, фізичної культури, іноземної мови, стенографії, логіки, психології:</i>								
I розряд (мали вищу освіту)	710	765	850	935	660	710	765	841–50
II розряд (не мали вищої освіти)	690	735	795	874–50	635	690	795	808–50
<i>Учителі креслення, малювання, музики, співів, рукоділля та трудового навчання</i>								
I розряд (мали вищу освіту)	635	690	735	808–50	605	635	690	759
II розряд (не мали вищої освіти)	600	635	690	759	575	605	635	698–50

були такими: від 605 до 759 крб. та від 575 до 698,5 крб. відповідно. Різниця перших показників дорівнювала від 30 до 49 крб., других – 25 – 60 крб. відповідно.

Учителі початкових шкіл і I–IV класів 7–річних і середніх шкіл, котрі мали загальну середню освіту і стаж більше 15 років прирівнювалися до першого розряду [8, арк. 38зв]. Окремо вводились ставки для завідувачів, директорів, завідувачів навчальною частиною шкіл, що демонструє наступна таблиця [7, арк. 39–42зв].

Як показує таблиця 2 у закладах з числом учнів до 80 осіб ставки завідувачів початкових шкіл у міських закладах зі стажем від 5 до 25 років і більше складала від 690 до 874,5 крб., у сільських – від 635 до 808,5 крб. відповідно. Різниця показників міських і сільських шкіл складала від 65 до 62 крб. У школах із числом дітей від 80 до 160 осіб завідувачі початкових шкіл у міських закладах отримували від 710 до 902 крб., натомість – у сільських – від 660 до 841,5 крб. Різниця їх забезпечення складала 50 крб. У початкових школах із числом учнів більше 160 осіб у містах та селищах отримували від 765 до 968 крб., а у сільських – від 710 до 902. Різниця ставок складала 55 та 66 крб. відповідно. У школах з числом учнів до 180 осіб завідувачі навчальною частиною початкових шкіл у містах та селищах зі стажем від 5 до 25 років і більше отримували від 605 до 781 крб., у сільській місцевості – від 545 до 709,5 крб. Різниця складала від 55 до 72 крб. відповідно.

У школах із числом учнів до 280 осіб директори семирічних шкіл I розряду з вищою освітою зі стажем менше 5 років і більше 10 років у містах і селищах отримували від 735 до 882 крб., у сільських закладах – від 69 до 828 крб. відповідно. Різниця у забезпеченні за першим показником складала від 45, за другим – 66 крб. відповідно. Педагоги із II розрядом у міських закладах отримували від 690 до 828 крб., у сільських – від 635 до 732 крб. Різниця за першим показником складала 55 крб., за другим – 66 крб. У цих же школах завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду, маючи вищу освіту, у міських закладах отримували від 520 до 624 крб., сільських – від 470 до 564 крб. Різниця у забезпеченні складала 50 – 60 крб. відповідно. Педагоги цих же закладів із II розрядом у міських школах отримували 470 – 564 крб, сільських – 415 – 498 крб., відповідно їх різниця складала 55 і 66 крб.

У школах із числом учнів 280 – 560 осіб (більше 7 класів) директори семирічних шкіл із I розрядом у міській місцевості отримували від 820 до 984 крб., у сільській – 765 – 918 крб. Тобто, різниця їх у забезпеченні складала у першому випадку 55 крб., у другому – 44 крб. відповідно. Директори з другим розрядом, які працювали у міських закладах, отримували від 765 до 918 крб., у сільських – від 710 до 852 крб. Різниця складала 55 крб та 66 крб. відповідно. Завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду у школах з числом учнів 280 – 560 осіб у містах та селищах отримували від 605 до 726 крб., у сільських – від 545 до 654 крб. Їх різниця складала від 60 до 70 крб. відповідно.

Завідувачі із II розрядом, які працювали у міських та селищних закладах отримували від 545 до 654 крб., у сільських – 450 – 588 крб. Різниця між ними складала 55 – 66 крб. відповідно.

У школах із числом учнів більше 560 осіб зі стажем педагогічної роботи від менше 5 років до 10 і більше років директори семирічних шкіл I розряду з вищою освітою у міських та селищних закладах отримували від 910 до 1092 крб., у сільських 850 – 1020 крб. Різниця між забезпеченням складала 60 – 72 крб. У сільській місцевості ці показники коливалися від 850 до 1020 крб. відповідно. Різниця складала від 60 до 72 крб. відповідно. Педагоги II розряду у містах і робітничих селищах отримували від 850 до 1020 крб., а у селах – від 795 до 954 крб. Різниця цих показників становила від 55 до 68 крб. Завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду, які мали вищу освіту у міських та селищних закладах отримували від 690 до 828 крб., у сільських – 635 до 762 крб. відповідно. Різниця між ними складала 65 – 66 крб. Завідувачі з II розрядом у міських школах отримували від 635 до 762 крб., а у сільських – від 575 до 690 крб. відповідно. Різниця цих показників складала 60 крб. та 72 відповідно.

У школах з числом учнів до 400 осіб (які мали 10 класів) директори середніх шкіл I розряду, котрі мали педагогічний стаж до 5 років і більше 10 років у містах та селищах отримували від 850 до 1020 крб. відповідно, а у сільських закладах – від 795 до 954 крб. Тобто, директори міських та селищних шкіл отримували на 55 та 66 крб. більше за сільських колег. Директори міських та селищних шкіл II розряду – від 795 до 954 крб., сільських – 735 і 882 крб. відповідно. Різниця перших показників складала 60 крб., других – 72 крб. відповідно. Завідувачі навчальною частиною середніх шкіл I розряду у містах та селищах отримували від 690 до 828 крб., у сільській місцевості – 635 – 762 відповідно. Тобто, педагоги міських та селищних закладів отримували на 55 та 66 крб. більше відповідно. Учителі із II розрядом у міських школах отримували від 635 до 762 крб., у сільських – від 575 до 690 крб. відповідно. Різниця у ставках зарплатні складала від 60 до 72 крб. відповідно.

У школах із числом учнів 400 – 880 осіб, які мали більше 10 класів, директори I розряду зі стажем менше 5 років і більше 10 років у містах та селищах мали від 1010 до 1212 крб. відповідно, а у селах – від 910 до 1092 крб. Тобто, різниця у забезпеченні перших та других складала від 100 до 120 крб. відповідно. Директори II розряду у міських закладах отримували від 910 до 1092 крб., у сільських – від 850 до 1020 крб. відповідно. Так, забезпечення педагогів міських шкіл було більшим за сільських у першому випадку на 60 крб., у другому – на 72 крб. відповідно. Завідувачі навчальною частиною середніх шкіл I розряду зі стажем до 5 років і більше за 10 років у міських закладах отримували від 795 до 954 крб., у сільських – від 735 до 882 крб. відповідно. Тобто, різниця між першими і другими показниками

Таблиця 2.

Ставки зарплатні завідувачів, директорів, завідувачів навчальною частиною шкіл

Категорії працівників	У школах з числом учнів до 80 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	25 і більше років
Завідувачі початкових шкіл у містах та робочих селищах	690	735	795	874–50
У сільській місцевості	635	690	735	808–50
	У школах з числом учнів до 80 – 160 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	25 і більше років
Завідувачі початкових шкіл у містах та робочих селищах	710	765	820	902
У сільській місцевості	660	710	705	841–50
	У школах з числом учнів більше 160 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	25 і більше років
Завідувачі початкових шкіл у містах та робочих селищах	765	820	880	968
У сільській місцевості	710	765	820	902
	У школах з числом учнів більше 180 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	25 і більше років
Завідувачі навчальною частиною початкових шкіл у містах та робочих селищах	605	650	710	781
У сільській місцевості	545	600	645	709–50
	У школах з числом учнів до 280 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	–
Директори семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту	735	808–50	882	
у містах та робочих селищах	690	759	828	
сільській місцевості				
II розряду – не мали вищої закінченої освіти	690	759	828	
у містах та робочих селищах	635	698–50	762	
сільській місцевості				
Завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту	520	572	624	
у містах та робочих селищах	470	517	564	
сільській місцевості				
II розряду – не мали вищої закінченої освіти	470	517	564	
у містах та робочих селищах	415	456–50	498	
сільській місцевості				
	У школах з числом учнів 280 – 560 осіб (більше 7 класів)			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	–
Директори семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту	820	902	984	–
у містах та робочих селищах	765	841–50	918	–
сільській місцевості				
II розряду – не мали вищої закінченої освіти	765	841–50	918	–
у містах та робочих селищах	710	781	852	–
сільській місцевості				
Завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту	605	665–50	726	–
у містах та робочих селищах	545	599–50	654	–
сільській місцевості				
II розряду – не мали вищої закінченої освіти	545	599–50	654	–
у містах та робочих селищах	490	539	588	–
сільській місцевості				
	У школах з числом учнів більше 560 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	–
Директори семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту	910	1001	1092	–
у містах та робочих селищах	850	935	1020	–
сільській місцевості				
II розряду – не мали вищої закінченої освіти	850	935	1020	–
у містах та робочих селищах	795	874–50	954	–
сільській місцевості				
Завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту	690	759	828	–
у містах та робочих селищах	635	698–50	762	–
сільській місцевості				
II розряду – не мали вищої закінченої освіти	635	698–50	762	–
у містах та робочих селищах	575	632–50	690	–
сільській місцевості				

Продовження таблиці 2.

	У школах з числом учнів 400 – 880 осіб (більше 10 класів)			
	Зі стажем педагогічної роботи			
<i>Директори середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	–
у містах та робочих селищах	1010	1111	1212	–
сільській місцевості	910	1001	1092	–
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	910	1001	1092	–
сільській місцевості	850	935	1020	–
<i>Завідувачі навчальною частиною середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	795	874–50	954	–
сільській місцевості	735	808–50	882	–
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	735	808–50	882	–
сільській місцевості	690	759	828	–
	У школах з числом учнів більше 880 осіб (більше 22 класів)			
	Зі стажем педагогічної роботи			
<i>Директори середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	–
у містах та робочих селищах	1150	1265	1380	–
сільській місцевості	1070	1177	1284	–
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	1070	1177	1284	–
сільській місцевості	1010	1111	1212	–
<i>Завідувачі навчальною частиною середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	910	1001	1092	–
сільській місцевості	850	935	1020	–
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	850	935	1020	–
сільській місцевості	735	808–50	882	–

становила 60 та 72 крб. відповідно. А завідувачі навчальною частиною II розряду у міських та селищних школах отримували від 735 до 882 крб., у сільських – 690 – 8282 крб. відповідно. Різниця між першим і другим показником складала 45 – 56 крб. відповідно.

У середніх школах з числом учнів більше 880 осіб (які мали більше 22 класи) директори I розряду міських та селищних закладів зі стажем менше 5 років – більше 10 років отримували від 1150 до 1380 крб., у сільських – 1070 – 1284 крб. відповідно. Різниця перших та других показників складала від 80 до 96 крб. відповідно. Директори II розряду у міських та селищних школах отримували від 1070 до 1284 крб., у сільських – 1010 – 1212 крб. відповідно. Різниця за першим показником складала 60 крб., за другим – 72 крб. відповідно. Завідувачі навчальною частиною середніх шкіл I розряду у школах міст та селищ мали від 910 до 1092 крб., у сільських – від 85 до 1020 крб. відповідно. Тобто, завідувачі міських закладів отримували більше за сільських від 60 до 72 крб. Завідувачі II розряду у міських та селищних закладах отримували від 850 до 1020 крб., у сільських – 735 – 882 крб. відповідно. Різниця між першим і другим показником між міськими і сільськими школами складала 125–138 крб. відповідно.

Задля ідеологічної проробки учителів та моральної підтримки, візуального показу того, що держава про них турбується, галузеве Міністерство пропонувало організувати екскурсії для учителів, директорів та завідувачів шкіл по УРСР і СРСР, провести науково-практичні конференції, лекції,

різні культурно-масові та спортивно-оздоровчі заходи [2, с. 2–5].

Отже, повоєнні роки виявились нелегким випробуванням для українського учительства. Вони жили та співжили у специфічному повоєнному соціальному оточенні, яке фактично диктувало відповідну соціальну поведінку. У повоєнний період педагоги мали ще відбудовувати втрачений потенціал. Вони й самі страждали від суспільно-політичних та економічних негараздів Української РСР. Їм бракувало житла: вони жили у непристосованих приміщеннях, з невеликою площею. Одяг та харчі не були вибагливими. Їх забезпечення залежало від місця роботи, навантаження, стаду та освітньої підготовки. У грошовому еквіваленті педагоги міських та селищних шкіл були ліпше забезпечені за сільських колег. Перспективою нашого дослідження є розширення хронологічних меж зазначеного.

Список використаних джерел

1. Даниленко, ВМ., ред., 2015. 'Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська ера: колективна монографія', Київ: Інститут історії України НАН України.
2. 'Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти УРСР', 1950, Київ, 6, с.2–5.
3. 'Інтерв'ю з Герасименко Валерієм Васильовичем, 1959 р.н.' (м. Слов'янськ, 13 січня 2019 р. Транскрибований аудіозапис), *Особистий архів автора*.
4. 'Інтерв'ю з Герасименко Олександром Васильовичем, 1955 р.н.' (с. Костянтинівка, Мар'їнський район Донецької області, 23 грудня 2018 р. Транскрибований аудіозапис), *Особистий архів автора*.
5. Лаврут, ОО., 2015. 'Учительство УРСР першого післявоєнного десятиліття: деякі аспекти антропологічного вимірювання', *Гілея: науковий вісник*, 100, с.66–70.

6. Лаврут, ОО., 2016. 'Реалізація освітньої політики в УРСР у другій половині 1940-х – першій половині 1980-х років: історіографія проблеми', *Гілея: науковий вісник*, 106, с.79–86.

7. 'Центральний державний архів Вищих органів влади та управління України', Ф. Р.166, Оп.15, Спр.557.

8. Там само, Спр.558.

9. Якименко, ІА., 2018. 'Стан постачання вчителів сільської школи продовольчими та промисловими товарами в початковий період реконструкції народного господарства (1943–1945)'. [online]. Доступно: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=I=&S21STR=%D0%9674055%2F2012%2F5.

References

1. Danylenko, VM., red., 2015. 'Social'ni transformacii' v Ukraїni: piznij stalinizm i hrushhova era: kolektyvna monografija (Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era: Collective monograph)', Kyi'v: *Instytut istorii' Ukraїny NAN Ukraїny*.

2. 'Zbirnyk nakaziv i rozporjadzhen' Ministerstva osvity URSR (Collection of Orders and Orders of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR)', 1950, Kyi'v, 6, s.2–5.

3. 'Interv'ju z Gerasymenko Valerijem Vasyly'ovychem, 1959 r.n. (Interview with Gerasimenko Valeriy Vasilievich, 1959)' (m. Slov'jans'k, 13 sichnja 2019 r. Transkrybovanyj audiozapys), *Osobystyj arhiv avtora*.

4. 'Interv'ju z Gerasymenko Oleksandrom Vasyly'ovychem, 1955 r.n. (Interview with Gerasimenko Alexander Vasilievich, 1955)' (s. Kostjantynivka, Mar'i'ns'kyj rajon Donec'koi' oblasti, 23 grudnja 2018 r. Transkrybovanyj audiozapys), *Osobystyj arhiv avtora*.

5. Lavrut, ОО., 2015. 'Uchytel'stvo URSR pershogo pisljavojnogo desjatlittja: dejaki aspekty antropologichnogo vymirjuvannja (The teachers USSR of the First Post-War Decade: Some Aspects of Anthropological Measurement)', *Gileja: naukovyj visnyk*, 100, s.66–70.

6. Lavrut, ОО., 2016. 'Realizacija osvity'oi' polityky v URSR u drugij polovyni 1940-h – pershij polovyni 1980-h rokiv: istoriografija problemy (Implementation of educational policy in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – the first half of the 1980s: historiography of the issue)', *Gileja: naukovyj visnyk*, 106, s.79–86.

7. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv Vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraїny (Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine', F. R.166, Op.15, Spr.557.

8. Там само, Спр.558.

9. Jakymenko, ІА., 2018. 'Stan postachannja vchyteliv sil's'koi' shkoly prodovol'chymy ta promyslovymy tovaramy v pochatkovyj period rekonstrukcii' narodnogo gospodarstva (1943–1945) (The state of supply of teachers of the rural school with food and industrial goods in the initial period of the reconstruction of the national economy (1943–1945)'. [online]. Dostupno: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=I=&S21STR=%D0%9674055%2F2012%2F5.

* * *

УДК 94(73)

**САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ СІМЕЙСТВА
УОЛЛЕСІВ У АМЕРИКАНСЬКІЙ
ФЕРМЕРСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ**
**SELF-DETERMINATION OF THE WALLACES'
FAMILY IN AMERICAN FARMING TRADITION**

Лушчак В. В.,
аспірант, Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України» (Київ, Україна),
e-mail: v.v.lushchak@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1142-3271>

Lushchak V. V.,
postgraduate student, State Institution «Institute
of World History of the National Academy
of Sciences of Ukraine» (Kyiv, Ukraine),
e-mail: v.v.lushchak@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1142-3271>

Проаналізовано значення та внесок чотирьох поколінь Генрі Уоллесів у процес збереження традицій американського фермерства та його осучаснення. Кожен із Уоллесів, виходячи з розуміння ролі та місця фермерства в економіці та культурі США, лобював інтереси аграрної Америки у свій спосіб: через релігійно-філософські проповіді, наукові відкриття, популяризацію та інформування агродосліджень, висвітлення проблем і вимог аграріїв на сторінках газети та безпосередньо через політичну діяльність. Автором було встановлено, що сімейство Уоллесів стало невід'ємною складовою аграрної історії Сполучених Штатів в XX столітті.

Ключові слова: сільське господарство, кукурудзяний пояс США, американський фермер, Генрі Уоллес, аграрна політика.

The article deals with America's first family of agriculture. Four generations of Henry Wallaces have profoundly influenced the development of American agriculture and agricultural policy. The impact of their activities has reached every corner of the world. An author proved that the Wallaces' family became an important part of the agrarian history of the United States in the XX century.

Keywords: agriculture, the USA Corn Belt, American farmer, Henry Wallace, agrarian policy.

Починаючи з кінця XIX ст. в США форсованими темпами відбувалась індустріалізація та урбанізація, які знаменували собою народження, на місці старої аграрної, нової Америки зі сталі та бетону [4, с. 47]. Під час цих трансформацій суспільно-економічного життя відбулось зіткнення двох систем цінностей – патріархальної сільської Америки, яка трималась на консерватизмі та капіталістичного міста, яке було наслідком модернізації. Перед фермерством США стояла проблема адаптації до нових умов та підтримання свого престижу та значення в господарському комплексі країни. У збереженні традицій американського фермерства та його осучасненні вагоме місце належить сім'ї Уоллесів. Відсутність комплексного дослідження Уоллесів як американської фермерської сім'ї стало головним мотивом і водночас метою даної розвідки.

Перший Генрі Уоллес патріарх сім'ї народився 19 березня 1836 р. Він виріс на фермі у Пенсильванії. Його батько Джон Уоллес перевіз сім'ю в США з Ірландії в 1823 р. Уоллеси були набожними людьми, сповідували пресвітеріанство, жили та працювали на фермі, яка давала їм засоби для існування [3].

Значну частину свого життя Генрі присвятив служінню Богу. Під час навчання в духовній

семінарії та в подальшій службі в різних паствах, він зіштовхнувся з релігійним фундаменталізмом, який глибоко укорінився в свідомості мирян та церковнослужителів. Преподобний Генрі закликав до церковних реформ, щоб привести церкву у відповідність з часом, але консервативні приходи опирались будь-яким змінам. У роки Громадянської війни в США Генрі забезпечував духовні потреби солдат. Жахливі сцени кровавих битв залишили незгладимий слід в його пам'яті та викликали ненависть до війни. Через погіршення здоров'я (у нього був виявлений туберкульоз від якого до 30 років померли усі його брати та сестри, та в більш пізньому віці батьки), за рекомендацією лікаря, Уоллес вирішив полишити пасторство та присвятив решту свого життя сільському господарству [1, с. 5].

У 1877 р. він із сім'єю переїздить до Вінтерсета, штат Айова, де Генрі придбав ділянку землі під ферму. Як фермер-початківець, у віці 40 років, Генрі відзначався прогресивними поглядами, він швидко усвідомив, що фермерам бракує економічної грамотності та знання наукових і технічних новинок в аграрній сфері. Щоб підняти престиж фермерства в США Уоллес, виходячи із свого практичного досвіду та посилаючись на передові агродослідження¹, почав популяризувати наукове землеробство, новітні техніки та прийоми ведення тваринництва. Головним полем діяльності для аполітичного Уоллеса (називав себе незалежним республіканцем) стала журналістика, де він вмів використовувати, як і на попередній службі, силу слова. Генрі Уоллес змінив кілька місцевих айовських газет, де він успішно виступав голосом сільського населення, зміцнюючи в такий спосіб свій імідж та репутацію як захисника інтересів фермерів та сільської громади [1, с. 7]. Проте найбільшу популярність Генрі Уоллесу принесла власна газета Wallaces' Farmer, яка стала рупором вимог фермерів та платформою, яка пропагувала інтелектуальне сільське господарство. Саме в якості редактора видання (1895–1916 рр.) перший Генрі Уоллес став відомий як «Дядько Генрі». Простий та доступний стиль в якому він писав свої публікації та почуття спорідненості з фермерами, які складали основну читачську аудиторію, зробили «Дядька Генрі» аграрним лідером Айови.

Цікавим видається той факт, що в своїх статтях екз-свещеник комбінував практичні поради з моральними настановами, продовжуючи у такий своєрідний спосіб служіння Богу. Статті Уоллеса про релігію та сільське господарство, його мемуари (опубліковані в 1917 році) і книга «Листи Дядька Генрі до фермерського парубка» свідчили про його віру в те, що набожність та сільське життя йшли рука об руку. Великі індустріальні міста, як він їх бачив, мали схильність до розбещення людей. Він був упевнений, що люди відійшли від релігії, так

¹ Для прикладу, після прочитання про експеримент з використанням конюшини для збагачення ґрунту, він вирішив перевірити результати досліджень на власній фермі. Успішне підтвердження результатів спонукало його написати в 1892 р. книгу, яка стала піонером у пропаганді використання окремих культур для підвищення родючості землі.

як в економічному житті великих міст домінувала комерційна етика. Натомість, як стверджував Дядько Генрі, сільські райони виховують благородні чесноти серед людей і «забезпечують моральну закваску для нації». Обробляючи землю та пожинаючи багатства природи, «фермер є свідком щорічного дива врожаю і знає звідки прийшов його хліб насущний». Сільське господарство для Генрі Уоллеса було ціннішим, ніж бізнес – це був спосіб життя, який приносив для людини більше як матеріального, так і духовного задоволення, ніж будь-який інший спосіб життя. Сама доля Сполучених Штатів, з його точки зору, залежала від виживання аграрної цивілізації [1, с. 10–11].

Після виборів 1896 року обраний президент Вільям Мак-Кінлі запропонував Генрі Уоллесу посаду міністра сільського господарства. Дядько Генрі відмовився від призначення і замість себе рекомендував свого давнього друга Джеймса Уілсона. Останній прийняв пропозицію і залишався міністром сільського господарства США протягом наступних шістнадцяти років (1897–1913 рр.). Хоча Уоллес відмовився від державної служби, він продовжував займатися захистом та лобюванням інтересів фермерства.

У 1908 р. Генрі стає членом Комісії з питань сільського життя. Його призначення президентом Т. Рузвельтом (1901–1909 рр.) прийшло з визнанням Генрі Уоллеса як одного з головних фермерських лідерів свого часу в США. Зазначимо, що Т. Рузвельт, як і Дядько Уоллес, вважав, що сільська Америка була основою національної ефективності США, що сільське життя мало ризик залишитись позаду сучасної Америки, яка з'явилась в першому десятилітті ХХ ст. [3]. Комісією була висунута ідея використання Федеральним урядом своїх повноважень для усунення економічного дисбалансу. Рекомендації Комісії репрезентували собою появу нової прогресивної концепції використання державного регулювання для стабілізації соціально-економічного життя, і яку в підсумку будуть підтримувати та розвивати наступні покоління Уоллесів.

Генрі Уоллес помер від крововилив у мозок 22 лютого 1916 р. перед вступом США у Першу світову війну, яку він засуджував та закликав проти участі американських солдатів у ній. Його погляди та діяльність створили репутацію сім'ї Уоллесів як своєрідних промоутерів фермерського способу життя. Нащадки продовжили його справу, використовуючи для цього, окрім сімейної газети, політичне та наукове поле діяльності.

Генрі Кентвелл Уоллес, старший син Генрі Уоллеса, народився в 1866 році в Рок-Айленді, штат Іллінойс, де на той час проповідував його батько. Коли він виріс, сім'я переїхала у Вінтерсет, штат Айова. У 1885 році Генрі К. вступив до сільськогосподарського коледжу Айови в Еймсі, (нині Університет штату Айова) [3]. З юних років він зацікавився політикою та став проявляти свою активність в рядах Республіканської партії, чому очевидно посприяла популярність прізвища Уоллес. Але не дивлячись на це, він зробив

свій особливий внесок в розвиток сільського господарства США.

Варто почати з того, що Генрі К. Уоллес знав про фермерство з особистого досвіду. У 1887 році він перервав своє навчання в коледжі Айови, щоб попрацювати на одній з батькових ферм. Це тривало 5 років, і якраз в цей період в Генрі К. народився старший син Генрі Агард (7 жовтня 1888 р.), який стане найвидатнішим із Уоллесів.

Генрі К. Уоллес закінчив навчання в коледжі у 1893 р. і зайняв посаду доцента аграрного факультету своєї альма-матер. Одним із студентів Генрі К. Уоллеса був перший афро-американець коледжу Джордж Карвер, з яким сім'я Уоллесів, а особливо старший син Генрі Агард, сильно подружились. Карвер був студентом-ботаніком, захоплювався генетикою та часто брав малого Генрі А. в експедиції та на ботанічні виставки, що привило останньому цікавість до рослин на все життя.

Крім того, Генрі К. зіграв центральну роль у відкритті сімейної газети *Wallaces' Farmer*. Коли він працював у коледжі, то отримав у часткове володіння (разом із професором коледжу Кертісом) газету «Ферма та молочні продукти». Невдовзі Генрі К. викупив у професора Кертіса його частину прав на журнал та зробив батька головним редактором. Газета стала щотижневою та змінила назву на *Wallaces' Farmer*. На 1929 р. після того як Уоллеси придбали та злились з Айова Хомстед (авторитетне видання в межах ш. Айова, в якому у свій час працював Уоллес-старший) тираж становив 274,394 тис., але це було за тиждень до краху фондового ринку [1, с. 16].

Коли «Дядько Генрі» помер у 1916 році, Генрі К. взяв на себе обов'язки головного редактора (1916–1921 рр.) родинної газети. Проте, він не обмежував свою діяльність видавничою справою: активно займався громадською роботою та був провідною фігурою в організації Американського фермерського бюро штату Айова [3].

Тривалий час Генрі К. займав високі посади в Асоціації виробників м'яса кукурудзяного поясу. Цей досвід сприяв тому, що під час Першої світової війни він приєднався до роботи Федерального відомства з контролю за продуктами харчування, головою якого президент В. Вільсон призначив Г. Гувера. У ході роботи відомства виникла проблема навколо постачання свинини на потреби фронту¹, у вирішенні якої вагому роль зіграв Генрі К. Уоллес. Гувер намагався максимально обмежити втручання держави в економіку, ігноруючи потребу в гарантуванні фермерам мінімальної ціни на свинину та встановлення економічно рентабельного (для виробників) співвідношення цін на свинину та кукурудзу. Натомість Генрі К. наполягав на тому, щоб федеральний уряд використав свої повноваження та встановив вигідне для фермерів

¹ Суть проблеми була у тому, що ціна на свинину була низькою по відношенню до кукурудзи, тому основна маса фермерів віддавали перевагу продавати кукурудзу, замість того, щоб використовувати її як корм для вирощування свиней, що було причиною того, що тривалий час США не вдавалось задовольнити потреби фронту свининою.

співвідношення, яке складало приблизно 13:1 (ця цифра була результатом статистичної роботи його старшого сина Генрі А. Уоллеса.). Цей конфлікт проілюстрував два абсолютно полярних підходи на вирішення проблем сільського господарства США в критичний період.

Не дивлячись на радикальні для республіканців погляди Генрі К. Уоллеса про державну допомогу фермерству, його було призначено міністром сільського господарства США в адміністраціях В. Гардінга та К. Куліджа (1921–1924 рр.). Такий політичний дисонанс республіканців можна пояснити з однієї сторони – Генрі К. Уоллес мав репутацією фермерського лідера Середнього Заходу та редактора популярної серед фермерів газети, а з іншої – своєрідне компромісне рішення під час економічної кризи 1920–1921 рр., яка особливо негативно позначилась на становищі фермерів.

Шляхи Генрі К. Уоллеса та Г. Гувера (на той час міністра торгівлі) знову перетнулися в 1921 р. Цього разу конфлікт виник навколо питання про функції департаментів сільського господарства та торгівлі, зокрема – хто має займатись інформуванням фермерів про наявну ринкову кон'юнктуру в середині країни та за її межами. Міністр Уоллес підтримував так званий Фермерський блок в Конгресі США, який лобював аграрне законодавство та був єдиним членом кабінету, який підтримував «програму рівноправ'я сільського господарства»¹ [5, с. 291].

Генрі К. Уоллес несподівано помер після операції на жовчному міхурі в 1924 році. Другий Генрі Уоллес не був копією свого знаменитого батька, в нього було менше філософії та більше практичного мислення та політичної активності.

Третій Генрі Уоллес, Генрі Агард, народився в 1888 році в окрузі Адер, штат Айова. З дитинства Генрі А. проявляв інтерес до рослин, в чому йому допомагали мати та вже згаданий Джордж Карвер. Важливим для майбутнього світогляду Генрі А. було те, що він багато часу проводив із своїм дідом «Дядьком Генрі», від якого перейняв християнський ідеалізм.

У віці 16 років Генрі А. провів власний повноцінний експеримент з різних насінням кукурудзи та визначив їх продуктивні можливості. Генрі А. довів, що зовнішній вигляд качана кукурудзи не має прямого відношення до його врожайності, як це було прийнято думати. Це відкриття мало важливе значення для кукурудзяного поясу США. До цього вважалося, що правильні пропорції качана кукурудзи – це показник високої якості урожаю. Результати його дослідження, як і більшість досягнень науки, важко інтегрувались у фермерське господарство США того часу, але це було важливе відкриття для вченого початківця. Це був перший крок з цілого ряду подій, які зроблять Генрі А. Уоллеса одним із піонерів у розробці гібридної кукурудзи [1, с. 20].

¹ Економічною основою програми було вимога, щоб капітал, який фермери вкладали в своє господарство приносив достатній прибуток на рівні з іншими секторами економіки.

У 1906 р. Генрі А. як і його батько став студентом сільськогосподарського коледжу Айови. Паралельно з навчанням він працював у сімейній газеті та продовжував свої експерименти над кукурудзою. Коли його батько в 1921 році поїхав до Вашингтона, округ Колумбія, в якості міністра сільського господарства, Генрі А. став редактором сімейної газети (1921–1933 рр.) [3].

Генрі А. Уоллес проявляв інтелектуальну цікавість до широкого кола питань, включаючи статистику та економіку, досліджував різні релігійні та духовні рухи, у тому числі теософію. У своїх ранніх публікаціях та в подальших політичній кар'єрі він часто за прикладом «Дядька Генрі» переплітав науку, релігією та практику. Наприклад, у книзі «Кукурудза та її ранні батьки», яку Генрі А. написав у співавторстві з Вільямом Брауном є такі рядки: «Ми можемо сміливо сказати, що якщо селекціонер має справжню любов до своїх рослин і залишається близьким до них на полі, то його чистий результат, у довгостроковій перспективі, може бути науковим тріумфом, джерело якого, ніколи не буде виявлено в жодному статистичному масиві таблиць і холодних цифр» [1, с. 19].

З того часу, як Генрі А. Уоллес провів свій перший експеримент у 1904 р., можливість поліпшення кукурудзи стала його ідеєю-фікс. У 1923 році він здійснив суттєвий прорив – вивів гібрид з одним схрещуванням, який перевершував стандартні штати з відкритим запиленням. Маючи віру в успіх свого продукту Генрі А. в 1926 р. заснує the Hi-Bred Corn Company та стає її першим президентом. Це комерційне підприємство – перше у своєму роді – було створено з чіткою триєдиною метою розробки, переробки та продажу гібридного насіння кукурудзи. Через 9 років, в 1935 р., ім'я компанії було змінено на Pioneer Hi-Bred Corn Company. У 1936 р. компанія почала експериментувати з селекцією курчат, старший син Генрі А. Уоллеса Генрі Браун став експертом у цьому напрямку. Генрі А. продовжував працювати в якості редактора сімейної газети до 1933 року, коли президент Франклін Рузвельт обрав його міністром сільського господарства в свій кабінет. Згодом, у тому ж році, під час Великої депресії газета Wallaces' Farmer збанкрутувала та була викуплена іншими власниками [3]. Важливо підкреслити, що на 1933 рік у Генрі А. Уоллеса був відсутній політичний бекграунд, він не займав жодної державної посади ні на федеральному, ні на місцевих рівнях, і у цьому сенсі стрімкий початок його політичної кар'єри був унікальним.

У найважчі роки депресії міністерство сільського господарства США на чолі з Уоллесом домоглося суттєвих результатів, втілюючи ідею державного регулювання, яку відстоювали дід та батько та яка була в перші десятиліття XX ст. вкрай непопулярною. Серед заходів, які були здійснені для стабілізації ситуації в сільському господарстві варто зазначити: підтримка цін і регулювання виробництва, страхування врожаю, ліквідацію наслідків стихійних лих, впровадження системи постійно діючих зернохосовищ, електрифікацію сільських районів, кредитування фермерських господарств

та ін. Робота міністра Уоллеса була позитивно оцінена Ф. Рузвельтом, який після переобрання на другий термін в 1936 році, залишив його керівником департаменту. На думку авторитетного американського історика Артура Шлесінджера – молодшого Генрі А. Уоллес був «найвизначнішим міністром сільського господарства США з числа тих, хто колись займав цю посаду» [2]. Міністр Уоллес був одним з ключових адміністраторів програм Нового курсу та всесторонньо підтримував діяльність президента. Франклін Рузвельт, високо оцінюючи відданість та прихильність Генрі А., особисто вибрав його в якості віце-президента, коли балотувався на безпрецедентний третій президентський термін в 1940 році.

За період свого віце-президентства Уоллес (1941–1944 рр.) представляв США в міжнародних справах, подорожуючи до Мексики, Центральної та Південної Америки, Китаю і Радянському Союзу; був прихильником системи міжнародних відносин і гуманітарної допомоги, яка мала здійснюватися через інституції Організації Об'єднаних Націй, особливо для поліпшення виробництва продуктів харчування. У 1944 році на праймеріз, за сприяння верхівки Демократичної партії (яка негативно ставилась до ультраліберальних поглядів Уоллеса), новим віце-президентом Ф. Рузвельта на четверту президентську каденцію було обрано Гаррі Трумена, а Генрі А. Уоллес став міністром торгівлі (1945–1946 рр.).

У період розгортання «холодної війни» міністр Уоллес завдав своїй політичній репутації непоправної шкоди, публічно висловлюючись за співпрацю з Радянським Союзом та критикуючи підтримуваний кабінетом Трумена (який на той час, після смерті Ф. Рузвельта, вже був президентом) військово-промислового комплекс США. Як наслідок, конфлікти з адміністрацією призвели до відставки Уоллеса в 1946 р. [2].

Генрі А. Уоллесмав непохитну віру у важливість миру та співпраці у всьому світі та в необхідність боротись за ці ідеали. З цією метою Генрі А. з лозунгом «Боротьба за мир» балотувався в президенти США від Прогресивістської партії на виборах 1948 року. Після очікуваної поразки Генрі А. залишив суспільно-політичну діяльність та провів решту життя на фермі, продовжуючи займатися генетикою, вирощенням курчат, кукурудзи, полуниці та гладіолусів, а також працювати над покращенням виробництва продуктів харчування в країнах, що розвиваються. Генрі А. Уоллес помер у віці 77 років в лікарні Данбері, штат Коннектикут, 18 листопада 1965 року.

Останній з Генрі Уоллесів народився в 1915 р. в Де-Мойні, штат Айова. Він був хрещений як Генрі Браун Уоллес зберігаючи, таким чином, практику найменування старшого сина іменем патріарха сім'ї. Сім'я жила в столиці Айови до 1933 р. Генрі Б. вивчав генетику в сільськогосподарському коледжі штату Айова (як батько та дід), який закінчив у 1938 році. У наступному році він взяв під свій контроль новий відділ птахівництва компанії свого батька. Генрі Б. удосконалив використання генетичної селекції для розведення

курчат яєчного напрямку. Через кілька років його відділення від'єдналось від Pioneer Hi-Bred, а нова компанія стала називатись Hy-Line International. З тих пір Hy-Line курчата стали передовим у світі за якістю яєць та несучістю. Генрі Б. був в США одним із головних лідерів у галузі птахівництва, співзасновник таких організацій як Круглий стіл для птахівників та Птахівники Америки [3].

Після виходу з Hy-Line в 1985 році Генрі Б. переїхав до Арізони, де став докладаати великих зусиль для збереження пустельної екосистеми. Він створив Wallace Desert Gardens унікальний ботанічний центр, в якому розміщена одна з найбільших у світі некомерційних колекцій кактусів і сукулентів. Wallace Desert Gardens слугують безкоштовним дослідницьким центром для вчених, екологів, педагогів та студентів з університетів, некомерційних організацій. До самої смерті в 2005 р. Генрі Браун Уоллес проявляв інтерес до науки та збереження природи. Його вклад в розвиток тваринництва має важливе значення для міжнародних зусиль, пов'язаних із проблемою харчування для постійно зростаючого населення Землі.

Підсумовуючи вищезазначене ми приходимо до висновку, що консерватизм фермерів до осучаснення та оновлення свого господарства, на рівні з ортодоксальним ставленням до релігії, становили ознаки старої сільської Америки та були перепорою до ефективної інтеграції американської фермерської традиції до викликів часу. Сім'я Уоллесів стояла біля витоків сучасного американського фермерства, заснованого на науково орієнтованих та технологічних принципах ведення господарства. Їхня діяльність була спрямована на повернення престижу та значення сільського господарства в економіці США. Справедливим буде твердження, що чотири покоління Генрі Уоллесів стали невід'ємною складовою аграрної історії Сполучених Штатів в XX столітті та потребують більш детального вивчення кожного з них окремо.

Список використаних джерел

1. Schapsmeier E., Schapsmeier F., 1968. 'Henry A. Wallace of Iowa: the Agrarian Years, 1910–1940', Ames: Iowa State University Press, 327 p.
2. Schlesinger-jr., 2000. 'Who Was Henry A. Wallace?', *Los Angeles Times*, 20 March. Available at: <http://articles.latimes.com/2000/mar/12/books/bk-7842>. [Accessed 13 April 2019].
3. 'Who are the Wallaces?' [online] Available at: <https://wallace.org/who-are-the-wallaces/>. [Accessed 13 April 2019].
4. Севостьянов, ГН., 1983. 'История США', Том 3, М.: Наука, 336 с.
5. Языков, ЕФ., 1974. 'Фермерское движение в США (1918–1929 гг.)', М: Московский университет, 340 с.

References

1. Schapsmeier E., Schapsmeier F., 1968. 'Henry A. Wallace of Iowa: the Agrarian Years, 1910–1940', Ames: Iowa State University Press, 327 p.
2. Schlesinger-jr., 2000. 'Who Was Henry A. Wallace?', *Los Angeles Times*, 20 March. Available at: <http://articles.latimes.com/2000/mar/12/books/bk-7842>. [Accessed 13 April 2019].
3. 'Who are the Wallaces?' [online] Available at: <https://wallace.org/who-are-the-wallaces/>. [Accessed 13 April 2019].
4. Sevostianov, GN., 1983. 'Istoriya SSHA (History of the USA)', Tom 3, M.: Nauka, 336 s.
5. Iazykov, EF., 1974. 'Fermerskoe dvizhenie v SSHA (1918–1929 gg.)' (Farmers Movement in the USA (1918–1929)), M: Moskovskij universitet, 340 s.

УДК 355.513:355. 311.1 (477.41)«1918/1919»

**ВІЙСЬКОВІ МОБІЛІЗАЦІЇ
ДО ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР НА КИЇВЩИНІ
(ЛИСТОПАД 1918 – ЛЮТИЙ 1919 РР.)****MILITARY MOBILIZATION TO
THE ACTING ARMY OF UPR IN KYIV PROVINCE
(NOVEMBER 1918 – FEBRUARY 1919)****Ляшкович Р. С.,**

аспірант кафедри історії України, Кам'янець-
Подільський національний університет ім. Івана
Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна),
e-mail: liaskovich@ukr.net, ORCID:
org/0000-0002-9786-8142

Liaskovych R. S.,

postgraduate student of History of Ukraine
Chair, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko
University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine),
e-mail: liaskovich@ukr.net, ORCID:
org/0000-0002-9786-8142

Стаття присвячена проблемі, пов'язаній з формуванням регулярного війська УНР на Київщині у ході антигетьманського повстання і перші місяці владарювання Директорії. Визначено головні складові реорганізації армії успадкованої від попереднього режиму і формування законодавства з метою проведення мобілізаційних кампаній, простежено збільшення чисельності Збройних Сил країни у листопаді 1918 – лютому 1919 рр. Метою нашої роботи є висвітлення на основі архівних документів, опублікованих матеріалів та праць вітчизняних істориків перших українських мобілізацій на Київщині, зокрема рівня організованості процесу створення боєздатної армії, вироблення відповідної нормативно-правової бази та застосування її під час проведення мобілізаційних кампаній, встановлення факторів результативності цих заходів. Для досягнення мети використано різні методи дослідження: загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, діалектичний) і спеціально-історичні (ретроспективний, хронологічний, статистичний). На основі добротного історичного матеріалу зроблено висновки про те, що на території Київської губернії від початку антигетьманського повстання до лютого 1919 р., коли ця територія захопило більшовицьке військо, було проведено низку успішних широких мобілізаційних заходів. Завдяки вдало проведеним кампаніям вдалося забезпечити збройні сили значним особовим складом, хоча не у всіх повітах вони були достатньо організовані. Новоутворена українська адміністративна влада у перші місяці функціонування не мала досвіду раціональної організації людського матеріалу в момент його найбільшого напливу, тому змушена була розпустити частину вояків по домівках. Лише на початку 1919 р. було вироблено чітку політику, завдяки якій попередні завдання стали виконуватися на більш-менш задовільному рівні, але, на жаль, охочих поповнювати ряди захисників УНР при наступі сильнішого ворога у січні-лютому 1919 р. було обмаль.

Ключові слова: антигетьманське повстання, Директорія, Київщина, мобілізаційна кампанія, новобранці, Дієва армія УНР.

The article is devoted to the problem of forming regular troops of the UPR in the Kyiv province during anti-hetman uprising and in the first months of Directory dominion. The main reorganization components of the army inherited from the former regime have been determined. The formation of legislation aimed at conducting the mobilization campaigns has been looked at. The increase in the number of the country's Military Forces in November 1918 – February 1919 has been traced. The goal of our paper is to shed light on the first Ukrainian mobilizations in the Kyiv province using archive documents, published materials and works of the native historians. In particular the level of organizing the process of formation of the combat ready army, developing of the appropriate legal framework and its application to mobilization campaigns and specifying the factors of their outcomes have been revealed. To reach the goal different research methods have been used: general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction, dialectical) and specially-historical (retrospective, chronological, statistical). Based on the well-chosen historical material we have come to the conclusion that on the territory of the Kyiv province from the beginning of the anti-hetman uprising to February 1919, when this territory was occupied by the Bolshevik Army, a number of successful extensive mobilization events had been conducted. Due to the successful campaigns the Armed Forces were provided with the significant personnel, though they were not well-organized in all districts. The newly-formed Ukrainian administrative power in the first months of

its functioning had no experience of the rational organization of the human material in the moment of its massive influx that is why it was made to send a part of warriors away. Only in early 1919 the clear policy was developed due to which the former tasks were resolved at the more or less satisfactory level. But unfortunately when the enemy started the strong assault in January–February of 1919, those willing to join the lines of the UPR protectors were scarce.

Keywords: anti-hetman uprising, Directory, Kyiv province, mobilization campaign, recruit, acting army of UPR.

Військові історики, досліджуючи різні аспекти українських визвольних змагань, переважно зосереджують увагу на воєнних діях. Проблеми, пов'язані з формуванням Дієвої армії, висвітлюються частково. Безперечно, не можна заперечувати роль національного відродження українського народу 1917–1921 рр., які ще не одне десятиліття будуть предметом підвищеної уваги з боку науковців. Але при цьому варто врахувати те, що саме військо було тим рушійним чинником, від якого залежав результат боротьби за власну державність. Тому всі кроки із розбудови української військової організації мали особливе значення.

Початок творення збройних структур за Директорії частково відобразили у працях дослідники-емігранти М. Стахів [30] і В. Верига [6], сучасні науковці М. Яцюк [47], В. Довбня [13], О. Левченко [20], О. Чіхразде [46], О. Заремба [15], Ж. Мина [21], О. Демчучен [15], О. Бойко [1] та ін. Утім, у контексті своїх наукових розвідок ці автори лише торкнулися процесу наповнення армії новобранцями, точніше, згадали перші розпорядження і закони нової української влади, спрямовані на військове будівництво. Окремі з них [30; 46; 1] містять факти, почерпнуті із мемуарних видань.

Військові мобілізації на Київщині у зазначений період підпорядковувалися двоякій меті: спочатку для формування збройних сил повстанців проти гетьманського режиму, а після повалення влади Павла Скоропадського – на творення боєздатної регулярної військової організації, фронтові частини якої дістали назву Дієвої армії.

Сприятлива нагода для початку повстання наступила на початку листопада 1918 р. Гетьманський режим досяг апогею загального невдоволення, було чимало противників, які при найкращій нагоді могли відкрито виступити проти діючої влади. Кульмінаційним моментом стало 15 листопада, коли на вулицях Києва з'явилася відозва представників Директорії УНР, що закликали простий народ до збройного повстання проти антинародної держави.

Правовою підставою для початку формування збройних структур для ведення бойових дій проти гетьманського режиму став виданий 15 листопада наказ начальника повстанського Оперативного штабу О. Осецького (у грудні 1918 – лютому 1919 рр. виконував обов'язки військового міністра УНР). Згідно цього документа, одній сотні зі складу Окремого загону січових стрільців наказувалось о 22 годині 16 листопада заволодіти станцією Фастів, а іншим – обеззброїти військовий гарнізон у Білій Церкві й провести загальну

мобілізацію чоловіків у Васильківському і Київському повітах, з подальшим формуванням з новобранців полків [36, арк. 53в; 13, с. 65]. Того ж 16 листопада з'явилося «Звернення Головної Команди Українських Республіканських військ», яким закликали українців «стати в ряди Народної Республіканської Армії». Перед мобілізованими поставили такі завдання: 1) роззброїти каральні загони і частини гетьманського війська, 2) у всіх населених пунктах взяти владу у свої руки, 3) встановити контроль над телеграфними, телефонними, поштовими і залізничними станціями та пристанями 4) встановити збройну охорону над водопроводами і енергогенеруючими підприємствами та на перехрестях значних шосейних і ґрунтових доріг, 5) запобігти єврейським погромам, 6) припинити діяльність неукраїнських добровольчих військових загонів, 6) утримувати під арештом до суду тих поміщиків, які організовували проти селян екзекуції, а їхнім родинам не давати змоги покидати насиджені місця, 7) усіх, причетних раніше до насилля над людьми і порушення теперішнього громадського спокою негайно арештувати і віддати під військовий суд, 8) припинити вихід чорносотенних російських газет та журналів [27, док., с. 265–269].

Щоб тримати ситуацію під постійним контролем, керівництво вирішило реорганізувати військові частини. У зв'язку з цим усю територію держави умовно поділили на 4 бойові ділянки, у кожній з яких мали формуватися підрозділи республіканської армії. Київщина входила до правобережної ділянки [36, арк. 63в]. В разі успіху цей захід забезпечив би перехід під контроль повстанців усіх регіонів.

За три дні мобілізації у районі Білої Церкви Директорія мала у своєму розпорядженні вже кілька новоутворених полків, з якими могла виступити проти гетьманського війська, що прямувало з-під Києва до Мотовилівки [45, с. 231]. Очевидець тих подій А. Крезуб зазначав, що полки формувалися похапцем, і не було важливо «що являє собою один чи другий доброволець, головна річ, щоб був заповнений штат...» [19, с. 57]. Звісно, про боездатність таких частин тоді не йшлося.

18 листопада війська УНР зайняли Бердичів, Козятин, Білу Церкву і Фастів та просувалися на Київ. В той час у кожному повіті, органи адміністративної влади визнавали владу Директорії і одразу, за сприятливих умов, проводили мобілізацію. Українське селянство з ентузіазмом приєднувалося до повстанських військ. Не поодинокими були випадки, коли волості відправляли чималу кількість людей, забезпечивши їх харчами [14, с. 80], з яких можна було сформувати цілий курінь. Добровольці були озброєні переважно гвинтівками і кулеметами російського виробництва, котрі залишилися у них з часів Першої світової війни [8, с. 21]. За декілька днів полки у окремих місцевостях збільшилися до 1500 осіб кожний [46, с. 35; 21, с. 46].

Перемога під Мотовилівкою стимулювала чоловіче населення краю ставати на захист

демократичного ладу, тому влада Директорії одразу оголосила мобілізаційний наказ, що стосувався лише Білоцерківщини. Після цього, як вказує В. Верига, добровольці прибували до війська «сотнями і тисячами» [6, с. 384].

Представники військових структур не були готовими до такого напливу патріотично налаштованих чоловіків. Активний учасник листопадових дій О. Назарук писав: «Маси українських повстанців напливали з усіх боків так скоро, що Штаб Директорії утратив евіденцію [не мав відомостей. Р. Л.] їх числа» [22, с. 25].

20 листопада була оголошена мобілізація чоловіків 20–35 років [1, с. 198; 20, с. 35], старших від них приймали лише як добровольців. Щоб забезпечити більшу результативність кампанії, намагалися інформувати кожне село – розміщували листівки з відповідним наказом військових начальників, який поширювався на Бердичівський, Васильківський, Сквирський, Таращанський, Радомисльський, Київський повіти Київської губернії та Вінницький – Подільської. За 48 годин з дня оголошення цього призову, до кожного повітового пункту збору мало з'явитися не менше 8 тис. юнаків [42, арк. 690]. Щоб досягти цієї цифри, волосні старшини мали організувати мобілізаційний контингент із розрахунку «два чоловіки від кожних 100 чоловіків» [33, арк. 2]. Достатньо чіткої схеми призову розроблено не було – харчами, одягом та зброєю республіканська влада не забезпечувала (це завдання покладалось на новобранців). В разі відсутності достатнього харчового запасу, влада дозволяла вчиняти реквізиції продовольства у населення, але лише на час перебування новобранців у казармах [42, арк. 690]. Траплялося, що якась частина чоловіків намагалася уникнути виконання військового обов'язку. За повідомленням ще діючого на той час Київського губерніального старости Г. Федоренка директору департаменту Державної варти від 22 листопада, чоловіків, які ухилялись від мобілізації, розстрілювали [42, арк. 614]. Утім перевірити об'єктивність цієї інформації немає змоги.

З початком мобілізації, полковник Є. Коновалець розіслав по навколишніх селах кінний загін Ф. Бориса для поширення звістки про успіхи антигетьманського повстання. Тисячі селян почали з'їжджатися до Білої Церкви та її околиць. З них старшини А. Домарадський і С. Бісик разом із кількома помічниками набирали поповнення для Окремого загону січових стрільців. Запаси військового майна, що зберігалися на складах у Білій Церкві, дозволяли швидко обмундирувати новобранців. Складніше було сформувати штат старшин і забезпечити бойовий вишкіл тих, хто ще раніше не тримав у руках зброї. Поповнення з Білої Церкви відправляли у Фастів, де їх брали на облік, а потім – у Боярку, де розміщувався їхній штаб. Таким чином окремий загін січовиків поступово почав розгортатися у дивізію [20, с. 37], доріс до відомого у боях за Київ Осадного корпусу.

Активно працювали мобілізаційні команди. На пункти збору станом на 23 листопада

прибуло у повітах: Васильківському – 3726, Канівському (частково) – 1226 і Сквирському повіті (частково) – 1105. Разом 6157 осіб [38, арк. 6]. Майже подібні показники мали й інші повіти. Чисельність новобранців збільшувався на очах. Лише у 6 із 12 повітів Київщини кількість мобілізованих упродовж 24–27 листопада досягла: у Бердичівському – 3453 осіб, Васильківському – 4670, Канівському – 3197, Сквирському – 1840, Таращанському – 834, Черкаському – 1394. Разом вони поповнили військо 15338 особами, що було менше запланованого. (Щодо інших повітів, то підсумкових мобілізаційних даних не виявлено) [38, арк. 7–9, 22]. Попри це, бойовий склад армії УНР до 27 листопада 1918 року виріс до 21 545 осіб, що було загалом досить непоганим результатом.

Головний отаман республіканських військ УНР С. Петлюра добре розумів, що отримана під Мотовилівкою тріумфальна перемога повстанців ще не гарантує успіху у наступних боях з розпорошеною по країні 65-тисячною гетьманською армією, яка мала 40 тис. бойового складу. Для цього потрібно було створити надійну регулярну армію, якій би було під силу перемагати сильного ворога. Тому вже 24 листопада С. Петлюра видав наказ, яким започаткував складний процес військового будівництва, який передбачав вирішення низки завдань. Одне із них стосувалося негайного збільшення чисельного складу захисників УНР. А тому, як наголошувалося в документі, по мобілізації мали з'являтися усі громадяни, з яких формувалися нові військові структури, що поповнювали армію республіки. Та у першу чергу армію належало поповнювати колишніми військовиками, командирами, які вже мали певний бойовий досвід і могли відразу йти на фронт. Дозволялося брати до війська й добровольців, при умові визнання ними УНР, підпорядкування строгій військовій дисципліні і готовності служити українському народові упродовж щонайменше 2 місяців [27, док., с. 269–271].

Накопичення особового складу і творення більшої кількості військових загонів вимагало повноцінної системи управління ними. У зв'язку з цим вище керівництво розпорядилося створити Головну Ставку військ Директорії УНР на чолі з генералом О. Осецьким, яку розташували у Фастові. Дії повстанських частин координував оперативний відділ Головної Ставки, питаннями комплектування, обліку і забезпечення займався її адміністративний відділ. З Фастова новостворені загоны відправлялися на бойові ділянки. Великий обсяг роботи виконували помічники О. Осецького – полковники В. Тютюнник і О. Шаповал [20, с. 38].

Агентура державної варті в 20-х числах листопада повідомляла, що загонам республіканської армії допомагають місцеві партизани, що не підпорядковувалися повстанському керівництву. У цій співпраці нерідко виникали непорозуміння і суперечки, хоча і мали місце факти погоджених спільних дій [15, с. 286].

24 листопада 1918 р. С. Петлюра видав наказ, за яким до складу армії УНР зараховувалися

сформовані бойові частини, які брали участь у поваленні гетьманату П. Скоропадського [46, с. 42]. Серед них – Окремий загін січових стрільців, Чорноморський кіш, Українська Сіра дивізія, 2-й Український корпус (Подільський) та ін. Вони мали доукомплектовуватися мобілізованими та добровольцями [29, с. 208; 39, арк. 4]. Фактично, це був перший юридичний документ, в якому проголошувалося створення збройних сил Директорії і наголошувалося на потребі подальших мобілізаційних кампаній для продовження збільшення чисельності особового складу армії.

Уже 27 листопада Голова Директорії УНР В. Винниченко затвердив закон про проведення тимчасової військової мобілізації [1, с. 198; 46, с. 42; 47, с. 156], який поширювався на козаків 20–35 і старшин – до 43 років. І на цей раз влада УНР не виділяла новобранцям необхідних матеріальних ресурсів – мобілізовані повинні були перебувати на службу у своєму одязі, взутті, з 7-денним харчовим припасом та зі зброєю, якщо така була у них. З молодших чоловіків відразу формували полки і відправляли у бій, а 30–35-річних направляли в охоронні загоны [35, арк. 3–4; 41, арк. 43в]. Акт, що вступив у силу, розцінювали як фундамент для комплектування регулярних збройних сил країни [7, с. 385; 31, с. 4; 40, арк. 27зв].

Здавалося, що прийнятий закон тільки додасть нових імпульсів для продовження військового будівництва, згуртує командний і старшинський склад у проведенні ще одного призову чоловіків до армії. Утім, як заявив полковник Є. Коновалець, Рада Окремого загону січових стрільців не підтримала оголошену загальну мобілізацію [30, с. 88], мотивуючи свою позицію тим, що для її успішного проведення необхідно було перш за все створити на підконтрольній повстанцям території відповідний мобілізаційний апарат. Крім того, існувала загроза, що без належної перевірки очікуваного поповнення в армію можуть потрапити ворожі елементи, які неминуче шкодитимуть військовій справі і послаблятимуть боєздатність військових частин [18, с. 22]. З цим погоджувався і член Старшинської ради Окремого загону січових стрільців В. Кучабський. Він вважав, що для розбудови війська треба було мати достатню кількість старшин. А їх якраз і не вистачало. Крім того, командування повстанцями не змогло на той час заручитися підтримкою усіх наявних на Київщині та в інших регіонах старшинських кадрів. Цей чинник мав неминуче негативно позначитися на якості нових військових частин. Зверталася увага і на той прикрий факт, що військово-управлінським структурам не вистачало компетенції викрити протиправну діяльність тих отаманів, які підривали боєздатність армії зсередини [14, с. 81]. На думку окремих авторитетних військових фахівців, мобілізаційний закон Директорії негативно позначився на організованості і бойових якостях низки регулярних частин, що підтримали повстання проти Гетьмана [16, с. 24–25]. Утім, як би по-різному не оцінювали цей правовий акт, його потрібно було виконувати, навіть якщо він і мав, на думку військовиків, певні недоліки.

Процес наповнення українського війська свіжим особовим складом досяг за короткий термін значних результатів. Із повітів повідомляли, що мобілізація проводиться успішно [24, с. 4]. Вже 28 листопада в районі Білої Церкви, Фастова, Миронівки і ст. Мотовилівки запрацювали збірні пункти для мобілізованих чоловіків. Начальник Фастівської залози роз'яснював, що мобілізації підлягали також білобілетники, студенти вищих шкіл і ті особи, які досі не служили у війську [26, с. 4]. Процес призову підсилили добровольці, які побоювалися, що українська демократична влада може застосувати до них погрозу від 16 листопада про те, що хто не піде на військову службу, «той буде виключений від права на користування землею» [27, док., с. 267]. Спочатку їх наплив був досить активним, однак з часом він почав спадати [42, арк. 683зв]. Причинами стали холодна осіння погода та відсутність в розпорядженні командування одягу та взуття для новобранців. Щоб не зменшувати контингент поповнення, запроваджувалася практика примусової мобілізації [38, арк. 14], під час якої надходило чимало ненадійного елементу. Як показала практика, більшість з них, у разі небезпеки, самовільно покидали поле бою, залишаючи там усе своє військове спорядження [42, арк. 704].

Влада активно боролася з дезертирством серед новобранців і обстріляних вояків. Усі комісари УНР вимагали, щоб адміністративна влада в селах затримувала втікачів, які поверталися додому без військових посвідчень. Сільські комісари таких осіб відправляли до волосного комісара, вказуючи, зі слів затриманих, які військові частини вони самовільно покинули. З волості їх спрямовували до найближчого коменданта, який через відповідний механізм спрямовував дезертирів до їхніх військових частин [4, с. 1]. У містах збройна варта обходила усі ресторани та місця відпочинку, перевіряючи документи відвідувачів-чоловіків і затримуючи у такий спосіб втікачів з війська [25, с. 4]. З ініціативи селян утворювалися комітети, завданням яких було виловлювати біглих призовників і віддавати їх під військовий суд [10, с. 3].

Результативність загальної мобілізації на Київщині була загалом непоганою. Вже 29 листопада, на другий день після виходу закону, на збірні пункти з'явилися: у Васильківському повіті 934 особи, Канівському – 2281, Сквирському – 305, Таращанському – 1640, Уманському повіті – 1800 осіб. Тобто лише за один призовний день у 5 повітах з'явилось 6960 новобранців [38, арк. 19]. Ці дані, на жаль, не повні, адже не всі пункти збору звітували перед керівництвом про прийнятих на військову службу. Та й не у всіх повітах кампанія проходила успішно. Найбільший відсоток давали села, що знаходилися найближче до повітових міст, хоча не всі мобілізовані з цих населених пунктів були впевнені, що з часом отримають одяг, взуття, харч і озброєння [42, арк. 687]. Часто на місця спускали вказівку, щоб комісії не брали до уваги ні фізичних хвороб призовників, ні їх сімейних

обставин, за якими закон звільняв від військової служби. Завдання мобілізаційного апарату полягало в тому, щоб максимально наповнити особовим складом бойові групи, сприяючи тим самим швидкій перемозі над ненависним режимом [23, с. 4].

За два наступні дні, які припали на 30 листопада і 1 грудня, на службу в армії прибуло 1751 новобранець і 538 добровольців [38, арк. 34]. Із усіх повітів Київщини повідомляли про бажання селянства вступати в ряди республіканської армії [26, с. 4], а хто не хотів, «того, – за свідченням журналіста газети «Народне слово», – селяни вели самі [на збірний пункт]» [26, с. 3]. Преса також повідомляла, що у Васильківському повіті упродовж листопада 1918 р. до війська мобілізували до 30 тис. козаків, значну частину з яких відправили на фронт, а решту залишили в резерві. Непогано відгукнулося на заклик керівництва повстанням і населення Сквирського повіту, яке делегувало до війська 18 тис. козаків [3, с. 1; 25, с. 4].

Значно нижчими були результати мобілізаційної кампанії у Київському повіті. Однією з причин цього стали незаконні реквізиції і грабунки з боку республіканських військ, які не мали необхідного продовольчого ресурсу [42, арк. 625]. Ситуація склалася так, що мобілізацією вдалося охопити лише 1/3 запланованого контингенту, та й до цього треба було докладати величезних зусиль, зокрема, застосовувати примусові методи, а також давати всілякі, не рідко надумані обіцянки, щоб тільки добитися згоди воювати за відновлення УНР. Наприклад, в разі зайняття Києва республіканським військом, мобілізованим селянам пообіцяли «надати земельні ділянки» [42, арк. 646–647].

Досвід показує, що досить оперативно і ефективно проходила мобілізація чоловіків у тих населених пунктах київського напрямку, в які вступали загони повстанців [2, с. 1; 5, с. 2; 31, с. 3]. Загальна кількість новобранців, зареєстрованих на мобілізаційних пунктах Київщини станом на 5 грудня, становила 58 733 особи, 21 425 з яких поповнили Дієву армію, 6745 осіб зарахували до резерву, про решту інформації, на жаль, не виявлено [38, арк. 26]. Надалі мобілізація проходила також результативно [9, с. 2]. Збірні пункти приймали більше новобранців, ніж було встановлено законом (загалом по 8 тис. осіб на один повіт) [11, с. 2]. У ході кампанії траплялося непередбачене й жакливе. Зокрема, прямуючи залізницею до збірного пункту, поїзд з юнаками (їх чисельність встановити не вдалося) на ст. Миргород потрапив до озвірілих гетьманців, які, не вагаючись, розстріляли борців за українські демократичні цінності [28, с. 2]. Подібних фактів більше не виявлено.

На момент вступу до Києва, Директорія мала у своєму розпорядженні досить таки чисельну армію. За даними мобілізаційного відділу Військового міністерства, від 27 листопада до 18 грудня 1918 р. на призовні пункти Київщини з'явилось: у Бердичівському повіті – 4737 осіб, з них до Дієвої армії влилося 3610 новобранців; у Васильківському – відповідно 28777 і 17231; у

Звенигородському 4912 і невідомо; у Канівському – 9000 і 6877; у Липовецькому – 11961 і 6324; у Радомишльському – 1831 і 576; у Сквирському – 4916 і невідомо; у Таращанському – 5685 і 4480; у Черкаському – 2294 і невідомо; в Уманському – 16893 і 6900 осіб. Даних по Київському і Чигиринському повітах не виявлено. Всього з 10 повітів Київщини за три тижні мобілізували 91006 новобранців, 46327 з яких поповнили Дієву армію УНР, 28968 поповнили армійський резерв, а близько 15677 осіб, найменш боєздатних, перебувало на місцях, у розпорядженні військових начальників [38, арк. 38].

1 січня 1919 р. наказом Головного отамана С. Петлюри було звільнено у відпустку всіх мобілізованих козаків віком від 25 років і старших [41, арк. 49]. На Київщині зазначений закон вступив у дію 6 січня. Відпускали не більше 20 осіб на день, щоб уникнути великого скупчення людей на залізницях [17, с. 2]. Відпускники ставали на облік у свого військового комісара до відповідного розпорядження. Їм видавали посвідчення, де вказувалося, що у свій час вони добровільно з'явилися до війська по заклику Директорії і звільняються від наступних мобілізацій. Обов'язковою умовою відпустки було залишення зброї у своїй військовій частині. У випадку недотримання цих умов, анулювався обіцяний державою наділ землі, а до порушників застосовували збройну силу [32, с. 4]. Причиною скорочення чисельності Дієвої армії стала велика кількість мобілізованих, у яких на початку 1919 року не було потреби.

Викорінити з армії кримінальні елементи взявся Генеральний штаб Дієвої армії. Його начальник отаман О. Осецький 31 грудня 1918 р. підписав наказ (його проект виробили ще 16 грудня) про викорінення з війська злочинців і вороже налаштованих до української держави осіб. Проведення чистки доручили начальникам військових частин, які мали щотижня звітувати Генштабу про проведену роботу [37, арк. 1]. В результаті армія скоротилася ще більше (даних про звільнення поза штат злочинців і антидержавників не виявлено). На перший погляд здавалося, що цей крок був нелогічним і скорочує чисельність збройних сил в умовах, коли російське військо вторглося на територію України. Утім більш пильний аналіз якраз засвідчує, що цей захід посилював боєздатність народного війська, яке було вірним повстанським ідеалам.

Через наступ більшовицького війська на Лівобережжі 6 січня 1919 р. Київську губернію було оголошено у стані облоги. Формування нових військових частин на цій території припинилися [44, арк. 35]. Розпочалася перебудова усіх наявних збройних угруповань Дієвої армії УНР, утворювалися дієві корпуси, якими командували окремі отамани [39, арк. 7]. А вже 13 січня Директорія затвердила «Закон про заклик військових до дійсної військової служби», взявши за основу акт від 27 листопада 1918 р. Зміни торкнулися призовного віку. Тепер до армії

мобілізували хлопців 21–26 років, які мали досвід військової служби, та ті, що скористалися пільгами під час призову до російської армії у роки Першої світової війни. Медичний огляд проводився за «Розписом хворостей на час війни», затвердженим 6 травня 1917 р. Як виняток, від служби звільнялися особи, які мали право на пільги за сімейними обставинами або учні, котрі не завершили навчання. Не підлягали мобілізації службовці державних інституцій перших семи класів, голови і члени губернських, повітових і волосних народних управ. Термін прибуття новобранців на збірні пункти мали щоразу оголошувати окремим наказом військового міністра. Матеріальне забезпечення, як і раніше, залишилось на низькому рівні. На збірних пунктах і при волосних управах створювалися транспортні групи для доставки мобілізованих селян, що надавало цій справі оперативності [34, арк. 1–3; 41, арк. 4–5].

18 січня Рада народних міністрів УНР видала постанову «Про прийом в Дієву армію УНР охотників», яку відразу затвердила Директорія. За цим актом, на військову службу приймали всіх козаків, старшин і підстаршин, які не підлягали примусовій мобілізації, але виявляли бажання захищати свою державу [34, арк. 3]. Для вироблення механізму формування з добровольців окремих військових частин, виробили спеціальну інструкцію, яка передбачала утворення трьох полків, що в міру необхідності мали доукомплектовуватися новими силами. При створенні бойових груп вимагалось здійснювати перевірку людей, щоб до війська не потрапили вихідці із кримінального світу [41, арк. 60].

У той самий час Головна управа Дієвої армії УНР видала наказ про призов на військову службу старшин у віці до 43–х та підстаршини – до 25 років у тих повітах і містах, де не проводилася мобілізація за законом від 27 листопада 1918 р. Особи, зобов'язані виконати цей наказ, мали з'явитися 22 січня до повітових військових начальників. Та вже через два дні мобілізаційних відділ управління Генерального штабу без пояснень повідомив, що у Києві ще 18 січня мобілізація козаків тимчасово припинилася, а старшин продовжували зараховувати у військовий штат. На Київщині, як і в інших губерніях, мобілізаційний процес не припинявся – усі закликані на службу без зволікань з'являлися до штабу Осадного корпусу в столиці [12, с. 2]. Але про кількість цих осіб джерела не повідомляють.

Масову мобілізацію почали проводитися наприкінці січня 1919 р., коли набрали чинності затверджені урядом відповідні постанови і розпорядження. Узагальнюючих даних щодо результативності цієї кампанії немає. Проте можна побачити, як відбувався цей процес в окремих частинах Дієвої армії, розміщених на Київщині. Так, 58–й дієвий полк 10–го армійського корпусу, яким командував отаман Орлик (Ф. Артеменко), після проведення мобілізаційних заходів упродовж місяця, з 24 січня по 24 лютого 1919 р., поповнився

1689 козаками і 129 старшинами [43, арк. 1–60]. Проте не усі вони потрапили на фронт, оскільки, за офіційними даними, 32,8% особового складу полку стали дезертирами, а певна частина лікувалася у шпиталях. Історики встановили, що у порівнянні з груднем 1918 р., на початку березня 1919 р. Дієва армія УНР нараховувала приблизно 30,5 тис. козаків і старшин, 750 кавалеристів [27, с. 91]. Саме ці сили і намагалися стримати наступ Червоної армії у західному напрямку.

Отже, упродовж листопада 1918 – лютого 1919 р. на Київщині до республіканського війська і Дієвої армії УНР було проведено кілька основних і допоміжних військових мобілізацій, які загалом можна вважати задовільними. Попри цілу низку законодавчих, інституційно-організаційних та інших недоліків, які супроводжували мобілізаційні кампанії і продемонстрували неготовність української влади забезпечити призовників необхідними продовольством, одягом, взуттям, амуніцією та іншим ресурсом, вони, попри це, дали армії загалом велику кількість особового складу, без якого не можна було розраховувати на успіх антигетьманського повстання, відновлення Української Народної Республіки і цінностей цивілізованого суспільства. В результаті мобілізаційних кампаній на службу потрапляли, крім патріотично налаштованої молоді, випадкові люди, яких згодом позбавлялися. Справжнім лихом для війська було дезертирство частини мобілізованих, яка не виявляла готовності служити національній ідеї і йти на самопожертву заради загальної мети, підводила ту частину суспільства, яка рішуче обстоювала відродження української демократичної держави. Влада не завжди роз'яснювала свої кроки суспільству, зокрема щодо невикористання мобілізованих сил для творення нових військових частин, надання частині з них безстрокових відпусток.

Піднята проблема має перспективу у дослідженні процесу творення мобілізаційного апарату як у київському, так й інших регіонах країни, де періодично відбувався призов чоловіків на військову службу. Слід продовжити вивчення питання про ефективність мобілізацій до Дієвої армії у зазначений період. Вирішенню цих завдань може посприяти використання ще не уведених в науковий обіг документів і матеріалів центральних державних архівів України, а також зарубіжних колекцій.

Список використаних джерел

1. Бойко, О., 2011. 'Військова політика УНР (листопад 1918 – лютий 1919 років)', *Студії з історії української революції 1917–1921 років: зб. наук. пр. НАН України*, Київ: Інститут історії України, с.197–211.
2. *Васильківські вісти*, 1918, 8 грудня.
3. *Васильківські вісти*, 1918, 11 грудня.
4. *Васильківські вісти*, 1918, 14 грудня.
5. *Васильківські вісти*, 1918, 17 грудня.
6. Верига, В., 1998. 'Визвольні змагання в Україні в 1914–1923 рр.', Т.1, Жовква: Видавництво отців Василіан «Місіонер».
7. Верстюк, В., ред., 2006. 'Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали', Т.2, Київ: видавництво імені Олени Теліги.

8. Вислоцький, І., 1935. '16 місяців у рядах київських Січових Стрільців (1918–1919)', *Літопис Червоної Калини*, Ч.11, Львів, с.20–22.
9. *Відродження*, 1918, 10 грудня.
10. *Відродження*, 1918, 10 грудня.
11. *Воля*, 1918, 12 грудня.
12. *Воля*, 1919, 25 січня.
13. Довбня, В., 2002. 'Січові стрільці Київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років', Київ: *Текст*.
14. Демчучен, О., 2009. 'Формування збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії'. Дис. ... канд. іст. наук, спец. 20.02.22 – військова історія, Київ: *Національна академія оборони України*.
15. Заремба, О., 2005. 'Формування збройних сил УНР в ході антигетьманського повстання', *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*, Т.14, Кам'янець-Подільський, с.282–293.
16. Капустянський, М., 1946. 'Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році', Т.1, Мюнхен.
17. *Козацьке слово*, 1919, 12 січня.
18. Коновалець, Є., 1948. 'Причинки до історії Української революції', Прага: *Накладом проводу Укр. Націоналістів*.
19. Крезуб, А., 1929. 'Група полк. Рогульського', *Історичний календар-альманах Червоної Калини*, с.51–64.
20. Левченко, О., 2002. 'Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.)'. Дис. ... канд. іст. наук, спец. 07.00.02 – історія України, Київ: *Національна академія наук України. Інститут історії України*.
21. Мина, Ж., 2008. 'Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.)'. Дис. ... канд. іст. наук, спец. 20.02.22 – військова історія, Львів: *Національний університет «Львівська політехніка»*.
22. Назарук, О., 1921. 'Рік на Великій Україні: Конспект споминок з української революції', Відень: *Український прапор*.
23. *Народне слово*, 1918, 1 грудня.
24. *Народне слово*, 1918, 12 грудня.
25. *Народне слово*, 1918, 13 грудня.
26. *Народне слово*, 1918, 17 грудня.
27. Пінак, Є., Чмир, В., 2017. 'Військо Української революції 1917–1921 років', Харків: *Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»*.
28. *Полтавська громада*, 1918, 13 грудня.
29. Сергійчук, В., ред., 2006. 'Петлюра Симон. Статті, листи документи', Т.4, Київ: *ПП Сергійчук М. І.*
30. Стахів, М., 1962. 'Україна в добу Директорії УНР: власними силами', Скрентон.
31. *Українська думка*, 1918, 7 грудня.
32. *Українська ставка*, 1919, 10 січня.
33. *ЦДАВО України*, Ф.538, Оп.1, Спр.14.
34. Там само, Ф.1065, Оп.1, Спр.52.
35. Там само, Ф.1065, Оп.1, Спр.247.
36. Там само, Ф.1074, Оп.1, Спр.10.
37. Там само, Ф.1078, Оп.1, Спр.55.
38. Там само, Ф.1077, Оп.1, Спр.59.
39. Там само, Ф.1078, Оп.1, Спр.90.
40. Там само, Ф.1078, Оп.2, Спр.30.
41. Там само, Ф.1078, Оп.2, Спр.34.
42. Там само, Ф.1216, Оп.1, Спр.72.
43. Там само, Ф.2263, Оп.1, Спр.1.
44. Там само, Ф.2284, Оп.1, Спр.1а.
45. Чикаленко, Є., 2011. 'Щоденник (1918–1919)', Київ: *Темпора*.
46. Чіхладзе, О., 2003. 'Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.)'. Дис. ... канд. іст. наук, спец. 20.02.22 – військова історія, Львів: *Національний університет «Львівська політехніка»*.
47. Яцюк, М., 2000. 'Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.)'. Дис. ... канд. іст. наук, спец. 07.00.01 – історія України, Харків: *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна*.

References

1. Bojko, O., 2011. 'Vijs'kova polityka UNR (lystopad 1918 – ljutyj 1919 rokiv) (Military policy of the UNR (November 1918

- February 1919)), *Studii z istorii ukrai'ns'koi' revoliucii' 1917–1921 rokiv: zb. nauk. pr. NAN Ukrai'ny*, Kyi'v: *Instytut istorii' Ukrai'ny*, s.197–211.
2. *Vasyl'kivs'ki visty*, 1918, 8 grudnja.
 3. *Vasyl'kivs'ki visty*, 1918, 11 grudnja.
 4. *Vasyl'kivs'ki visty*, 1918, 14 grudnja.
 5. *Vasyl'kivs'ki visty*, 1918, 17 grudnja.
 6. Veryga, V., 1998. 'Vyzvol'ni zmagannja v Ukrai'ni v 1914–1923 rr. (Liberation competition in Ukraine in 1914–1923)', T.1, Zhovkva: *Vydavnytstvo otciv Vasylian «Misioner»*.
 7. Verstjuk, V., red., 2006. 'Dyrektorija, Rada Narodnyh Ministriv Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dok. i materialy (Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and materials)', T.2, Kyi'v: *vydavnytstvo imeni Oleny Teligy*.
 8. Vysloc'kyj, I., 1935. '16 misjaci u rjadah kyi'vs'kyh Sichovyh Stril'civ (1918–1919) (For 16 months in the ranks of the Kiev Sich Riflemen (1918–1919))', *Litopys Chervonoj' Kalyny*, Ch.11, L'viv, s.20–22.
 9. *Vidrodzhennja*, 1918, 10 grudnja.
 10. *Vidrodzhennja*, 1918, 10 grudnja.
 11. *Volja*, 1918, 12 grudnja.
 12. *Volja*, 1919, 25 sichnja.
 13. Dovbnja, V., 2002. 'Sichovi stril'ci Kyi'vs'kogo formuvannja u vyzvol'nyh zmagannjah 1917–1920 rokiv (Sich arrows of Kiev formation in the liberation struggle of 1917–1920)', Kyi'v: *Tekst*.
 14. Demchuchen, O., 2009. 'Formuvannja zbrojnyh syl Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki doby Dyrektorii' (Formation of the Armed Forces of the Ukrainian People's Republic during the period of the Directorate)', *Dys. ... kand. ist. nauk, spec. 20.02.22 – vijs'kova istorija, Kyi'v: Nacional'na akademija oborony Ukrai'ny*.
 15. Zarembo, O., 2005. 'Formuvannja zbrojnyh syl UNR v hodi antyget'mans'kogo povstannja (Formation of the armed forces of the UPR during the anti-Hetman uprising)', *Naukovi praci Kam'janec'–Podil's'kogo derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky*, T.14, Kam'janec'–Podil's'kyj, s.282–293.
 16. Kapustjans'kyj, M., 1946. 'Pohid ukrai'ns'kyh armij na Kyi'v–Odesu v 1919 roci (Hike of the Ukrainian Army to Kiev–Odessa in 1919)', T.1, Mjunhen.
 17. *Kozac'ke slovo*, 1919, 12 sichnja.
 18. Konovalec', Je., 1948. 'Prychynky do istorii' Ukrai'ns'koi' revoliucii' (Cause to the history of the Ukrainian Revolution)', Praga: *Nakladom provodu Ukr. Nacionalistiv*.
 19. Krezub, A., 1929. 'Grupa polk. Rogul's'kogo (Regiment group Rogul'skyj)', *Istorychnyj kalendar–al'manah Chervonoj' Kalyny*, s.51–64.
 20. Levchenko, O., 2002. 'Bojova dijal'nist' armii' Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki (lystopad 1918 r. – lypen' 1919 r.) (Combat activity of the Army of the Ukrainian People's Republic (November 1918 – July 1919))', *Dys. ... kand. ist. nauk, spec. 07.00.02 – istorija Ukrai'ny, Kyi'v: Nacional'na akademija nauk Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny*.
 21. Myna, Zh., 2008. 'Zbrojni syly Dyrektorii' UNR ta i'h borot'ba za derzhavnu nezalezhnist' Ukrai'ny (lystopad 1918 r. – lystopad 1920 r.) (Armed Forces of the Directorate of the Ukrainian People's Republic and their struggle for the state independence of Ukraine (November 1918 – November 1920))', *Dys. ... kand. ist. nauk, spec. 20.02.22 – vijs'kova istorija, L'viv: Nacional'nyj universytet «L'vivs'ka politehnika»*.
 22. Nazaruk, O., 1921. 'Rik na Velykij Ukrai'ni: Konspekt spomyniv z ukrai'ns'koi' revoliucii' (The Year in the Great Ukraine: A Memoir of the Ukrainian Revolution)', Viden': *Ukrai'ns'kyj prapor*.
 23. *Narodnje slovo*, 1918, 1 grudnja.
 24. *Narodnje slovo*, 1918, 12 grudnja.
 25. *Narodnje slovo*, 1918, 13 grudnja.
 26. *Narodnje slovo*, 1918, 17 grudnja.
 27. Pinak, Je., Chmyr, V., 2017. 'Vijs'ko Ukrai'ns'koi' revoliucii' 1917–1921 rokiv (The Army of the Ukrainian Revolution of 1917–1921)', Harkiv: *Knyzhkovyj klub «Klub Simejnogo Dozvillja»*.
 28. *Poltavs'ka gromada*, 1918, 13 grudnja.
 29. Sergijchuk, V., red., 2006. 'Petljura Symon. Stati, lysty dokumenty (Petljura Simon. Articles, Letters Documents)', T.4, Kyi'v: *PP Sergijchuk M. I.*
 30. Stahiv, M., 1962. 'Ukrai'na v dobi Dyrektorii' UNR: vlasnyj sylamy (Ukraine in the days of the Directory of the UNR: on its own)', Skrenton.
 31. *Ukrai'ns'ka dumka*, 1918, 7 grudnja.
 32. *Ukrai'ns'ka stavka*, 1919, 10 sichnja.
 33. *CDAVO Ukrai'ny*, F.538, Op.1, Spr.14.
 34. Tam samo, F.1065, Op.1, Spr.52.
 35. Tam samo, F.1065, Op.1, Spr.247.
 36. Tam samo, F.1074, Op.1, Spr.10.
 37. Tam samo, F.1078, Op.1, Spr.55.
 38. Tam samo, F.1077, Op.1, Spr.59.
 39. Tam samo, F.1078, Op.1, Spr.90.
 40. Tam samo, F.1078, Op.2, Spr.30.
 41. Tam samo, F.1078, Op.2, Spr.34.
 42. Tam samo, F.1216, Op.1, Spr.72.
 43. Tam samo, F.2263, Op.1, Spr.1.
 44. Tam samo, F. 2284, Op.1, Spr.1a.
 45. Chykalkenko, Je., 2011. 'Shhodennyk (1918–1919) (Diary (1918–1919))', Kyi'v: *Tempora*.
 46. Chihradze, O., 2003. 'Druga ukrai'ns'ko–bil'shovyc'ka vijna (lystopad 1918 – gruden' 1919 rr.) (Second Ukrainian–Bolshevik War (November 1918 – December 1919))', *Dys. ... kand. ist. nauk, spec. 20.02.22 – vijs'kova istorija, L'viv: Nacional'nyj universytet «L'vivs'ka politehnika»*.
 47. Jacjuk, M., 2000. 'Vijs'kovo–politychna dijal'nist' Dyrektorii' UNR (1918–1920 rr.) (Military and Political Activities of the Directorate of the UPR (1918–1920))', *Dys. ... kand. ist. nauk, spec. 07.00.01 – istorija Ukrai'ny, Harkiv: Harkivs'kyj nacional'nyj universytet im. V. N. Karazina*.

* * *

УДК 930/636.09.001(477)

**ВЕТЕРИНАРНА ОСВІТА І НАУКА
В УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКУ ДОБУ****VETERINARY EDUCATION AND SCIENCE
IN UKRAINE IN THE SOVIET ERA****Махорін Г. Л.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри
суспільних наук, Житомирський національний
агроєкологічний університет (Житомир, Україна),
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net

Mahorin G. L.,

*Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of the Department of Social Sciences,
Zhytomyr National Agroecological University
(Zhytomyr, Ukraine), e-mail: kafedra_ppk@ukr.net*

Вирішується завдання дослідити процес розвитку ветеринарної медицини на основі методів теоретичного дослідження. Виводиться висновок, що незважаючи на негативні внутрішньо політичні фактори радянського періоду ветеринарна медицина в Україні зробила значний поступ вперед і подальший розвиток цієї наукової галузі продовжують сучасні науковці.

Ключові слова: ветеринарна медицина, наукова школа, інфекційна патологія тварин, біохімія, гістологія.

The article deals with the task of investigating the development of veterinary medicine on the basis of theoretical research methods. It is concluded that in spite of the negative internal political factors of the Soviet period, veterinary medicine in Ukraine has made a significant progress and further development of this scientific field is continued by modern scientists.

Keywords: veterinary medicine, scientific school, infectious pathology of animals, biochemistry, histology.

Ветеринарна медицина пройшла етап свого становлення від пізнання світу, накопичення досвіду і знань до їх аналізу та систематизації і створення наукових шкіл. Цікавим і повчальним, у всіх відношеннях, є радянський період цього процесу, який, на жаль, ще не достатньо досліджений в плані наукових зв'язків і співпраці викладачів вищих навчальних закладів. Цей факт зумовлює необхідність проведення ґрунтовного аналізу цієї проблеми як важливого аспекту розвитку ветеринарної медицини як науки в Україні.

Процес становлення і розвитку ветеринарної медицини в Україні перебуває у полі уваги низки вітчизняних науковців. У першу чергу варто відмітити фундаментальну працю колективу авторів П. І. Вербицького, П. П. Достоевського, С. К. Рудика [1], В. Ф. Галата [2], Д. Гришка [3], Г. В. Козловської [4], В. Т. Міщишина і О. Ф. Петренко [5; 6]. Торкалися питання розвитку ветеринарної медицини як науки також І. С. Бородай [7], В. А. Вергунов [8] у контексті своїх досліджень.

Зі встановленням радянської влади в Україні корінних змін зазнала система освіти. Були ліквідовані ліцеї та гімназії, запроваджено єдиний тип шкільної освіти – трудова школа. Університети в Україні перетворені в інститути. Значна частина української наукової і творчої інтелігенції, не сприйнявши політики більшовиків, емігрувала за кордон, переважно у Чехословаччину. Там, у Празі,

було засновано Український вільний університет, а в сусідньому місті Подєбради – Українську Господарчу академію (тут продовжив свою наукову діяльність як професор цього вишу Іродіон Шеретинський, колишній директор Департаменту скотарства і ветеринарії УНР).

А на підрадянській Україні при Київському політехнічному університеті на початку 1920 року відкрився ветеринарний факультет, але діяв він недовго: у червні 1921 року наказом Укрголовпрофосвіти на базі цього факультету було створено окремий Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут. З 1921 року у Харкові почав виходити журнал «Український ветеринарний вістник», редактором якого був професор А. Н. Макаревський. Але вже із вересня 1922 року його замінили виданням російськомовного журналу «Ветеринарное дело». До редакційної колегії на чолі з К. Г. Мартіном входили професори О. В. Дедюлін, М. О. Мальцев і С. О. Іванов. З 1922 року почав діяти Київський сільськогосподарський інститут, у структурі якого працювала над проблемами ветеринарної медицини група науковців на чолі з професором К. І. Павловським.

З 1923 року у Харкові почав діяти Український державний інститут наукової і практичної ветеринарії, директором якого став професор О. В. Дедюлін. Як відмічають автори монографії «Історія ветеринарної медицини України», «провідними темами наукових досліджень цієї установи стали розробка заходів боротьби із сапом, промислове виробництво меліну, вивчення енцефаломієліту та інфекційної анемії коней, бруцельозу великої рогатої худоби» [1, с. 112].

Одним із провідних учених цього інституту був професор Микола Дмитрович Агаллі, завідувач лабораторією мікробіології, а згодом – завідувач відділу вакцин і сироваток, який проводив дослідження з проблем імунізації худоби проти чуми. Його колега Іван Іванович Лукашов (див. відповідну статтю біографічного довідника), очолював кафедру епізоотології і розробляв методи діагностики та профілактики захворювань тварин на туберкульоз, паратуберкульоз, атрофічний риніт, інфекційний енцефаломієліт коней, ящур.

Ще одним важливим освітньо-науковим центром у той час на території радянської України був Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут. Серед його організаторів і перших викладачів був Антон Каленикович Скороходько (див. відповідну статтю біографічного довідника), який став завідувачем першої в Україні кафедри зоогієни, а невдовзі – деканом ветеринарного факультету і виконуючим обов'язки директора інституту. Учений розробив першу в Україні навчальну програму і підручник з курсу гігієни сільськогосподарських тварин [8, с. 12].

При Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті 1927 року викладачі цього навчального закладу організували Наукове ветеринарне товариство, до якого входили професори М. П. Делоне, С. П. Дуброва, С. О. Іванов, Д. О. Калкатін, С. М. Крашенніков,

П. О. Кучеренко, М. П. Нещадименко, В. К. Ліндеман, Ф. З. Омельченко, О. І. Сковорода–Зачиняєв, А. К. Скороходько, А. Г. Терниченко, В. П. Устьянцев, В. Ю. Чаговець, Х. Ю. Юрків та ін. 1930 року Київський ветеринарно–зоотехнічний інститут перейшов у підпорядкування Наркомзему УРСР з одночасною його реорганізацією на два окремих інститути – ветеринарний і зоотехнічний.

Один із організаторів Київського ветеринарного інституту професор В. П. Устьянцев, який очолював кафедру біохімії, займався дослідженням проблем загального і мінерального обміну речовин у сільськогосподарських тварин [9; 10]. Його колега професор Іван Омелянович Поваженко (див. відповідну статтю біографічного довідника) зробив значний внесок у розвиток ветеринарної хірургії, виклавши результати своїх досліджень у таких наукових працях як «Про оперативне лікування копитного хряща», «Основні питання ветеринарно–воєнно–польової хірургії», «Профілактика та лікування травматичних захворювань свійських тварин», «Післяопераційні набряки, їх патогенез і профілактика», а також ставши співавтором підручника «Спеціальна хірургія свійських тварин» і одноосібним автором підручника «Загальна ветеринарна хірургія». І. О. Поваженко 1937 року став засновником наукової школи ветеринарних хірургів. Основними напрямками його діяльності були: провідникова і спинномозкова анестезія, патологія кінцівок і кишково–шлункового тракту у тварин, патологія лімфовідтоку та ін. [9, с. 48].

У 1930–ті роки провідними українськими вченими були професори М. П. Вашетко, Ф. М. Пономаренко, С. П. Ярослав, доценти В. Й. Борисевич, К. Ф. Дмитрієв, О. С. Коротич, які займалися вивченням щойно відкритого на той час захворювання стахіботріотоксикозу. Продовжувачами наукових проблем зоогігієни стали учні А. К. Скороходька – А. С. Басов, О. Л. Бедрата, М. С. Борщ, К. С. Єрмолаєва, Н. О. Караванська, К. О. Левицький, Г. Ф. Одошкіна, А. А. Шилов, які займалися розробкою питань фізіології, терморегуляції і теплообміну у сільськогосподарських тварин, вивченням особливостей газообміну і теплопродуктивності у високопродуктивних корів, обґрунтуванням фізіолого–гігієнічних норм вирощування молодняка.

В Одеському сільськогосподарському інституті основи ветеринарної медицини закладав професор Л. А. Єгунов, який з 1928 по 1932 рік очолював лабораторію тваринництва. Тут одержували знання майбутні ветеринари і зоотехніки. 1932 року цю лабораторію було реорганізовано у кафедру фізіології сільськогосподарських тварин, яку протягом подальших 28 років очолював професор Р. О. Фальтельберг. На цій кафедрі працювали авторитетні вчені А. Ф. Кузьмін, В. М. Медведєв, С. І. Очан, В. А. Царьков, А. А. Шапіро, М. Н. Щербаков.

1948 року з ініціативи професора Сергія Васильовича Баженова у Київському ветеринарному інституті було засновано наукову школу

ветеринарних токсикологів та мікотоксикологів. Ученого заслужено вважають фундатором вітчизняної ветеринарної токсикології. С. В. Баженов у своєму навчальному закладі разом з колегами вивчав токсикологію небілкових сполук азоту, які почали широко використовуватися у сільському господарстві, тобто азотні добрива (нітрати) і як кормова добавка (карбамід) при годівлі жуйних тварин. У рамках цього наукового напрямку проводилися дослідження токсикологічних властивостей карбаміду, вуглеамонійних солей, ізобутиліденди сечовини, нітритів і нітрозамінів і науковці розробляли методи своєчасної діагностики отруєнь і запропонували ефективні методи профілактики отруєнь і лікування тварин.

З другої половини 1950–х років помітним став активніший розвиток наукових галузей, зокрема, і ветеринарії. Це було пов'язане із загальним поліпшенням економічного розвитку і сільського господарства в тому числі. Провідну роль у розвитку ветеринарної медицини продовжували відігравати Київський, Львівський, Харківський ветеринарний інститути.

1957 року Київський ветеринарний інститут був уведений до складу Української сільськогосподарської академії як окремий ветеринарний факультет. Перший декан цього факультету – професор Герман Олександрович Гімбельрейх, учений в галузі порівняльної та еволюційної морфології хребетних, який сам закінчив 1931 року Київський ветеринарний інститут. До призначення на посаду декана працював з 1953 року завідувачем кафедри анатомії рідного інституту. Його наукові праці публікувалися не лише в українських наукових журналах, а також у наукових виданнях Австралії, Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Франції, США. Під його керівництвом були захищені докторські дисертації П. Я. Роговського і С. К. Рудика. Г. О. Гімбельрейх очолював науково–педагогічний колектив факультету до 1977 року. Потім деканами були професори С. І. Братюха, згодом – П. Я. Роговський. У цей період до числа провідних науковців вишу належав доктор ветеринарних наук, професор, член–кореспондент, академік УАСГН Іван Омелянович Поваженко, завідувач кафедри хірургії з 1937 по 1977 рік (з перервою на час німецько–радянської війни, коли він був підполковником ветеринарної служби на фронті). Нині ця кафедра носить ім'я І. О. Поваженка. Керівниками наукової школи хірургів, заснованої Іваном Омеляновичем Поваженком, були послідовно професори С. І. Братюха, В. Б. Борисевич.

А керівником наукової школи ветеринарних токсикологів та мікотоксикологів, заснованої С. В. Баженовим, став доктор ветеринарних наук, професор, академік УААН Григорій Олександрович Хмельницький. Головними напрямками наукових досліджень були визначені: розробка ефективних методів діагностики і надійних засобів профілактики мікотоксикозів тварин, дослідження комбінованої дії мікотоксинів на організм тварин і птиці з метою вивчення патогенезу і розробки ефективних

засобів лікування. Так, дослідження, зроблене під керівництвом професора Г. О. Хмельницького, дозволили довести, що найбільш поширений у природно-кліматичних умовах України Т-2 токсин викликає у свиней і лабораторних тварин значні порушення обміну речовин, у першу чергу блокуючи синтез білків, у тому числі імуноглобулінів і пригнічуючи активність ферментів, які беруть участь в енергетичному обміні, знижуючи антиоксидантний захист клітинних мембран і зумовлюючи накопичення перекисів ліпідів. Г. О. Хмельницький запропонував комплексний підхід боротьби з мікотоксикозами тварин, зокрема з використанням ефективних ентеросорбентів і речовин, які прискорюють процес біотрансформації мікотоксинів у печінці (нуклевит, унітіол). Послідовниками цієї наукової школи стали Г. В. Бойко, Д. М. Вовк, О. К. Гальчинська, В. О. Дробницька, В. Б. Духницький, В. Д. Іщенко, В. І. Карповський, А. Й. Мазуркевич, К. М. Новіцький, М. Ф. Панько, В. М. Слєпченко, В. Д. Степанюк.

1952 року в Київському ветеринарному інституті завдяки доктору ветеринарних наук, професору Івану Сергійовичу Нагорному було засновано наукову школу ветеринарних акушерів і гінекологів. Під його керівництвом здійснювалися дослідження мікотоксикозів великої рогатої худоби, вироблення методів лікування тварин з гінекологічною патологією і методів відновлення функції молочної залози при запальних процесах.

Значний внесок у розвиток ветеринарної медицини зробив доктор ветеринарних наук Володимир Васильович Нікольський, який почав працювати з 1956 року завідувачем кафедри мікробіології вірусології Київського ветеринарного інституту. В. В. Нікольський 1956 року на базі своєї кафедри заснував наукову школу з інфекційної патології тварин. Учений започаткував новий напрям дослідження інфекційної патології тварин – вивчення природи інфекційних захворювань на основі глибокого аналізу імунологічної реактивності тваринного організму під впливом різних факторів навколишнього середовища. Професор В. В. Нікольський став автором монографій «Вірусний гастроентерит свиней», «Інфекція та імунітет сільськогосподарських тварин». Учений досліджував етіологію і патогенез атрофічного риніту та вірусного гастроентериту свиней, вивчав природну резистентність та імунологічну реактивність тваринного організму, створив при очолюваній ним кафедрі наукову лабораторію. В. В. Нікольський першим в Україні розкрив етіологію масових шлунково-кишкових захворювань новонароджених поросят і телят, встановивши їхню вірусну етіологію, розробив засоби і методи діагностики та профілактики.

Продовжувачем цих досліджень став учень і представник наукової школи В. В. Нікольського доктор ветеринарних наук, професор Володимир Гурійович Скибіцький. Учений досліджував нормальну мікрофлору тваринного організму, досліджував збудники інфекційних захворювань

тварин (ентеробактерії, патогенні мікоплазми, пестивіруси, рабдовіруси, рота віруси), імунологічну реактивність тваринного організму, зокрема вплив нативних та рекомбінантних цитокінів на клітинний імунітет тваринного організму, розробляв засоби і методи лабораторної діагностики інфекційних хвороб тварин, засоби профілактики дисбіозів – пробіотики. Під керівництвом В. Г. Скибіцького підготовлено докторів ветеринарних наук – О. Є. Галатюка і О. В. Яблонську. В. Г. Скибіцький – автор монографій і підручників, зокрема «Ветеринарна вірусологія», «Практикум з ветеринарної вірусології», «Ветеринарна мікробіологія», «Практикум з ветеринарної мікробіології» та ін. Послідовниками наукової школи з інфекційної патології тварин стали В. І. Білоконь, В. А. Борзова, В. А. Бортнічук, О. Є. Галатюк, В. М. Пекнич, В. В. Столюк, О. В. Яблонська. Представник наукової школи В. В. Нікольського – доктор ветеринарних наук, професор В. А. Бортнічук, який певний час, на початку своєї трудової діяльності працював лікарем-епізотологом на Житомирщині, а згодом пішов науковою стежиною. Учений очолював кафедру мікробіології та вірусології, перебравши керівництво нею від В. В. Нікольського, став автором монографій «Ензоотична пневмонія свиней», «Хламідіоз тварин».

1957 року у Київському ветеринарному інституті з ініціативи доктора ветеринарних наук, професора, завідувача кафедри патології й терапії незаразних хвороб сільськогосподарських тварин Митрофана Тихоновича Скородумова було засновано наукову школу ветеринарних діагностів і терапевтів. Зі входженням Київського ветеринарного інституту до складу Української сільськогосподарської академії М. Т. Скородумов очолив кафедру терапії і клінічної діагностики і очолювана ним наукова школа продовжувала діяти на її базі.

1966 року Владислав Федорович Галат, тоді ще кандидат ветеринарних наук, заклав основи наукової школи ветеринарної паразитології. Його наукова діяльність була спрямована на дослідження хвороб у країнах Африки. Учений став автором першого в Україні навчального посібника «Тропічна ветеринарна паразитологія», брав ключову участь у виконанні наукової теми «Географія, особливості перебігу та заходи боротьби з основними хворобами тварин у країнах Африки».

В 1980-х роках на факультеті продовжували діяти наукові школи, підносячи ветеринарну медицину на новий якісний рівень. Так, М. Ф. Гулий і Д. О. Мельничук проводили дослідження в галузі біохімії, Г. О. Хмельницький – токсикології, С. К. Рудик – анатомії, В. А. Бортнічук, В. П. Онуфріїв, В. Т. Хомич – гістології, В. Б. Борисевич – хірургії, М. Судаков і В. Ю. Чумаченко – терапії, А. Й. Мазуркевич – патофізіології.

Важливим науковим центром став Український науково-дослідний ветеринарний інститут,

організований 1977 року у Києві на базі філіалу Українського науково-дослідного інституту експериментальної ветеринарії. Очолив його Анатолій Іванович Собко. Учений налагодив роботу лабораторій епізоотології і прогнозування, мікології і бактеріології, а також вірусології, імунології, хвороб свиней, групових методів обробки тварин, ветсанекспертизи, незаразних захворювань. В Інституті розробили низку технологій виготовлення живих та інактивованих вакцин, зокрема: вакцину проти трансмісивного гастроентериту свиней зі штаму П – 1439/81; три вакцини проти ентеровірусного гастроентериту свиней 6, 7, 8 серотипів; вакцину ліофілізовану зі штаму «К» проти ротавірусного гастроентериту свиней. На більшості існуючих тоді свинокомплексів працівники Інституту ініціювали створення виробничих підрозділів для виготовлення інактивованих вакцин з місцевих штамів.

Отже, незважаючи на політичні фактори радянського періоду, а саме самоізоляваність від західного світу, надмірна адміністративність роботи науковців, їм вдалося зробити багато в розвитку ветеринарної медицини, і цей поступ продовжують сучасні науковці.

Список використаних джерел

1. Вербицький, ПІ., Достоевський, ПП., Рудик, СК., 2002. 'Історія ветеринарної медицини України', К.: «Ветінформ», 384 с.
2. Галат, ВФ., 2010. 'Кафедри паразитології та тропічної ветеринарії – 80', *Ветеринарна медицина України*, №9, с.17–18.
3. Гришко, Д., 2001. 'Харківська школа ветеринарних акушерів професора Д. Д. Логвінова', *Ветеринарна медицина України*, №9, с.14–15.
4. Козловська, ГВ., 2010. 'Сторінки історії і сьогодення кафедри мікробіології, вірусології та біотехнології', *Ветеринарна медицина України*, №9, с.14.
5. Мішишин, ВТ., Пнтенко, ОФ., 2001. 'Життєвий шлях професора, академіка УАСГН Івана Омеляновича Поваженка', *Науковий вісник Національного аграрного університету*, Вип.38, с.9–11.
6. Мішишин, ВТ., Петренко, ОФ., 2001. 'Історія кафедри хірургії НАУ ім. академіка УАСГН І. О. Поваженка', *Науковий вісник Національного аграрного університету*, Вип.38, с.11–16.
7. Бородай, ІС., 2009. 'Розвиток зоотехнічної науки в контексті діяльності професора В. П. Устьянцев', *Історія української науки на межі тисячоліть*, К., Вип.41, с.28–35.
8. Вергунов, ВА. 'Устьянцев В. П. (1875–1935) – видатний вітчизняний вчений у галузі тваринництва'. [online] Доступно: [http // rusnauka.com](http://rusnauka.com)
9. Мішишин, В., Потоцький, М., 2001. 'Івану Омеляновичу Поваженку, видатному ветеринарному хірургу, професору – 100 років від дня народження', *Ветеринарна медицина України*, №8, с.48.

References

1. Verbyc'kyj, PI., Dostojevs'kyj, PP., Rudyk, SK., 2002. 'Istoriya veterinarnoi medycyny Ukrainy (History of veterinary medicine of Ukraine)', K.: «Vetinform», 384 s.
2. Galat, VF., 2010. 'Kafedri parazytologii ta tropichnoi veterinarii' – 80 (Department of Parasitology and Tropical Veterinary Medicine – 80)', *Veternarna medycyna Ukrainy*, №9, s.17–18.
3. Gryshko, D., 2001. 'Harkivs'ka shkola veterinarnykh akusheriv profesora D. D. Logvinova (Kharkiv School of Veterinary Obstetrics Professor D. D. Logvinova)', *Veternarna medycyna Ukrainy*, №9, s.14–15.

4. Kozlovs'ka, GV., 2010. 'Storinky istorii i s'ogodennja kafedry mikrobiologii, virusologii ta biotekhnologii' (Pages of history and present of the Department of Microbiology, Virology and Biotechnology)', *Veternarna medycyna Ukrainy*, №9, s.14.

5. Mishhyshyn, VT., Pntrenko, OF., 2001. 'Zhyttjevyj shljah profesora, akademika UASGN Ivana Omeljanovycha Povazhenka (Life way of professor, academician UASGN Ivan Omelyanovich Povazhenka)', *Naukovyj visnyk Nacional'nogo agrarnogo universytetu*, Vyp.38, s.9–11.

6. Mishhyshyn, VT., Petrenko, OF., 2001. 'Istoriya kafedry hirurgii' NAU im. akademika UASGN I. O. Povazhenka (History of the Department of Surgery, NAU them. Academician UASGN I. O. Povazhenka)', *Naukovyj visnyk Nacional'nogo agrarnogo universytetu*, Vyp.38, s.11–16.

7. Borodaj, IS., 2009. 'Rozvytok zootehnicnoi nauky v konteksti dijal'nosti profesora V. P. Ust'janceva (Development of zootechnical science in the context of Professor V. P. Ustyantsev)', *Istoriya ukrai'ns'koi nauky na mezhi tysjacholit'*, K., Vyp.41, s.28–35.

8. Vergunov, VA. 'Ust'jancev V. P. (1875–1935) – vydatnyj vitchyznjanyj vchenyj u galuzi tvarynnictva (Ustyantsev V. P. (1875–1935) – prominent domestic scientist in the field of animal husbandry)'. [online] Dostupno: [http // rusnauka.com](http://rusnauka.com)

9. Mishhyshyn, V., Potoc'kyj, M., 2001. 'Ivanu Omeljanovychu Povazhenku, vydatnomu veterynarnomu hirurgu, profesoru – 100 rokiv vid dnya narodzhennja (Ivan Omelyanovich Povazhenka, an outstanding veterinarian surgeon, a professor - 100 years since his birthday)', *Veternarna medycyna Ukrainy*, №8, s.48.

* * *

УДК316.733:94][477][185/194»(092)

Присвячується пам'яті науковця, педагога, краєзнавця,
журналіста С. І. Шевченку

**В. НІКІТІН – ВИЗНАЧНИЙ
ПОДВИЖНИК УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

**V. NIKITIN – THE OUTSTANDING ASCETIC
OF UKRAINE IN THE LATE XIX – FIRST HALF
OF THE XX CENTURY**

Печериця Т. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
мовних та гуманітарних дисциплін №2,
Донецький національний медичний університет
(Кропивницький, Україна), e-mail:
Pecheritca18@gmail.com

Pecheritca T. V.,

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Department of Languages and
Humanities, №2, Donetsk National Medical
University (Kropivnitsky, Ukraine), e-mail:
Pecheritca18@gmail.com

Аналізується громадська діяльність визначного подвижника України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – В. О. Нікітіна. Особливу увагу в статті приділено подвижницьким зусиллям В. Нікітіна у сфері національно-культурного пробудження місцевого населення України, зокрема, у м. Єлисаветграді (тепер Кропивницький). Автор констатує, що В. Нікітін був відданим патріотом України, який упродовж всього життя боровся за українську мову, українську культуру та українську державність.

Ключові слова: В. Нікітін, подвижницька діяльність, український рух, Україна.

The article analyzes the public activity of the outstanding ascetic of Ukraine in the late XIX – first half of the XX century – V. Nikitina. Particular attention is paid in the article to the ascetic efforts of V. Nikitina in the sphere of national-cultural awakening of the local population of Ukraine, in particular, in the city of Elisavetgrad (now Kropivnitsky). The author states that V. Nikitina was a devoted patriotic of Ukraine, who fought for the Ukrainian culture and Ukrainian statehood throughout his life.

Keywords: V. Nikitin, ascetic activity, Ukrainian movement, Ukraine.

Серед цілої плеяди визначних подвижників України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. важливе місце належить юристу і педагогу Василю Олександровичу Нікітіну (1868–1942). Всю свою енергію, ентузіазм, вільний час, а нерідко й кошти він спрямовував на подвижницькі зусилля у сфері національно-культурного пробудження місцевого населення України, зокрема, у м. Єлисаветграді (тепер Кропивницький). При цьому В. Нікітін ризикував не лише кар'єрою та матеріальним благополуччям, але й неодноразово потрапляв під поліцейсько-жандармський нагляд, часом втрачаючи й свободу. Безмежна синівська любов до Вітчизни надихала його невтомну подвижницьку громадську та просвітницьку діяльність.

Дослідженню В. Нікітіна як особистості, громадського й культурного діяча присвячено досить обмежене коло наукових розвідок, статей, публікацій, серед авторів яких слід вказати: М. Смоленчука, С. Шевченка, В. Степанова. Вважаємо, що той обсяг досліджень присвячених В. Нікітіну, який був зроблений науковцями до цього часу є занадто малим, а тому потребує подальшого вивчення та висвітлення.

Метою даного дослідження є спроба проаналізувати подвижницькі зусилля В. Нікітіна у всій їх багатогранності, у громадській та національно-культурній сферах, й тим самим, привернути увагу не лише науковців, а й української громади до постаті В. Нікітіна яка, на наше глибоке переконання, заслуговує на більшу увагу.

В. Нікітін народився 1868 р. у м. Полтаві на Колоністській вулиці (колишній німецькій колонії) у сім'ї помічника бухгалтера Полтавського земства. Батько його був за національністю росіянин, а мати, яка походила зі сім'ї службовців також, українкою. Батько В. Нікітіна за 35 років служби отримав орден Володимира IV ступеня, що в той час давало йому звання дворянина. На жаль, у 1880 р. передчасно померла мати В. Нікітіна... Тяжко переживаючи смерть дружини у 1881 р. його батько переїхав із м. Полтави до м. Вязьми Смоленської губернії. У зв'язку з цим, В. Нікітін спочатку навчався у В'яземській гімназії, а згодом на юридичному факультеті Московського університету, який закінчив у 1891 р. Навчаючись в університеті, він захопився музикою, сам на слух грав на фортепіано українські та російські пісні, уривки з російських опер. Співав у студентському хорі, в котрому часто був солістом (теж студент) Л. Собінов. По закінченню університету В. Нікітін спочатку був кандидатом на суддівську посаду, служив у м. Смоленську, м. Дорогобужі, м. Вязьмі, а потім міським суддею у м. Гжатську Смоленської губернії, де пропрацював 8 років. Перебуваючи на цій посаді він написав дві брошури «Історія міста Дорогобужа» і «Гжатськ та його околиці».

У травні 1903 р., за запровадження нововведень, завдяки яким покращився рівень юридичної грамотності серед найнезаможнішого міського населення м. Гжатська, В. Нікітіна було переведено до м. Єлисаветграда членом окружного суду (цивільне відділення). На цій посаді В. Нікітін пропрацював до 1911 р. З 1911 – 1917 рр. В. Нікітін був міським нотаріусом. Починаючи з 1917 р. В. Нікітін учителював, викладав головним чином українську мову. Слід зазначити, що ще перебуваючи в м. Гжатську і м. Полтаві, як вказав сам В. Нікітін у протоколі допиту від 7 жовтня 1929 р., він сильно захопився українською літературою, багато читав про український народ та його культуру. Завдяки цьому, через кілька років він став свідомим українцем й розпочав шукати однодумців, разом з якими прагнув розпочати боротьбу проти царизму за відродження українського народу. Син В. Нікітіна Фауст Нікітін у своїх спогадах про батька писав: «Скільки його пам'ятаю, він весь час захоплювався природою України і Т. Шевченком. Літні канікули ми проводили тоді на Україні» [1, с. 44]. Переведення у 1903 р. на Україну до м. Єлисаветграда Херсонської губернії стало подарунком долі для В. Нікітіна. Прибувши до Єлисаветграда В. Нікітін одразу ж зайнявся культурно-просвітницькою діяльністю, для чого об'єднує навколо себе українських ідейних однодумців, зокрема, він знайомиться з українофілами,

передовсім з майбутнім членом Центральної Ради – М. Левитським та колишнім київським «громадівцем» – П. Михалевичем. Приблизно тоді ж він познайомився з М. Кропивницьким, з артистами: М. Заньковецькою, П. Саксаганським, М. Садовським та іншими, які щорічно приїжджали до м. Єлисаветграда на гастролі. Сам В. Нікітін у своїх спогадах написав, що М. Кропивницького він знав ще з 1887 р., коли той приїздив до Москви зі своєю трупою й виступав в театрі «Парадіз». Будучи студентом В. Нікітін дуже любив відвідувати вистави першої славетної української трупи. На початковому етапі подвижницької діяльності В. Нікітіна в м. Єлисаветграді підпільної роботи не проводилося, однак, дуже часто влаштовувалися нелегальні бесіди і читання для обговорення самих злободенних тем того часу. У Нікітіних збиралася гімназійна молодь, яка обговорювала національні проблеми. Сам В. Нікітін був керівником українського подвижницького руху в м. Єлисаветграді. Пізніше В. Нікітін почав організовувати у себе по четвергах літературно-музичні зустрічі, або, як тоді їх називали, журфікси, у ході яких, окрім музикування, дуже часто обговорювалися українські питання, з величезним обуренням критикували дії царського уряду та обговорювали заходи легальної боротьби проти утисків української культури. На них збиралися під виглядом музикування, українські діячі, зокрема, їх відвідувала донька композитора М. Лисенка Галина Миколаївна з чоловіком (К. Шило), молодий Г. Нейгауз, під час своїх гастролей у м. Єлисаветграді – М. Кропивницький, М. Заньковецька П. Саксаганський, Ю. Тобілевич, бував на них і майбутній композитор Ю. Мейтус (гімназистом). За спогадами Ф. Нікітіна М. Кропивницький кілька разів гостював у Нікітіних, мову вели про культурний український рух і про заходи в умовах царського режиму. Саме під час цих зустрічей у В. Нікітіна з'явилася ідея влаштування Шевченківських вечорів у міському театрі (тепер – ім. М. Кропивницького), збір від яких було вирішено передавати до фонду побудови у Києві пам'ятника Т. Шевченку. Офіційно очолити цю справу В. Нікітін не зміг, оскільки перебував на державній службі, тому юридичний бік справи було доручено П. Михалевичу, він був у літах і не боявся втратити службу. Шевченківські вечори в Єлисаветграді вдалося влаштувати і вдало провести двічі у 1909 р. та 1910 роках, після чого вони були суворо заборонені губернатором. В цих заходах активну участь взяли кращі артистичні і музичні сили – М. Кропивницький, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко та багато інших. Для оформлення театру в українському стилі В. Нікітін виписав з Полтавського губернського земства виставку українських виробів. Вечори ці відкривалися лекцією В. Нікітіна про життя і творчість Т. Шевченка, після чого хор на сцені співав «Як умру, то поховайте» («Заповіт» Т. Шевченка), а потім відбувався концерт підготовлений провідними українськими артистами. Зі спогадів В. Нікітіна відомо, що «Заповіт» Т. Шевченка

переповнений зал слухав стоячи, а бажаючи його виконати підіймалися до хору на сцену. На останньому другому Шевченківському вечорі, зокрема, виступив і «батько українського театру» М. Кропивницький який прочитав «Думи» і «Чернець» з великою майстерністю і великим піднесенням. Слід зазначити, що невдовзі після цього М. Кропивницький помер... Після смерті корифея В. Нікітін увійшов до ініціативної групи з організації українського літературно-музичного драматичного товариства ім. М. Кропивницького «Рідна хата», створення якого заборонив губернатор. Від другого Шевченківського вечора, що відбувся 16 березня 1910 р. було отримано чистий прибуток в сумі 380 крб. 41 коп. Хоча В. Нікітін і не вважався офіційним організатором вечорів, однак поліція і жандармерія все-таки дізналися про його провідну роль. З В. Нікітіним була проведена бесіда під час якої йому було запропоновано або припинити подібну діяльність, або ж піти з державної служби. Не довго думаючи В. Нікітін пішов у відставку й перейшов на напівприватну роботу нотаріусом. Посилення політичного переслідування й початок Першої світової війни, значно послабили український рух, багатьом учасникам якого, у тому числі й В. Нікітіну, доводилося навіть переховуватися від поліції.

Другий етап поживлення українського культурного й політичного руху на Єлисаветградщині розпочався після Лютневої революції 1917 р. У результаті революційних подій були оприлюднені жандармські архіви, у яких, зокрема, в списках політично неблагонадійних значився і В. Нікітін, як «український соціаліст». Починаючи з 1917 р. В. Нікітін стає лектором української мови, зокрема, читав популярні лекції на заводах і в установах за путівками політпросвіти, пізніше викладав українську мову та літературу в технікумах і школах. Окрім того, в цей період, В. Нікітін знову на своїй квартирі почав влаштовувати збори представників українського руху як культурницького так і політичного спрямування. Зокрема, у В. Нікітіна у цей час побували М. Панасевич, К. Шило, М. Левитський та інші. В цей же час В. Нікітін організовує «Просвіту» і стає її першим головою. При цій організації створюються хор і бібліотека, ставляться п'єси. Разом з В. Нікітіним, активно співпрацювали «просвітяни» міста Н. Приходько, О. Семененко, М. Панасевич, Ю. Тобілевич, участь у концертах «Просвіти» брала донька М. Лисенка Г. Шило зі своїм чоловіком. У 29 квітні 1918 р. В. Нікітін виступив з лекцією в залі «Просвіти» з проблем української культури, слухачів зібралося близько 50 осіб. У лекції В. Нікітіна «Про українську культуру» висвітлювалася ідея існування національної української культури та української мови: «Малоросійська мова одна з найкрасивіших у світі і має бути поставлена поряд з визнано найкрасивішими – італійською та французькою» [1, с. 28]. Аналізуючи малоросійську літературу В. Нікітін ставить Т. Шевченка, як поета, вище

Пушкіна і Міцкевича, називає його величнішим із світових геніїв.

У часи гетьмана П. Скоропадського «Просвіту» очолює син корифея театру Ю. Тобілевич, а В. Нікітін, перебуваючи у колі її активних діячів, сконцентровується на учительській роботі. Наприкінці серпня 1919 р. в м. Єлисаветграді була встановлена влада денікінців, яка провела обшук, у тому числі і у В. Нікітіна. У 1920 р. після встановлення радянської влади В. Нікітін працював викладачем у кавалерійській і соціально-економічній школах, викладав українську мову та суспільствознавство. У 1921 р. він виїхав під час голоду в село Любомирку Добровеличківського району, де один рік працював завідувачим трудової школи. Із Любомирівки В. Нікітін переїхав до Добровеличківки Первомайського округу, де працював викладачем української мови в агрошколі і водночас був правозахисником. Під час перебування у цьому селі від поганого харчування померла його дружина Шапошникова Наталя Олександрівна. У 1923 р. В. Нікітін повертається до Зінов'євська, де викладає українську мову у сільськогосподарській школі та російську мову у профтехшколі. Згодом два роки він працює в агротехнікумі, а після його закриття переходить учителем української мови до трудової школи №5. Отже, у радянські часи В. Нікітін проводить в життя політику українізації, захоплюється не лише освітньою, громадською, але й науковою роботою. Зокрема, В. Нікітін докладав зусилля до організації при історичному музеї гуртка краєзнавства, участь у роботі якого брали Д. Карабінович, П. Рябков, Ф. Золотаренко. Головою гуртка був Д. Кучма. Саме він і доручив В. Нікітіну написати історію українського театру на Єлисаветградщині. Цьому сприяло те, що краєзнавець був особисто знайомий із провідними українськими артистами: П. Саксаганським, М. Садовським, М. Заньковецькою, М. Кропивницьким. У 1925 – 1926 роках П. Саксаганський приїздив у Зінов'євськ на запрошення заводського театру «Червоної зірки». Окрім того, В. Нікітін є автором спогадів про М. Кропивницького, які були надруковані у збірнику «За 100 років». Готуючи до друку історію українського театру на Єлисаветградщині В. Нікітін у 1928 р. познайомився з академіком ВУАН С. Єфремовим та професором П. Руліним, якому і передав свій рукопис про Зінов'євський театр. У 1923 р. В. Нікітін допомагав учителю співів С. Тележинському організовувати у Зінов'євську музичну філію імені Леонтовича. Очолив філію С. Тележинський, В. Нікітін зайняв посаду секретаря.

Слід зазначити, що В. Нікітін дуже швидко розчарувався у радянській політичній системі, зрозумівши, що вона не є демократичною. У 1929 р. під час зустрічі з антирадянськи налаштованими вчителями – Скрипкою і Задиракою, він погодився з їхнім різким засудженням соціалістичної системи і зазначив: «Партія – це група людей, яка захопила владу в свої руки з метою використання її для того, щоб експлуатувати інших, а самим жити в розкоші

і т.д.» [1, с. 41]. 25 вересня 1929 р. В. Нікітін у розмові з учителем Задиракою заявив: «...у нас зараз виборів фактично немає, а нав'язування кандидатур зі сторони партійних органів. До того часу поки при владі будуть перебувати неграмотні і неосвічені люди порядку не буде» [1, с. 42]. Громадська діяльність В. Нікітіна, незалежність його поглядів викликали недовіру, підозру влади. 4 жовтня 1929 р. Зінов'євським окружним відділом ДПУ він був заарештований. Його заарештували за підозрою «в нелегальних зв'язках з українськими шовіністичними елементами з інтелігенції та групуванні їх з контрреволюційною метою». При обшуку були вилучені (за протоколом) «Оповідання з української історії», «Незабутні» (ред. С. Петлюра, 1918 р.), «На захист української культури», «Тризуб» (німецькою мовою), «Послання Євангелісту Дем'яну Бедному», «Грамота до всього Українського народу», «Статут української просвіти», «Історія українського народу» [1, с. 30]. Спочатку ДПУ спробувало залучити В. Нікітіна до справи СВУ. Від нього вимагалось зізнатися у зв'язках із заарештованим С. Єфремовим і членстві у СВУ. Але В. Нікітін відкинув ці звинувачення, пояснивши, що зустрічався з С. Єфремовим у Києві в справі відкриття в м. Зінов'євську краєзнавчого гуртка. Поряд з цим В. Нікітін ставили в вини його активну громадську позицію, відстоювання своїх переконань. В. Нікітіна, як члена підпільної організації «Спілки визволення України», хоча винним він себе не визнав, постановою особливої трійки при колегії ДПУ УРСР від 26 січня 1930 р. за ст. 54–10 КК УРСР (антирадянська агітація у галузі освіти) було вислано у Казахстан на три роки. У вироді зазначалося, що працюючи учителем 5–ї трудової школи м. Зінов'євська В. Нікітін систематично підтримував давні зв'язки з колишніми членами української «Просвіти», з колишніми активними петлюрівцями та видатними українськими діячами, проводив таємну агітацію серед української інтелігенції та учнів, яка була направлена на об'єднання антирадянських українських елементів з контрреволюційним минулим.

Після відбування покарання В. Нікітін, який був звинувачений в українській діяльності, не отримав права жити в УРСР, а тому він змушений був періодично проживати то в свого сина Фауста, то у своєї молодшої доньки. Восени 1941 р. Ф. Нікітіну довелося евакуюватися з під м. Курська в м. Казань. Оскільки В. Нікітін вже був досить старим, було вирішено не ризикувати й не везти його на возі, тому він переїхав у м. Белгород до середньої доньки, де він і помер у червні 1942 р. від голоду. Реабілітація прийшла лише в 1994 р. (через 52 роки після смерті).

Окремо слід зазначити про здобутки дітей В. Нікітіна, яких у нього було п'ятеро – два сина й три доньки. Найбільш відомим є Фауст Нікітін, який був кавалером св. Анни IV-го ступеня за хоробрість у боях Першої світової війни, генетиком, лауреатом Держпремії СРСР. Саме Ф. Нікітін залишив найбільше спогадів про свого

батька, й взагалі, про культурне та політичне життя Єлисаветградщини наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Молодший син Юрій Нікітін, як і молодша донька Тетяна, захоплювався театром. Театральну освіту Ю. Нікітін здобував під керівництвом Л. Курбаса, працював на студії О. Довженка, став організатором українського драмтеатру у м. Харкові. Однак, на жаль, у 1938 р. був репресований та засланий до Магадану, де через два роки помер... Ще дві дочки В. Нікітіна – Ніна та Марія мали фах учительок.

Отже, викладене вище свідчить про те, що всі зусилля українського подвижника В. Нікітіна були спрямовані на утвердження національно-патріотичної ідеї в українському суспільстві, відродження національної культури і духовності. В. Нікітін був відданим патріотом України, який упродовж всього життя боровся за українську мову, українську культуру та українську державність.

Список використаних джерел

1. 'В ім'я України: Василь Нікітін: листи, статті, спогади', 2011, уклад. С. І. Шевченко, Т. В. Печериця, Кіровоград: *Імекс-ЛТД*, 106 с.
2. Степанов, ВМ., 1999. 'В. Нікітін – жертва сталінського терору', *Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи*, Кіровоград, с.85–87.
3. Шевченко, СІ., 2008. 'Лицарі українського степу: Зб. ст. (1983–2008 рр.)', Кіровоград: *РВВ КДПУ ім. В. Винниченка*, 376 с.
4. Шевченко, СІ., 2011. 'Василь Нікітін – організатор українського життя в Єлисаветграді', *Наукові записки КДПУ. Серія: історичні науки*, Кіровоград: *РВВ КДПУ ім. В. Винниченка*, Вип.14, с.294–302.

References

1. 'V im'ja Ukrainy: Vasyl' Nikitin: lysty, statti, spogady (In the name of Ukraine: Vasyl' Nikitin: letters, articles, memoirs)', 2011, uklad. S. I. Shevchenko, T. V. Pecherycja, Kirovograd: *Imeks-LTD*, 106 s.
2. Stepanov, VM., 1999. 'V. Nikitin – zhertva stalins'kogo teroru (V. Nikitin is a victim of Stalin's terror)', *Kirovogradshhyna na zlami tysjacholit': stan, problemy, perspektyvy*, Kirovograd, s.85–87.
3. Shevchenko, SI., 2008. 'Lycari ukrai'ns'kogo stepu: Zb. st. (1983–2008 rr.) (Knights of the Ukrainian Steppe: Collection of Articles (1983–2008))', Kirovograd: *RVV KDPU im. V. Vynnychenka*, 376 s.
4. Shevchenko, SI., 2011. 'Vasyl' Nikitin – organizator ukrai'ns'kogo zhyttja v Jelysavetradi (Vasyl Nikitin – organizer of Ukrainian life in Yelisavetgrad)', *Naukovi zapysky KDPU. Serija: istorychni nauky*, Kirovograd: *RVV KDPU im. V. Vynnychenka*, Vyp.14, s.294–302.

* * *

УДК 669.056:7.021.23:94(367=11)

**ВІДТВОРЕННЯ В МАКЕТАХ ГАРЯЧИХ
ВИРОБНИЦТВ РАННІХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН****MUSEUM RECONSTRUCTION OF EARLY
EASTERN SLAVS' HOT PRODUCTION****Пустовалов С. Ж.,**

доктор історичних наук, доцент, доцент
кафедри музеєзнавства та експертизи історико-
культурних цінностей, Київський національний
університет культури і мистецтв (Київ, Україна),
e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-3026-6224>

Чухрай Л. О.,

кандидат культурології, доцент, доцент
кафедри музеєзнавства та експертизи історико-
культурних цінностей, Київський національний
університет культури і мистецтв (Київ, Україна),
e-mail: l.chuhrai@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-9709-8491>

Pustovalov S. Zh.,

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor, Department of Museology and
Expertise of Historical and Cultural Values, Kyiv
National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine),
e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-3026-6224>

Chuhrai L. O.,

Candidate of Culturology, Associate Professor,
Associate Professor, Department of Museology and
Expertise of Historical and Cultural Values, Kyiv
National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine),
e-mail: l.chuhrai@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-9709-8491>

Стаття присвячена проблемам створення в музеях макетів гарячих, виробництв (металургія та смолокуріння) давніх слов'ян. Розглядаються засади та послідовність виготовлення макетів. Макет має бути створений на основі результатів розкопок з урахуванням можливостей музею, з довготривалих матеріалів. Слов'яни використовували наземні та заглиблені печі з дуттям. Смолокурні також мали вигляд глибоких ям з дахом над ними.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, горн, смолокурня, макет, музейна експозиція, атрактивність.

The article is dedicated to the problems of creating hot industries (metallurgy and turpentine distillation) models of ancient Slavs in museums. Basics and sequence of manufacturing models are considered. Models should be made from long-life materials, based on the excavation results, taking into account the capabilities of the museum. Slavs used ground and buried furnaces with blast. Tarworks were also in the form of deep pits with a roof above them.

Keywords: archeological monument, furnace, tarworks, model, museum exhibition, attractiveness.

Археологічні пам'ятки є прикрасою будь-якої експозиції музеїв історичного чи історико-краєзнавчого профілю. Багата археологічна спадщина України представлена в експозиціях різноманітними знахідками. Набагато рідше в експозиціях музеїв представлені макети археологічних пам'яток. Переважно такі макети є одними з центральних стендів в експозиції. Не всі археологічні пам'ятки можуть бути перенесені до скансенів чи відтворені в них на місцевості. Макет дозволяє це зробити з меншими витратами

та на меншій площі. Отже макетування є справою актуальною.

Метою даного дослідження є висвітлення місця та ролі макетів гарячих виробництв слов'ян в археолого-історичній експозиції. Макети в музейній експозиції використовуються досить давно, проте спеціальному аналізу вони піддавалися в музеєзнавчій літературі недостатньо. Так, Н. П. Андрущенко розглянув роль макетів в експозиції м. Херсонес. Він вважає доцільним макети споруд у натуральну величину [1, с. 81–84]. Але не завжди є можливість зробити такий макет.

В експозиціях музеїв переважають макети сучасних виробництв. Наприклад, у музеї металургів у м. Кривий Ріг представлено макети доменної печі та інших етапів металургійного виробництва [2, с. 12–15].

Вдалим прикладом спільної скоординованої роботи фахівців музейної справи та інженерів, які знають, як мінімум, історію своєї спеціальності, є створення Музею Бенардоса і Музею світознання та освоєння космосу [9, с. 165]. В цих музеях були представлені зразки техніки та макети відповідних виробництв. Автор наголошує на тому, що зразки техніки мають бути діючими [9, с. 165–166].

Музейна комунікація є найважливішою складовою характеристикою процесу взаємодії музейної експозиції та відвідувача. Значною мірою музейна комунікація залежить від атрактивності самої експозиції. Макет має достатньо високий рівень атрактивності. На важливість для підвищення атрактивності експозиції діючих моделей акцентує свою увагу В. О. Константинов [8, с. 163].

Авторами були вже намічені методологічні засади створення макетів [15, с. 90–94]. Значна кількість археологічних пам'яток взагалі не піддається макетуванню, хоча і заслуговують на нього. Наведемо стисло вимоги до об'єктів, які мають піддаватися макетуванню та певні рекомендації щодо їх виконання.

По-перше, об'єктом макетування в музеях мають бути найвизначніші пам'ятки археології.

По-друге, це мають бути пам'ятки чи повністю досліджені, чи дослідження яких охоплює більшу частину площі пам'ятки.

По-третє, вибір масштабу макету залежить від можливостей самого музею, площі, яка може бути виділена під макет. Дрібномасштабні макети не будуть наочними, їх інформативність буде низькою. Розрахунок масштабу макету має передбачати не тільки саму пам'ятку, але й навколишню місцевість. Визначальним масштабом при виборі пропорцій макету є розмір фігурок людей, які мають бути присутні на ньому. Без людини та навколишнього середовища в макеті зменшується його достовірність та наочність.

Визначивши масштаб та пропорції макету, можна перейти до його виконання. Перш за все треба зробити ландшафтну основу макету. Для цього можна використати великомасштабні карти пам'ятки чи місцевості, де розташована пам'ятка, макет якої відтворюється. Для цього потрібні карти масштабом від 1:50 до 1:100.

Пору року треба обирати відповідно до події, яка реконструюється. В тому випадку, коли точна дата події невідома, або сам макет не пов'язаний з конкретними подіями, за основу реконструкції краще брати літо. Літнє різнобарв'я загалом сприяє кращій атрактивності макету.

Наступним етапом створення макету є детальне вивчення результатів археологічних досліджень пам'ятки. В першу чергу вивчаються повністю досліджені об'єкти: житла, ділянки оборонних стін, господарські приміщення, майстерні, гончарні печі, мости, пристані та інше. Результатом цього вивчення буде створення детальних графічних реконструкцій цих об'єктів. Тільки після цього можна приступати до їхнього відтворення в обраному масштабі.

Основою розташування окремих об'єктів на макеті є генеральний план розкопок пам'ятки. Можна, звичайно, створювати копії окремих об'єктів безпосередньо на макеті. Проте краще робити їх окремо з наступним перенесенням на своє місце. Для виконання складових макету бажано використовувати 3D-технології. Саме вони можуть забезпечити точне копіювання автентичних об'єктів в обраному масштабі.

Після виготовлення кожний з об'єктів має бути розфарбований у природні кольори. Для цього знов звертаємося до аналізу результатів археологічних робіт. При визначенні кольорів треба брати до уваги те, що окремі кольори можуть бути комплексними та в процесі фосилізації розкладатися на складові.

Вільні місця макету мають бути заповнені макетами дерев, імітацією доріг, річок, озер тощо. Їх наявність залежить від природного ландшафту пам'ятки. Створений макет буде окрасою будь-якої історичної експозиції.

Серед археологічних об'єктів для макетування, особливе місце щодо атрактивності посідають гарячі виробництва давніх слов'ян. Це споруди для виготовлення смоли, вапна, деревного вугілля та заліза. Залишки названих виробництв досліджені на багатьох ранньослов'янських пам'ятках.

Як вважає О. В. Трачук, на даному етапі в другій половині I тис. н.е. у металургів східних слов'ян склалася схема послідовного збагачення руди відповідно до необхідних технологічних операцій, а саме: сушіння, вивітрювання, випал на відкритому вогнищі, подрібнення, промивання і подальше висушування та просіювання [14, с. 81].

Залишки виробництва заліза сіверян волинцевської культури, VII – XVIII ст. – ямний горн, шлаки, руда – відомі на поселенні Волинцеве, городищі Битиця–1 і на поселенні Ходосівка [6, с. 31; 13, с. 50–67]. На поселенні Ходосівка було виявлено металургійний центр. На його південній околиці виявлено об'єкти № 1, 4, 5 та споруди № 4, 6, 8 в яких залишилися шматки залізної руди, вапняк, металургійні шлаки [12, с. 1–10]. На відстані трьох метрів від жител дворища поселення В. О. Петрашенко дослідила заглиблену будівлю виробничого характеру з двома глиняними печами, розташованими на протилежних краях овальної ями. Графічну реконструкцію цієї

споруди запропонували В. Петрашенко та О. Петросюк [11, с. 134] (рис.1). З реконструкцією можна погодитися крім одного моменту. Автори показують наявність даху над отворами обох печей. Підстав для цього у матеріалах розкопок немає. Останні стовпи, на яких тримається дах, розташовані з боку від печей. І це не випадковість. Полум'я, яке здіймалося над отворами печей, мало спалити будь-який дах за декілька хвилин. Тому дах був тільки над передпіччям. Не викликають зауважень запропоновані реконструкції горнів, зроблені С. Паньковим [10, с. 25–32] (рис.2). Це наземні глиняні та кам'яні горни, отвори до топки яких оформлені з обох боків контрфорсами. Горни, заглиблені у землю, які в плані мають вісімкоподібну форму, за рахунок наявності заглибленого передпіччя (рис.3). У передпіччі розташовувалися міхи [10] (рис.2). За можливості можна зробити діючий макет такого горну.

Для збагачення руди слов'яни використовували агломераційні печі – округлі ями діаметром до 2,5 м, глибиною до 1,5 м на схилах терас без пристроїв для нагнітання повітря [14, с. 81].

Не менш поширеними серед слов'янських племен були також такі промисли з використанням вогню, як смолокуріння та виготовлення деревного вугілля для металургії. Залишки таких виробництв виявлені під час розкопок на поселеннях Автуніч [3, с. 64] (рис.3).

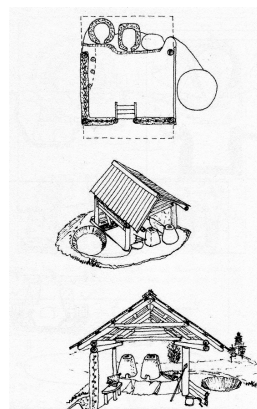

Рис. 1. Залізоплавильні горни на поселенні сіверян Ходосівка (реконструкція В. Петрашенко, О. Петросюка).

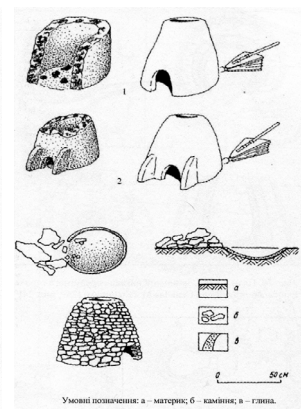

Рис. 2. Залізодобувна техніка племен антів (за С. Паньковим).

Більшість промислів з виготовлення смоли, поташу, дьогтю, деревного вугілля були розташовані в лісовій смузі України. Поташ використовувався для відбілювання полотна, виробництва паперу, скла, фаянсу та порцеляни: смола – як засіб консервації деревини, дьоготь – для лікування хворих та змащування вісей коліс: деревне вугілля крім металургії також використовувалося в ковальстві та для гамарень та гут.

Якість вугілля залежала від породи дерева, з якого воно виготовлялось. Як пише Ю. Гошко,

це були граб та явір, які давали більше вугілля, ніж смерека, сосна, вільха чи береза [4, с. 91]. У деревному вугіллі практично немає сірки, що сприяє покращенню якості металу, але міститься фосфор [5, с. 96]. За етнографічними даними випал деревного вугілля тривав декілька днів. Треба було правильно укласти дрова, покрити їх шаром гілок, соломи, моху, вкрити шаром землі, забезпечити правильний доступ повітря крізь піддувала, відвести газу через отвори. Шляхом експериментів встановлено, що наземним способом можна було отримати до 95% вуглецю з деревини [5, с. 24]. За Б. Колчіним на отримання одного пуду заліза витрачалося до 1 кубічного метра дров [7, с. 40].

Виявлені на Автуничах смолокурні являли собою глибокі (до 2 м) ями, над якими на стовпах утворювався дах. Реконструкцію такої смолокурні запропонували І. Готун та Т. Новик [3] (рис.4). Така реконструкція може стати підставою для створення науково обґрунтованого макету. Макет такого промислу істотно доповнить експозицію з макетом металургійного виробництва.

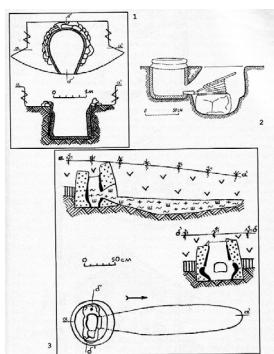

Рис. 3. Ямні горни сіверян: 1 – з поселення Кругле (за М. Колодою); 2 – реконструкція горна з поселення Волицьке (за С. Паньковим); 3 – горн типу «колба-тигель» з уроч. Роганин (за М. Колодою).

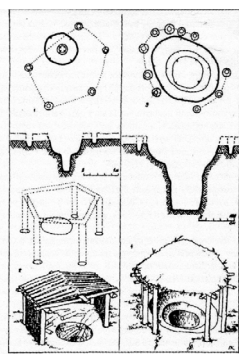

Рис. 4. Споруди лісохімічного промислу для виробництва смоли, дьогтю та деревного вугілля поселення сіверян Автуниці. Плани, профілі, ймовірний зовнішній вигляд (за І. Готуном, Т. Новик).

Таким чином, побудова макетів металургійного та смолокурного виробництва для археологічної експозиції музеїв історичного профілю є важливою складовою створення міцної музейної комунікації. Натурний макет за відсутності чи неможливості перенесення пам'ятки до скансену є єдиним способом донесення до широкого загалу відвідувачів видатних пам'яток археології, які досліджувалися в минулому. Гарний макет навіть може конкурувати із відтворенням пам'ятки у скансені, оскільки дозволяє побачити в цілому всю пам'ятку. Сподіваємося, що музей макетів пам'яток археології де буде представлено й металургійне виробництво, стане прикрасою музеїв історичного профілю України.

Список використаних джерел

1. Андрущенко, Н.П., 2004. 'Реконструкція первонаального вида пам'ятника (графіка, макет) – неотъемлемый элемент музеефикации (на примере памятников археологии Национального заповедника «Херсонес Таврический»)', *Охорона та використання культурної спадщини України: проблеми і перспективи*. Зб., Сімферополь, с.81–84.
2. Белікова, Л.Л., 2017. 'Я. П. Куликов – засновник Музею металургів', *Всеукраїнський Музейний Форум. Матеріали науково-практичної конференції*, В загальній редакції Л. О. Гриффена, Переяслав-Хмельницький, с.12–15.
3. Готун, І.А., 1993. 'Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуниці', *Археологія*, №4, с.59–71.
4. Гошко, Ю.Г., 1991. 'Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст.', К.: *Наук. думка*, 250 с.
5. Гурин, М.Ф., 1982. 'Древнее железо Белорусского Поднепровья (I тысячелетие н.э.)', Минск: *Наука и техника*, 123 с.
6. Колода, В.В., 1999. 'Черная металлургия Днепродонского междуречья во второй половине I тыс. н.э.', *Харьк. гос. ун-т им. Г. С. Сковороды*, Х: РЦНТ, с.31.
7. Колчин, Б.А., 1953. 'Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (Домонгольский период)', М.: *Изд-во АН СССР*, №32, 259 с.
8. Константинов, В.О., 2017. 'Музеї історії підприємств та установ – важлива ланка в музейній справі', *Всеукраїнський Музейний Форум. Матеріали науково-практичної конференції*, В загальній редакції Л. О. Гриффена, Переяслав-Хмельницький, с.163.
9. Корнієнко, О.М., 2017. 'Складові основи технічних музеїв', *Всеукраїнський Музейний Форум. Матеріали науково-практичної конференції*, В загальній редакції Л. О. Гриффена, Переяслав-Хмельницький, с.165–166.
10. Паньков, С.В., 1996. 'Основні пам'ятки чорної металургії та їх характеристика', *Чорна металургія та металообробка населення східно-європейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис., перша чверть II тис.)*, Г. О. Вознесенська, Д. П. Недопако, С. В. Паньков, К., с.25–32.
11. Петрашенко, В.О., 2005. 'Архітектура поселень у слов'янський та давньоруський час', *Давні поселення України*, М. Ю. Відейко, Р. В. Терпиловський, В. О. Петрашенко; Ін-т археології НАН України, К., с.115–160.
12. Ф/е. 1987/14а, Оп.1, Спр.14а. Петрашенко В. А. 'Отчет об охротно-спасательных работах на поселении VIII–IX вв. н.э. у села Ходосовка Киево-Святошинского района в Киевской области в 1987 г.', В. А. Петрашенко, А. П. Томашевский, 10 л, с.1–10.
13. Сухобоков, О.В., 1975. 'Славяне Днепровского Левобережья', К., с.50–67.
14. Трачук, О.В., 2017. 'Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.)', Київ: *Видавець Олег Філюк, Центр учбової літератури*, с.81.
15. Чухрай, Л.О., 2017. 'Проблеми відтворення в макетах визначних археологічних пам'яток України', *Зб. наук. праць «Наукові записки НАУКМА». Теорія та історія культури*, Києво-Могилянська академія, Т.191, К., с.90–94.

References

1. Andrushhenko, N.P., 2004. 'Rekonstrukcija pervonachal'nogo vida pamjatnika (grafika, maket) – неотъемлемый элемент музеефикации (на примере памятников археологии Национального заповедника «Херсонес Таврический»)' (Reconstruction of the original form of the monument (graphics, layout) is an integral element of museification (on the example of the archeology monuments of the National Reserve «Chersonese Taurian»)), *Ohorona ta vykorystannja kul'turnoi' spadshhyny Ukraïny: problemy i perspektyvy*. Zb., Simferopol', s.81–84.
2. Bjelikova, L.L., 2017. 'Ja. P. Kulikov – zasnovnyk Muzeju metalurgiv (Y. P. Kulikov is the founder of the Museum of Metallurgists)', *Vseukrai'ns'kyj Muzejnyj Forum. Materialy nauково-praktychnoi' konferencii*, V zagal'nij redakcii' L. O. Griffena, Perejaslav-Hmel'nyc'kyj, s.12–15.

3. Gotun, I.A., 1993. 'Rekonstrukcii' remisnych ta gospodars'kyh budivel' davn'orus'kogo poselennja Avtunychi (Reconstruction of the artisan and household buildings of the Old Russian settlement Avtunichi)', *Arheologija*, №4, s.59–71.

4. Goshko, JuG., 1991. 'Promysly j torgivlja v Ukraï'ns'kyh Karpatah XV–XIX st. (Crafts and trade in the Ukrainian Carpathians of the XV–XIX centuries)', K.: *Nauk. dumka*, 250 s.

5. Gurin, MF., 1982. 'Drevnee zhelezo Belorusskogo Podneprov'ja (I tysjacheletie n.je.) (Ancient iron of the Belorussian Dnieper region (I millennium AD))', Minsk: *Nauka i tehnika*, 123 s.

6. Koloda, VV., 1999. 'Chernaja metallurgija Dnepro–Donskogo mezhdurech'ja vo vtoroj polovine I tys. n.je. (Ferrous metallurgy of the Dnieper – Don interfluvium in the second half of the 1st millennium AD)', *Har'k. gos. ped. un–t im. G. S. Skovorody*, H: RCNIT, s.31.

7. Kolchin, BA., 1953. 'Chernaja metallurgija i metalloobrabotka v drevnej Rusi (Domongol'skij period) (Ferrous metallurgy and metalworking in ancient Russia (pre–Mongol period))', M.: *Izd–vo AN SSR*, №32, 259 s.

8. Konstantynov, VO., 2017. 'Muzei' istorii' pidpryjemstv ta ustanov – vazhlyva lanka v muzejnij spravi (Museums of the history of enterprises and institutions – an important link in the museum business)', *Vseukrai'ns'kyj Muzejnyj Forum. Materialy naukovopraktychnoi' konferencii*, V zagal'nij redakcii' L. O. Griffena, Perejaslav–Hmel'nyckyj, s.163.

9. Kornijenko, OM., 2017. 'Skladovi osnovy tehnicnyh muzei'v (The constituent foundations of technical museums)', *Vseukrai'ns'kyj Muzejnyj Forum. Materialy naukovopraktychnoi' konferencii*, V zagal'nij redakcii' L. O. Griffena, Perejaslav–Hmel'nyckyj, s.165–166.

10. Pan'kov, SV., 1996. 'Osnovni pam'jatky chornoj' metalurgii' ta i'h charakterystyka (Main monuments of ferrous metallurgy and their characteristics)', *Chorna metalurgija ta metalloobrobka naselennja shidno–jevropejs'kogo lisostepu za doby rannih slov'jan i Kyi'vs'koi' Rusi (druga polovyna I tys., persha chvert' II tys.)*, G. O. Voznesens'ka, D. P. Nedopako, S. V. Pan'kov, K., s.25–32.

11. Petrashenko, VO., 2005. 'Arhitektura poselen' u slov'jan–s'kyj ta davn'orus'kyj chas (Architecture of settlements in Slavic and Old Russian time)', *Davni poselennja Ukraï'ny*, M. Ju. Videjko, R. V. Terpylovs'kyj, V. O. Petrashenko, In–t arheologii' NAN Ukraï'ny, K., s.115–160.

12. F/e. 1987/14a, Op.1, Spr.14a. Petrashenko V. A. 'Otchet ob ohranno–spasatel'nyh rabotah na poselenii VIII–IX vv. n.je. u sela Hodosovka Kiev–Svjatoshinskogo rajona v Kievskoj oblasti v 1987 g. (Report on security and rescue work on the settlement of VIII–IX centuries. AD near the village of Khodosovka, Kiev–Svjatoshinsky district in the Kiev region in 1987)', V. A. Petrashenko, A. P. Tomashevskij, 10 l, s.1–10.

13. Suhobokov, OV., 1975. 'Slavjane Dneprovskogo Levoberezh'ja (Slavs of the Dnieper Left Bank)', K., s.50–67.

14. Trachuk, OV., 2017. 'Chorna metalurgija v social'no–ekonomichnomu zhytti shidnyh slov'jan na terytorii' Ukraï'ny (druga polovyna V–X st.) (Ferrous metallurgy in the socio-economic life of the Eastern Slavs on the territory of Ukraine (second half of the V–X cc.))', Kyi'v: *Vydavec' Oleg Filjuk, Centr uchbovoi' literatury*, s.81.

15. Chuhraj, LO., 2017. 'Problemy vidtvorennya v maketah vyznachnyh arheologichnyh pam'jatok Ukraï'ny (Problems of reproduction in the mock–ups of outstanding archaeological monuments of Ukraine)', *Zb. nauk. prac' «Naukovi zapysky NaUKMA». Teorija ta istorija kul'tury*, Kyjevo–Mogylyans'ka akademija, T.191, K., s.90–94.

* * *

УДК 94(37):323.27|«03»

**ІКАРІЙ ЯК ПРИКЛАД
ПРОВІНЦІЙНОГО РИМСЬКОГО
ЧИНОВНИКА КІНЦЯ IV СТ. ВІД Р.Х.
(ЗА ПРОМОВАМИ ЛІБАНІЯ)****ICARIUS AS AN EXAMPLE
OF A PROVINCIAL ROMAN OFFICIAL
AT THE END OF THE IV CENTURY A.D.
(ACCORDING TO LIBANIUS' ORATIONS)****Пуховець Д. С.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії стародавнього світу та середніх віків
історичного факультету, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: pukhovets@knu.ua, ORCID:
org/0000-0002-5201-0396

Pukhovets D. S.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, Department of History of the Ancient and
Middle Ages of the Faculty of History, Kyiv National
Taras Shevchenko University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: pukhovets@knu.ua, ORCID:
org/0000-0002-5201-0396

Мета статті полягає у вивченні постаті Ікарія як типового приклада провінційного чиновника Римської імперії кінця IV ст. від Р.Х. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, історизму, системності, а також на використання загальнонаукових методів (індукції та дедукції, аналізу і синтезу) та спеціально-історичних методів (історико-системний, історико-генетичний, методи історіографічного та джерелознавчого аналізу). Ікарій займав посаду коміта Сходу, тобто очолював діоцез Схід в період 384–385 рр. В процесі виконання повноважень у нього склалися складні стосунки з відомим антиохійським оратором Лібанієм. Ця ворожнеча вилилася в 4 промови, написані оратором проти бюрократа (Ор. XXVI–XXIX). З промов Ікарій постає доволі хитрою, жорстокою, амбітною людиною. Він належав до знатної родини, посаду отримав після виступу перед імператором Феодосієм I. Чиновник намагався заручитися підтримкою курії та населення, боровся з продовольчою кризою, активно використовував побиття батогами. На прикладі Ікарія можна побачити, що корупція, непотизм, підлабузництво до начальства, жорстокість до підданих були характерними рисами чиновництва того часу.

Ключові слова: Ікарій, Лібаній, Антіохія, Сирія, Пізня Античність.

The article deals with the figure of Icarus as a typical example of a provincial official of the Roman Empire at the end of the IV century A.D. The methodology of the study is based on the principles of science, historicism, consistency, as well as on the use of general scientific methods (induction and deduction, analysis and synthesis) and special-historical methods (historical-systemic, historical-genetic, historiographical and source-analysis analysis). Icarus held the office of the Comes Orientis, that is, he was the head of the diocese of the East during the period 384–385. During the exercise of his authority, he had a difficult relationship with the famous Antiochian spokesman, Libanius. This enmity spilled into 4 speeches written by orator against the bureaucrat (Or. XXVI–XXIX). From the speeches Icarus appears quite cunning, brutal, ambitious man. He belonged to a noble family, received a post after speech to Emperor Theodosius I. The official tried to get support from the curia and the population, fought with the food crisis, actively used beating with whips. By the example of Icarus it can be seen that corruption, nepotism, submissiveness to the authorities, cruelty to the subjects were characteristic features of the bureaucratic elite of that time.

Keywords: Icarus, Libanius, Antioch, Syria, Late Antiquity.

Період IV ст. від Р.Х. був цікавим часом для міст пізньоримської (або ж ранньовізантійської) імперії. З одного боку, держава вже вступила в період сильної централізації. Основна влада в країні належала імператору та підлеглому йому бюрократичному апарату. Це стосувалося в тому числі ситуації в провінціях та провінційних містах, де основною силою були намісники імператора

– чиновники різних рівнів. З іншого боку, традиції муніципального управління, місцевої автономії були все ще доволі сильними. В містах продовжували збиратися курії, куріалам належала достатньо велика роль в управлінні. Та і самі містяни, пам'ятаючи про традиції самоуправління, не відчували себе покірливими підданими, які просто мають виконувати все, що їм говорять бюрократи. Тому становище провінційних чиновників було складним. Вони мали балансувати між різними інтересами: виконувати волю імператора, знаходити спільну мову з міською елітою в вигляді курії, здобувати повагу у широких верств міського населення. Провінційні чиновники різних рівнів були тими бюрократами, які найчастіше спілкувалися з простолудом, на відміну від столичного управлінського прошарку. Тому не дивно, що саме їм постійно діставалося від звичайних людей. Джерела IV ст. рясніють повідомленнями про те, як провінційним чиновникам влаштовують обструкцію під час масових видовищ, спалюють їхні будинки, пишуть на них доноси та різноманітні кляузі. Натомість, і самі бюрократи не були янголами: для них було характерно хабарництво, непотизм, зайва жорстокість, інші зловживання владою.

Становище провінційного пізньоримського чиновника IV ст. від Р.Х. в статті розглядається на прикладі Ікарія, який займав посаду коміта Сходу (*Comes Orientis*) в період 384–385 рр. Ця постать привернула увагу тим, що її діяльність яскраво представлена в джерелах. Ікарію присвячено в різних формах одразу чотири промови відомого оратора Лібанія. Стаття ставить собі за мету вирішення ряду дослідницьких завдань на основі аналізу джерел та залучення наукової літератури. Серед них є наступні: визначення соціального походження провінційних чиновників високого рангу та їхнього шляху до влади на прикладі Ікарія; аналіз взаємовідносин Ікарія з міською курією Антіохії та звичайними мешканцями міста; з'ясування основних проблем в діоцезі Схід, які мав вирішувати Ікарій; виявлення управлінського стилю Ікарія, особливостей його характеру та повсякденного життя.

Головним джерелом дослідження є промови Лібанія, якого можна назвати головним та найвідомішим оратором IV ст. від Р.Х. Народившись у 314 р., він своїм життям охопив майже все століття, померши у поважному віці близько 393 р. Сам Лібаній залишив нащадкам детальний опис свого шляху в великій промові «Життя, або про власну долю» [Lib., Ор. I]. Він був вихідцем з впливового роду куріалів Антіохії, хоча його предки і зазнали переслідувань за правління Діоклетіана [2, с. 52]. У віці 15 років він залишає дитячі забави заради любові до красномовства, яке стало його покликанням на все життя. Провчившись в Антіохії, надалі Лібаній їде відточувати свій стиль до Афін, які продовжували бути столицею красномовства [8, р. 15]. З 340 р. оратор починає мандрувати імперією, навчаючи учнів у різних містах та шукаючи найкраще місце

для самореалізації. У 348 р. йому, здавалося б, посміхнулася фортуна: Лібаній мав можливість висловити промову на честь імператорів Констанція та Константа, яка була благодушно прийнята. Оратор отримав офіційне призначення в Константинополі з імператорською платнею. Але столиця з її бюрократичними тенденціями не припала до душі майстру словесності. У 354 р. він повертається до Антіохії, отримує емоційний та щирий прийом та випрошує собі право залишитись в сирійському місті на постійній основі [5, с. 335].

Все подальше життя Лібанія пов'язано з Антіохією. Він стає офіційним ритором міста, відкриває тут свою школу, учням якої навіть дозволяли збиратися в приміщенні курії [8, р. 30]. Відомі імена 134 його учнів, серед яких є важливі чиновники імперії, діячі християнської Церкви [5, с. 334]. Найвідомішим учнем Лібанія був Іоанн Златоуст, також антіохієць – стовп вже християнського ораторського мистецтва. Щодо релігійних вподобань Лібанія, то він був язичником, хоча і доволі поміркованим. Він виступав за релігійну терпимість, діалог, а в язичництві бачив передусім елемент традиційного міського укладу життя та скарбницю сюжетів для риторичних занять. Релігійні погляди оратора яскраво виражені в промові «Про храми» [Lib., Or. XXX], яка частиною дослідників вважається головною роботою автора [12, р. 860; 15, р. 170]. Особливо збільшилась суспільна вага Лібанія за правління Юліана Відступника, іншого язичника, хоча набагато більш радикального у своїх поглядах. Після смерті Юліана Лібаній опиняється в опалі – на тривалий період часу він припиняє писати промови, практично переривається його листування [2, с. 54]. Все змінюється з приходом до влади Феодосія I. Лібаній повертає собі пошану, на 383–384 рр. отримує титул почесного префекта преторія. Останнє десятиліття його життя виявляється вкрай плідним: з 64 промов, які дійшли до нас, лівова частина написана саме в цей час.

Саме в останню декаду життя Лібанія написаний ряд промов стосовно Ікарія. Взагалі, промови, звернені до провінційних чиновників, це одна з найбільш популярних тем в творчості оратора останніх його років. Причому, ці промови є далеко не панегіриками. В більшості творів бюрократи критикуються, часто дуже жорстко, їм даються поради, як треба виконувати свої обов'язки. Будучи офіційним ритором Антіохії, Лібаній вважав, що це не просто його право, але й обов'язок – захищати інтереси міста перед обличчям надісланих чиновників. Ще більше оратора надихнуло надання йому титулу почесного префекта преторія. Цей титул був вищим за рівень намісника (консуляра) провінції та управляючого (коміта) діоцеза. Тож Лібаній відчув, що він може розмовляти з чиновниками як з рівними, чи, ледве, не як з підданими. Від оратора дістається ледве не всім консулярам провінції Сирія 380х – початку 390х років. У Лібанія є промови конкретно присвячені постатям Євмолпія (консуляр у 384 р.), Тісамена (386 р.), Тимократа (бл. 387 р.), Луціана

(388 р.), Євстафія (388 р.), Євтропія (389 р.), Флоренція (бл. 392 р.) та Севера (кінець 380х – початок 390х рр.) [див. 9, р. 424]. Також в серії промов стосовно повстання в Антіохії 387 р. згадується консуляр Сирії того часу Цельз. Не обходить своєю увагою Лібаній і комітів Сходу, чиновників вищого рангу за консулярів. Оратор критикує Прокула (коміт у 383–384 рр.) та нашого героя Ікарія (384–385 рр.). Останньому присвячено чотири промови [Lib., Or. XXVI–XXIX]. Цікаво прослідкувати, як змінюється характер промов. Перша промова написана в тональності настанов старшого товариша, порадики в питанні, як треба здійснювати управління. Друга промова звернена до Ікарія в формі критики за те, що він не прислуховується до порад. Третя промова звернена вже не до Ікарія, а до імператора Феодосія I, в ній коміт жорстко критикується. Зрештою, четверта промова звернена до Ікарія щодо конкретного епізоду його управління – побиття пекаря Антіоха.

Поруч з промовами Лібанія в статті використовується сучасна наукова література. Сама постать Ікарія не була центральним об'єктом дослідження істориків на рівні статті, а тим більше монографії. Чиновник згадується лише в контексті історії Антіохії та аналізу системи адміністрації доби Пізньої Античності. Патріархом дослідження історії міст Сходу Пізньої Римської імперії був вчений Г. Дауні. Зокрема, фундаментальною є його монографія з історії Антіохії [9]. Окреме його дослідження присвячене комітам Сходу та консулярам Сирії [10]. Інший стовп вивчення пізньоантичної Антіохії – радянський дослідник Г. Курбатов [3]. Крім дослідження Антіохії цей науковець пильну увагу в своїх дослідженнях приділяв постаті Лібанія [2]. Фундаментальною роботою з вивчення системи управління Пізньої Римської імперії є праця А. Джонса [11]. Якщо розглядати традиції вивчення творчості Лібанія, то вони є доволі масштабними. Найбільшим сучасним дослідником діяльності оратора можна назвати дослідницю Р. Крібіоре [8]. Крім того, язичницькі погляди Лібанія, особливості його стилю часто стають об'єктом досліджень у вигляді статей [див., напр.: 12; 15].

Для розуміння постаті Ікарія важливо визначити основні риси адміністративного управління Римської імперії наприкінці IV ст. від Р.Х. Основним джерелом для цього є *Notitia Dignitatum* – документ, який представляє собою список посад чиновників, як цивільних так і військових, і датується рубежем IV–V ст. Найбільшою структурною одиницею поділу імперії була префектура. Всього їх було чотири, на чолі префектур стояли префекти преторія, надзвичайно впливові бюрократи. Вони мали широкі повноваження в сфері адміністративної, податкової політики, виступали апеляційною інстанцією на дії дрібніших провінційних чиновників [11, р. 586–591]. Місто Антіохія знаходилася на території префектури Схід – найбільш густонаселеної та багатій частини імперії. Префектури в свою чергу поділялися на діоцези, яких загалом в імперії було 14. Так,

префектура Схід поділялася на 5 діоцезів (Єгипет, Схід, Азія, Понт, Фракія) [7, р. 166–167]. Зазвичай, діоцези очолювали чиновники, які називалися вікарії. Але начальникам найбільш важливих діоцезів була надана почесність – вони носили не титул вікарія, а більш шанований титул коміта. Саме так сталося з діоцезом Схід, начальник якого біля 335 р. отримав титул коміта Сходу [див. 10]. Крім того, адміністративний апарат коміта Сходу був вдвічі більшим за штат вікаріїв і становив приблизно 600 чоловік [11, р. 592]. Саме цю посаду займав Ікарій, його резиденція знаходилася в Антіохії.

Діоцези в свою чергу поділялися на провінції, яких було більше 100. Провінції регулярно змінювали свою чисельність: якісь об'єднувалися, якісь, навпаки, поділялися на декілька. На чолі провінцій стояли намісники під різними назвами: консуляри, президи, коректори. Для цих бюрократів існував ряд обмежень: вони не могли бути уродженцями тієї провінції, яку очолювали, не могли купувати там рабів, землі, будинки. Хоча на практиці ці заборони часто обходилися. Взагалі, сфера провінційного управління була достатньо корумпована. Важливою умовою призначення на посаду була рекомендація вищестоящого чиновника. За цю рекомендацію було прийнято платити «подяку» суффрагій – фактично, узаконений хабар [7, р. 172]. Антіохія була центром провінції Сирія, а очолював її консуляр Сирії.

Про Ікарія відомо не так багато до того періоду, коли він став комітом Сходу у липні 384 р. Походив він зі знатного роду з Галлії. Його батько Феодор дослужився до «другого рангу серед нотаріїв» [Amm. Marc., XXIX, I, 5]. Життя Феодора перервалося за правління імператора Валента у 371 р. за характерних обставин. Ряд впливових антіохійців, в тому числі колишній намісник Сирії, звернулися до забороненого мистецтва оракулів з запитанням, хто буде наступним імператором. Провидець заявив, що цією людиною буде Феодор. Коли імператору стало відомо про це, всі «заколотники» були притягнуті до суду, в тому числі Феодор, який знав про гадання, але нічого не замислював проти правителя [Amm. Marc., XXIX, I, 34]. Рішення суду було дуже жорстким: всіх причетних задушили, а одного з фігурантів навіть спалили живцем [Amm. Marc., XXIX, I, 38]. Лібаній вважав Феодора не винним, тому на початку правління Ікарія відносився до останнього з особливою, батьківською теплотою: «...Своїми почесностями мені (Ікарій – прим. авт.) зробив себе моїм сином...» [Lib., Or. I, 225]. Отже, кар'єрному поступу Ікарія сприяла його належність до чиновницької еліти поліції батька, на що не вплинула навіть сумна доля останнього. Це, взагалі, характерний приклад для Римської імперії того часу. Так, попередник Ікарія на посаді коміта Сходу Прокул був сином Євтолмія Татіана, який в свою чергу займав посаду коміта Сходу у 370–374 рр., а потім довго працював на посаді коміта священних щедрот. В промовах Лібанія Прокул зазвичай називається Кокк (в перекладі з грецької – боб, насіння) [див.: Lib., Or.

XXVI, 30], що підкреслює ставлення до нього, як передусім сина ще більш впливового чиновника. Безпосередньо призначенню Ікарія на посаду коміта Сходу передувала ще одна подія. У січні 383 р. він виголосив перед Феодосієм I поему на честь проголошення його п'ятирічного сина Аркадія імператором. Лібаній згадує про «сльози, пролиті при її вимові» Ікарієм [Lib., Or. XXVIII, 2]. Оратор вважав призначення Ікарія на посаду коміта Сходу прямим наслідком виступу перед імператором, зазначав, що той «отримав владу в нагороду за поемою» [Lib., Or. I, 225].

Треба зазначити, що Ікарія дуже турбувала постать Прокула, його попередника на посаді коміта Сходу. Новопризначений чиновник боявся, що він не зможе конкурувати за популярністю з представником такої впливової родини. Лібаній вказує на це в першій, прихильній до Ікарія промові: «Ти думаєш, що все це місто, Антіохія, прив'язано до Прокула, на нього покладає свої надії, їм захоплене, а до тебе неприязне» [Lib., Or. XXVI, 2]. Ритор переконує, що активних прибічників Прокула серед посадовців не більше кількох десятків. Але очевидно, що місто прохолодно прийняло новопризначеного бюрократа. Оратор натякає на обструкцію, влаштовану під час театральних дійств клакерами. Ці групи виступали зачинателями криків в театрі, направлених на схвалення чи осуд чиновника. А за свої послуги вони вимагали коштів у посадовців [6, р. 17]. Критика клакерів червоною лінією проходить через різні промови Лібанія: «Тут чернь розбещена лестоцями багатьох правителів, які купували собі у неї ці гідні осміяння славослів'я» [Lib., Or. XXVI, 18]. Також Ікарій чув і інші нарікання в свій бік від рядового населення Антіохії. Зокрема, йому дорікали за недостатньо високу температуру води в лазнях [Lib., Or. XXVI, 5], хоча це була турбота не коміта, а представників курії [14, р. 353]. Отже, як бачимо, чиновники сильно піклувалися про ставлення до них населення, негатив від демосу міг суттєво ускладнити виконання посадових обов'язків.

Але основною проблемою Ікарія на посаді був голод, який розпочався в Сирії в результаті неврожаїв з 382 р. Зерна в Антіохії катастрофічно не вистачало. В результаті, хліб почав зникати з продажу, а на той що був сильно злетіли ціни. Лібаній описував складну ситуацію в місті: «Я бачив стару, яка несла дитину і вигукувала буквально, що якщо їй хто-небудь не дасть хліба, вона зараз помре ... Хліб ставав предметом боротьби ... Хто був слабший, додому приносив не хліб, а рани і роздертий одяг» [Lib., Or. XXIX, 3–4]. Населення висловлювало своє обурення місцевим чиновникам, а ті змушені були шукати вихід з ситуації. Одним з рішень була заборона вивозу з міста більше ніж двох хлібин. Хоча Лібаній зазначає, що міська охорона дозволяла за хабарі вивозити скільки завгодно хліба [Lib., Or. XXVII, 14]. Іншим заходом було встановлення жорсткого контролю над корпорацією пекарів та над цінами на хліб. За будь-який непослух виробників хліба

били батогами, першим це почав робити Філагрій – попередник Прокула та Ікарія на посаді коміта Сходу [9, р. 420]. Пекарі опинилися між молотом та ковадлом: зерна не вистачало, воно було дорогим, в той же час держава контролювала ціни на хліб. В такій ситуації багато з них вважали за краще припинити виробництво та втекти з міста – укритися «в горах та печерах», як про це пише Лібаній [Lib., Or. XXIX, 6].

Коли Ікарій заступив на посаду, він призначив спостерігачем над пекарями антиохійського куріла на ім'я Кандід. Останній викликав вкрай негативні відгуки зі сторони Лібанія – оратор називає його п'яницею, який постійно застосовував побиття батогами [Lib., Or. I, 228]. Одна з промов присвячена захисту пекаря Антиоха, почесного старця, який був висічений за наказом Кандіда. Після побиття виробнику хліба відмовили у медичній допомозі і до вечора водили роздзягненим вулицями міста, додавши до фізичного болю ще і ганьбу [Lib., Or. XXIX, 10–11]. Лібаній категорично виступає проти таких дій, вважає, що залякування призведе тільки до протилежного ефекту. Пекарі остаточно повтікають з міста і робити хліб не буде кому. Взагалі, у промові Лібаній виділяє собі дуже велику роль щодо вирішення харчової проблеми: «Я двічі врятував це місто, повернувши йому пекарів і утримавши їх, спочатку переконавши їх повернутися, потім перешкодивши бігти» [Lib., Or. XXIX, 20]. Історія ж з Кандідом завершилась тим, що наприкінці 384 р. він був змінений в якості контролера пекарів на іншого куріла на ім'я Калліп. Втім, цей Калліп виявився не кращим за попередника. Він так само застосовував побиття батогами, жорстко контролював ціни: видавав накази, щоб «кожен продавав дешевше, ніж купив, що вірніше назвати божевіллем, ніж дурістю» [Lib., Or. XXVII, 27]. Калліп прославився тим, що він брав хабарі за те, щоб не піддавати людей бичуванню. Завдяки цьому він швидко розбагатів, дозволяв собі ласувати м'ясом фазанів на влаштованих званих обідах, поки у всьому місті був голод [Lib., Or. XXVII, 29].

Судячи з промов Лібанія, провінційні чиновники часто використовували побиття батогами як метод покарання. Це дуже непокоїло міське населення, особливо еліту. Як відомо, населення Пізньої Римської імперії поділялося на дві групи: *honestiores* («благородні») та *humiliores* («смирненні»). Групи розрізнялися в тому числі за методами покарання, яким вони могли піддаватися. Так, для *honestiores* були заборонені побиття батогами, що ще раз було підтверджено едиктом Феодосія I [Lib., Or. XXVIII, 4; 11, р. 750]. Лібаній звинувачує Ікарія в тому, що він застосовував тілесні покарання для всіх груп населення без розбору. Оратор приводить приклад куріала Гермія, у якого в результаті побиття батогами було понівечене плече [Lib., Or. XXVII, 13; Lib., Or. XXVIII, 6]. Особливо жорстоким було побиття юнака на ім'я Ламах: «Тортури були такими страшними і затягнулися до настільки пізньої пори дня, що ті, хто тримав юнака під груди, прикладаючи руки до його лобу, перевіряли, чи не

мертвий він» [Lib., Or. XXVIII, 8]. Справжньою причиною побиття Лібаній вважає не певну провинність, а те, що юнак купив у антиохійського майстра срібні вироби, перебивши ту ціну, яку за них давав Ікарій. Після цього коміт Сходу, ніби то, затаїв образу на Ламаха та почав шукати помсти [Lib., Or. XXVIII, 18–19]. Побиття батогами активно застосовував і Прокул. Населення Антиохії сподівалося, що наступний коміт Сходу виявиться м'якшим, але їх сподівання не виправдалися.

В іншому Ікарій також мало відрізнявся від попередника. Він залишив в силі всі рішення Прокула, хоча еліта Антиохії сподівалася на відміну ряду з них. Лібаній пояснює це страхом за свою посаду, острахом бути змішеним. Оратор виступає з засудженням цієї позиції: «Краще один день влади на засадах справедливості, ніж все життя займати трон без неї» [Lib., Or. XXVII, 41]. Більш того, Ікарій залишив на посадах ставлеників Прокула, які користувалися поганою славою в місті [Lib., Or. XXVII, 30]. Податки, які залежали від місцевої адміністрації, не тільки не знизилися, але й були введені нові. Так, Ікарій поклав на сільське населення, яке відвідувало Антиохію, обов'язок вивозу сміття з міста на своїх віслюках. Судячи зі слів Лібанія, цей обов'язок був надзвичайно обтяжливим для селян, особливо з зимовий період, коли сміття перетворювалося на бруд [Lib., Or. XXVII, 15–16]. Хоча, зазвичай, обов'язок вивозу сміття покладався на міську курію. Також оратор згадує про новий податок з ремісників, які встановлювали торгівельні палатки на форумі Антиохії [Lib., Or. XXVI, 20–21; 14, р. 352]. Пізніше ці кошти йшли на організацію театральних дійств.

Щодо розпорядку життя Ікарія, то з цього приводу Лібаній також висловлює коміту Сходу ряд претензій. У першій, доброзичливій промові оратор радить чиновнику більше працювати, не наймати собі зайвих помічників: «...Велика краса влади – правитель, який до опівночі вершить одні письмові розпорядження за іншими і серед всіх підлеглих єдиний не піддається втомі» [Lib., Or. XXVI, 27]. Як видно з наступних промов, Ікарій не сильно дослуховувався до порад оратора. Він став постійно ходити на звані обіди, не відмовляючись від подібних запрошень. Часто такі заходи перетворювалися на пиятики [Lib., Or. XXVII, 17]. В першій промові Лібаній хвалить коміта за негативне ставлення до «несправедливих хабарів» [Lib., Or. XXVI, 28]. Надалі, судячи зі усього, відношення було видозмінено.

В промовах Лібанія відчувається особиста образа на чиновника. Оратор сподівався, що Ікарій буде прислуховуватися до всіх його слів, буде відноситися як до батька. Але цього не відбулося, як ми бачимо з джерел. Лібаній декілька разів дорікає чиновнику, що той не дослуховувався до його порад [див., напр.: Lib., Or. XXVII, 2]. Ікарій відмовився призначити для ремонту мосту Летоя, друга, а, можливо, і родича Лібанія [Lib., Or. XXVII, 3]. Коміт Сходу навіть не відвідав оратора, коли той сильно захворів [Lib., Or. XXVII, 38]. Але в цих конкретних діях навряд чи варто

сильно дорікати Ікарію. Судячи з промов Лібанія, його важко назвати дуже приємною в особистому спілкуванні особою. Скоріше він виглядає як 70-річний сварливий дідуган. Складні особисті стосунки, невиправдані надії, покладені Лібанієм на Ікарія, звичайно, вплинули на оцінку останнього в промовах. Критика чиновника є більш гострою, ніж могла би бути за інших обставин. При цьому, навряд чи, Лібаній наважився фальсифікувати факти, виступаючи з публічними промовами, тим більше звертаючись до імператора Феодосія I.

Отже, за промовами Лібанія можна яскраво побачити постать Ікарія як типового представника провінційної чиновницької еліти кінця IV ст. від Р.Х. Він походив з впливової та знатної родини, що допомагало йому робити кар'єру. При цьому його батько Феодор був страчений у 371 р. за підозрою у державній зраді, що не було рідкістю в ті часи. Вирішальним кроком для призначення на посаду коміта Сходу для Ікарія стала поема, проголошена перед імператором Феодосієм I на честь його сина Аркадія. Тож, наявність особистих відносин з правителем була вкрай важлива для успішної кар'єри. Також провінційному чиновнику важливо було мати повагу від населення та встановити співпрацю з місцевою курією. Ікарій дуже переживав через популярність попереднього коміта Сходу Прокула і боявся, що інтриги того можуть завадити йому довго перебувати на посаді. Діалог з курією він налагодив тим, що частину повинностей куріалів переклав на інші верстви населення. Зокрема, відповідальними за вивіз сміття стали селяни округи, які відвідували Антіохію. Основною ж проблемою Ікарія на посаді став голод в Сирії, проблеми з виробництвом хліба в містах. Місцеві чиновники намагалися боротися з кризою шляхом встановлення твердих цін на хліб, жорсткого контролю над діяльністю пекарів. Виробників хліба часто били батогами за ціни, які перевищували встановлені норми. Такі дії не завжди були ефективними, часто вони змушували пекарів тікати з міст. Побиття батогами в принципі було поширеним покаранням, до нього вдавалися навіть у відношенні до куріалів. Також про Ікарія можна сказати, що він любив купувати срібні вироби, часто відвідував знатних антіохійців на звані обіди, його чиновники звинувачуються Лібанієм в отриманні хабарів. При цьому Ікарій не був виключенням з правил, а був типовим чиновником свого часу.

Список використаних джерел

1. Аммиан Марцеллін, 2005. 'Римская история', Москва: АСТ, 631 с.
2. Курбатов, ГЛ., 1990. 'Ранневизантийские портреты', Ленинград: Изд. Лен. Университета, 272 с.
3. Курбатов, ГЛ., 1962. 'Ранневизантийский город (Антиохия в IV в.)', Ленинград: Изд. Лен. Университета, 286 с.
4. Либаний, 2014. 'Речи' (в 2 т.), Санкт-Петербург: Квадриум.
5. Удальцова, ЗВ. ред., 1984. 'Культура Византии' (в 3 т., Т.1), Москва: Наука, 726 с.
6. Browning, R., 1952. 'The riot of A.D. 387 in Antioch: The role of the Theatrical Claques in the Later Empire', *The Journal of Roman Studies*, Vol.42, p.13–20.

7. Cameron, A. (ed.), 2008. 'The Cambridge Ancient History', (In 14 vol., Vol.13), Cambridge: Cambridge University Press, 845 p.
8. Criore, R., 2007. 'The School of Libanius in Late Antique Antioch', Princeton: Princeton University Press, 360 p.
9. Downey, G., 1961. 'A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest', Princeton: Princeton University Press, 753 p.
10. Downey, G., 1939. 'A Study of the Comites Orientis and Consulares Syriae', Princeton: Princeton University Press, 22 p.
11. Jones, AHM., 1964. 'The Later Roman Empire. 284–602', (In 3 vol., Vol.2), Oxford: Blackwell, 1068 p.
12. Jones, CP., 2013. 'Three Temples in Libanius and Theodosian Code', *The Classical Quarterly*, 63 (2), p.860–865.
13. Libanius, 1903–1927. 'Opera (in XII vol.)', Leipzig.
14. Liebeschuetz, W., 1959. 'The Finances of Antioch in the Fourth Century A.D.', *Byzantinische Zeitschrift*, 52 (1), p.344–356.
15. Swift, J., 2016. 'Pagan Altars and Monarchic Discourse in Libanius' *Declamation 22. Phoenix*, Vol.70, No.1/2, p.170–189.

References

1. Ammian Marcellin, 2005. 'Rimska istorija (Roman history)', Moskva: AST, 631 s.
2. Kurbatov, GL., 1990. 'Rannevizantijskie portrety (Early Byzantine portraits)', Leningrad: Izd. Len. Universiteta, 272 s.
3. Kurbatov, GL., 1962. 'Rannevizantijskij gorod (Antiohiya v IV v.) (Early Byzantine City (Antioch in the 4th century))', Leningrad: Izd. Len. Universiteta, 286 s.
4. Libanij, 2014. 'Rechj (Orations)' (v 2 t.), Sankt-Peterburg: Kvadrivium.
5. Udal'cova, ZV. red., 1984. 'Kul'tura Vizantii (Culture of Byzantium)' (v 3 t., T.1), Moskva: Nauka, 726 s.
6. Browning, R., 1952. 'The riot of A.D. 387 in Antioch: The role of the Theatrical Claques in the Later Empire', *The Journal of Roman Studies*, Vol.42, p.13–20.
7. Cameron, A. (ed.), 2008. 'The Cambridge Ancient History', (In 14 vol., Vol.13), Cambridge: Cambridge University Press, 845 p.
8. Criore, R., 2007. 'The School of Libanius in Late Antique Antioch', Princeton: Princeton University Press, 360 p.
9. Downey, G., 1961. 'A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest', Princeton: Princeton University Press, 753 p.
10. Downey, G., 1939. 'A Study of the Comites Orientis and Consulares Syriae', Princeton: Princeton University Press, 22 p.
11. Jones, AHM., 1964. 'The Later Roman Empire. 284–602', (In 3 vol., Vol.2), Oxford: Blackwell, 1068 p.
12. Jones, CP., 2013. 'Three Temples in Libanius and Theodosian Code', *The Classical Quarterly*, 63 (2), p.860–865.
13. Libanius, 1903–1927. 'Opera (in XII vol.)', Leipzig.
14. Liebeschuetz, W., 1959. 'The Finances of Antioch in the Fourth Century A.D.', *Byzantinische Zeitschrift*, 52 (1), p.344–356.
15. Swift, J., 2016. 'Pagan Altars and Monarchic Discourse in Libanius' *Declamation 22. Phoenix*, Vol.70, No.1/2, p.170–189.

* * *

УДК 930:314.151.3–053.72(73)

**ІМІГРАЦІЯ ТА ІМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА
В США: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ****IMMIGRATION AND IMMIGRATION POLICY IN
THE USA: HISTORIOGRAPHICAL APPROACHES****Ряполова А. В.,**магістр Історичного факультету, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Київ, Україна), e-mail: kateyaar@gmail.com**Riapolova H. V.,**Historical Education Faculty's master,
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine), e-mail: kateyaar@gmail.com

Проаналізовано праці американських та російських дослідників з історії імміграції та імміграційної політики США з метою визначити основні підходи щодо її періодизації. Виявлено та охарактеризовано ключові розходження в оцінках американської політики в питаннях імміграції в перші сто років існування держави. Виділено два базові підходи до проблеми, які можуть бути визначені як рестрикціоністський та антирестрикціоністський, що дозволяє систематизувати історіографію питання та сформулювати комплексне бачення імміграційної політики США та її значення в процесі формування американської нації.

Ключові слова: Американська історіографія, російська історіографія, американська нація, американська імміграція, імміграційна політика США, періодизація, рестрикціонізм.

The article analyzes the American and Russian historiography of the immigration history and immigration policy in the United States with a view to identifying the main approaches to its periodization. The key differences in American policy assessments on immigration issues in the first hundred years of state existence were identified and characterized. So, there are two basic approaches to the problem that can be defined as restriction and anti-repression, which allows to systematize the historiography and form a comprehensive vision of the US immigration policy and its significance in the forming process of the American nation.

Keywords: American historiography, Russian historiography, American nation, American immigration, US immigration policy, periodization, restrictionism.

Актуальність досліджуваної проблеми. Сполучені Штати Америки, країна, яка в історіографічному дискурсі характеризується як держава іммігрантів, заклала імміграційні потоки та способи їх регуляції до базових механізмів свого політичного управління.

Згідно з дослідженнями всесвітньо визнаної міжнародної компанії IOM UN Migration, у 2015 році в регіоні Північної Америки зафіксовано 54 мільйони мігрантів, що складає 22% від загального об'єму міжнародної міграції. Сполучені Штати Америки є основною країною призначення для міжнародних мігрантів регіону з 1970 року. Станом на 2015 рік, кількість мігрантів в американському суспільстві складає 14% [8, с. 18, 83]. Відповідно до даних Організації з економічного співробітництва та розвитку, власне, середні показники імміграції до США з 2006 по 2016 роки коливаються в межах 1 мільйона людей за рік [3]. Тож імміграційна політика є однією з найважливіших сфер діяльності як федерального центру, так і окремих штатів.

За оцінкою дослідників, на сучасному етапі американська імміграційна політика несе на собі подвійне навантаження. Її основною метою є сприяння всебічному розвитку гуманітарного іміджу держави. Мова йде про забезпечення припливу кваліфікованих кадрів, здатних утримувати себе й

сприяти розвитку економіки, науки, культури країни; залучення інвестиційних капіталів з-за кордону й створення нових робочих місць для американців, особливо в економічно депресивних районах; вирішення гуманітарних завдань, пов'язаних в першу чергу з возз'єднанням родин; політичних завдань, пов'язаних з наданням постійного та тимчасового притулку особам, які піддаються переслідуванням політичного, національного, релігійного характеру, а також позбавленим можливості проживання в рідній країні в силу ведення військових дій або природних катастроф. Проте, одночасно функціонують імміграційні заборони, що мають на меті захист США. Зокрема, захист американського ринку робочої сили, квотований в'їзд іноземців з низки категорій сімейної переваги; підтримка «етнічного балансу» американського суспільства та паралельне обмеження в'їзду «небажаних» осіб, в число яких входять люди, що представляють загрозу для безпеки країни [15, с. 30–31].

Зрештою, в період президентства Д. Трампа імміграційна політика перетворилася на інструмент своєрідної політичної боротьби. Такими є, зокрема, проекти з будівництва «The US–Mexico border» та скандал із сенатором–демократом Е. Уоррен. Остання подія стала найбільш резонансною в американській пресі. У 2018 році під час виборів до Сенату США президент Д. Трамп дозволив собі називати кандидата від демократів Е. Уоррен прізвиськом «Пакахонтас», апелюючи до її висловлювань про себе, як корінну американку. Для того щоб це підтвердити, президент наполягав на проходженні ДНК тесту. Аналіз генетичних даних Е. Уоррен, проведених К. Бустаманте, професором генетики в Стенфорді, показав, що «переважна більшість її предків, яких можна ідентифікувати, є європейцями». Проте, у доповіді додано: «Аналіз також визначив п'ять генетичних сегментів, що належать корінним американцям за походженням» [1]. Д. Трамп наразі не визнає результати тесту. Є очевидним, що подібні політичні маніпуляції впливають на консенсус американського суспільства, адже поділяють його на прихильників та противників президентської імміграційної політики. Крім того, вони здатні підірвати концепцію американського мультикультуралізму, що базується на ідеях культурного плюралізму в США.

Історіографія проблеми. Попри той факт, що імміграційна історія США цілком добре досліджена, імміграційна політика продовжує перебувати в сфері уваги дослідників через очевидну проблемність та кризовий стан національної мультикультурної парадигми США. Так, серед дослідників пострадянського простору вона стала об'єктом дослідження для М. М. Іванова [15], С. І. Жука [14], Н. А. Кучер [16], В. А. Тена [17], а з американської історіографії – Л. Діннерстайна [10], Д. М. Раймерса [10], К. Абрамс [9], Дж. Ноймана [12].

Одночасно, слід зауважити, що в ході дослідження імміграційної політики виокремлюється низка дискусійних питань. Зокрема, про роль імміграційного законодавства в імміграційній

політиці США. На нашу думку, важливим є виділити та охарактеризувати підходи до трактування імміграційної політики, що були сформовані в історіографії даної проблеми.

Тож, **метою дослідження** є проаналізувати історіографічний комплекс, присвячений історії американської імміграції. Виокремлюючи ті дослідження, які містять концептуальне осмислення імміграційної політики США, що лягло в основу авторських періодизацій історії американської імміграції. Та здійснити спробу класифікації основних підходів до періодизації імміграційної політики США.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз історіографії американської імміграції засвідчує, що основними критеріями періодизації, які виділяються дослідниками, виступають рестрикціоністські заходи держави з кількісного або якісного обмеження імміграції.

Так, критерій зміни якісних та кількісних показників імміграції та її характер – «обмежувальний» або «відкритий» є ключовим в періодизації запропонованій В. А. Теном, від якої відштовхується більшість російських американістів. В історії американської імміграції дослідник виділяє наступні періоди: 1) імміграційна політика колоній Північної Америки (1607–1775 рр.); 2) політика «відкритих дверей» і боротьба за її зміну (1776–1861 рр.); 3) політика «регулювання»: від початку федерального регулювання імміграції до її вибіркової заборони (1862–1916 рр.); 4) політика «рестрикціонізму», або «пошта закритої брами» (1917–1964 рр.); 5) лібералізація імміграційної політики та перехід до мінімального регулювання легальної імміграції (1965–1995 рр.); 6) період боротьби з нелегальною імміграцією (з 1996 р.) [17, с. 113]. Період XVII ст. В. Тен називає «великим переселенням європейців» і зазначає, що характер колонізації був цілеспрямованим процесом, який замість регулятивних елементів, мав лише «підрахункові». Така характеристика імміграції прослідковується до початку XIX століття. Ажте тоді, з 1820 року, державний департамент новоутворених США почав вести облік іммігрантів, а в 1855 році Митна служба розпочала видавати шоквартальні та річні звіти про імміграцію [17, с. 114]. Заходи такого типу, які запроваджувались у середині XIX століття стали перехідною ланкою від обліку іммігрантів до регулювання потоків імміграції, їх відбору та обмеження імміграції в цілому.

Рестрикціоністський критерій по-іншому фігурує в періодизації російського дослідника М. М. Іванова. Він пов'язує рестрикціонізм не лише із цілеспрямованою політикою американської держави, а й з суспільними настроями, що були важливим стимулом для державних заходів на ранніх етапах. Дослідник наголошує на доцільності встановлення нижньої хронологічної межі відліку імміграційної політики з 1776 року, а саме, від прийняття Декларації незалежності, яка ознаменувала створення американської держави. Таким чином, перший етап характеризується початком законотворчої діяльності новоутвореної

держави і відсутністю обмежень щодо інтенсивності та структури імміграційних процесів. Єдиним винятком був Закон про іноземців та підбурювання до заколоту, прийнятий в 1798 році та скасований у 1800 році [7]. Ухвалення цього закону було викликано, зокрема, збільшенням числа ірландських католиків-іммігрантів. Другий етап розвитку імміграційної політики американської держави автор відносить до 30-х років XIX століття та пов'язує з виникненням перших серйозних антимиграційних настроїв, здебільш серед населення міст узбережжя. До цього періоду також відноситься організаційне становлення сил опозиційних до імміграції. Такі настрої знайшли відображення в ряді обмежувальних законопроектів, які були прийняті лише на рівні деяких окремих штатів. Третій етап, що розпочався в середині 1870-х років, характеризувався введенням якісних обмежень імміграції. Першим правовим актом федерального рівня регуляції імміграції був Закон Пейджа 1875 року про заборону в'їзду в США китайських іммігрантів, здебільшого жінок. У 1882 році список «небажаних елементів» було розширено та остаточно оформлено Актом 1917 року. Законодавча ініціатива активно супроводжувалася антиіноземним рухом з гаслами «Америка – для американців». Четвертий етап у розвитку імміграційної політики пов'язаний з введенням кількісних обмежень і переходом до системи національних квот. Він був започаткований у 1921 році прийняттям Закону про надзвичайну квоту, що дозволяв в'їзд в США особам різних національностей в межах 3% від числа осіб тієї ж національності, які проживали в США станом на 1910 рік. Всі подальші етапи знаменують нововведення «обмежувального характеру» в регулюванні імміграції. Останній, восьмий етап історії американської імміграції, започатковується Законом про імміграцію 1990 року, в якому основні акценти були зроблені на легальній імміграції регулярного характеру [15, с. 19–29].

Дещо по-іншому рестрикційну політику розуміють в американському науковому середовищі. Один із найбільш поширених підходів апелює до хронологічного запровадження політики регуляції імміграції одночасно зі створенням американської держави й акцентує на його оформленні у федеральному законодавстві кінця XIX століття – початку XX століття. Такий підхід представлений, зокрема, у праці Л. Діннерстайна та Д. М. Раймерса «Етнічні американці: історія імміграції». В своїй роботі дослідники розглядають окремі етнічні групи та їхню історію «переселення народів» й знаменують перше десятиріччя XX століття початком федеральної регуляції імміграції. Натомість, період колоніального «освоєння» характеризують лише як «популяційне розширення» без наявності обмежувальних фактів на законодавчому рівні. В цілому, науковці виділяють такі хронологічні періоди: 1 етап – «Початки» (1492–1820 роки), 2 етап – Популяційне розширення (1830–1890 роки), 3 етап – Нова хвиля іммігрантів (1890–1920 роки), 4 етап – Етнічний конфлікт та регуляція імміграції (1920–1945 роки) та 5 етап – «Двері знову відчинені» (1945–2008 роки) [10].

З огляду на наведені періодизації та відповідні критерії є очевидним те, що дослідники при вивченні історії американської імміграції орієнтуються на імміграційне законодавство. А отже, отожднюють поняття імміграційної політики із прийняттям імміграційних законів в США. Одночасно, імміграційні процеси колоніального періоду від початку XVII століття характеризуються дослідниками відсутністю цілеспрямованого державного регулювання, й розглядаються як «ера відкритих дверей» в Новий світ. Обґрунтовуючи це, зазначається, що підтримка імміграції здійснювалася в інтересах обох сторін процесу: державного – метрополії, в особі англійської корони, парламенту, міністерства торгівлі, торговельних компаній, зокрема Лондонської та Плімутської компаній і державних органів колоній на місцях – законодавчих зборів кожного штату, власників колоній та місських чиновників. Так, обидві сторони вбачали вигоду й перспективу через акумуляцію людей, нової робочої сили для освоєння та розвитку континенту і не мали за мету її кількісне або якісне обмеження.

І лише наприкінці XIX століття наплив нового населення й спричинена цим реакція американського суспільства стали стимулом для кардинального перегляду існуючої імміграційної системи, що й призвело до підписання у 1875 році Закону Пейджа. Який в сучасній американській історіографії характеризується як основоположний закон, що започаткував період федеральної регуляції імміграційних процесів, вивівши її з-під юрисдикції влади штатів та передавши у відання Конгресу США. Найбільш розгорнуто цей акт аналізується у дослідженні К. Абрамс, що являє собою всебічну характеристику Акту як першого обмежувального федерального закону щодо імміграції. Згідно цього закону вводились обмеження на імміграцію до США «небажаних» іммігрантів з регіону Східної Азії. К. Абрамс зазначає, що більшість іммігранток – китайок, були повіями або дружинами в полігамних шлюбах. Конгрес США побоювався «неортодоксальних китайських практик», вважаючи, що ці звичаї відображають «рабську ментальність», яка робила китайців «непридатними» до американської демократії [9]. Масштабна китайська імміграція, загалом, прослідковується з кінця XIX століття як частина золоті лихоманки в Каліфорнії, куди китайські чоловіки наймалися на довгострокові контракти. Це виявилось однією з причин розвитку китайської проституції, та стало проблемою для американців Сан-Франциско. Попри те, що проституція була досить поширеною в США серед багатьох національностей, вважалося, що саме китайські іммігранти є переносниками різних хвороб, на які у білих немає імунітету. Закон Пейджа був надзвичайно легко проведений, будучи замаскованим під антикримінальне законодавство. На ствердження К. Абрамс, акт мав лише часткове антикримінальне забарвлення та був скоріше вдалою спробою відфільтрувати китайську імміграцію у Сполучені Штати. Робота К. Абрамс заперечила історіографічну тенденцію до знецінення Закону

Пейджа на користь пізнішого Акту про виключення китайців 1882 року й підкреслила його важливість як початкової точки відліку віднесення імміграційних питань до компетенції федерального уряду.

Одночасно, ряд дослідників стоїть на позиціях заперечення характеристики початкового етапу імміграції в США як «ери відкритих дверей». Науковці зазначають, що всупереч тому, що імміграційні процеси періоду утворення перших колоніальних поселень, не могли бути врегульовані на федеральному рівні, вони проте все ж мали обмежувальний характер на місцях. А отже, існуюча «популярна» історія імміграції в США є своєрідним американським міфом. А міфологізація її полягає насамперед у тому, що двері США завжди були відкритими для іммігрантів. Відповідно, така версія «американської відкритості» з одного боку посилює самоідентифікацію та консолідацію держави, як нації іммігрантів. А з іншого – закладає підґрунтя для всебічної критики вразі вимушеного проведення суворой рестрикційної імміграційної політики.

Цю позицію захищає дослідник М. С. Селлер, який у своїй роботі «Історичні перспективи американської імміграційної політики» характеризує наявність певних факторів, які склалися в колоніальний період і сформували подальший характер основних рестриктив імміграційного законодавства XIX століття. Так, зокрема, підкреслюється обмежена віротерпимість: «всі християни, окрім католиків, були прийнятні» [13, с. 141]. Адже в соціумі вагому частку складали супротивники необмеженої німецької, шотландської, ірландської імміграції. Протягом XVII ст. з Великобританії до Північної Америки іммігрувало більше 400 тис. осіб, 150 тис. з яких відправилися до материкових колоній. А на початку XVIII ст. з 800 тис. емігрантів з Північно-Західної Європи британцями були 432 тис. [14, с. 16]. Загальна ж кількість населення колоній у 1630 році становила 4, 646 осіб [2, с. 1168], а наприкінці століття за переписом 1790 року склала 3, 929, 214 осіб [5, с. 44]. Домінуюче кількісне положення англійських поселенців в колоніях стало стимулом до оформлення ідей англоконформізму – історично першої концепції американського націотворення. Основними умовами концепції виступають повна підтримка англійських інституцій, англійської мови та англійської культури як пануючого стандарту американського життя [11, с. 88]. Також, характеристика певних етносів як «дурних» була очевидним виразом англійського колоніального етноцентризму.

Подібних поглядів дотримується й Дж. Л. Нойман, який наголошує на тому, що є доцільним зміщення акценту вивчення імміграційної політики на колоніальний період XVII століття. Коли фіксуються перші імміграційні статuti, які не можуть бути негайно розпізнані як імміграційні закони, оскільки їхні санкції спрямовані не безпосередньо на іммігрантів, а на осіб, відповідальних за їх транспортування [12, с. 1835–1838]. Тобто, така позиція апелює до міфу «відкритості» США, зазначаючи, що політичне регулювання потоків імміграції впроваджувалося паралельно з розвитком імміграції як сталого

явища. Хоча фіксоване обмеження не одразу стало офіційним напрямком політики об'єднаної держави, проте на місцевому законодавчому рівні вже із першими колоністами з'являлися зачатки обмеженої, фільтрованої імміграції.

Висновки та перспективи дослідження.

Аналіз, здійснений в ході нашого дослідження, дозволяє твердити про наявність двох історіографічних підходів до осмислення й оцінки імміграційної політики США та визначити відповідні періодизації історії американської імміграції. Основним критерієм виділення цих підходів є факт регуляції імміграційних потоків. Одні дослідники беруть за його основу власне імміграційне законодавство США, інші – будь-які дії з регуляції імміграції, що здійснювались колоніальною владою, федеральною владою чи владою окремих штатів.

В історіографічному дискурсі з теоретичних аспектів імміграції широко застосовується термін «рестрикція». Відповідно, зазначені історіографічні позиції можуть бути охарактеризовані термінами «рестрикціонізм» та «антирестрикціонізм». Такий поділ дозволяє систематизувати історіографію питання та сформулювати комплексне бачення імміграційної політики США.

Дослідники-антирестрикціоністи вбачають основу регуляції імміграції в цілеспрямованих діях американської влади з впровадження імміграційного законодавства. Початком імміграційного контролю для них виступає Закон Пейджа 1875 року. Відповідно, тільки з цього моменту історія імміграції набуває регулюємого характеру. Колоніальний період зображується, як період стихійної імміграції. Для дослідників-рестрикціоністів, регуляція імміграції відображена у будь-яких обмежувальних діях представників влади щодо імміграції, починаючи із колоніального періоду. Відповідно, постає питання про сутність та спрямованість регуляції імміграційних потоків, а особливо її значення в процесі формування американської нації.

На нашу думку, позиція антирестрикціоністів є більш реалістичною. Її об'єктивність визнається наявністю юридичної константи, як критерію виділення певних етапів у історії імміграції. Водночас, рестрикціоністські погляди також заслуговують на врахування при вивченні проблеми, оскільки, дозволяють врахувати роль штатів у регуляції імміграційних потоків. Комбінація двох підходів здатна якщо не спростувати, то скоригувати бачення історії формування американського суспільства та панівної національної концепції США. Адже регуляція спрямовувала етнічну фільтрацію та фільтрацію соціального складу іммігрантів. Таким чином, американська імміграція не є виключно природним та цілком спонтанним процесом, а виглядає як певна «селекція».

Список використаних джерел

1. 'Bustamante's full report along with other supporting documents and interviews'. Available at: https://mk0elizabethwarh50re.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2018/10/Bustamante_Report_2018.pdf

2. 'Estimated population of American colonies 1610–1780', (1975) Bicentennial Edition: Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1970. Chapter Z 1–19, p.1168. Available at: https://www.census.gov/library/publications/1975/compendia/hist_stats_colonial-1970.html

3. 'Inflows of foreign population into OECD countries and Russia'. Available at: <http://www.oecd.org/els/mig/keystat.htm>

4. 'Naturalization Law', (1802), Seventh Congress. sess. I. Ch.28, p.153–155. Available at: <http://legisworks.org/sal/2/stats/STATUTE-2-Pg153a.pdf>

5. 'Population, Housing Units, Area Measurements, and Density: 1790 to 1990', (2004) United States Summary: 2000 PHC–3–1 Part 1, Table 2, p.44. Available at: <https://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2003/dec/phc3-us-pt1.pdf>

6. 'The Naturalization Act', (1790), First Congress. sess. II. Ch.3, p.103–104. Available at: <http://legisworks.org/sal/1/stats/STATUTE-1-Pg103.pdf>

7. 'Transcript of Alien and Sedition Acts', (1798). Available at: <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=true&doc=16&page=transcript>

8. 'World migration report', (2018), International Organization for Migration. Available at: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf

9. Abrams, K., 2005. 'Polygamy, Prostitution, and the Federalization of Immigration Law', *Columbia Law Review*, Vol.105, No.3 (Apr.), p.641–716. Available at: <https://www.jstor.org/stable/4099477>

10. Dinnerstein, L. Reimers, DM., 2009. 'Ethnic Americans: A History of Immigration', New York, NY: *Columbia University Press*.

11. Gordon, M., 1964. 'Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins', N.Y.: *Oxford University press*.

12. Neuman, GL., 1993. 'The Lost Century of American Immigration Law (1776–1875)', *Columbia Law Review*, Vol.93, No.8 (Dec), p.1833–1901. Available at: <https://www.jstor.org/stable/1123006>

13. Seller, SM. 'Historical perspectives on American Immigration Policy: case studies and current implications', *U.S. Immigration Policy*, Vol.45: No.2, p.137–162. Available at: <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3656&context=lcp>

14. Жук, СИ., 1992. 'Рання Америка: Социкультурная преемственность и «Прорыв в утопию»', *Новый взгляд на историю США: Американский ежегодник*, Москва: Наука, 223 с. // Zhuk, SI., 1992. 'Rannaja Amerika: Sociokul'turnaja preemstvennost' i «Proryv v utopiju» (Early America: Socio-Cultural Succession and the Breakthrough to Utopia)', *Novyj vzgljad na istoriju SShA: Amerikanskij ezhegodnik*, Москва: Nauka, 223 s.

15. Иванов, ММ., 1998. 'США: правовое регулирование иммиграционного процесса (условия и процедуры приобретения статуса постоянного жителя США)', Москва: *Международные отношения*. // Ivanov, MM., 1998. 'SShA: pravovoe regulirovanie immigracionnogo processa (uslovija i procedury priobretenija statusa postojannogo zhitelja SShA) (USA: legal regulation of the immigration process (conditions and procedures for acquiring the status of permanent resident of the USA))', Москва: *Mezhdunarodnye otnoshenija*.

16. Кучер, НА., 2012. 'К вопросу о периодизации иммиграционной политики США в XIX веке', *Журнал Алтайского государственного университета «Известия»*, №4–1 (76), с.145. // Kucher, NA., 2012. 'K voprosu o periodizacii immigracionnoj politiki SShA v XIX veke (On the question of the periodization of US immigration policy in the nineteenth century)', *Zhurnal Altajskogo gosudarstvennogo universiteta «Izvestija»*, №4–1 (76), s.145. Available at: <http://izvestia.asu.ru/2012/4-1/hist/27.ru.html>

17. Соломатина, ВМ., 2000. '2000.04.018. Тен В. А. Иммиграционная политика США в XVII–XX вв.', *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История. Реферативный журнал*, №4, с.113–116. // Solomatina, VM., 2000. '2000.04.018. Ten V. A. Immigracionnaja politika SShA v XVII–XX vv. (2000.04.018. Ten V. A. US immigration policy in the XVII – XX centuries)', *Social'nye i humanitarnye nauki. Otechestvennaja i zarubezhnaja literatura. Serija 5: Istorija. Referativnyj zhurnal*, №4, s.113–116. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/2000-04-018-ten-v-a-immigratsionnaya-politika-ssha-v-xvii-xx-vv-krat-ist-ocherk-m-dialog-mgu-1998-137-s>

* * *

УДК 01:39:902

**БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ
ПО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРХЕОЛОГИИ
И ЭТНОГРАФИИ: СОЗДАНИЕ, РАЗВИТИЕ
И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ****BIBLIOGRAPHIC RESOURCES OF AZERBAIJAN
ARCHEOLOGY AND ETHNOGRAPHY:
CREATURE, DEVELOPMENT
AND MODERN STATE****БІБЛІОГРАФІЧНІ РЕСУРСИ
ПО АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ
ТА ЕТНОГРАФІЇ: СТВОРЕННЯ, РОЗВИТОК
І СУЧАСНИЙ СТАН**

Садыгова Ясемен Фейзулла гызы,
ведущий специалист Азербайджанской
Национальной Библиотеки, докторант, Институт
рукописей Национальной Академии Наук
Азербайджана (Азербайджан), e-mail:
yasaman.sadiqova@gmail.com

Sadigov Yasemen Feyzulla,
Leading Specialist of the Azerbaijan National
Library, Doctoral Candidate, Institute of Manuscripts
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
(Azerbaijan), e-mail: yasaman.sadiqova@gmail.com

Садыгова Ясемен Фейзулла гизи,
провідний фахівець Азербайджанської
Національної Бібліотеки, докторант,
Інститут рукописів Національної Академії Наук
Азербайджану (Азербайджан), e-mail:
yasaman.sadiqova@gmail.com

Проанализирована библиографическая информационная система по археологии и этнографии в Азербайджане. Исследуются важные события в создании и развитии этой системы и были выдвинуты новые идеи совершенствования библиографической деятельности в этой области.

Ключевые слова: библиография, библиографическая информация, библиографические пособия, археология, этнография.

The bibliographic information system of Archeology and Ethnography sciences in Azerbaijan is analyzed. The important events on the creation and development of this system are being investigated and new ideas for improving bibliographic activity were put forward.

Keywords: bibliography, bibliographic information, archeology, ethnography.

Проаналізовано бібліографічну інформаційну систему по археології і етнології в Азербайджані. Досліджуються важливі події в створенні і розвитку цієї системи і були висунуті нові ідеї вдосконалення бібліографічної діяльності в цій галузі.

Ключові слова: бібліографія, бібліографічна інформація, бібліографічні посібники, археологія, етнологія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Нынешнее время характеризуется стремительным увеличением информационных ресурсов, как по форме, так и по содержанию. В связи с этим информационные потребности субъектов археологических и этнографических наук уже не могут быть удовлетворены непосредственными первичными документальными ресурсами. Для полноценного всестороннего и поступательного развития этих областей науки необходима их активная задействованность в библиографическом

информационном пространстве. Как и в любом другом виде деятельности концептуальные основы, методические и организационные формы информационно-библиографического обеспечения археологической и этнографической наук должны постоянно развиваться и совершенствоваться. Однако, до сих пор недостаточно исследованы вопросы информационного и библиографического обеспечения археологических и этнографических изысканий, современное состояние дел в этой области, слабые ее стороны и перспективы развития.

Несмотря на то, что библиографической деятельности по археологии и этнографии Азербайджана не уделялось пристального внимания, она занимает определенное место в составе библиографических ресурсов. Рассмотрев библиографические работы, проводимые в ряде зарубежных стран, мы видим, что библиография по археологии и этнографии занимает существенное место в фундаментальных исследованиях. Так, например, возьмем для рассмотрения 14-томный, охватывающий целый век, библиографический указатель «Советская археологическая литература», издававшийся в бывшем Советском Союзе. После обретения странами независимости это издание стало называться «Археологическая литература стран СНГ». Данное библиографическое пособие отражает всю литературу по археологии, издававшуюся в Советском Союзе (и, естественно, в Азербайджане) на русском языке и языках народов СССР. (Советская археологическая литература: библиографический указатель 1979–1981 / сост. Р. Ш. Левина [б.и.] отв. ред. Б. Б. Пиотровский. Ленинград: Наука, 1989. – 471 с.), (Археологическая литература стран СНГ: библиографический указатель. 1995–1997. – СПб.: ОПП Библиотека РАН, 2016. – 498 с.). Или труды по этнографии – «Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая» («Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая». Новая серия / Акад. наук СССР. – Москва; Ленинград: Акад. наук СССР, 1947–.). Если говорить о странах Европы, то можно привести в качестве примера пособия, издаваемые в Лондоне «British and Irish archaeology. A bibliographical guide (British and Irish archaeology. A bibliographical guide) / Coplated by A. C. King. – Manchester University Press, 1993. – 308 p.); и в Америке – Ethnographic Bibliography of North America (George Peter Murdock, Timothy J. O’Leary. Ethnographic Bibliography of North America: Eastern United States. – Human Relations Area Files Press, 1975). Данная область исследования является предметом научной деятельности ряда ученых-археологов. Так, например, директор исторического музея Санкт-Петербургского Государственного Университета, доктор исторических наук, профессор Игорь Львович Тихонов занимается исследованием исторических проблем археологической науки. Основную часть его изысканий занимают вопросы «Историоведение археологии», «Археологическое музееведение» и «Археологическая библио-

графия». Так, в пособии «Археологическая библиография» автор определяет археологическую библиографию как типичный пример областной библиографии. Автор отмечает необходимость изучения археологии, важность сбора информации и распространении любого издания по этой отрасли науки. Подчеркивая значение библиографии в исследовательской работе ученый отмечает, что: «основными целями курса «Археологическая библиография» являются знакомство студентов первого курса кафедры археологии с процедурой поиска информации, и подбора литературы, а также формирование навыков самостоятельной работы с научной литературой и создания текстов в соответствии с правилами «академической манеры», снабжённых необходимым справочно-библиографическим аппаратом [8, с. 5].

Как уже отмечалось, библиографическое исследование археологической и этнографической наук в Азербайджане до сегодняшнего дня фундаментально не изучалось ни с практической, ни с теоретической точек зрения. Эта исследовательская работа проводится в Азербайджане впервые и также впервые в научной литературе используется термин «археологическая и этнографическая библиография».

Для выявления библиографических источников по археологии и этнографии в первую очередь надлежит обратиться к общей истории азербайджанской библиографии. Одним из фундаментальных трудов в этой области является учебник «История азербайджанской библиографии» профессора Зохраба Алиева. В учебнике подробно рассказывается о возникновении азербайджанской библиографии, истории ее развития и современном состоянии [3]. Другим значимым трудом является пособие «Библиография азербайджанской библиографии» доцента Надира Исмаилова. В этом пособии приводятся библиографические данные о всех библиографических пособиях, изданных на территории республики [1].

Возникновение первых библиографических источников по археологии и этнографии в Азербайджане тесно связано с периодом формирования и развития данных научных дисциплин. Так, в сугубо научном журнале «Советская этнография» (вып. 1936 года) было опубликовано пособие под названием «Материалы по библиографии библиографии Кавказа». Автор привел 183 названия библиографических материалов по археологии и этнографии Кавказа с конца XIX века по 1936 год. (Материалы для библиографии библиографии Кавказа) [7, с. 230–270]. В конце XIX – начале XX века библиографические сведения публиковались в периодических и продолжающихся изданиях, издаваемых некоторыми научными и общественными структурами крупных городов Кавказа. Регулярно публиковались также и библиографические списки опубликованных в журнале статей по различным отраслям знания. Основная часть информации по археологии и этнографии представлена в виде кратких библиографических списков, опубликованных в

журналах. В качестве примера можно привести «Указатель статей по этнографии, опубликованных в газете «Кавказ». Данный указатель был издан в журнале Александра Соломоновича Хаханова «Этнографическое обозрение». Указатель последовательно публиковался в различных номерах журнала: (1892 №2–3, 1893 №1, 1899 №1, 2, 1900 №2).

Мощным историческим фактором развития археологической и этнографической библиографии в Азербайджане явилось создание Азербайджанского Научно-Исследовательского Общества. Возникшее после установления Советской власти, общество это сыграло огромную роль в централизации и систематизации научной деятельности в Азербайджане. И совершенно неслучайно, что в одно и то же время с образованием общества возникло и «Библиографическое бюро». Бюро сыграло решающую роль в научной организации и систематизации библиографической деятельности в Азербайджане в то время. На основе этого бюро было создана современная Центральная Научная Библиотека НАНА. На одном из первых заседаний общества принимается решение о создании библиотеки, и вскоре научная библиотека при Научно-Исследовательском Обществе начинает свою деятельность. 9 августа 1925 года на заседании правления Научно-Исследовательского Общества выносится решение о создании «Библиотечно-Библиографического бюро» взамен «Библиографического бюро». Возглавлял библиографическое бюро при библиотеке Научно-Исследовательского Общества Александр Васильевич Багрий. С его славным именем связано начало собирания библиографических материалов по народному хозяйству Азербайджана, медицине, устному народному творчеству, истории, географии, экономике, а также по азербайджанской археологии и этнографии. Этот выдающийся ученый-библиографовед, досконально изучивший научные основы библиографической деятельности, был украинцем по происхождению. Родившийся в небольшом городе Летичев Подольской губернии и окончивший историко-филологическое отделение Киевского Университета, Александр Багрий впоследствии переезжает с семьей в Баку и становится профессором Бакинского Государственного Университета на кафедре русской литературы. Разработанное им пособие «Материалы для библиографии Азербайджана» считается первой ретроспективной библиографией общего характера об Азербайджане. Пособие было представлено в трех выпусках и опубликовано в 1924–1925 годах. Материалы пособия охватывают примерно 100 лет. Для этого А. В. Багрий провел широкомасштабные исследования, использовав 134 библиографических пособия, 49 журналов, газет, научных трудов и сборников. На страницах труда А. В. Багрия мы встречаем 52 библиографических описания по азербайджанской археологии и 588 библиографических описания по азербайджанской этнографии. Несмотря на малое количество литературы по данным научным дисциплинам, это пособие имеет огромное

значение и особую ценность как пример первой попытки библиографической систематизации материалов по археологии и этнографии. Помимо этого труд А. Багрия ценен еще и тем, что в нем собраны основные библиографические сведения по краеведению Азербайджана.

Невозможно проследить поток материалов по археологии и этнографии Азербайджана, так как отсутствует специальное библиографическое пособие конкретно по данным дисциплинам. Это возможно сделать, лишь обратившись к текущим библиографическим изданиям общего характера. По этой сфере специализированной структурой в Азербайджане являлась Государственная Книжная Палата. Ее деятельность занимает особое место в создании государственной национальной текущей библиографии Азербайджана. С первых дней своего образования Государственная Книжная Палата выполняла различные функции. Одной из них являлась работа по официальному учету всех печатных изданий, опубликованных на территории Азербайджана и составление по ним последовательной текущей библиографической информации. Палата начала свою деятельность в январе 1926 года именно с официального учета печатных изданий и составления на их основе текущей библиографической информации. Для осуществления этой функции Палата приступает к изданию «Книжной летописи». Библиографические описания в летописи Книжной Палаты Азербайджана составлялись с учетом опыта Книжной Палаты РСФСР. Пособия, издаваемые в первые годы деятельности Палаты, отражают ограниченное количество разделов с материалами. Так, например, издание 1926 года содержит всего три раздела. Начиная с 1927 года библиографические описания на азербайджанском и русском языках составляются уже по более усовершенствованной классификации. Относительно усовершенствованная (для того времени) классификация состояла из 9 разделов. В последующие годы бывшая Общесоюзная Государственная Книжная Палата создала специальную комиссию по разработке новой классификационной системы. Из нескольких проектов комиссия выбрала наиболее полную классификацию, отражающую различные сферы практической, политической, хозяйственной и культурной деятельности и включающую в себя 31 раздел. Данный проект под названием «Классификация литературы в государственных библиографических органах» был опубликован в разное время пять раз [6]. Внедрение новой классификации открыло новую страницу в библиографии археологической и этнографической литературы. Так, в летописях прошлых лет археологическая и этнографическая литература была представлена в разделах «История», «История и языкознание», «История и география». Откровенно говоря, не возникало и необходимости выделения для археологии и этнографии отдельных разделов, ибо литературы по этим дисциплинам было чрезвычайно мало. Однако, начиная с 50–

60-х годов, в новой разработанной классификации археология и этнография уже представлены в 5-м разделе «История. Исторические науки» в качестве отдельного подраздела.

Первый опыт по сбору и систематизации материалов по этнографии азербайджанского народа принадлежит руководителю этнографического отдела Института Истории Г. А. Гулиеву. Разработанное им на русском языке пособие называется «Библиография по этнографии Азербайджана» [4]. В пособии отражены материалы по этнографии народов, проживающих на территории Азербайджана. При его составлении широко использовались дореволюционные периодические издания. В указателе представлено около 1750 произведений 690 авторов. Пособие состоит из следующих разделов: 1) труды общего характера 2) литература, касающаяся быта и материальной культуры 3) структура общины и семья 4) духовная культура 5) описания путешественников 7) библиографические пособия и выдержки из литературы. Это было первое библиографическое исследование по азербайджанской этнографии. Планировались новые издания указателя, однако работа над ним не продолжилась.

В библиографической деятельности Азербайджанской Национальной Библиотеки уделяется большое значение разработке археологических и этнографических библиографических пособий. Имея большой опыт в разработке и составлении библиографических изданий по различным областям науки, библиотека взяла на себя составление фундаментального библиографического указателя по археологическим и архитектурным памятникам, а также топонимам. Пособие под названием «Исторические памятники Азербайджана и топонимы» вышло в свет в 2016 году и преследовало целью объединить всю, изданную до сего дня, литературу в этой области [2; 5]. Учитывая большое количество исходного материала, а также, чтобы облегчить читателю поиск нужной литературы, было решено издать пособие в двух книгах: на азербайджанском и русском языках. Материалы в книге объединены по нескольким разделам: археологические памятники; архитектурные памятники и топонимы; памятники и топонимы оккупированных территорий Нагорного Карабаха; исторические памятники и топонимы Западного Азербайджана; эпиграфические памятники. При составлении литературы внутри разделов соблюдается хронологический и алфавитный порядки. Книги, материалы периодической печати общего характера, материалы периодической печати по различным территориям представлены в подразделах. Археологическая литература в библиографическом пособии представлена с 1926 года. Археологические исследования, проводимые на всей территории Азербайджана, представлены в пособии как разделы. Последние же, в свою очередь, носят название областей, где проводились исследования: Баку и районы, прилегающие к Баку, Гобустан, Автономная Республика Нахчыван,

Шеки, Загатала, Балакян, Гах, Габала, Огуз; Аранские районы – Агджабеди, Агдаш, Бейлаган, Барда, Ширван, Гейчай, Гаджикабул, Имишли, Кюрдамир, Мингечевир; Гянджа–Газахская зона – Газах, Акстафа, Дашкесан, Кедабек, Гейгель, Нафталан, Самух, Шамкир, Товуз; Южная зона – Лянкяран, Астара, Джалилабад, Лерик, Масаллы, Ярдымлы; Западная зона – Губа, Хачмаз, Дявчи, Гусар, Сиязань; Ширванская зона – Ахсу, Исмаиллы, Шамахи. Во время Карабахской войны были разрушены и уничтожены многие азербайджанские археологические и архитектурные памятники, расположенные на территории Карабаха. Об этих памятниках (как до войны, так и после) были опубликованы труды местных и иностранных авторов, и все эти материалы нашли отражение в библиографии в разделах «Нагорный Карабах: об археологических, архитектурных, эпиграфических памятниках и топонимах оккупированных территорий» и «Исторические памятники и топонимы Западного Азербайджана». В конце приводится алфавитный указатель авторов и заглавий. В целом, пособие охватывает временной отрезок примерно в 100 лет и отражает 5353 наименований литературы, из которых примерно 1500 относятся к археологии Азербайджана. Издание на русском языке состоит из 500 страниц, и также было опубликовано в 2016 году. Структура пособия практически идентична изданию на азербайджанском языке. Только материалы на азербайджанском языке представлены с 1925 года, а материалы на русском языке с 1875 года (книги) и с 1946 года (статьи). Из 3859 материалов на русском языке примерно 1800 относятся к археологии.

Таким образом, проанализировав одновременно два издания, можно сделать вывод, что данное научно-вспомогательное библиографическое пособие является частью археологической библиографии Азербайджана. Эту мысль с полным основанием подтверждает тот факт, что указатель охватывает печатные труды как иностранных, так и местных исследователей, начиная с первых археологических исследований, то есть со второй половины XIX века по сегодняшний день, и включает в себя около 3300 названий литературы (в двух пособиях). Указатель предназначен для ученых-азербайджановедов, историков, археологов, этнографов, эпиграфистов, нумизматов, искусствоведов, учителей, музейных работников и, в целом, для широкого круга читателей. Тот факт, что пособие издано на двух языках, существенно расширяет его читательский контингент. Это пособие, изданное в годы независимости Азербайджана, является самым ценным и полным библиографическим указателем не только для означенного периода, но для и всей истории развития археологической науки в Азербайджане. К сожалению, подобного нельзя сказать об азербайджанской этнографии. Создание фундаментального библиографического пособия по этнографии Азербайджана должно стать приоритетной задачей для библиотек.

Анализируя положение дел в информационном библиографическом обеспечении археологических и этнографических исследований в Азербайджане, можно сделать вывод, что в этой области информационные потребности пользователей удовлетворяются весьма средне. Для развития и совершенствования этой области целесообразно обратить внимание на ряд факторов.

1. Библиографические пособия по изучаемым областям науки не должны ограничиваться литературой только одной библиотеки. Помимо литературы на азербайджанском и русском языках, при составлении пособия необходимо обращаться также к иностранной литературе.

2. Необходимо издавать текущие информационно-библиографические источники, отражающие поток литературы непосредственно по археологии и этнографии страны.

3. В процессе исследования мы стали свидетелями того, что библиографические источники по азербайджанской археологии относительно преобладают над такими же изданиями по этнографии. В годы независимости было разработано всеохватывающее научно-вспомогательное пособие по азербайджанской археологии, однако положение дел с азербайджанской этнографией не столь отдаленно – полное библиографическое пособие по данной научной дисциплине нет.

4. В целях охраны, защиты, а также всестороннего изучения культурных ценностей малочисленных народов, проживающих на территории Азербайджана, целесообразно включить в рабочие планы крупных библиотек страны составление сериальных библиографических пособий по этнографии малочисленных народов.

5. Без создания электронных версий невозможно представить себе дальнейшее развитие библиографии по археологии и этнографии. Усовершенствованию электронно-библиографических ресурсов по данным научным дисциплинам должно уделяться самое пристальное внимание. Ни одна из указанных выше библиотек, о библиографической деятельности которых шла речь, не завершила полностью работу по электронизации своего фонда. Это касается и литературы по археологии и этнографии.

Список использованных источников

1. 'Azərbaycan bibliografiyasının bibliografiyası: Bibliografik vəsaitlərin göstəricisi', 2016, Bakı: *Mütərcim*, 112 s.
2. 'Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: bibliografiya', 2016, Bakı: *M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası*, 646 s.
3. Əliyev, ZH., 2007. 'Azərbaycan bibliografiyasının tarixi: Dərsli', Bakı: *BDU nəşri*, 185 s.
4. Гулиев, Г.А., 1962, 'Библиография этнографии Азербайджана (изданной на русском языке до 1917 года)', Ч.1., Баку: *Изд.-во АН Аз. ССР*, 126 с.
5. 'Исторические памятники и топонимы Азербайджана: библиография', 2016, Баку: *Азерб. Национальная Библиотека им. М. Ф. Ахундова, «АПОСТРОФ» ООО*, 497 с.
6. 'Классификация литературы в органах государственной регистрационно-учетной библиографии', 1965, М.: *Книга*, 192 с.
7. Пульнер, ИМ., 1936. 'Материалы для библиографии библиографии Кавказа', *Советская этнография*, №4–5, с.230–270.

8. Тихонов, ИЛ., 2008. 'Археологическая библиография. Учебно-методическое пособие', СПб.: *Изд-во ВВМ*, 68 с.

References

1. 'Azərbaycan bibliografiyasının bibliografiyası: Bibliografik vəsaitlərin göstəricisi', 2016, Bakı: *Mütərcim*, 112 s.
2. 'Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: bibliografiya', 2016, Bakı: *M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası*, 646 s.
3. Əliyev, ZH., 2007. 'Azərbaycan bibliografiyasının tarixi: Dərsli', Bakı.: *BDU nəşri*, 185 s.
4. Guliev, GA., 1962, 'Bibliografija jetnografii Azerbajdzhana (izdannoj na russkom jazyke do 1917 goda) (Bibliography of Ethnography of Azerbaijan (published in Russian before 1917))', Ch.1., Bakı: *Izd.-vo AN Az. SSR*, 126 s.
5. 'Istoricheskie pamjatniki i toponimy Azerbajdzhana: bibliografija (Historical monuments and toponyms of Azerbaijan: bibliography)', 2016, Bakı: *Azerb. Nacional'naja Biblioteka im. M. F. Ahundova, «APOSTROFF» OOO*, 497 s.
6. 'Klassifikacija literatury v organah gosudarstvennoj registracionno-uchetnoj bibliografii (Classification of literature in the state registration and accounting bibliography)', 1965, M.: *Kniga*, 192 s.
7. Pul'ner, IM., 1936. 'Materialy dlja bibliografii bibliografii Kavkaza (Materials for bibliography of the Caucasus bibliography)', *Sovetskaja jetnografija*, №4–5, s.230–270.
8. Tihonov, IL., 2008. 'Arheologicheskaja bibliografija. Uchebno-metodicheskoe posobie (Archaeological bibliography. Teaching guide)', SPb.: *Izd-vo VVM*, 68 s.

* * *

УДК 341.231.14:305

**ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА:
ПРОБЛЕМАТИКА РОЛІ ЖІНКИ
У ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИНАХ****GENDER POLICY: WOMEN'S ROLE
IN CIVIL – MILITARY RELATIONS****Сваволя І. З.,**Львівський національний Університет
ім. І. Франка (Львів, Україна),
e-mail: iryna.svavolya@gmail.com**Svavolya I. Z.,**Lviv National University named after I. Franko
(Lviv, Ukraine), e-mail: iryna.svavolya@gmail.com

Розглянуто потреби та проблеми жінок, як вразливих категорій населення, що найбільше потерпають в умовах конфлікту. Розкрито та проаналізовано ризики гендерно-обумовленого насильства, що зростає в умовах військових конфліктів та гуманітарної кризи. Доведено, що жінки-біженки та жінки-переселенки знаходяться у зоні додаткового ризику порушень прав людини через послаблення захисту зі сторони держави та органів місцевої влади. Наголошено, що жінки – це також потужний потенціал для захисту країни та встановлення миру, адже будь-яке демократичне суспільство повинно надавати жінкам та чоловікам рівні можливості брати участь в усіх сферах життя, у тому числі, і в збройних силах, і в миротворчому процесі. Гендерна проблематика в громадсько-воєнних відносинах сьогодні займає як ніколи актуальне місце, адже збройні сили перебувають у стані трансформації і для них втрачає своє значення фізична сила, «маскулінність» та агресія. Натомість зміни збройних сил, соціальної структури суспільства та культури позитивно стимулювати інтеграцію жінок в сферу безпеки та оборони.

Ключові слова: збройний конфлікт, біженець, внутрішньо переміщена особа (ВПО), гендерна політика та міжнародні стандарти.

The article discusses different needs and problems of women, as representatives of vulnerable groups that suffer most in conflicts. It describes risks of gender-based violence that grows in conditions of armed conflict and humanitarian crisis. The article proves that refugee and internally displaced women are under the higher risk of violations of their human rights in comparison to other vulnerable groups. It is underlined in the article that women should be considered as well as potential source to protect the country and built peace. It is argued that any democratic society should give women and men equal opportunities to participate in all areas of life, including the military and peacekeeping process. Discussions on gender equality issues in the public-relations and military sphere are very relevant today, as never before. The reason for that is that armed forces are in the stage of transformation losing its «masculinity» and aggression approaches. Instead, a technical progress in military sphere takes a place and changes the armed forces and social structure positively encouraging integration of women into the defense and peacekeeping process.

Keywords: armed conflict, refugee, internally displaced persons (IDPs), gender policy and international standards.

Один з найбільших парадоксів збройних конфліктів полягає у тому, що участь у них переважно беруть чоловіки, а найбільше потерпають жінки та діти. На жаль, ХХІ ст. уже встигло отримати назву «століття біженців та вимушених внутрішньо переміщених осіб» через велику кількість збройних конфліктів, що тривають на різних континентах Землі. Проблема вимушених переселенців є без перебільшення глобальною проблемою людства, адже за останніми даними комісії ООН у справах біженців число людей, які змушені були втікати унаслідок військових конфліктів та різних переслідувань, перевищило 65 мільйонів [6]. Це найвищий показник від часів Другої світової війни.

Під час збройного конфлікту жінки є найвразливішою категорією до різних форм фізичного,

психологічного, економічного та/або сексуального насильства і, як правило, часто є легкою мішенню для протиборчих сил [10]. Для прикладу, Жінки-біженки чи жінки-внутрішньо вимушені переселенки знаходяться у зоні додаткового ризику порушень прав людини завдяки послабленню захисту зі сторони держави, органів місцевої влади та їхньої родини [12]. Руйнування системи суспільних послуг, що надаються на рівні громад, недоступність правоохоронних органів, обмежений доступ до медичних закладів та провайдерів соціально-психологічної підтримки призводять до посиленої вразливості постраждалих у збройному конфлікті.

Слід розрізняти, що біженці – це особи, які внаслідок збройного конфлікту, що несе загрозу їхньому життю та/або інших обґрунтованих побоювань стали жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебувають за межами своєї країни та не можуть, або не бажають користуватися захистом цієї країни внаслідок таких побоювань [2].

В той час як внутрішньо переміщені особи (ВПО) – це категорія громадян держави, іноземців або осіб без громадянства, котрі були змушені покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту на частині території їхньої держави, де вони проживали [4, с. 1].

Загалом, станом на кінець 2018 року, в Україні зареєстровано близько 1,8 млн. внутрішніх вимушених переселенців. Таким чином Україна стала четвертою в світі за кількістю внутрішніх переселенців. Випереджають Україну Ємен, Сирія та Ірак, де протягом 2015 року було зареєстровано понад 4,6 млн. переселенців [7].

Загальновизнано, що ризики гендерно-обумовленого насильства зростають в умовах військових конфліктів та гуманітарної кризи. Ряд досліджень проведених Організацією Об'єднаних Націй (ООН) доводять, що в обставинах військового конфлікту масштаби сексуального насильства умножаються, а поширення злиднів та позбавлень від звичних умов повсякденного життя визначають передумови для розвитку нових форм гендерно-обумовленого насильства, таких як примусова проституція та торгівля людьми. Слід також не забувати про психологічний стрес та прояви посттравматичного синдрому жертв насильства у наслідок військового конфлікту, котрі можуть призводити до довготривалих негативних наслідків, що впливають на всі виміри жіночого життя.

Гендерно-обумовлене насильство визнається одним з найбільш поширених порушень прав людини, що зустрічається найчастіше в умовах військових конфліктів. Термін «гендерно-обумовлене насильство» означає «насильство, яке спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою, або яке зачіпає жінок непропорційно» [8, с. 14]. Таке офіційне визначення подає Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок та

домашньому насильству (Стамбульська конвенція), котру Україна підписала 7 листопада 2011 року, взявши обов'язки на себе щодо її ратифікації та подальшої імплементації. Стамбульська Конвенція Ради Європи застосовується як в мирний час, так і в ситуаціях збройного конфлікту.

Гендерно-обумовлене насильство відноситься до порушень прав людини, що базуються на дискримінації жінок або чоловіків через їхню належність до однієї або іншої статі. Така форма насильства є забороненою і національним, і міжнародним законодавством. Зґвалтування, сексуальне насильство, примусова проституція, вагітність чи стерилізація, а також будь-яка інша форма сексуального насильства порівняно тяжкості, що трапилась в період військового конфлікту привірюються до воєнних злочинів за тяжкість правового покарання.

Враховуючи той факт, що існуючі механізми захисту від гендерно-обумовленого насильства ніколи не були достатньо розвиненими в Україні, така прогалина у функціонуванні держави стає особливо тривожною в момент сплеску військових дій на Сході України. Україна зіткнулася з непередбачуваним та надзвичайно численним внутрішнім переміщенням, що призвело до реєстрації більше ніж 1.8 млн. внутрішньо переміщених осіб із Криму та Донбасу у менш ніж дворічний період часу. Будь-яка країна, яка б зазнала такого розвитку подій, зустрілась би зі значними викликами. Україна не стала винятком, адже збройний конфлікт, що триває вже майже три роки на Сході України, породжує породжувати нові гуманітарні виклики в тому числі і приріст різних форм гендерно-обумовленого насильства.

Складаю першорядного обов'язку будь-якої держави щодо захисту і допомоги вразливим групам населення – жінкам та дітям, що опинились в умовах військового конфлікту, є надання невідкладної безоплатно-правової допомоги та зобов'язання вжити всебічних заходів, які включають ухвалення законодавства, запровадження й прискорення необхідних адміністративних процедур та розробку механізмів координації та без відкладного технічно-гуманітарного реагування [1].

Важливою подією стало затвердження Кабінетом Міністрів України ще у 2016 року Національного плану дій щодо виконання резолюції Ради безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року [11]. Національний план дій «Жінки, мир, безпека» покликаний сприяти стабільному миру, розв'язанню конфліктів, активізації участі жінок у миротворчих процесах, забезпеченню захисту жінок та дівчат, які постраждали внаслідок конфлікту, а також запобіганню та протидії гендерно-обумовленому насильству.

Серед інших, не менш важливих міжнародних документів, що регулюють дотримання основоположних прав людини та недопущення насильства за гендерною ознакою є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Протоколи до неї, Європейська соціальна хартія 1961 року, переглянута в 1996 році, Конвенція

Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року, а також Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 2007 року.

Окрім цього слід відзначити такі рекомендації Комітету міністрів державам-членам Ради Європи, повноцінним членом котрої Україна являється з 1995 року, як: Рекомендація Rec(2002)5 про захист жінок від насильства, Рекомендація CM/Rec(2007)17 про стандарти та механізми гендерної рівності, Рекомендація CM/Rec(2010)10 про роль жінок та чоловіків у недопущенні й вирішенні конфліктів та в зміцненні миру. Не меншої уваги вартує зростаючий обсяг судової практики Європейського суду з прав людини, який установлює важливі стандарти у сфері протидії насильства стосовно жінок та дітей, особливо в період збройного конфлікту.

Протягом останніх десятиліть в українському суспільстві відбуваються суттєві зміни в переосмисленні та легітимації гендерних відносин заснованих на рівності обох статей. Успішне впровадження і регулювання гендерних відносин у суспільстві передбачає утвердження цінності гендерної рівності як у суспільстві загалом, так і різних його інституціях зокрема. Це, насамперед, недопущення гендерної дискримінації за ознакою статі, забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень. Інститут армії не є винятком, адже у період соціальних проблем, військових конфліктів важливо фахово інтегрувати та враховувати інтереси тих категорій громадян і громадянок, які залучені до розв'язання конфліктів і встановлення миру у державі.

Україна ратифікувала основні міжнародні документи стосовно забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок: Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979 рік) та Факультативний протокол до неї (1999 рік), а також 10 Загальну рекомендацію Комітету CEDAW №19 про насильство стосовно жінок, Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про права дітей (1989 рік) та Факультативні протоколи до неї (2000 рік) та цілі розвитку тисячоліття ООН, визначивши для себе забезпечення рівності гендерної рівності як важливу складову подальшого розвитку та як один з пріоритетів державної політики [11].

Демократичне суспільство повинно надавати жінкам і чоловікам рівні можливості брати участь в усіх сферах життя, у тому числі, і в збройних силах України та миротворчому процесі. На національному рівні гендерна рівність гарантована, передусім, Конституцією України, а також окремим Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 2005 року та Державною програмою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, а також деякими іншими законодавчими актами [7].

Українські жінки на рівні із чоловіками брали участь у протестах на ЄвроМайдані наприкінці 2013 та початку 2014 років, причому в усіх видах

діяльності, у тому числі, формуючи так звані «жіночі» сотні. Сьогодні жінки також воюють в АТО, про що неодноразово свідчать медійні повідомлення. Але актуальним залишається питання видимості жінок та визнання їх ролі «на рівні із чоловіками» із боку держави та суспільства.

Не згасають сьогодні у війсьній соціології дискусії з приводу участі жінок в армії, що передусім ґрунтуються на реальних можливостях жінок бути професійними солдатами. Головною дилемою при обговоренні повної інтеграції жінок у оборонну сферу держави є питання про те, якою має бути сучасна армія. Чи то професійно закритою групою, чи то армія має реагувати на соціальні зміни в суспільстві, зокрема на зміну соціальної ролі жінки [6].

Меді Сігел, американська дослідниця виокремила три групи чинників у своєму дослідженні «Військові ролі жінок: минуле, теперішнє, чи майбутнє?» що можуть позитивно стимулювати інтеграцію жінок в армію, а саме: зміни збройних сил, зміни соціальної структури суспільства та зміни культури [9, с. 75]. Під змінами у збройних силах дослідниця розуміє зміну концепції національної безпеки, воєнної технології, організаційної структури армії та її «розмаскуління», призначення збройних сил та політики рекрутування військовослужбовців.

Гендерна проблематика в громадсько-воєнних відносинах сьогодні займає важливе місце. Це викликано головним чином тим, що збройні сили перебувають у стані трансформації і для них втрачає своє значення фізична сила, «маскулінність» та агресія, традиційно притаманна особам чоловічої статі.

Вперше у світі жінки стали повноправними військовослужбовцями з відповідним офіційним статусом в 1895 році в Канаді, коли їх приймали на військову службу в мирний час не тільки у структури забезпечення, а й у бойові частини. В цей час в Канаді жінкам стали доступними 75% військових спеціальностей. Ще одна батьківщина фемінізованої армії – Велика Британія, де в 1917–1919 роках у складі британських збройних сил були сформовані Жіночі королівські військово-повітряні сили та Королівський допоміжний корпус ВМС [1].

Інним добре відомим прикладом залучення жінок до військової служби є Ізраїль, де жінка на військовій службі не викликає особливого подиву. Коли в 1948 році створювався Ізраїль, жінки не залишилися осторонь і взяли активну участь в обороні земель. На сьогодні 26% офіцерів ізраїльської армії – жінки. Більш того, тенденція до збільшення цієї цифри впевнено зростає. Армія оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) на 35% складається саме з представниць жіночої статі [3].

Гендерна політика у Збройних Силах України є складовою загальної гендерної політики держави, діяльністю органів військового управління, яка регулює процеси розвитку соціальної взаємодії військовослужбовців чоловічої та жіночої статі у війську, удосконалення і розвиток їх соціальних статусів та відносин із врахуванням армійських культурних традицій і стереотипів [13].

Відповідно до Резолюції 1325 Ради безпеки (2000) та Національного плану дій України щодо виконання резолюції Ради безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року підкреслюється важливість зміни бачення ролі жінок не тільки як жертв конфліктів, а й як учасниць розв'язання конфліктів і миротворчої діяльності на рівні із чоловіками.

Слід розуміти, що сьогодні жінки – це не тільки матері та дружини, постраждалі від конфлікту, але і представники сектору безпеки та оборони держави. Жінки – це потужний потенціал для захисту країни та встановлення миру. Як показали результати вивчення сорока мирних процесів у тридцяти п'яти різних країнах світу за останні тридцять років, що у тих випадках, коли жіночі групи мали змогу впливати на мирний процес, рівень успішності у досягненні згоди між сторонами був значно вищим. Згідно висновків вчених Інституту інклюзивної безпеки України, які дослідили 182 мирні угоди, підписані у період часу з 1989 по 2011 роки, участь жінок у якості переговорників, медіаторів та підписантів на 35% підвищує ймовірність того, що мирна угода буде підписана швидше та діятиме щонайменше 15 років (середній статистичний показник) [6]. Жінки-парламентарі знаходяться на передньому краї ключових політичних дискусій щодо розширення участі жінок у миротворчих процесах, самі беруть активну участь у переговорних групах держав.

Більшість вітчизняних та зарубіжних вчених стверджують, що участь жінок у ухваленні рішень стосовно миру та конфліктів сприяє відверненню конфліктів, пост-конфліктній відбудові та встановленню миру. Саме тому важливо, щоб жінки вірили у свої сили та включались у процес миротворення на всіх рівнях суспільного та політичного життя України.

Список використаних джерел

1. Андросенко, І., 2009. 'Ати-бати, йшли... дівчата, або історичний екскурс щодо гендерної політики в збройних силах провідних країн світу', *Інформаційно-просвітительське видання «Я», Спеціальний випуск «Нові ролі для українських жінок»*, Х.: *Харківська жіноча організація «Крона»*, с.31–32. [online] Доступно: <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-rol.pdf> (дата звернення 18.04.2019). – Назва з екрана.
2. 'Біженець', 2015, *Політологічний енциклопедичний словник*, уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. За ред. М. П. Требіна, Х.: *Право*.
3. Вишняков, О. 'Україна і Ізраїль. Жінки на війні. 20 серпня 2015 р.' [online] Доступно: http://consul-ukraine.blogspot.co.il/2015/08/blog-post_20.html (дата звернення 16.04.2019). – Назва з екрана.
4. 'Закон України про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб', *Відомості Верховної Ради (ВВР)* від 2015, №1. [online] Доступно: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-vii> (дата звернення 18.04.2019). – Назва з екрана.
5. 'Інформаційний портал Захід. Нет: Україна стала четвертою в світі за кількістю внутрішніх переселенців'. [online] Доступно: http://zaxid.net/news/showNews.do?ukrayina_stala_chetvertou_v_sviti_z_kilkistyu_vnutrishnih_pereselentsiv&objectId=1391372 (дата звернення 18.04.2019). – Назва з екрана.

6. 'Інформаційне агентство УНІАН: Учасники саміту ООН схвалили декларацію для захисту прав біженців'. [online] Доступно: <http://www.unian.ua/world/1529691-uchasniki-samitu-oon-shvalili-deklaratsiyu-dlya-zahistu-bijentsiv.html> (дата звернення 18.04.2019). – Назва з екрана; 'Інформаційний портал Цензор. Нет: Насильство щодо жінок в умовах військового конфлікту на сході України'. [online] Доступно: http://ua.censor.net.ua/blogs/2100/nasilstvo_schodo_jnok_v_umovah_vyiskovogo_konfliktu_na_shod_ukrani (дата звернення 18.04.2019). – Назва з екрана.

7. 'Концепція Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року', *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2016*. [online] Доступно: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?sessionId=6862CD38AE3D6FCD652DFF8D4C500A9B.app1?art_id=193466&cat_id=160760 (дата звернення 18.04.2019). – Назва з екрана.

8. 'Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами', *Договір CETS №210 та пояснювальна доповідь*. [online] Доступно: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680093d9e> (дата звернення 18.04.2019). – Назва з екрана.

9. Segal, MW., 1995. 'Women's Military Roles Cross-Nationality: Past? Present? And Future', *Gender and Society*, Vol.9, №6, p.68–76.

10. 'The United Nations Special Rapporteur on Violence against Women, its causes and consequences', Electronic data. Mode of access: World WideWeb: <http://www.ohchr.org/documents/issues/women/15yearreviewofvawmandate.pdf> (viewed on 18.04.2019). – Title from the screen.

11. 'The United Nations in Ukraine (UNDP): Gender Equality – Ukraine', Electronic data. Mode of access: World WideWeb: <http://www.un.org.ua/en/resident-coordinator-system/gender-equality> (viewed on 18.04.2019). – Title from the screen.

12. 'Women, Peace and Security: Study submitted by the Secretary General pursuant to Security Council Resolution 1325 (2000)', Electronic data. Mode of access: World WideWeb: <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/eWPS.pdf> (viewed on 18.04.2019). – Title from the screen.

13. 'Інформаційно-довідковий матеріал щодо гендерної політики у Збройних Силах України', [електронний документ, наданий Міністерством Оборони України], 8 с.

References

1. Androsenko, I., 2009. 'Aty–bati, jshly... divchata, abo istorychnyj ekskurs shhodo g'endernoi polityky v zbrojnyh sylah providnyh kraj'n svitu (Ati–bati, went... girls, or historical excursion on gender policy in the armed forces of the leading countries of the world)', *Informacionno-prosvetitel'skoe izdanie «Ja», Special'nyj vypusk «Novye roli dlja ukrainskih zhenshin»*, H.: Har'kovskaja zhenskaja organizacija «Krona», s.31–32. [online] Доступно: <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-rol.pdf> (data obrashheniya 18.04.2019). – Nazvanye s ekrana.

2. 'Bizhenec' (Refugee)', 2015, *Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk*, uklad.: L. M. Gerasina, V. L. Pogribna, I. O. Polishchuk ta in. Za red. M. P. Trebina, H.: Pravo.

3. Vyshnjakov, O. 'Ukrai'na i Izrai'l'. Zhinky na vijni. 20 serpnja 2015 r. (Ukraine and Israel. Women in the war. August 20, 2015)' [online] Доступно: http://consul-ukraine.blogspot.co.il/2015/08/blog-post_20.html (data zvernennja 16.04.2019). – Nazva z ekrana.

4. 'Zakon Ukrai'ny pro zabezpechennja prav i svobod vnutrishn'o peremishheny osib (The Law of Ukraine on ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons)', *Vidomosti Verhovnoi' Rady (VVR)* vid 2015, №1. [online] Доступно: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-vii> (data zvernennja 18.04.2019). – Nazva z ekrana.

5. 'Informacijnyj portal Zahid. Net: Ukrai'na stala chetvertoju v sviti za kil'kistju vnutrishnih pereselenciv (Information portal West. No: Ukraine became the fourth largest in the world in the number of internally displaced people)'. [online] Доступно: http://zaxid.net/news/showNews.do?ukrayina_stala_chetvertou_v_sviti_za_kilkistju_vnutrishnih_pereselentsiv&objectId=1391372 (data zvernennja 18.04.2019). – Nazva z ekrana.

6. 'Informacijne agentstvo UNIAN: Uchasnyky samitu OON shvalyly deklaraciju dlja zahystu prav bizhenciv (UNIAN news agency: Participants of the UN summit approved a declaration to protect the rights of refugees'. [online] Dostupno: <http://www.unian.ua/world/1529691-uchasniki-samitu-oon-shvalili-deklaratsiyu-dlya-zahistu-bijentsiv.html> (data zvernennja 18.04.2019). – Nazva z ekrana; 'Informacijnyj portal Censor. Net: Nasyt'stvo shhodo zhinok v umovah vijs'kovogo konfliktu na shodi Ukrai'ny (Information portal Censor. No: Violence against women in the context of a military conflict in eastern Ukraine)'. [online] Dostupno: http://ua.censor.net.ua/blogs/2100/nasilstvo_schodo_jnok_v_umovah_vyiskovogo_konfliktu_na_shod_ukrani (data zvernennja 18.04.2019). – Nazva z ekrana.

7. 'Konceptija Derzhavnoi' programy zabezpechennja rinvnyh prav ta mozhlyvostej zhinok i cholovikiv na period do 2021 roku (The Conception of the State Program for Equal Rights and Opportunities for Women and Men for the period up to 2021)', *Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 2016*. [online] Dostupno: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?sessionId=6862CD38AE3D6FCD652DFF8D4C500A9B.app1?art_id=193466&cat_id=160760 (data zvernennja 18.04.2019). – Nazva z ekrana.

8. 'Konvencija Rady Jevropy pro zapobigannja nasyt'stva stosovno zhinok i domashn'omu nasyt'stvu ta borot'bu z cmyu javyshhamy (Council of Europe Convention on the Prevention and Combating of Violence against Women and Domestic Violence)', *Dogovor CETS №210 ta pojasnjuval'na dopovid'*. [online] Dostupno: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680093d9e> (data zvernennja 18.04.2019). – Nazva z ekrana.

9. Segal, MW., 1995. 'Women's Military Roles Cross-Nationality: Past? Present? And Future', *Gender and Society*, Vol.9, №6, p.68–76.

10. 'The United Nations Special Rapporteur on Violence against Women, its causes and consequences', Electronic data. Mode of access: World WideWeb: <http://www.ohchr.org/documents/issues/women/15yearreviewofvawmandate.pdf> (viewed on 18.04.2019). – Title from the screen.

11. 'The United Nations in Ukraine (UNDP): Gender Equality – Ukraine', Electronic data. Mode of access: World WideWeb: <http://www.un.org.ua/en/resident-coordinator-system/gender-equality> (viewed on 18.04.2019). – Title from the screen.

12. 'Women, Peace and Security: Study submitted by the Secretary General pursuant to Security Council Resolution 1325 (2000)', Electronic data. Mode of access: World WideWeb: <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/eWPS.pdf> (viewed on 18.04.2019). – Title from the screen.

13. 'Informacijno-dovidkovyj material shhodo gendernoi polityky u Zbrojnyh Sylah Ukrai'ny (Reference material on gender policy in the Armed Forces of Ukraine)', [elektronnyj dokument, nadanyj Ministerstvom Oborony Ukrai'ny], 8 s.

* * *

УДК 94(100)342.22(477.8)

**ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
1919–1939 РР. У СКЛАДІ
ДРУГОЇ РЕЧІПОСПОЛИТОЇ****STATE-LEGAL STATUS OF WESTERN
UKRAINIAN LANDS 1919–1939 IN
THE COMPOSITION OF THE SECOND
RZECZPOSPOLITA****Святнюк К. Д.,**

студент магістратури факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail: bestkievcoffee@gmail.com

Sviatniuk K. D.,

student of the magistracy of the Faculty of Historical Education, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), e-mail: bestkievcoffee@gmail.com

Аналізується державно-правовий статус Західноукраїнських земель у складі Другої Речіпосполитої у міжвоєнний період (1919–1939 рр.). Автор концентрує увагу на питаннях впливу на зовнішню політику України та Польщі в рамках європейської системи міжнародних відносин. Процес формування національної свідомості у поляків та українців у XIX – на початку XX ст. ставив обидва народи перед konieczністю визначити взаємні реляції щодо політичного й суспільного життя. Розвиток національних аспірацій цих етносів в умовах тогочасної Галичини нерідко відбувався у протилежних напрямках. Попри неодноразові спроби, порозуміння все ж не було досягнуто.

Ключові слова: Україна, Друга Річпосполита, політика, міжнародні відносини.

The state-legal status of the Western Ukrainian lands in the Second Rzeczpospolita in the interwar period (1919–1939) is analyzed. The author focuses on issues of influence on the foreign policy of Ukraine and Poland within the framework of the European system of international relations. The process of forming the national consciousness of the Poles and Ukrainians in the nineteenth and early twentieth centuries. Both peoples set before the finality to determine mutual relations regarding political and social life. The development of national aspirations of these ethnic groups in the conditions of that time Galicia often took place in opposite directions. Despite repeated attempts, the agreement was not reached.

Keywords: Ukraine, Second Rzeczpospolita, politics, international relations.

Постановка проблеми. Актуальність означеної теми посилюється тим, що Україна і Польща належать до спільного регіону в історичному, геополітичному та географічному концептах, обидві країни на певний час втрачали незалежність, перебували під іноземним пануванням, хоча й у різних масштабах, одних і тих самих імперій та визволилися майже одночасно. Важливість даного дослідження обумовлена також тим, що цю тему й досі висвітлюють спрощено, без усебічного наукового аналізу європейської системи міжнародних відносин та її впливу на зовнішню політику відроджених країн. До того ж демократизація суспільного життя України, зміни в Центрально-Східній Європі уможливили деідеологізацію історичних праць. Усе це разом актуалізує проблему започаткованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доробок українських і частково зарубіжних авторів у вивченні процесу нагромадження знань про суспільно-політичне життя українців у

міжвоєнній Польщі представляють історіографічні огляди дисертаційних і монографічних досліджень О. Рубльова, С. Віднянського, І. Васюти, І. Дробота, М. Литвина, Р. Давидюк, Б. Савчука, О. Красівського та ін. [1–15].

Виклад основного матеріалу. Починаючи з середини XIX ст. представники вітчизняної національної демократії засадою формування державних кордонів прийдешньої Української держави вважали етнографічний принцип. Відповідно до нього, Київська громада, відряджаючи Павла Чубинського у фольклорно-етнографічну експедицію, мала на увазі не лише фіксацію надбань української народної культури, а й переслідувала притлумлену політичну мету – окреслення межі українських сіл у українсько-російському, українсько-білоруському й українсько-польському прикордонні. Аналогічні етнографічні дослідження здійснило наприкінці XIX – на початку XX ст. й НТШ у Львові, зокрема, учні М. Грушевського Володимир Гнатюк та Степан Томашівський приділили пильну увагу фіксації українсько-польського, українсько-румунського й українсько-чеського порубіжжя на західному й південно-західному кордоні української території. Відтак вже на початку XX ст. українська наукова й політична еліта мала достатньо виразне уявлення про етнографічні межі української національної території.

Осердям польсько-українського конфлікту у підавстрійській Галичині наприкінці XIX ст. стало питання про поділ провінції за національною ознакою (відповідно до домінуючої національності) – на «польську» Західну Галичину (центр – Краків) й «українську» Східну Галичину (центр – Львів). Польська політична еліта, яка контролювала усі ключові посади на теренах всієї Галичини, не погоджувалася на такий (цілком справедливий) поділ, не бажаючи поступатися «недержавній нації» – українцям. Останні, тим не менше, за умов творчої співпраці наддніпрянської й галицької української інтелігенції, спричинили потужне національне пробудження й національне усвідомлення значної частини галицького українського суспільства. Практично синхронно постало й набуло надзвичайної гостроти питання про Український університет у Львові, яке дістало тимчасове паліативне вирішення у вигляді створення Кафедри «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи» цісарського Львівського університету (1894) й запрошенням на цю посаду М. С. Грушевського. Галичина на межі XIX й XX ст. цілком заслуговано здобула статус «українського П'ємонту» [6].

1 листопада 1918 р. за умов розпаду Австро-Угорської монархії українці опанували столицею Східної Галичини – Львовом, реалізувавши своє право на національне самовизначення й державне відокремлення від Австро-Угорської імперії. Характерно, що «Листопадівим зривом» галицька українська еліта випередила сусідів-суперників поляків, державотворчі заходи яких таки припізнилися, а виступ українців виявився для них прикрою несподіванкою.

13 листопада затверджено Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, проголошено Західно-Українську Народну Республіку. У визначених кордонах молода республіка обіймала майже 70 тис. кв. км, близько 71% її населення становили українці, 14% – поляки, 13% – євреї. Фактично нова влада поширювалася на 40 українських повітів Галичини – територію бл. 40 тис. кв. км з населенням у 4 млн. осіб [10, с. 12; 11].

Очевидно, керівники галицьких поляків не мали бажання поступатися на користь українців теренами Східної Галичини, й буквально ж у день «Листопадового зриву» розпочалися локальні бої з польськими силами у східногалицькій столиці. Після неfortunного й вочевидь передчасного залишення Львова 22 листопада 1918 р. ЗУНР зберігала непогані шанси на державне існування. Розпочалася розбудова державного апарату й розгортання на регулярній основі Галицької армії. Оточені у Львові польські сили могли розраховувати винятково на «одсеч» – мілітарну допомогу «корінної» Польщі.

З огляду на нову воєнно-політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі й насамперед загрозу поширення російського комуністичного режиму, країни переможної Антанти вирішили *знехтувати правом українського народу на самовизначення* (у центрально-східній й західній частинах національної території). Відтак західні держави схилилися до розв'язання українсько-польської суперечки за Галичину на користь Польщі. Тим більше, що військову перевагу й зрештою перемогу над Галицькою армією ЗУНР польському війську забезпечили не мілітарні й парамілітарні формування місцевих галицьких поляків (зокрема, міфологізовані львівські «Орльонта»), а військова «одсеч», зібрана з усієї «корінної» Польщі й насамперед 80-тисячна польська армія під командуванням Юзефа Галлера, сформована й озброєна на території Франції, навчена французькими інструкторами, що її наприкінці весни 1919 р. було перекинуто на «Львівський фронт».

З відходом бригад Галицької армії за Збруч (15–17 липня 1919 р.) на підконтрольну Директорії УНР територію, терени Східної Галичини були зайняті/окуповані польським військом.

25 червня 1919 р. Найвища Рада Антанти санкціонувала «право» Варшави на *«тимчасову військову окупацію»* Східної Галичини. Отже, держави-переможниці використали адекватний термін – «окупація». Підготовлений Найвищою Радою 8 грудня 1919 р. проект статусу Східної Галичини передбачав 25-річний мандат на адміністрування Польщі у краю з подальшим референдумом й самовизначенням цих теренів. Зрозуміло, що цей проект опротестувала польська делегація й він не набув чинності – політична еліта відродженої Польської держави сповідувала принцип «*доконаних фактів*»: якщо територія Східної Галичини опанована польським військом,

то вона (територія) вочевидь «польська» без жодних застережень й називати себе «окупантом» керівники відродженої Польської «республіки» аж ніяк не хотіли. Прагнучи перешкодити інкорпорації українських земель до складу Другої Речіпосполитої, провід ЗУНР (Євген Петрушевич) домагався від країн Антанти розв'язання східногалицького питання на засадах декларованого тією ж Антантою «права націй на самовизначення». 23 лютого 1921 р. паризька сесія Ради Ліги Націй підтвердила тимчасовий характер польської військової окупації Східної Галичини. Навесні 1922 р. долю західних українських територій обговорювали на Генуезькій конференції.

Послідовно сповідуючи засади «політики доконаних фактів», польська влада (ще до «остаточного вирішення» східногалицького питання міжнародними «арбітрами») восени 1922 р. терміново оголосила вибори до польського Сейму на окупованих територіях Східної Галичини й Західної Волині, аби легітимізувати свою присутність на цих теренах (жодних аналогій з російським псевдореферендумом у Криму навесні 2014 р. – після збройного захоплення півострова РФ!). Більшість населення західноукраїнських теренів на заклик диктатора ЗУНР Є. Петрушевича бойкотувала ці «вибори» (контровесійність і слухність/неслухність такого бойкотування – тема окремого обговорення).

14 березня 1923 р. Рада Амбасадорів держав Антанти «визнала» Східну Галичину частиною Польської держави. Українську делегацію не лише не запросили, а й навіть офіційно не повідомили щодо дати цього засідання. Посли узгодили документ такого змісту: «Зваживши, що згідно з 91 параграфом мирного договору в Сен-Жермен, Австрія зреклася на користь союзних і прийнятих до союзу держав усіх прав і титулів щодо територій, які перед тим належали колишній Австро-Угорській монархії і які лежать поза новими кордонами Австрії, як це окреслено в 27 параграфі згаданого договору і яких досі нікому не признано; маючи на увазі, що Польща визнала у стосунку до східної частини Галичини, що її етнічні умови конче вимагають автономного устрою – Конференція Амбасадорів ухвалила визнати за кордон Польщі з Росією граничну лінію, визначену і окреслену за згодою цих держав і на їх відповідальність 22 листопада 1922 р.» Як наголошує О. Павлишин, у цьому документі посилення на згоду Польщі стосовно автономного устрою Східної Галичини стосувалося Закону про автономію трьох південно-східних воєводств (Львівського, Станіславського й Тернопільського). Згадка про автономію краю не була умовою юридичної передачі його території до складу Польщі. Фактично польська влада могла на власний розсуд вирішувати питання щодо надання/ненадання меншинам (насамперед українцям) національно-територіальної автономії [12, с. 300–301].

Отже, польський уряд відбувся фіктивними обіцянками забезпечити національним меншинам можливості національно-культурного розвитку й надати автономію Східній Галичині, але

знехтував власними обіцянками. Оголосивши 15 березня 1923 р. заяву з протестом проти брутального рішення Антанти, «законослухняний» екзильний уряд ЗУНР у Відні у травні того ж року самоліквідувався [9, с. 14].

Напрями польської урядової політики щодо українського населення Другої Речіпосполитої загалом й насамперед щодо української більшості трьох південно-східних воєводств і Волині по суті були реалізацією (з тими чи іншими нюансами) курсу польської окупаційної адміністрації на примусову асиміляцію української людності, обмеження її прав, ліквідацію українського шкільництва й принаймні витіснення його у приватну сферу. Українські педагоги означених воєводств, які перебували на урядовій службі, системними урядовими рішеннями переводилися на учительські посади до Центральної Польщі задля відриву від українського масиву й подальшої асиміляції. Українцям системно відмовлялося польською адміністрацією навіть у самоназві, натомість вживалися інші означення українського населення держави (задля фрагментаризації суцільного українського масиву) – «бойки», «лемки», «гуцули», «русини», «рутени», «тутейші», «поліщуки» тощо. З офіційного обігу було витіснено використання термінів «Західна Україна», «західноукраїнські землі». Натомість польська влада віддавала перевагу означенням «Східна Малополяща», «східні креси».

В урядах усіх рівнів чотирьох вищезгаданих воєводств беззастережно домінували поляки, для українців були відведені лічені посади на низовому рівні. Цілком слушно вважаючи українців нелояльними до окупаційної адміністрації, польська влада до 1927 р. не призивала українців до Війська Польського.

1930 р. задля «утихомирення» українського села Східної Галичини відбулася сумнозвісна «пацифікація» регіону з використанням війська й жандармерії.

Попри те, що українці були обмежено допущені до посольських мандатів у Сеймі, де також (у тому або іншому форматі) існувала Українська Парламентська Репрезентація, суттєвого впливу на політику держави ані окремі послі, ані УПР загалом не мали. Польський політикум назагал ігнорував законні вимоги найбільшої національної меншини держави, яка становила більшість у трьох південно-східних воєводствах Другої Речіпосполитої й на Волині. Спроби польсько-українського порозуміння були вкрай нечисленними й малоефективними. Обмежене коло польських політичних й громадських діячів, які системно підтримували діалог з українською елітою, не мали впливу на загал польського суспільства й одержали почесний, але маловпливовий статус «білих круків».

На окупованих теренах Східної Галичини й Волині центральна влада практично упродовж усього існування міжвоєнної Польщі підтримувала насадження поселень «осадників» – демобілізованих польських військових з родинями.

Їхня присутність мала посилити польську меншину регіону й бути опертям центральної влади. Безперечно, це створювалося додаткову напругу у взаєминах між прибульцями й автохтонним українським населенням. Останні роки існування Польської держави охарактеризувалися безпрецедентними заходами Варшави (хіба співмірними з діями російської більшовицької адміністрації у західному прикордонні УССР/СССР) щодо посилення «польськості» у південно-східних прикордонних воєводствах й на Волині, де, зокрема, масово нищилися православні й греко-католицькі церкви, а натомість стрімко збільшувалася кількість костьолів.

Очевидно, що польська окупація східно-галицьких теренів й Волині за своєю формою була «м'якшою», аніж російська більшовицька окупація Наддніпрянської України під прикриттям так званої УССР, де апріорі неможливим було існування будь-якої антибільшовицької опозиції, українських національних партій, української національної (несоветської) культури, а жорстоке й системне знищення реальних і потенційних опонентів – повсякденною практикою 1920–х – 1930–х рр. аж до екстремальних форм так званого Великого Терору, функціонувала розгалужена мережа ГУЛАГу та ін. Утім, і Польща спромоглася створити власний (за советськими й німецькими зразками) концентраційний табір у Березі Картузькій...

Висновки. Політика «доконаних фактів» й нехтування правом націй на самовизначення, зокрема, виразно задекларованим українським населенням Східної Галичини правом на окреме державне існування у вигляді ЗУНР чи (після Акту Злуки) об'єднаної УНР, за принципом бумеранга обернулися – таки проти Другої Речіпосполитої наприкінці літа – на початку осені 1939 р., коли два геополітичних злодії – Гітлер та Сталін – вирішили ліквідувати «неспроможну» Польську державу, поділивши її територію. Постійний патрон Польщі – Франція – вже не спромоглася надати своєму польському союзнику реальної допомоги.

Той самий бумеранг спрацював проти польської меншості на східногалицьких й волинських теренах 1942–1943 рр., оскільки українська більшість краю вочевидь не хотіла «самовизначатися» у межах (бодай гіпотетичної) відродженої Другої Речіпосполитої, антиукраїнська й колонізаційна політика якої була добре відома місцевим автохтонам – «лемкам», «бойкам», «гуцулам», «русинам», «тутейшим» та ін.

Список використаних джерел

1. Васюта, І., 2006. 'Політична історія Західної України (1918–1939)', Львів, 335 с.
2. Віднянський, С., 2003. 'Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці', *Український історичний журнал*, №2, с.39–55.
3. Дробот, І., Кучер, В., 1999. 'Пошуки шляхів до визволення України', Київ: *Школяр*, 280 с.
4. Дробот, І., 2002. 'Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930–ті роки)', Київ: *ФАДА, ЛТД*, 343 с.

5. Зашкільняк, Л., 2005. У'країнсько-польські стосунки у ХХ ст.: Історіографічні аспекти', *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Львів, Вип.13, с.3–22.

6. Красівський, О., 2000. 'Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків', Львів: *Вид-во ЛФУАДУ*, 416 с.

7. Красівський, О., 2008. 'Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр.', Київ: *ІПіЕНД*, 544 с.

8. Кугутяк, М., 2002. 'Історіографія українського національно-демократичного руху (1918–1939 рр.)', *Галичина, Івано-Франківськ*, №8, с.54–69.

9. Литвин, М., 2009. 'Передмова. В: Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Уряди. Постаті', Львів, с.14.

10. Литвин, М., 1998. 'Українсько-польська війна 1918–1919 рр.', Львів: *Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*, 488 с.

11. Лозинський, М., 1970. 'Галичина в рр. 1918–1920', Нью-Йорк: *Червона Калина*, 228 с.

12. Павлишин, О., 2013. 'Св'єген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис', Львів: *Манускрипт-Львів*, 400 с.

13. Рубльов, О., 2004. 'Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)', Київ: *Інститут історії України НАН України*, 648 с.

14. Рубльов, О., Коростіль, Н., Безносіук, О., 2010. 'Західноукраїнські землі у складі II Речіпосполитої, 1921–1939: Історичні нариси: Навчальний посібник', Київ: *ПП «Фоліант»*, 224 с.

15. Савчук, Б., 2001. 'Суспільно-політичне життя Західної України 20–30-х років ХХ ст. за документами польської поліції', *Архіви України*, №6 (248), с.39–45.

1940): *Illustrated biographical essay*'), Lviv: *Manuskrypt-Lviv*, 400 s.

13. Rublov, O., 2004. 'Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914–1939) (Western Ukrainian intelligentsia in national political and cultural processes (1914–1939))', Kyiv: *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, 648 s.

14. Rublov, O., Korostil, N., Beznosiuk, O., 2010. 'Zakhidnoukrainski zemli u skladii Rechypospolytoi, 1921–1939: Istorychni narysy: Navchalnyi posibnyk (West Ukrainian lands in the II Ruthenians, 1921–1939: Historical Essays: Textbook)', Kyiv: *PP «Foliant»*, 224 s.

15. Savchuk, B., 2001. 'Suspilno-politychne zhyttia Zakhidnoi Ukrainy 20–30-kh rokiv XX st. za dokumentamy polskoi politzii (Social-political life of Western Ukraine 20–30th years of XX century on the documents of the Polish police)', *Arkhivy Ukrainy*, №6 (248), s.39–45.

* * *

References

1. Vasiuta, I., 2006. 'Politychna istoriia Zakhidnoi Ukrainy (1918–1939) (Political History of Western Ukraine (1918–1939))', Lviv, 335 s.

2. Vidnianskyi, S., 2003. 'Ukrainske pytannia v mizhvoienii Polshchi: osnovni problemy u napriamky naukovykh doslidzhen u suchasni vitchyzniani istorichni nautsi (The Ukrainian issue in interwar Poland: the main problems and directions of scientific research in modern national historical science)', *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, №2, s.39–55.

3. Drobot, I., Kucher, V., 1999. 'Poshuky shliakhiv do vyzvolennia Ukrainy (The search for ways to liberate Ukraine)', Kyiv: *Shkoliar*, 280 s.

4. Drobot, I., 2002. 'Transformatsii ukrainskoi derzhavno-sobornitskoi idei (1920–1930-ti roky) (Transformation of the Ukrainian state-communion idea (1920–1930's))', Kyiv: *FADA, LTD*, 343 s.

5. Zashkilniak, L., 2005. 'Ukrainsko-polski stosunki u XX st.: Istoriohrafichni aspekty (Ukrainian-Polish relations in the twentieth century: historiographical aspects)', *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, Lviv, Vyp.13, s.3–22.

6. Krasivskyi, O., 2000. 'Halychyna u pershii chverti XX st.: Problemy polsko-ukrainskykh stosunkiv (Galicia in the first quarter of the twentieth century: Problems of Polish-Ukrainian relations)', Lviv: *Vyd-vo LFUADU*, 416 s.

7. Krasivskyi, O., 2008. 'Ukrainsko-polski vzaiemyny v 1917–1923 rr. (Ukrainian-Polish relations in 1917–1923)', Kyiv: *IPiEND*, 544 s.

8. Kuhutiak, M., 2002. 'Istoriohrafii ukrainskoho natsionalno-demokratychnoho rukhu (1918–1939 rr.) (Historiography of the Ukrainian national-democratic movement (1918–1939))', Halychyna, Ivano-Frankivsk, №8, s.54–69.

9. Lytvyn, M., 2009. 'Peredmov. V: Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Uriady. Postati (Preface. In: Western Ukrainian People's Republic. 1918–1923: Governments. Stuff)', Lviv, s.14.

10. Lytvyn, M., 1998. 'Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr. (Ukrainian-Polish War of 1918–1919)', Lviv: *In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy*, 488 s.

11. Lozynskyi, M., 1970. 'Halychyna v rr. 1918–1920 (Galicia in the years 1918–1920)', Niu-York: *Chervona Kalyna*, 228 s.

12. Pavlyshyn, O., 2013. 'Yevhen Petrushevych (1863–1940): Iliustrovanyi biohrafichnyi narys (Eugene Petrushevich (1863–

УДК 94:323.27(728.6)«1948»

**ПРИЧИНИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
1948 Р. ТА ПЕРЕХІД ДО ДРУГОЇ РЕСПУБЛІКИ
У КОСТА-РІЦІ****CAUSES OF THE CIVIL WAR OF 1948
AND TRANSITION TO THE SECOND REPUBLIC
IN COSTA RICA****Танцюра К. Г.,**

аспірант, Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України» (Київ, Україна),
e-mail: ktantsiura75@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-8196-2054>

Tantsiura K. H.,

PhD student of the State Institution «Institute of
World History of the National Academy of Sciences of
Ukraine» (Kyiv, Ukraine), e-mail: ktantsiura75@gmail.
com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8196-2054>

Здійснено спробу проаналізувати причини громадянської війни 1948 р. у Коста-Ріці в історичній ретроспективі та виявити специфіку переходу до Другої республіки. Здійснено короткий екскурс в історію країни, а саме – до часів умовної Першої республіки для кращого розуміння подальших подій, що призвели до громадянської війни та становлення Другої республіки в Коста-Ріці. Основною причиною громадянської війни в Коста-Ріці було незадоволення еліт реформами, які було прийнято у 1940 році коаліцією Республіканської та Комуністичної партій. Вони мали на меті забезпечити високі соціальні стандарти для громадян Коста-Ріки. Логічним наслідком незадоволення цієї групи суспільства стало формування опозиційних сил, а саме – Соціал-демократичної партії. Її очільник, Хосе Фігерес Феррер згодом очолив сили повстанців, які вели боротьбу проти правлячої верхівки під час революції. Саме він ініціював процес створення нової Конституції країни, прийняття якої 5 листопада 1949 року фактично стало початком періоду Другої костаріканської Республіки.

Ключові слова: громадянська війна, Друга Республіка, Коста-Ріка, демократія.

The article attempts to analyze the preconditions of the 1948 civil war in Costa Rica in the historical retrospective and to identify the specificity of the transition to the Second Republic. It contains a brief excursion into the history of the country, specifically to the events of the time of the conditional First Republic for a better understanding of the subsequent events that led to the civil war and the formation of the Second Republic in Costa Rica.

The main cause of the civil war was the dissatisfaction of the elites with the reforms that were adopted in 1940 by Republican-Communist coalition. They aimed to provide high social standards for the citizens of Costa Rica. A logical consequence of dissatisfaction with this class of society was the formation of opposition forces, namely, the Social Democratic Party. Head of the party, Jose Figueres Ferrer, subsequently headed the rebel forces that fought against the ruling elite during the revolution. After the revolution he was the one who initiated the process of creating of a new constitution of the country, the adoption of which on November 5, 1949 actually started the beginning of the period of the Second Republic of Costa Rica.

Keywords: civil war, second republic, Costa Rica, democracy.

Сучасні наукові розвідки на вітчизняному та пострадянському просторі, що стосуються латиноамериканського регіону, в своїй більшості оминають Коста-Ріку. Ця держава згадується, як правило, з-поміж інших при узагальнюючій характеристиці, або при аналізі певних процесів, що відбуваються у Латинській Америці. Тим не менш, Коста-Ріка являє собою країну, вивчення історичного досвіду якої є важливим не тільки для кращого розуміння сучасного розвитку означеного регіону, а і для виявлення закономірностей успішного становлення однієї з найстабільніших країн Латинської Америки. Таким чином, дане дослідження видається актуальним, та має практичне значення.

Особливе місце в історії Коста-Ріки має період громадянської війни 1948 р., що тривала 44 дні, з 12 березня по 24 квітня 1948 р. Слід зазначити, що ця війна стала своєрідним поштовхом до подальшої трансформації Коста-Ріки. Її закінчення фактично стало початком нового етапу демократичного розвитку країни, який сучасні історики називають періодом Другої республіки.

Метою дослідження, результати якого представлені в межах даної статті, є спроба проаналізувати в історичній ретроспективі причини громадянської війни 1948 р. у Коста-Ріці та виявити специфіку переходу до Другої республіки.

Джерелами, на основі яких проводилося дослідження, є документи, доступні на сайті Національного архіву Коста-Ріки, а також матеріали некомерційного ресурсу «El espíritu del 1948» [10], де присутні постанови, угоди та промови визначних діячів в історії країни часів громадянської війни та періоду формування Другої костаріканської республіки.

Слід відзначити, що події громадянської війни 1948 р. у Коста-Ріці, передумови її початку та наслідки вже були предметом уваги зарубіжних дослідників. Так, з-поміж праць, в яких події та процеси 1948 р. у цій країні охарактеризовані в узагальнюючому плані, варто назвати роботу мексиканського дослідника Ектора Переса «Коротка сучасна історія Коста-Ріки» (1997) [18], в якій автор презентує лаконічний виклад історії Коста-Ріки після здобуття цією країною незалежності у 1821 р. Також Ектор Перес частково приділив увагу питанню трансформації Коста-Ріки після громадянської війни, окресливши в загальних рисах процес переходу країни від умовної Першої до Другої республіки. Важливою в контексті проблематики даного дослідження є праця «Республіка Коста-Ріка: приклад вивчення процесу побудови демократії» (2009) американських дослідників Жозе Падільї, Хайме Ордонеса та Тімоті Ендрюса [16]. Автори, об'єктом вивчення яких став розвиток демократії у Коста-Ріці, побіжно зачіпають питання передумов громадянської війни 1948 р. та в загальному окреслюють події війни. Важливим аспектом, який розглядають науковці є процес введення ліберальних реформ, що проводилися після громадянської війни в контексті остаточного становлення демократії в Коста-Ріці.

Говорячи про вивчення питання розвитку Коста-Ріки та становлення Другої республіки вченими пострадянського простору, слід виділити колективну монографію науковців Інституту Латинської Америки Російської Академії Наук «Латинська Америка: випробування демократії. Вектори політичної модернізації» (2009) під редакцією М. Чумакової [19]. Окремий розділ означеної монографії за авторством Е. Дабагяна присвячено висвітленню причин соціального благополуччя жителів Коста-Ріки. Науковець особливо наголошує на тому, що важливою стала відмова в 1948 р. від інституту армії і відповідно – від витрат на її утримання, що дозволило

переорієнтувати розподіл бюджетних коштів на користь освітньої сфери, охорони здоров'я та важливих соціальних реформ.

На жаль, у вітчизняних наукових колах проблема розвитку Коста-Ріки після громадянської війни та її переходу до Другої республіки не є затребуваною, оскільки Коста-Ріка майже не вивчається українськими істориками. Окремі згадки про країну можна знайти лише в роботах, присвячених латиноамериканському регіону в цілому.

У цілому, у сучасній історіографії переважно присутні праці, в яких зазначена проблематика, а саме перебіг громадянської війни та переходу до Другої республіки у Коста-Ріці, розглядається побіжно. Головний акцент робиться на демократичному розвитку країни, а не суто на подіях громадянської війни та змінах, що були значущими в контексті становлення Другої костариканської республіки. Таким чином, запропоноване дослідження покликане привернути увагу до цієї країни.

Для кращого розуміння передумов, які спричинили громадянську війну 1948 р. у Коста-Ріці та сприяли переходу до Другої республіки, варто звернутися до попереднього періоду в історії цієї країни, а саме – часів існування так званої Першої республіки, яку сучасні історики датують з 1848 по 1948 рр. та яка була початком існування незалежної Коста-Ріки.

Здобуття незалежності Коста-Рікою було пов'язане із подіями початку XIX ст. у Європі: окупація Іспанії Наполеоном призвела до хвилі повстань у Латинській Америці. Повстанці, які прагнули незалежності від Іспанії, вели активну боротьбу з військами іспанської корони з 1810 по 1821 рр. У результаті, Іспанія капітулювала перед повстанцями, що мало наслідком проголошення підконтрольними територіями незалежності. Коста-Ріка разом з сусідніми Гватемалою, Сальвадором, Гондурасом та Нікарагуа утворили Центральньоамериканський союз і згодом приєдналися до Мексиканської імперії. Після того, як 1 листопада 1823 р. Мексиканська імперія офіційно перетворилася на Республіку Мексика [1], всім країнам, які раніше входили до її складу, було надано право визначати власну долю.

Це завдання було покладено на новостворену Національну Установчу Асамблею, до складу якої увійшли представники кожної з п'яти країн. 1 липня 1823 р. Асамблея проголосила незалежність від Іспанії, Мексики та будь-якої іншої країни. 21 серпня того ж року Коста-Ріка та сусідні з нею країни створили незалежну федеративну державу, що отримала назву Об'єднані Провінції Центральної Америки. Конституцію цього нового державного утворення було прийнято 22 листопада 1824 р. [4].

На жаль, через постійні конфлікти в межах федерації, перспективний проект федеративного об'єднання так і залишився нездійсненим. У 1838 р. члени Конституційної Асамблеї виступили з заявою про те, що учасники об'єднання можуть

визначати свою подальшу долю самостійно. Фактичний розпад федерації почався з виходу з неї Нікарагуа 5 листопада 1838 р. Слідом за нею, 15 листопада цього ж року, з об'єднання вийшла і Коста-Ріка.

31 серпня 1848 р. указом тодішнього президента країни Хосе Мадріса Коста-Ріка була проголошена республікою. У тексті указу, який зараз є доступним на офіційному сайті Національного архіву Коста-Ріки, зазначалося, що будь-яка можливість повернення Коста-Ріки до Об'єднаних Провінцій Центральної Америки відкидається. Натомість, було ініційовано процес утвердження Коста-Ріки як незалежної країни, що здатна самостійно будувати відносини з зовнішнім світом [11]. Таким чином, формування основ сучасної Коста-Ріки відбувалося у контексті загального процесу формування незалежних держав у Латинській Америці на уламках іспанських колоніальних володінь.

Серед важливих змін після набуття Коста-Рікою статусу республіки слід виділити прийняття основного закону – Конституції. В історії Коста-Ріки XIX ст. таких конституцій було дві – перша була прийнята у 1844 р., наступна – у 1871 р. [6]. Для кращого розуміння процесів формування Другої республіки варто звернути увагу саме на Конституцію 1871 р., яка започаткувала ліберальний вектор розвитку незалежної Коста-Ріки.

Окремі положення Конституції 1871 р. забороняли смертну кару та створювали комфортні умови для іноземних інвестицій. Згодом було створено та затверджено нові фіскальні, цивільні та військові кодекси, здійснено реформування культурної та освітньої сфер країни. Зокрема було прийнято Закон про загальну середню освіту. Однією зі знакових подій періоду першої республіки було заснування транснаціональної компанії *United Fruit Company*, яка контролювала виробництво та експорт бананів протягом наступного століття і чия присутність у країні стала стимулом для важливих соціальних рухів у XX ст. Важливо сказати про те, що в період Першої республіки було створено Міністерство охорони здоров'я. Також було запроваджено 8-годинний робочий день та ухвалено закон про охорону праці та соціальне забезпечення. Основні положення цього закону залишаються незмінними дотепер [14].

Період між 1871 та 1940 рр. в історії Коста-Ріки серед сучасних істориків, що займаються її дослідженням, прийнято називати періодом ліберальної держави. Окрім прийняття нової Конституції 1871 р., заснування компаній та міністерств, а також запровадження важливих соціальних реформ, цей часовий відтин характеризувався правлінням лібералів. Очілниками держави в зазначений період у своїй більшості були представники ліберальної політичної групи. Незважаючи на всі вищезазначені зміни та наявний ліберальний вектор розвитку країни, економічна ситуація, викликана воєнними

діями у Європі на початку XX ст., диктувала нові умови.

Ліберали не були спроможні задовольнити вимоги народних мас і, як наслідок, на політичній арені з'явилася Комуністична партія Коста-Ріки, заснована в 1931 р. Згодом, у 1932 р. було засновано Республіканську партію. Обидві політичні сили були в опозиції до правлячої верхівки, що сповідувала лібералізм.

Фактичним закінченням періоду ліберальної держави можна вважати прихід до влади представника Республіканської партії Рафаеля Анхеля Кальдерона Гуардії, який одразу після того, як обійняв президентську посаду в 1940 році узгодив пакет реформ, відомих як Соціальні гарантії [13] які були підтримані Комуністичною партією.

Серед іншого, після ухвалення цього пакету в Коста-Ріці було створено Фонд соціального страхування. У документі, який регламентував це нововведення, зазначалося, що усі неповнолітні жителі країни, які проживають в ній не маючи громадянства, автоматично страхуються державою. Незастраховані особи (наприклад, безробітні) могли також отримувати страхові послуги в кредит. Ухвалення Соціальних гарантії дещо вплинуло на трудове законодавство. Зокрема, було запроваджено подвійну оплату праці у святкові дні, право на страйк та компенсацію в разі звільнення без пояснення причин.

Не зважаючи на те, що вищезазначений пакет реформ мав велику народну підтримку, він викликав невдоволення еліт та аристократичних класів країни. Логічним наслідком стало формування опозиції на чолі з Хосе Фігересом Ферером, який у 1944 році заснував Соціал-демократичну партію. Та результати виборів того ж року не стали несподіванкою, оскільки перемогу одержав представник Республіканської партії Теодоро Пікадо Міхальські.

Натомість, гостра боротьба між означеними політичними силами розгорнулася під час наступних виборчих перегонів. Процес обрання президента 1948 р. став показовим у контексті незадоволення еліт реформами. Кандидатом від правлячої верхівки був Рафаель Анхель Кальдерон Гуардія, який представляв коаліційні сили Комуністичної та Республіканської партій. Кандидатом від опозиційної Соціал-демократичної партії, був Отіліо Улате Бланко, який за результатами підрахунку голосів здобув перемогу. Та пізніше, 1 березня, на засіданні виборчого конгресу, представниками якого в переважній більшості були члени Республіканської та Комуністичної партій, результати виборів було визнано недейсними через висновок, що наголошував на значній фальсифікації з обох боків [2]. Ця подія, фактично, стала відправною точкою для початку громадянської війни.

Армія національного визволення, сформована Хосе Фігересом Ферером, протистояла силам тодішнього очільника держави, представника Республіканської партії, Теодоро Пікадо

Міхальські, який через ситуацію, що склалася, залишався на посаді деякий час. Повстанці на чолі з Хосе Фігересом Ферером боролися за відновлення демократії в країні. Після 44 днів збройних дій, Теодоро Пікадо Міхальські склав свої повноваження. 18 квітня 1948 р. у листі до уряду написав про те, що не може більше жертвувати життям людей у цій війні. Він наголосив на тому, що передає важелі влади третій повноваженій особі в країні [3], а саме тодішньому віце-президенту Сантосу Леону Еррері. Теодоро Пікадо Міхальські сподівався, що останньому вдасться порозумітися з повстанцями. Сантос Леон Еррера був очільником держави протягом 18 днів, з 20 квітня по 8 травня 1948 р.

1 травня 1948 р. було підписано пакт між Отіліо Улате Бланко та Хосе Фігересом Ферером [17], що встановлював термін перебування останнього на президентській посаді на рік і шість місяців. Даний пакт запроваджував правління революційної хунти (хунта – урядовий або представницький орган в іспано-португаломовних країнах) задля наведення ладу в країні після громадянської війни. Хосе Фігерес Ферер зобов'язувався передати владу Отіліо Улате Бланко, який переміг на виборах 8 лютого 1948 р.

8 травня 1948 р. Уряд революційної хунти Другої республіки, на чолі з Хосе Фігересом Ферером, скасував Конституцію 1871 р., розпочавши процес створення нової демократичної республіки. Створення та ухвалення нової Конституції було критично важливим, оскільки країна потребувала докорінних змін в усіх сферах, з акцентуванням уваги нової влади на запровадженні соціальної справедливості та стабілізації економіки, а також осучасненні Коста-Ріки.

Одним з перших кроків до запровадження нового основного закону країни стало прийняття Постанови №105 від 17 червня 1948 р., що забороняла діяльність Комуністичної партії на всій території країни. У преамбулі до закону, зокрема, наголошувалося на тому, що однією з причин заборони діяльності комуністів є комуністична ідеологія, сповідуючи яку вони намагалися протистояти демократії [8].

21 червня 1948 р. тимчасовий уряд Другої республіки видав постанову №70 «Про введення 10% податку на приватний капітал» [12]. Цей крок був критично важливим для швидкого відновлення країни після громадянської війни. Зокрема, цей податок дозволив відбудувати райони, що постраждали від бойових дій, а також частково повернути на шлях прогресу всю економічну діяльність нації. Того ж дня було видано постанову №71 «Про націоналізацію банківської справи» [15], що фактично забороняла приватну діяльність банків, оскільки розвиток країни напряму залежав від кредитів, наданих цими фінансовими установами у період так званої Першої Республіки, коли їхня приватна діяльність була дозволена.

15 вересня 1948 р. було прийнято постанову №151 «Про вибори членів Національної законодавчої асамблеї» з метою підготовки нової

політичної Конституції. Кількість обраних членів не мала перевищувати 45 осіб. Вибори повинні були відбутися 8 грудня 1948 р. на всій території країни, а результати оприлюднені не пізніше 15 січня 1949 р. [7]. У документі також зазначалося, що члени тимчасового уряду Другої республіки можуть брати участь у обговореннях положень нової Конституції, але не мають права голосувати «за» чи «проти» будь-яких рішень. Останній пункт постанови говорив про те, що після того, як Національна законодавча асамблея оприлюднить остаточний текст Конституції Другої Республіки Коста-Ріки, її робота вважатиметься завершеною.

8 грудня 1948 р. було проведено загально-національні вибори до Національної законодавчої Асамблеї. Вже 15 січня 1949 р. цей орган розпочав свою роботу. Як вже зазначалося, основним її завданням було розробка та прийняття нової Конституції.

У ході обговорень нового тексту основного закону Коста-Ріки членами Асамблеї 24 березня 1949 р., виникла серйозна дискусія щодо того, чи потрібно повністю відмовлятися від попередніх конституцій, зокрема, тексту 1871 р. зі змінами 1917 р. чи, можливо, взяти останній текст за основу та суттєво його оновити.

Один з членів Асамблеї – Бодріт Солера – закликав повністю переписати Конституцію відповідно до вимог часу, не послугуючись попередніми варіантами основного документу країни. Він представив власний проект нової Конституції, наголосивши на тому, що більшість членів Асамблеї, що виступала за варіант з використанням старого тексту Конституції 1871 р. з деякими корективами, внесеними у 1917 р., намагалася тиснути на громадську думку через ЗМІ. На жаль, промова Бодріта Солери не мала успіху, оскільки позиція більшості залишалася незмінною. Аргументи тих, хто виступав за використання попередніх редакцій Конституції базувалися переважно на тому, що маючи під рукою вже готовий текст документу, працювати далі було набагато легше. Тим більше, проект основного документа, який базувався на текстах 1871 та 1917 рр. було попередньо розглянуто у Міністерствах. Зокрема, розділи, що стосувалися освіти та культури, було направлено на розгляд до відповідних інституцій.

Схожі, та вже не такі жваві та масштабні дискусії виникали протягом всього процесу обговорення тексту нової Конституції. Як наслідок, за основу нової Конституції, що була прийнята 5 листопада 1949 р., було взято текст 1871 р. Деякі його пункти було істотно змінено. Конституція 1949 р. встановила нову категорію «автономних» або «децентралізованих» установ у державному секторі. Ще однією істотною зміною, у порівнянні з текстом 1871 р., був пункт про скасування постійної армії. Натомість, для охорони та підтримки громадського порядку повинні були створюватися поліцейські сили. Також зазначалося, що мобілізація військових сил можлива лише у випадках оборони країни

та випадках, прописаних у міжконтинентальних угодах з країнами континенту [5].

Найбільш важливими конституційними змінами, які були внесені у 1949 році, були повноцінний захист жіночої праці (Стаття 71) та надання жінкам та представникам національних меншостей права голосу на виборах (Стаття 95). Також, на відміну від попередніх Конституцій, у тексті 1949 р. не існувало пунктів про обмеження участі виборців та представників влади у політичному процесі [5]. Обмеження, що базувалися на майновому стані та рівні грамотності існували в усіх конституціях до 1949 р. Варто також зазначити, що післяреволюційний текст Конституції остаточно закріпив механізми перешкоджання фальсифікації результатів виборів, хоча відповідні зміни поступово вводилися до тексту Конституції 1871 р. з 1920-х рр. Перевибори Президента також були заборонені.

Значні зміни відбулися у частині тексту Конституції, що стосувався набуття жителями Коста-Ріки статусу громадянина. Так, згідно з Конституцією 1871 р. громадянами Коста-Ріки вважалися вихідці з республіки та натуралізовані особи, які прожили в країні не менше 20 років, а також народжені в ній громадяни що досягли повноліття [8]. У той самий час, натуралізовані особи мали мати деяку нерухому власність та засвідчити можливість забезпечувати себе фінансово, аби набутти статусу повноправного громадянина. Конституція 1949 р. фактично обмежувала надання громадянства натуралізованим особам, оскільки останнє повинно було надаватися виключно костаріканцям, що досягли вісімнадцяти років.

Таким чином, можна стверджувати, що прийняття нової конституції завершило процес переходу від громадянської війни до так званої Другої республіки у Коста-Ріці. Завдяки офіційним документам, а саме – промовам державних діячів, пактам та листам, було здійснено ретроспективний огляд подій, що відносяться до періоду громадянської війни 1948 р. Це дало змогу відстежити розвиток подій, що передували становленню Другої республіки. Так, основною причиною громадянської війни в Коста-Ріці було незадоволення еліт та аристократії пакетом реформ, який було ухвалено в 1940 р. тодішнім президентом країни Рафаелем Анхелем Кальдероном Гуардією. Це призвело до формування опозиційних сил, а саме – Соціал-демократичної партії на чолі з Хосе Фігересом Ферером. Саме він став очільником Армії національного визволення – повстанських сил, які вели боротьбу проти правлячого режиму під час революції 1948 р. Згодом Хосе Фігерес Ферер став головою тимчасового уряду, ініціювавши процес створення нової Конституції. Процес переходу країни до Другої республіки характеризувався прийняттям важливих постанов. Серед найбільш знакових – постанова про заборону Комуністичної партії, постанова про введення 10% податку на приватний капітал та окрема постанова про націоналізацію банківської справи. Однак, головною подією, яка фактично ознаменувала

початок періоду Другої республіки в Коста-Ріці стало прийняття нової Конституції 5 листопада 1949 р.

У цілому, для кращого розуміння закріплення демократичних тенденцій розвитку Коста-Ріки періоду Другої республіки, у подальшому варто дослідити перебіг наступних нововведень у цій країні, та особливу увагу звернути на питання її політичного та соціо-культурного розвитку.

Список використаних джерел

1. Acta Constitutiva de la Nación Mexicana. 2019. Acta Constitutiva de la Nación Mexicana. [Online] Available at: http://www.biblioteca.tv/artman2/publish/1823_122/Acta_Constitutiva_de_la_Naci_n_Mexicana_190.shtml. [Accessed 09 April 2019]
2. Anulación de las elecciones – Página 4 – El Espíritu del 48. 2019. Anulación de las elecciones – Página 4 – El Espíritu del 48. [Online] Available at: <https://elespiritudel48.org/anulacion-de-las-elecciones/4>. [Accessed 09 April 2019].
3. Carta de Teodoro Picado – El Espíritu del 48. 2019. Carta de Teodoro Picado – El Espíritu del 48. [Online] Available at: <https://elespiritudel48.org/carta-de-teodoro-picado/>. [Accessed 09 April 2019].
4. Constitución de las Provincias Unidas del Centro de América de 1824 – Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. 2019. Constitución de las Provincias Unidas del Centro de América de 1824 – Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. [Online] Available at: <https://web.archive.org/web/20111005034737/http://bib.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/12715531912386063087846/index.htm>. [Accessed 09 April 2019].
5. Constitución política de 7 de noviembre de 1949 y sus reformas. 1949. Constitución política de 7 de noviembre de 1949 y sus reformas. [Online] Available at: <http://www.tse.go.cr/pdf/normativa/constitucion.pdf>. [Accessed 9 April 2019].
6. Constitución Política de Costa Rica de 7 de diciembre de 1871. 1871. Constitución Política de Costa Rica de 7 de diciembre de 1871. [Online] Available at: <https://archivos.juridicas.unam.mx/www/bjv/libros/4/1541/17.pdf>. [Accessed 9 April 2019].
7. Convocatoria Asamblea Constituyente – El Espíritu del 48. 2019. Convocatoria Asamblea Constituyente – El Espíritu del 48. [Online] Available at: <https://elespiritudel48.org/convocatoria-asamblea-constituyente/>. [Accessed 09 April 2019].
8. Decreto-Ley No. 105 – El Espíritu del 48. 2019. Decreto-Ley No. 105 – El Espíritu del 48. [Online] Available at: <https://elespiritudel48.org/decreto-ley-no-105/>. [Accessed 09 April 2019].
9. Documentos de la Union Centroamericana Organization of American States – Foreign Trade Information System (in Spanish). 1956. Documentos de la Union Centroamericana Organization of American States – Foreign Trade Information System (in Spanish). [Online] Available at: <http://www.sice.oas.org/sica/Studies/DocUnionCentroamericana.pdf>. [Accessed 9 April 2019].
10. El Espíritu del 48 – Dedicado a preservar los valores e ideales de la Revolución de 1948. 2019. El Espíritu del 48 – Dedicado a preservar los valores e ideales de la Revolución de 1948. [Online] Available at: <https://elespiritudel48.org/>. [Accessed 09 April 2019].
11. Fundación de la República. [Online] Available at: http://www.archivonacional.go.cr/index.php?option=com_content&view=article&id=85:fundacion-de-la-republica-&catid=40:rincon-pedagogico&Itemid=56. [Accessed 09 April 2019].
12. Impuesto al Capital – El Espíritu del 48. 2019. Impuesto al Capital – El Espíritu del 48. [Online] Available at: <https://elespiritudel48.org/impuesto-al-capital/>. [Accessed 09 April 2019].
13. Las Garantías Sociales – El Espíritu del 48. 2019. Las Garantías Sociales – El Espíritu del 48. [Online] Available at: <https://elespiritudel48.org/las-garantias-sociales/>. [Accessed 09 April 2019].
14. Ley Constitutiva de la Caja Costarricense de Seguro Social N° 17 del 22 de Octubre, 1943. 2019. Ley Constitutiva de la Caja Costarricense de Seguro Social N°17 del 22 de Octubre, 1943. [Online] Available at: <https://costarica.eregulations.org/media/ley%20constitutiva%20de%20la%20caja%20costarricense%20de%20seguro%20social.pdf>. [Accessed 9 April 2019].

15. Nacionalización Bancaria – El Espíritu del 48. 2019. Nacionalización Bancaria – El Espíritu del 48. [Online] Available at: <https://elespiritudel48.org/nacionalizacion-bancaria/>. [Accessed 09 April 2019].

16. Ordóñez, J., Padilla, D., Sayle, T.A. and DeGennaro, P., 2009. *Republic of Costa Rica: A Case Study on the Process of Democracy Building*. Centre for the Study of Democracy (Queen's University).

17. Pacto Ulate-Figueroes – El Espíritu del 48. 2019. Pacto Ulate-Figueroes – El Espíritu del 48. [ONLINE] Available at: <https://elespiritudel48.org/pacto-ulate-figueres/>. [Accessed 09 April 2019].

18. Perez, H., 2002. Breve Historia Contemporanea de Costa Rica (Contemporary History of Costa Rica). Fondo De Cultura Economica USA.

19. Чумакова, МЛ., 2009. 'Латинская Америка: испытания демократии', *Векторы политической модернизации*. // Chumakova, ML., 2009. 'Latinskaya Amerika: ispytaniya demokratii (Latin America: a test of democracy)', *Vektory politicheskoy modernizacii*.

* * *

УДК 35.078:[338.465:004]: 351.9

**ОЦІНЮВАННЯ УРЯДОВИХ
ПРОГРАМ ТА ПОЛІТИК У КОНТЕКСТІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ЕЛЕКТРОННИХ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ****EVALUATION OF GOVERNMENT PROGRAMS
AND POLICY IN THE CONTEXT OF PROVIDING
QUALITY OF ELECTRONIC ADMINISTRATIVE
SERVICES****Терещенко Н. М.,**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
бібліотекознавства та інформології, Київський
університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна),
e-mail: n.tereshchenko@kubg.edu.ua

Tereshchenko N. M.,

Candidate of pedagogical science, assistant
professor of Department of Library Science and
Informology of Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv,
Ukraine), e-mail: n.tereshchenko@kubg.edu.ua

Розглянуто проблему проведення оцінювання урядових програм та політик, спрямованих на забезпечення якості електронних адміністративних послуг. Визначено зміст оцінювання та критерії якості. Оцінювання ефективності політики та програми досліджується за параметрами: внесок, продукт, якість та результат. Розглянуто результати та перспективи реалізації в Україні Програми TAPAS та значення відкритих даних у забезпеченні якості електронних адміністративних послуг. Аналіз окремих положень теорії оцінювання урядових політик та програм, показав неоднозначність сприйняття місця та ролі оцінювання у дослідженні адміністративної діяльності, її ефективності, результативності та впливу.

Ключові слова: адміністративні послуги, електронні послуги, відкриті дані, оцінювання, оцінка, програма, політика, критерії якості.

The problem of conducting evaluation of government programs and policies aimed at ensuring the quality of electronic administrative services in the article. The content of evaluation and quality criteria are determined. The evaluation of the effectiveness of the policy and program is investigated according to the parameters: contribution, product, quality and result. The results and prospects of implementation of the TAPAS Program and the importance of open data in ensuring the quality of electronic administrative services are considered in Ukraine. Analysis of some of the theory of evaluation of government policies and programs, showed the ambiguity of perception of the place and role of evaluation in the study of administrative activity, its efficiency, effectiveness and impact.

Keywords: administrative services, electronic services, open data, assessment, evaluation, program, policy, quality criteria.

Постановка проблеми. Нині в умовах запровадження електронного урядування, все більшої актуальності набувають питання досягнення європейських стандартів якості адміністративних електронних послуг, відкритості та прозорості влади для населення, громадських організацій, бізнесу. На окрему увагу заслуговують питання оцінювання програм та політик уряду спрямованих на запровадження електронних послуг та розробки відповідних критеріїв їх оцінки.

Розвиток та удосконалення системи адміністративних (електронних) послуг є важливим напрямом наближення влади до громадськості, формування нового простору для порозуміння, створення прозорого механізму для захисту прав та свобод людини, задоволення її потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми оцінювання управлінської діяльності час від часу розглядалися українськими та

закордонними науковцями. Значний внесок у вивченні проблем оцінювання адміністративної діяльності, зокрема політик та програм урядових органів зробили такі науковці, як: А. Бега, В. Гнат, М. Браун, К. Вайс, Б. Винницький, М. Лендвел, О. Попова, Ю. Ратейчак, О. Сафін, О. Шапран та ін. Але, не зважаючи на широкий спектр публікацій, дискусійними донині є питання змісту оцінювання якості надання послуг населенню та критеріїв оцінювання; практично залишається без уваги проблема оцінювання програм та політик з урахуванням потреб користувачів та якості електронних адміністративних послуг тощо.

Формулювання цілей статті. Метою статті є огляд деяких положень теорії щодо проблем оцінювання урядових програм та політик спрямованих на забезпечення якості електронних адміністративних послуг, що надаються громадськості, та узагальнення базових критеріїв їх якості.

Виклад основного матеріалу. Запровадження та надання електронних адміністративних послуг нині стало одним з інструментів розвитку інформаційного суспільства та створення умов для відкритого та прозорого державного управління. В свою чергу, все більше увагу наукової спільноти привертають питання пов'язані з оцінюванням урядових програм та політик зорієнтованих на надання електронних адміністративних послуг, забезпечення якості послуг, їх відповідність запитам користувачів тощо. Орієнтованість на користувача, його задоволення від отриманої послуги мають стати основою у визначенні критеріїв для оцінювання якості надання адміністративних послуг.

Дослідник І. Коліушко розглядає *адміністративні послуги*, як публічні (державні, муніципальні) послуги, які надаються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та іншими уповноваженими суб'єктами у процесі реалізації їхніх владних повноважень [5, с. 3].

Відповідно, під *електронною послугою* слід розуміти адміністративну або іншу публічну особі в електронній формі, і завдяки чому, громадянин має змогу отримати послугу від держави без особистого відвідування органів влади.

Відповідно до Концепції розвитку електронного уряду, Україна до 2020 року повинна перейти на електронну взаємодію з громадянами та бізнесом. Із запровадженням електронної інформаційної системи «Електронний уряд» громадянам України нині вже доступно понад 50 електронних послуг, де першочергова увага Уряд приділена таким послугам, які користуються найбільшим попитом (оформлення допомоги при народженні дитини, отримання житлової субсидії, реєстрація бізнесу, тощо).

Забезпечення якості адміністративних послуг, їх відповідності потребам громадян, не залежно від форми їх надання, потребує комплексного підходу до визначення напрямів та заходів. Так, Н. С. Грабар проаналізувавши досвід надання таких

послуг у країнах ЄС, у контексті забезпечення їх високої якості, визначила такі напрями, як:

- створення вичерпного законодавчо встановленого переліку послуг;
- дотримання принципу субсидіарності (надання адміністративних послуг органами влади, які можуть їх надати найбільш ефективно);
- проведення державного моніторингу процесу надання послуг та оцінювання їх якості; залучення громадськості до оцінки якості послуг;
- дотримання повної прозорості і надання адміністративних послуг;
- запровадження дійової системи оскарження дій суб'єкта надання послуги;
- активний розвиток системи надання електронних послуг тощо [4, с. 37].

Політика розвитку та надання електронних адміністративних послуг реалізується через урядові програми та політики, де викладено основні їх цілі, методи та процес реалізації. Громадськості нині вже відомі такі урядові програми, як: «теплі кредити» (програма енергозбереження), «доступні ліки», «муніципальна няня» (програма допомоги родинам), «державна підтримка сільського господарства» тощо.

Оцінювання програм та політик переважно розглядається у розрізі оцінювання продуктів та результатів адміністративної (управлінської) діяльності, до яких також можна віднести: стратегії, проекти, послуги, теми, галузі, результатів роботи установ тощо.

Дискусійність поняття «оцінювання» у напрямі контролю та оцінювання урядової адміністративної діяльності, змушує нас звернутися до зарубіжних теорій та практики, що розкриває дане поняття через низку термінів, а саме: «оцінка продуктивності» (performance assessment), «вимірювання виконання» (performance management), «оцінювання політик» (policy evaluation), «оцінювання програм» (program evaluation) тощо.

Щодо оцінювання урядових програм та політик, то словник ОЕСР (*Організація економічного співробітництва та розвитку*) трактує словосполучення «оцінювання розвитку діяльності» (evaluation of a development activity), як систематичну та об'єктивну оцінку з поточних або завершених проектів, програм або політики, їх розробки, впровадження та результатів. Оцінка програми (programme evaluation) – є процесом оцінювання діяльності міністерств та відомств за їхніми визначеними цілями або критеріями, а також кінцевими результатами [12].

Деякі науковці [3] розглядають зміст оцінювання програми та політики, як систематичну оцінку операцій та (або) результатів, які порівнюються з певними стандартами. Основною метою оцінювання є удосконалення програми чи політики.

Оцінювання політики (policy evaluation) здійснюється шляхом оцінювання окремих її складових (програм, планів, проектів тощо), прийнятих та дотримуваних керівником (владою) з позиції їх корисності, ефективності, результативності та впливу. Крім того, оцінювання

охоплює різних стадії та цикли політики: визначення проблеми; розробка альтернативних варіантів політики; вибір найкращого варіанту та інструментів реалізації; проектування політики; впровадження політики та моніторинг її результатів; оцінювання політики [1, с. 7–8].

Зміст оцінювання якості надання адміністративних послуг охоплює перевірку діяльності адміністративного органу, який надає адміністративні послуги, та результат такої діяльності, де останній має відповідати вимогам та/або очікуванням споживачів, тобто відповідним певним критеріям.

Проблематику оцінювання досить активно висвітлював у своїх працях Девід Нево. Зокрема у публікації «Оцінювання в освіті: значення, роль та методи», він окреслив зміст та процес «оцінювання» за допомогою 10 позицій, які відображають «головні проблеми визначальних підходів до оцінювання», серед яких: критерії оцінювання, методи, призначення, особи які проводять оцінювання, стандарти тощо [11, с. 435].

Критерії запропоновані Д. Нево, не зважаючи на їх педагогічну спрямованість, цілком можуть бути адаптовані та взяті для оцінювання адміністративної діяльності та послуг. Зважаючи на це, такими критеріями можуть бути:

- відповідність конкретним потребам дійсних або потенційних користувачів адміністративних послуг;
- відповідність національним ідеям, ідеалам, соціальним цінностям;
- відповідність встановленим стандартам та нормам;
- перевага над альтернативними послугами, програмами, політиками;
- досягнення цілей, поставлених перед послугою, програмою, політикою.

Інший науковець, О. О. Попова також зазначила, що для підвищення ефективності роботи адміністративних органів, покращення стосунків та розуміння держави та громадськості, а також для створення умов для прогресивного гармонійного розвитку суспільства, необхідним є чітке визначення стандартів критеріїв якості адміністративних послуг та процедур їх надання тощо [7, с. 494]. Вона визначила шість критеріїв оцінювання якості надання адміністративних послуг: результативність, своєчасність, доступність, зручність, відкритість та професійність (табл.1).

Прикладом оцінювання урядових програм та адміністративної діяльності державних установ за критеріями продуктивності та результативності може стати американський досвід. Так, зростання недовіри народу до уряду через неефективність у федеральних програмах, недостовірну інформацію про виконання програм тощо, стало підґрунтям для прийняття у 1993 році і до нині «Закону продуктивності та результативності урядових установ» («Government Performance Results Act» (GPRA)). Метою даного Закону було зміцнення довіри населення, ініціювання реформ щодо продуктивності федеральних програми

Таблиця 1

Критерії оцінювання якості надання адміністративних послуг

КРИТЕРІЙ	ХАРАКТЕРИСТИКА
1. Результативність	задоволення потреби фізичної або юридичної особи в адміністративній послугі
2. Своєчасність	здійснення надання адміністративної послуги виключно в установлений законом термін (стаття 5 Закону України «Про адміністративні послуги»)
3. Доступність	фактична можливість фізичних та юридичних осіб звернутися за адміністративною послугою (територіальна наближеність адміністративного органу до користувачів, транспортне сполучення тощо)
4. Зручність	можливість вибору громадянами способу звернення за адміністративною послугою через центри надання адміністративних послуг та Єдиний державний портал адміністративних послуг
5. Відкритість	безперешкодне одержання необхідної інформації для отримання адміністративної послуги, яка розміщується на інформаційних стендах в адміністративних органах, їх веб-сайтах, друкується в офіційних виданнях і буклетах
6. Професійність	належний рівень кваліфікації працівників адміністративного органу

їх ефективності та підзвітності. Належну увагу було приділено і якості обслуговування громадян, їх задоволеності послугами, поліпшення внутрішнього управління федерального уряду тощо [10]. Таким чином, під час оцінювання урядових програм у США головна увага привертається: оцінці процесу, оцінці продукту, оцінці впливу та оцінці витрат (користі та результативності) (рис.1).

Рис. 1. Напрями оцінювання урядових програм у Генеральному контрольному управлінні Конгресу США

Оцінювання урядових програм часто здійснюється на підставі порівняння реальних та ймовірних результатів, тобто того, що справді зроблено у рамках виконання програми, з можливістю того, що могло (не могло) б статися, якби політика чи програма не були реалізовані.

Деякі науковці, аналізуючи світовий досвід, до критеріїв оцінювання управлінської урядової діяльності, відносять критерії ефективності та результативності, а критерії оцінки ефективності розглядають у межах оцінки програми, діяльності, послуг [2]. Під час оцінювання ефективності політики та програми доцільно дослідити ряд параметрів, які формують логічну модель (матрицю). До таких параметрів слід віднести: внесок (ресурси), продукт (дії), якість та результат (вплив, наслідки) (рис.2).

Рис. 2. Модель оцінювання ефективності політики та програми

Ефективність політики (програми) характеризується співвідношенням мети (цілі) та кінцевого результату (досягнення цієї мети). Цілі, залежно від кінцевого результату можуть відрізнятися за своїм змістом та призначенням:

- операційні цілі – реалізуються у формі продукту;
- специфічні (конкретні) цілі – досягаються у формі результату;
- стратегічні (загальні) цілі – їх виконання має вплив, наслідок [6, с. 17].

Впровадження електронного урядування в Україні зорієнтоване на досягнення європейських стандартів якості у наданні електронних адміністративних послуг, відкритості та прозорості влади для громадян. Так, українські відкриті дані вперше було опубліковано на Європейському порталі відкритих даних (europeandataportal.eu) [13]. Це є показником того, що Україна стає частиною єдиного європейського інформаційного простору.

Важливим аргументом розвитку електронних адміністративних послуг є запровадження та реалізація на вітчизняних урядових теренах програми «Прозорість та підзвітність в публічному

управлінні та послугах» (TAPAS). Метою даної програми є фінансова підтримка громадян України та українського уряду у боротьбі з корупцією у ключових послугах та службах державного управління, а також створення довіри українців до уряду на основі підвищення прозорості, підзвітності та покращеної якості послуг. Програма TAPAS включає три компоненти своєї реалізації: електронні публічні закупівлі, відкриті дані, електронні послуги [8] (рис.3).

Рис.3. Компоненти програми «Прозорість та підзвітність в публічному управлінні та послугах»

Прозорість та підзвітність в публічному управлінні та послугах базується на міжнародній Хартії відкритих даних, яка була ухвалена країнами-учасницями Великої вісімки у липні 2013 року. У жовтні 2016 року до Хартії відкритих даних приєдналася й Україна.

Дана Хартія передбачає оприлюднення інформації про державні органи через Інтернет. Для забезпечення ефективної та прозорої роботи владних структур в Хартії визначено шість базових принципів (табл.2) [9].

Доступність та відкритість даних, як вже зазначалося, є критеріями якості, що дозволяють урядам мати більш повну уявлення про власну роботу, зокрема, що стосується реалізації державних програм та послуг. Відкриті дані про адміністративних послуг забезпечують інформацією населення та громадські організації, надаючи їм можливість краще зрозуміти механізм надання послуг, та запропонувати альтернативні рішення, які можуть покращити результати або зменшити витрати.

Узагальнюючи все вище зазначене, мажемо стверджувати, що оцінювання політики та програми проводиться з метою визначення якості та вартості адміністративної діяльності щодо чітко сформульованих критеріїв, а також оцінки результативності такої діяльності. Також, оцінювання політики та програм має сприяти забезпеченню достовірної та обґрунтованої інформації про адміністративні послуги; визначенню нових та аналізу існуючих альтернатив щодо політики та програм розвитку.

Висновки. Розвиток та надання електронних адміністративних послуг реалізується через урядові програми та політики, які є продуктом адміністративної діяльності. Оцінювання урядових політик, програм та послуг спрямовано на їх удосконалення. Ефективність оцінювання якості електронних адміністративних послуг залежить від чітко визначених критеріїв, до яких можемо віднести: відповідність (потребам, ідеям, цілям), своєчасність, доступність, зручність, відкритість та професійність, результативність, ефективності та ін.

Важливим напрямом подальшого розвитку електронних адміністративних послуг та їх ефективності є розробка комплексного механізму оцінювання якості надання таких послуг, і зокрема управлінське та правове регулювання оцінювання та контролю якості послуг, обов'язків та відповідальності посадових осіб, що надають електронні адміністративні послуги тощо. Розвиток сучасних адміністративних електронних послуг

Таблиця 2

Принципи відкритих даних

ПРИНЦИПИ	ЗМІСТ
Принцип 1. Відкриті за замовчуванням	розробка та реалізація політики й практики, з гарантуванням, що всі урядові дані будуть відкриті за замовчуванням, та обґрунтування причин, щодо конфіденційних даних
Принцип 2. Своєчасність та всебічність	всеосяжність, точність та якість даних збереже їх цінність для урядів, громадян, організацій громадянського суспільства та приватного сектору
Принцип 3. Доступність та корисність	відкритість даних для урядів, громадян, громадянського суспільства та приватних організацій сприятиме прийняттю більш обґрунтованих рішень
Принцип 4. Порівнюваність та сумісність	простота даних у порівнянні їх за географічним та часовим виміром забезпечить їх максимальну ефективність та корисності, а представлення їх у структурованих та стандартизованих форматах забезпечить взаємодію, відстеження та ефективне повторне використання
Принцип 5. Покращення управління та залучення громадян	доступ до відкритих даних зміцнює управління та довіру до державних установ, зобов'язує уряди поважати верховенство права та забезпечує прозорість і відповідальність щодо удосконалення процесу прийняття рішень та покращення надання державних послуг
Принцип 6. Інклюзивний розвиток та інновацій	чим більше урядів, громадян, громадянського суспільства та приватних організацій використовують відкриті дані, тим більше соціальних та економічних вигод буде створено

(доступних, прозорих, корупційних, швидких тощо) сприятиме підвищенню їх мобільності та конкурентоспроможності.

Забезпечення доступу до відкритих даних сприятиме кращому розвитку, впровадженню та оцінюванню програм та політики зорієнтованих на задоволення потреб громадян, а також громадянській участі та кращому обміну інформацією між урядами та громадянами. Відкриті урядові дані нададуть можливість громадянам контролювати урядову діяльність заохочуючи їх до відповідальності, уважного ставлення та діалогу з громадськістю.

Подальші дослідження можуть бути зосереджені на теоретичній розробці механізму оцінювання якості надання адміністративних послуг, ролі та місця аудиту управлінської (адміністративної) діяльності у процесі оцінювання та контролі якості адміністративних послуг тощо.

Список використаних джерел

1. Бега, А., Гнат, В., Сафін, О., 2014. 'Аналіз політики': посіб. [online] Доступно: http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/10/Students-Guide_for_PolicyAnalysis_2007.pdf
2. Браун, М. Пол, 2000. 'Посібник з аналізу державної політики', пер з англ., Київ: *Основи*, 243 с. [online] Доступно: <http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2015/07/Pol-Braun-Posibnyk-z-analizu-derzhavnoi-polityky1.pdf>
3. Вайс, КГ., 2000. 'Оцінювання: Методи дослідження програм та політики', наук. ред. пер. О. Колієвич, пер. з англ., Київ: *Основи*, 671 с.
4. Грабар, НС., 2015. 'Шляхи підвищення якості надання адміністративних послуг в Україні', *Теорія та історія державного управління*, Вип.1 (47), с.33–39. [online] Доступно: file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0/Downloads/apdy_2015_1_6.pdf
5. Коліушко, ІБ., Тимошук, ВП., 2001. 'Управлінські (адміністративні) послуги – новела адміністративного права', Центр політико-правових реформ, *Право України*, №5, с.30–34. [online] Доступно: <http://pravo.org.ua/ua/news/2596>
6. 'Моніторинг та оцінювання стратегій і програм регіонального розвитку в Україні', 2007, М. Ленд'єл, Б. Винницький, Ю. Ратейчак, Київ: *Вид-во «К.І.С.»*, 120 с.
7. Попова, ОО., 2013. 'Щодо критеріїв оцінювання якості надання адміністративних послуг (на прикладі адміністративних послуг, що надаються органами внутрішніх справ у сфері обігу зброї)', *Форум права*, №3, с.490–494. [online] Доступно: file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0/Downloads/FP_index.htm_2013_3_82.pdf
8. 'Прозорість та підзвітність у державному управлінні та послугах (TAPAS): проєкт'. [online] Доступно: <http://tapas.org.ua/pro-proekt/>
9. 'Міжнародна хартія відкритих даних: принципи = Open data charter'. [online] Доступно: <https://opendatacharter.net/principles/>
10. 'Government Performance and Results Act (GPRA) Related Materials', *Office of Management and Budget*. [online] Доступно: <https://www.whitehouse.gov/omb/mgmt-gpra/gplaw2m#h2>
11. Nevo, D. 1986. 'Evaluation in Education: Meaning, Roles and Methods', *Megamot*, Vol.29 (4), p.428–440.
12. 'The OECD Glossary of Statistical Terms'. [online] Доступно: <http://stats.oecd.org/glossary/search.asp>
13. 'UKRAINE', *European Data Portal*. [online] Доступно: <https://www.europeandataportal.eu/data/?#/datasets?locale=en&query=ukraine>
2. Braun, M. Pol, 2000. 'Posibnyk z analizu derzhavnoi' polityky (Policy Analysis Toolkit)', per z angl., Kyi'v: *Osnovy*, 243 s. [online] Dostupno: <http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2015/07/Pol-Braun-Posibnyk-z-analizu-derzhavnoi-polityky1.pdf>
3. Vajs, KG., 2000. 'Ocinjuvannja: Metody doslidzhennja program ta polityky (Evaluation: Methods of studying programs and policies)', nauk. red. per. O. Kolijevych, per. z angl., Kyi'v: *Osnovy*, 671 s.
4. Grabar, NS., 2015. 'Shljahy pidvyshhennja jakosti nadannja administratyvnyh poslug v Ukraini'ni (Ways to improve the quality of administrative services in Ukraine)', *Teorija ta istorija derzhavnogo upravlinnja*, Vyp.1 (47), s.33–39. [online] Dostupno: file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0/Downloads/apdy_2015_1_6.pdf
5. Koliushko, IB., Tymoshuk, VP., 2001. 'Upravlins'ki (administratyvni) poslugy – novela administratyvnoho prava (Administrative (administrative) services – a short story of administrative law)', Centr polityko-pravovyh reform, *Pravo Ukrainy*, №5, s.30–34. [online] Dostupno: <http://pravo.org.ua/ua/news/2596>
6. 'Monitoryng ta ocinjuvannja strategij i program regional'nogo rozvytku v Ukraini'ni (Monitoring and evaluation of regional development strategies and programs in Ukraine)', 2007, M. Lend'el, B. Vynnyk'kyj, Ju. Ratejchak, Kyi'v: *Iyd-vo «K.I.S.»*, 120 s.
7. Popova, OO., 2013. 'Shhodo kryterij v ocinjuvannja jakosti nadannja administratyvnyh poslug (na prykladi administratyvnyh poslug, shho nadajut'sja organamy vnutrishnih sprav u sferi obigu zbroji)' (As to the criteria for assessing the quality of administrative services (on the example of administrative services provided by internal affairs bodies in the field of arms circulation))', *Forum prava*, №3, s.490–494. [online] Dostupno: file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0/Downloads/FP_index.htm_2013_3_82.pdf
8. 'Prozorist' ta pidzvitnist' u derzhavnomu upravlinni ta poslugah (TAPAS): proekt (Transparency and accountability in public administration and services (TAPAS): project)'. [online] Dostupno: <http://tapas.org.ua/pro-proekt/>
9. 'Mizhnarodna hartija vidkrytyh danyh: pryncypy = Open data charter (International Open Data Charter: principles = Open data charter)'. [online] Dostupno: <https://opendatacharter.net/principles/>
10. 'Government Performance and Results Act (GPRA) Related Materials', *Office of Management and Budget*. [online] Dostupno: <https://www.whitehouse.gov/omb/mgmt-gpra/gplaw2m#h2>
11. Nevo, D. 1986. 'Evaluation in Education: Meaning, Roles and Methods', *Megamot*, Vol.29 (4), p.428–440.
12. 'The OECD Glossary of Statistical Terms'. [online] Dostupno: <http://stats.oecd.org/glossary/search.asp>
13. 'UKRAINE', *European Data Portal*. [online] Dostupno: <https://www.europeandataportal.eu/data/?#/datasets?locale=en&query=ukraine>

* * *

References

1. Bega, A., Gnat, V., Safin, O., 2014. 'Analiz polityky (Policy analysis)': posib. [online] Dostupno: http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/10/Students-Guide_for_PolicyAnalysis_2007.pdf

УДК 327.54(477)

**ВІДМОВА ВІД ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ В
ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКИХ
ПАРТІЙ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1990–Х РР.****DENIAL OF NUCLEAR WEAPONS IN THE
POLITICAL DISCOURSE OF THE UKRAINIAN
PARTIES OF THE FIRST HALF OF THE 1990'S.****Ткачук А. П.,**кандидат історичних наук, аташе з питань
оборони Посольства України у республіці
Австрія, e-mail: zbruch1919@gmail.com**Tkachuk A. P.,**Candidate of Historical Sciences, Defense Attaché
Embassies of Ukraine in the Republic of Austria,
e-mail: zbruch1919@gmail.com

Розглянуто внутрішньополітичні дискусії, які точилися в українському політикумі навколо питання ядерного роззброєння нашої держави в першій половині 1990–х рр. Звернена увага на особливості політичної ситуації в Україні в умовах гострої політичної боротьби між прихильниками та противниками ядерного роззброєння. Проаналізовано діяльність українських парламентарів, їхню роль в процесі відмови України від ядерної зброї, а також законотворчу діяльність, що стосувалася проблем безпеки України. Зроблено висновки про те, що відмова від ядерної зброї стало наслідком складних дискусій в середині українського політикуму. Попри те, що така відмова стала безпрецедентним випадком в світовій історії та значною мірою врегульовувала усі суперечливі питання навколо ядерної проблеми в регіоні, однак вона не була оцінена на належному рівні державами-гарантами Будапештського меморандуму.

Ключові слова: Україна, США, ядерна зброя, ядерне роззброєння, стратегічний ядерний арсенал.

This article discusses domestic political discussions that took place in the Ukrainian politicum around the issue of nuclear disarmament of our country in the first half of the 1990's. The attention was paid to the peculiarities of the political situation in Ukraine in the face of a sharp political struggle between adherents and opponents of nuclear disarmament. The analysis of the activities of Ukrainian parliamentarians, their role in the process of Ukraine's refusal to use nuclear weapons, as well as legislative activity related to the security problems of Ukraine. It was concluded that the abandonment of nuclear weapons was the result of difficult discussions in the middle of Ukrainian politics. Despite the fact that such a refusal was an unprecedented incident in world history and largely settled all controversial issues surrounding the nuclear issue in the region, it was not assessed at the proper level by the guarantor states of the Budapest memorandum.

Keywords: Ukraine, USA, nuclear weapons, nuclear disarmament, strategic nuclear arsenal.

З відновленням державної незалежності у серпні 1991 р. Україна в силу історичних обставин отримала третій за потужністю ядерний арсенал у світі. Така ситуація викликала міжнародної увагу до нашої держави, оскільки впливала не лише на безпеку в регіоні, але й загалом на політичну мапу світу. Соціально-економічні проблеми першої половини 1990–х рр., з якими зіткнулася молода незалежна держава, поряд із значним зовнішньополітичним тиском та погрозами цілковитої міжнародної ізоляції, змусили піти Україну на безпрецедентний до цього часу крок в світовій історії – відмовитися від ядерної зброї. Натомість Україна отримала міжнародні гарантії безпеки свого суверенітету та безпеки, які були оформлені у вигляді Будапештського меморандуму та підписані державами-гарантами: США, Росією, Великою Британією, Францією та Китаєм. Втім, як засвідчив подальший розвиток подій

Будапештський меморандум виявився недієвим в умовах, коли одна із держав-підписантів документу – Росія, яка є ще й ядерною державою, виступила як держава-агресор – анексувала Кримський півострів та здійснила військове вторгнення на територію Луганської та Донецької областей України.

У контексті російсько-української війни питання доцільності ядерного роззброєння України часто лунає у вітчизняному інформаційному просторі. Політики та експерти намагаються пояснити помилки, які було допущено при укладенні Будапештського меморандуму. Саме тому, на нашу думку, цікавим для наукового дослідження є вивчення політичного дискурсу щодо ядерного роззброєння, що розгорнувся в українському політикумі в 1990–х рр.

Зауважимо, що питанню ядерного роззброєння в українській історичній науці присвячено чимало досліджень, автори більшості з яких пов'язували процес відмови України від ядерної зброї з становленням нашої держави у якості нового суб'єкта міжнародних відносин. Саме тому у більшості досліджень увага звернена на зовнішньополітичний чинник ядерного роззброєння. Серед значимих праць, які стосуються окресленої теми варто назвати праці Г. Перепелиці [6], С. Галака [1], А. Шевцова [16], Д. Рафєєнка [13], О. Кондратенка [7], та ін. Водночас поза увагою дослідників залишився внутрішньополітичний дискурс в українському політикумі, який мав свою візію на ядерне майбутнє держави. Тема політичних дискусій щодо ядерного роззброєння не була окремим об'єктом наукових студій, а тому потребує свого вивчення. Дослідження українського політичного дискурсу щодо відмови України від ядерної зброї у 1990–х рр. і є метою цієї наукової статті.

З розпадом Радянського Союзу на території України залишалося 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) і 44 важких бомбардувальники, а також близько 2000 ядерних боеголовок міжконтинентальних балістичних ракет, крилатих ракет та бомб з ядерним зарядом [17]. Також в Україні були розташовані провідні конструкторські бюро, що брали безпосередню участь в реалізації радянського ядерного потенціалу, зокрема КБ «Південне» та завод «Південмаш» у Дніпрі. Однак, радянський спадок не міг бути використаний офіційним Києвом оскільки управління ядерної зброї знаходилося в Москві. На тлі Білорусі та Казахстану, які відмовилися від ядерної спадщини на користь Росії, Україна не поспішала брати з них приклад. Основною причиною цього стали гострі політичні баталії в українському парламенті, де було чимало як прихильників так і противників ядерного роззброєння.

Ідея без'ядерного статусу України зародилася задовго до відновлення Україною своєї незалежності. Під час роботи над текстом Декларації про державний суверенітет, що побачила світ 12 липня 1990 р., голова опозиційного Народного Руху І. Драч висловився за те, що в майбутньому

Україна буде позаблоковою, нейтральною державою. Така пропозиція «без'ядерності» була підтримана депутатами Ради і фактично введена в суспільно-політичний дискурс за рік до розпаду СРСР. Сам же процес ядерного роззброєння України був започаткований з ухваленням Декларації про державний суверенітет, яка зазначала, що у майбутньому Україна має намір стати нейтральною державою, яка дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерної зброї [3, с. 18].

Після 24 серпня 1991 р. український парламент взяв під свою юрисдикцію усі розташовані на території України військові формування Збройних сил колишнього СРСР та утворив Міністерство оборони України. Вже 24 жовтня парламент закріпив зобов'язання України стати у майбутньому без'ядерною державою чим підтвердив вірність раніше задекларованій позиції. В ухваленій постанові серед іншого йшлося, що Україна проводитиме політику, «спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави» [4]. У певній мірі українські парламентарі звернули увагу світового співтовариства, що процес відмови України від ядерної буде динамічним.

Підтвердження про відмову від ядерної зброї озвучила Верховна Рада, яка у своєму зверненні до парламентів та народів світу зазначила, що має намір дотримуватися положень Договору 1991 р. між США та СРСР про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Найголовнішим в цьому зверненні було те, що вона вітає та готова прийняти пропозиції про надання допомоги у знищенні ядерного потенціалу СРСР [5].

У квітні 1992 р. парламентом було ухвалене рішення «Про додаткові заходи забезпечення без'ядерного статусу України», де було вказано на намір України дотримуватися без'ядерних принципів, а також було окреслено систему заходів, які наближали її до контролю над ядерною зброєю. Однак, якщо у попередніх документах рішення про відмову від ядерної зброї було суто декларативним і не передбачало якихось застережень з боку України, то цього разу парламентарі зажадали, щоб тактична ядерна зброя перебувала на території України до того моменту, аж поки не буде створено дієвий міжнародний механізм контролю за знищенням боєголовок за участю України. Крім цього, перед Кабміном було поставлено завдання вжити усіх заходів для забезпечення оперативно-технічного контролю України за невикористанням ядерної зброї, яка була розташована на її території. Цікаво, що цією ж постановою Міноборони було доручено укомплектовувати частини Ракетних військ стратегічного призначення лише українськими військовослужбовцями [9, с. 405]. Тоді ж президент України Л. Кравчук підписав указ №209, за яким 43-а ракетна та 46-а повітряна армії були включені до складу збройних сил України [11].

Цілком вірогідно, що на такий крок український парламент підштовхнуло суттєве похолодання

в українсько-російських відносинах, яке слід пов'язувати з ситуацією навколо Чорноморського флоту та Криму загалом, а також відмови країни від участі у створенні об'єднаних збройних сил СНД. В цьому випадку ядерне питання поряд із суперечкою довкола Чорноморського флоту залишалося предметом торгу щодо гарантій безпеки з боку великих держав для України.

Слід звернути увагу на Росію, яка намагалася відновити статус наддержави- правонаступниці СРСР, і вбачала у збереженні контролю на стратегічним озброєнням одну із своїх першочергових цілей на міжнародній арені. З боку РФ була розгорнута широкомасштабна кампанія, щодо неможливості України самостійно утримувати ядерну зброю і, як уже історично склалося, мала перебувати під впливом Москви. Своєю чергою, світова спільнота на чолі з США висловлювала занепокоєння через непередбачуваність влади України, що пробувало виторгувати для себе більше політичних дивідендів. І тільки ультимативний тон США, які недвозначно давали зрозуміти, що незалежність України може бути поставлена під сумнів у випадку збереження ядерної зброї, змусила новообраного президента України Л. Кравчука особисто запевнити тодішнього держсекретаря США Дж. Бейкера у дотриманні задекларованого курсу на відмову від ядерної зброї. Президент України звертався з проханням про допомогу, як фінансову так і технічну. Для прикладу, в адресованому президенту США листі Кравчук переконував американського лідера, що «Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю, розміщену на її території» [2, с. 58]. Впадає у вічі контраст цього звернення, оскільки 12 березня 1992 р. саме Л. Кравчук заявив про призупинення вивозу до РФ тактичної ядерної зброї, мотивуючи це недостатністю російських потужностей по переробці ядерного палива. Натомість він озвучив ідею створення таких потужностей в Україні [15].

У липні 1993 р. український парламент на закритих засіданнях розглянув основні напрямки зовнішньої політики України, а також воєнну доктрину держави. Слід зауважити, що одразу декілька політичних сил з так званого націоналістичного табору, що були представлені в парламенті, виступили з різкою критикою ситуації в якій на території українського Криму були дислоковані російські війська. Зокрема, Народний Рух України (НРУ) вважали присутність в Україні російських військових на тлі процесу ядерного роззброєння чинником серйозної загрози для України. Саме цей пункт викликав найбільше обговорення в парламенті. НРУ вимагав від Верховної Ради України ухвалення постанови про повний контроль України над ядерною зброєю, що розташована на її території. Зауважимо, що у цей же час широкого обговорення набули питання участі чи не участі України у складі міжнародних силових блоків. Зрештою, після широких дебатів парламент 2 липня 1993 р. ухвалив «Основні засади зовнішньої політики України». Серед

іншого в документі було сказано: «Ставши через історичні обставини власником ядерної зброї, успадкованої від колишнього СРСР, Україна ніколи не санкціонує її застосування» [12]. Тоді ж міністром зовнішніх справ А. Зленком було навіть запропоновано формулу: «Україна має унікальний статус: республіка не є ядерною державою, але вона має ядерну зброю» [8].

Ядерне роззброєння України у 1990-х рр. у внутрішньополітичному вимірі залежало від взаємодії між низкою політичних угруповань у вищих щаблях державної влади, які мали власне бачення доцільності збереження чи відмови від ядерного арсеналу. Характерно, що і прихильники і противники збереження ядерної зброї охоплювали як виконавчу, так і законодавчу гілки влади.

Серед прихильників проголошення ядерного статусу були так звані «націонал-державники» – В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Толубко та ін. Зокрема, на думку останнього, ядерний арсенал залишався єдиною гарантією безпеки України у контексті загострення міжнародної безпекової ситуації. Було вказано й на те, що Україні не потрібно створювати ядерну зброю, оскільки в неї вона вже була, зокрема новітні міжконтинентальні балістичні ракети СС–24. Низка політиків також вважали, що наша держава має стати великою державою, найважливішим атрибутом якої є ядерна зброя. У випадку відмови від зброї, на їхню думку, у майбутньому отримати її було б важко як з технічних, так і з політичних причин.

Була також і та частина політикуму, яка виступала категорично проти набуття ядерного статусу Україною. Здебільшого це були більшість урядових кіл, зокрема МЗС, а також низка військових. Однією із тез останніх на користь відмови від ядерного арсеналу було те, що така відмова могла б відіграти важливу роль у налагодженні військової співпраці із західними країнами на антиросійській основі. Втім, більшим аргументом «антиядерників» було те, що Україна перебувала перед загрозою міжнародної ізоляції. Зокрема 162 українських парламентарі в квітні 1993 р. виступили зі спільною заявою в якій вимагали визнати Україну ядерною державою та наголошували, що відсутність підтвердження ядерного статусу України не дозволяє розглядати договір про обмеження стратегічних озброєнь – СВО–1 [14]. До цього політичного табору належав голова уряду Л. Кучма, який у промові, виголошеній в Верховній Раді 1993 р., відстоював збереження найпотужнішої складової українського ядерного потенціалу – 46 твердопаливних міжконтинентальних балістичних ракет СС–24, які, за його словами, могли зберігатися дуже довго.

У вітчизняній політичній еліті були і ті, хто виступав на так званих «центристських» засадах, що полягали в тому, що Україна повинна отримати політичні та економічні компенсації за безпрецедентний в історії крок – відмову від ядерного озброєння. Зрештою, саме «центристи» з ідеєю отримання міжнародних гарантій з боку держав Заходу та Росії сформували офіційний підхід

України до ядерної проблематики. Зауважимо, що до останніх належав і президент Л. Кравчук, а «ядерна карта» розігрувалася спільними зусиллями як президента, так і парламенту.

Поступом до скорочення та ліквідації ядерної зброї стало підписання 3 вересня 1993 р. так званих Масандрівських угод. Вони мали відіграти роль своєрідного дороговказу для ліквідації стратегічних ядерних озброєнь. Також дані угоди регламентували порядок здійснення двостороннього нагляду за експлуатацією ракетних комплексів України й Росії. Однак напруження в українсько-російських відносинах, викликане порушенням Росією принципів міжнародного права та грубого втручання у внутрішні справи України, викликало затримку в процесі ратифікації СНО–1 та СНО–2. Зазначимо, що поряд із розігруванням «кримської карти» російська політична верхівка через Крим намагалася тиснути на Україну у питанні вибору зовнішньополітичних пріоритетів. Зокрема вона вела активну підготовку з перетворення СНД на потужну наддержавну військово-політичну організацію. Попри тиск з боку РФ Україна намагалася дотримуватись узятих на себе зобов'язань: 18 листопада 1993 р. було ратифіковано Лісабонський протокол, що означало приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Своїм підписом українська сторона зобов'язувалася скоротити з наступним знищенням 36% носіїв і 42% ядерних боезарядів стратегічної наступальної ядерної зброї, розташованої на її території [10]. У той же час в даній Постанові зазначалося, що у майбутньому це не виключає можливості знищення додаткових носіїв та боезарядів за процедурами, які можуть бути визначені Україною. Офіційний Київ зобов'язався упродовж 7-літнього терміну повністю вивезти ядерну зброю зі своєї території [2, с. 62].

Парламент України виступив із пропозицією до уряду та президента у якій було запропоновано провести переговори щодо питань, які мають принципове значення для виконання Україною Договору СНО. Своєю чергою це спонукало до затвердження програми ліквідації стратегічних ядерних наступальних озброєнь. Як було зазначено вище, ставши на стежку ядерного роззброєння Україна намагалася використати його максимально на свою користь, отримавши політичні та економічні дивіденди з боку Заходу та Росії.

Українська дипломатія намагалася не допустити гіпотетичної політичної та економічної ізоляції України через згадувану постанову парламенту зокрема у пунктах, що містять застереження щодо ратифікації Договору про СНО та Лісабонського протоколу. Через формулу тристоронніх переговорів з США та Росією цього вдалося уникнути і вже у січні 1994 р. сторони обговорили деталі подальших кроків з ядерного роззброєння України. У спільній українсько-російсько-американській заяві йшлося, що держави-гаранти візьмуть на себе зобов'язання з забезпечення територіальної цілісності та державного суверенітету України. Крім того Росія та США зобов'язувалися надати фінансово-технічну допомогу в реалізації плану роззброєння. Вже у лютому цього ж року

український парламент ратифікував Угоду СНО–1, а разом із нею – V Статтю Лісабонського протоколу, де Україна зобов'язувалась приєднатися до УНЯЗ, однак вже у статусі неядерної держави. Зауважимо, що одразу набрати необхідну кількість голосів для ратифікації договору парламенту не вдалося. Зробити це стало можливим лише після обрання нового складу парламенту восени.

Безпекові гарантії для України були надані 5 грудня 1994 р. у рамках підписання президентами США та Росії, а також прем'єр-міністром Великої Британії так званого Будапештського меморандуму. Документи з наданням Україні гарантій безпеки підписали ще дві ядерні держави – Франція і Китай. Лідери держав-підписантів зобов'язувалися у подальшому гарантувати незалежність України, її суверенітет та існуючі кордони, а також утримуватися від економічного тиску з метою досягнення різного роду вигод. Зауважимо, що Будапештський меморандум був за своїм змістом суто декларативним документом, який не передбачав чіткого механізму реалізації його положень, адекватної і потужної відповіді на ймовірні виклики. У ньому йшлося виключно про проведення консультацій у разі виникнення загрози незалежності та суверенітету України, її існуючих кордонів тощо, без конкретизації подальших дій.

1 січня 1995 р. країни-учасниці НБСЄ затвердили без'ядерний статус України, а 1 червня наступного року було практично завершено вивіз стратегічних ядерних боєприпасів до Росії [2, с. 65]. Цим самим Україна увійшла в історію, яка першою відмовилася від такої потужної геополітичної переваги як наявність ядерної зброї. Звісно, що в загальному вже зараз можна стверджувати, що реалізувати ядерні амбіції націй державі завадив політичний тиск з боку великих держав. У підсумку, політика «без'ядерності» призвела до зниження її обороноздатності передусім перед Росією.

Висновки. Відмова України від ядерної зброї стало наслідком складних дискусій в середині українського політикуму. Цілком очевидно, що такою відмовою Україна передусім намагалася позбутися російського впливу, аргументом якого у першій половині 1990-х рр. залишалася зброя масового знищення. Втрата цілої галузі оборонно-промислового комплексу, призвела до зникнення значної кількості унікальних матеріальних засобів, ліквідації дорогої інфраструктури, що навряд чи підлягає своєму відновленню. Намагання світових гігантів забезпечити міжнародну стабільність в регіоні Центральної та Східної Європи за рахунок України як показують події сьогодення стали значним геополітичним проступком не тільки України, але й Західних держав. Звісно, що відмова України від ядерної зброї була значним кроком для забезпечення регіональної та європейської ядерної стабільності, що врегульовувала усі суперечливі питання навколо ядерної проблеми в регіоні, однак вона не була, на нашу думку, гідно оцінена жодною державою світу, більше того, державами-гарантами Будапештського меморандуму.

Список використаних джерел

1. Галака, С.П., 2002. 'Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах: Монографія', Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 230 с.
2. Гудби, Дж., 2000. 'Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях', Москва: *Международные отношения*, 336 с.
3. 'Декларация про державний суверенітет України. Ухвалена Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р.', 2001, *Росія – Україна. 1990 – 2000. Документи та матеріали: У 2-х кн. Кн.1: 1990–1995*, Москва: *Міжнародні відносини*, с.18.
4. 'Заява Про без'ядерний статус України', *Відомості Верховної Ради України* від 17.12.1991 – 1991 р., №51, стаття 742.
5. 'Звернення Верховної Ради України до парламентів і народів світу', 1992, *Відомості Верховної Ради України*, №8.
6. 'Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети', 2007, За ред. Г. М. Перепелиці, Київ: *ВД «Стилос»*.
7. Кондратенко, О.Ю. 'Процес ядерного роззброєння і України'. [online] Доступно: jml.nau.edu.ua/index.php/IMV/
8. Несмянович, Р., Прокопенко, С., 1993. 'Утром – деньги, вечером – разоружение. Украинский парламент продолжает настаивать на гарантиях', *Красная звезда*, 9 июля.
9. 'Постанова Верховної Ради України «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу від 09.04.1992 р. №2264–XII»', 1992, *Відомості Верховної Ради України*, №29.
10. 'Постанова Верховної Ради України Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року', 1993, *Відомості Верховної Ради України*, №49.
11. 'Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України', 5 квітня 1992 р. [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92>
12. 'Про Основні напрями зовнішньої політики України', 1993, *Відомості Верховної Ради України*, №37.
13. Рафеєнко, Д. 'Ядерный фактор во внешней политике Украины (1991–1996 гг.)'. [online] Доступно: <http://www.evolutio.info/index.content&task=view&id=701&Itemid=55>
14. Скачко, В., 1993. 'Слишком много противоречий. Без'ядерный статус Украины по-прежнему проблематичен', *Независимая газета*, 27 апреля.
15. Цикора, С., 1992. 'Президент Кравчук прекратил вывоз тактического ядерного оружия из Украины', *Вести*, 14 марта.
16. Шевцов, А., 1999. 'Крок у без'ядерність', *Міжнародна безпека*, №1.
17. 'Nuclear Weapon Systems and Associated Warheads', *Nuclear Successor States of the Soviet Union*, The Monterey Institute of International Studies, The Carnegie Endowment for International Peace, March 1998, №5.

References

1. Galaka, SP., 2002. 'Problema nerazpovsjudzhennja jadernoi' zbroi' u mizhnarodnyh vidnosynah: Monografija (The problem of non-proliferation of nuclear weapons in international relations: Monograph)', Kyi'v: *Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyj'vs'kyj universytet»*, 230 s.
2. Gudbi, Dzh., 2000. 'Nerazdelennaja Evropa. Novaja logika mira v amerikano-rossijskih otnoshenijah (Undivided Europe. New world logic in US – Russian relations)', Moskva: *Mezhdunarodnye otnoshenija*, 336 s.
3. 'Deklaracija pro derzhavnyj suverenitet Ukrainy. Uhvalena Verhovnoju Radoju Ukrain's'koi' RSR 16 lypnja 1990 r. (Declaration on State Sovereignty of Ukraine. Approved by the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR on July 16, 1990)', 2001, *Rosija – Ukrai'na. 1990 – 2000. Dokumenty ta materialy: U 2-h kn. Kn.1: 1990–1995*, Moskva: *Mizhnarodni vidnosyny*, s.18.
4. 'Zajava Pro bez'jadernyj status Ukrainy (Statement on the non-nuclear status of Ukraine)', *Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny* vid 17.12.1991 – 1991 r., №51, statija 742.

5. 'Zvernennja Verhovnoi' Rady Ukrai'ny do parlamentiv i narodiv svitu (Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the parliaments and peoples of the world)', 1992, *Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny*, №8.

6. 'Zovnishnja polityka Ukrai'ny – 2006: strategichni ocinky, prognozy ta priorytety (Foreign Policy of Ukraine – 2006: Strategic Assessments, Forecasts and Priorities)', 2007, Za red. G. M. Perepelyci, Kyi'v: *VD «Stylos»*.

7. Kondratenko, OJu. 'Proces jadernogo rozzbrojennja i Ukrai'na (The process of nuclear disarmament and Ukraine)'. [online] Dostupno: jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/

8. Nesmjjanovich, R., Prokopenko, S., 1993. 'Utrom – den'gi, vecherom – razoruzhenie. Ukrainskij parlament prodolzhaet nastaitvat' na garantijah (In the morning – money, in the evening – disarmament. Ukrainian parliament continues to insist on guarantees)', *Krasnaja zvezda*, 9 ijulja.

9. 'Postanova Verhovnoi' Rady Ukrai'ny «Pro dodatkovu zahody shhodo zabezpechennja nabuttja Ukrai'noju bez'jadernogo statusu vid 09.04.1992 r. №2264–XII» (Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On Additional Measures to Ensure the Non-Nuclear Status of Ukraine From 09.04.1992 No.2264–XII»)', 1992, *Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny*, №29.

10. 'Postanova Verhovnoi' Rady Ukrai'ny Pro ratyfikaciju Dogovoru mizh Sojuzom Radjans'kyh Socialistychnyh Respublik i Spoluchenyjmy Shtatamy Ameryky pro skorochennja i obmezhenja strategichnyh nastupal'nyh ozbrojen', pidpysanogo u Moskvi 31 lypnja 1991 roku, i Protokolu do n'ogo, pidpysanogo u Lisaboni vid imeni Ukrai'ny 23 travnja 1992 roku (Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on ratification of the Treaty between the Union of Soviet Socialist Republics and the United States of America on the reduction and limitation of strategic offensive arms, signed in Moscow on July 31, 1991, and the Protocol thereto, signed in Lisbon on behalf of Ukraine on May 23, 1992)', 1993, *Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny*, №49.

11. 'Pro nevidkladni zahody po budivnytstvu Zbrojnyh Syl Ukrai'ny (On urgent measures for the construction of the Armed Forces of Ukraine)', 5 kvitnja 1992 r. [online] Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92>

12. 'Pro Osnovni naprjamy zovnishn'oi' polityky Ukrai'ny (About the main directions of foreign policy of Ukraine)', 1993, *Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny*, №37.

13. Rafeenko, D. 'Jadernyj faktor vo vneshnej politike Ukrainy (1991–1996 gg.) (Nuclear factor in Ukraine's foreign policy (1991–1996))'. [online] Dostupno: <http://www.evolutio.info/index.content&task=view&id=701&Itemid=55>

14. Skachko, V., 1993. 'Sliskom mnogo protivorechij. Bez'jadernyj status Ukrainy po-prezhnemu problematichen (Too many contradictions. Ukraine's nuclear-free status is still problematic)', *Nezavisimaja gazeta*, 27 aprelja.

15. Cikora, S., 1992. 'Prezident Kravchuk prekratil vyvoz takticheskogo jadernogo oruzhja iz Ukrainy (President Kravchuk has stopped the export of tactical nuclear weapons from Ukraine)', *Vesti*, 14 marta.

16. Shevcov, A., 1999. 'Krok u bez'jadernist' (Step in idleness)', *Mizhnarodna bezpeka*, №1.

17. 'Nuclear Weapon Systems and Associated Warheads', *Nuclear Successor States of the Soviet Union*, The Monterey Institute of International Studies, The Carnegie Endowment for International Peace, March 1998, №5.

* * *

УДК 930(477)

**СТЕП У ДОСЛІДЖЕННЯХ
ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО**
**STEPPE IN THE RESEARCHES
OF OMELIAN TERLETSKY**

Труба Р. І.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри гуманітарних дисциплін, Львівський
державний університет фізичної культури
ім. Івана Боберського (Львів, Україна),
e-mail: hd@ldufk.edu.ua

Truba R. I.,
Ph. D. in History, Senior Lecturer of the Lviv State
University of Physical Culture (Lviv, Ukraine),
e-mail: hd@ldufk.edu.ua

Аналізуються дослідження Омеляна Терлецького щодо ролі і значення степу, як географічного фактора в історії України.
Ключові слова: О. Терлецький, степ, кочівники.

In the article author analyzed the role and significance of the steppe and a geographical factor of history of Ukraine in the research activities Omelian Terletsky.

Keywords: O. Terletsky, steppe, nomads.

Постановка проблеми. Важливе місце в історичній концепції Омеляна Терлецького (1873–1958) займають питання взаємин України зі степовиками. Як зазначає А. Портнов «історіографія XIX – початку XX століть трималася на двох провідних ідеях: сусідство агресивного «дикого» Степу – це причина занепаду Русі (в українській інтерпретації – передумова слабкості української державності, і – водночас – передумова для зміцнення захищеної лісами російської півночі); боротьба зі Степом – заслуга Русі перед Європою, європейською культурою, яка належним чином не віддячила «заборолі від азійських орд»» [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній українській історіографії «степу» в першу чергу слід виокремити роботи Я. Дашкевича [2], Н. Яковенко [3], В. Брехуненка [4], С. Леп'явка [5], І. Чорновола [6] та ін.

Написана майже дев'яносто років тому, книжка Омеляна Терлецького «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками» [7] мала на меті у популярній формі ознайомити читача з проблемою місця і ролі України у боротьбі з кочівниками, яку він називає заборолом культури і цивілізації. Історик наголошує, що польська й російська історіографії вважають, що «Польща, згідно Росія мають великі заслуги перед Європою, бо вони обороняли її перед турками й татарами, при чім заслуги України ставлять зовсім на боці. Не відмовляючи їм деяких заслуг під цим оглядом праця показує, що не вони, а саме Україна була головним заборолом культури й цивілізації і то не тільки за татарсько-турецьких часів, але перед тим також. Мова тут про боротьбу України зі степовиками почавши від печенігів, а скінчивши на татарах. Але до картини втягнуто теж і турків [...], все ж таки під культурним оглядом [вони – Р. Т.]

були дуже тісно звязані зі степовиками. А втім турки були так само грізними для європейської цивілізації, як і степові народи» [7, с. 3].

Варто зазначити, що тема боротьби України з кочівниками червоною ниткою проходить через більшість робіт О. Терлецького, зокрема доволі широко вона присутня в «Історії української держави» та «Історії України», а також численних статтях вченого [8]. Аналізована праця розпочинається із розгляду улюблених тем дослідника про роль народів в історії та географічні (природні) обставини і Україна. Він вважає, що народи поділяються на дві головні групи, з яких до першої належать ті, які «дуже багато причинилися до розвою культури й цивілізації, а друга група це народи, які гальмували розвій усього того, були ворогами культури й цивілізації та нищили її» [7, с. 4]. До першої групи він зараховує єгиптян, вавилонян, фінікійців, євреїв, греків, римлян, арабів, візантійців, а в середніх віках: італійців, французів, англійців та німців. Серед слов'янських народів історик виділяє українців, які «довгі століття обороняли цивілізацію та культуру перед загибеллю, що загрожувала від нецивілізованих азійських народів» [7, с. 6].

Звертаючи увагу на великий вплив географічних, тобто природних, факторів на історію тих чи інших народів і держав, О. Терлецький наголошує, що у випадку України вони відіграли особливу роль, оскільки «Україна була положена в сусідстві степів ... І це саме один з найважливіших чинників, який мав дуже великий вплив на нашу історію. [...] Хліборобська Україна стрінулася зі степом і мусіла відчувати наслідки такого сусідства» [7, с. 7]. На думку історика, таке сусідство із степом накладало на Україну особливу місію – обороняти не лише себе, а й інші народи перед небезпекю вторгнення кочівників, а це мало загальносвітове значення.

В книжці у хронологічній послідовності розглядається боротьба Київської держави з хозарами, печенігами, тюрками, половцями та монголо-татарським нашествям. На думку автора, визначальними віхами у цій боротьбі були: 1036 р., коли князь Ярослав Мудрий розгромив печенігів; 1060 р., коли Рюриківичі – Ізяслав I, Святослав II й Всеволод I розбили торків. Цими перемогами завершилась «перша доба боротьби України зі степовиками», а «прихід половецької орди був початком другої доби в історії боротьби України зі степовиками, яка закінчується розбиттям половецької орди в першій чвертині XIII століття» [7, с. 17]. Переможні походи русичів на половців у 1103–1111 рр. і 1184–1194 рр. мали велике міжнародне значення, адже: «Наші предки не тільки, що не пустили половців далше в Європу, не тільки що захистили наших західних сусідів поляків, але, що найважливіше, потрапили оборонити цю цивілізацію і культуру, що розвинулася на Україні» [7, с. 25–26].

О. Терлецький у боротьбі Русі з степовиками виділяє т.зв. «половецьку добу» і «татарську добу». Власне останній, у книжці відведено чимало сторінок. детально проаналізувавши монголо–

татарське нашествя на Русь, він підкреслює, що саме «наша держава княжої доби» відіграла основну роль у боротьбі з степовиками. «Тільки завдяки Україні, – зазначає історик, яка не пустила далі на захід ні печенігів, ні торків, ні половців, та й давала багато до діла від себе татарам, середуща Европа могла спокійно розвиватися та поступати наперед у культурі та цивілізації. Таким робом Україна стала заборолом культури й цивілізації, а разом з тим і християнства. А вжеж найбільше завдячують Україні: Польща, Угорщина й Литва. Всі три вони за плечима України могли впорядковуватися і правдивим щастям для них було те, що татари мали передовсім до діла з Україною» [7, с. 42].

Очевидно має рацію О. Терлецький коли звертає увагу, що «тимчасом Україна, обороняючи не тільки себе але й інших, виснажилась цією довговіковою боротьбою і ослабла врешті. Це сталося насамперед з наддніпрянською Україною, а потім і зі Західною Україною» [7, с. 42].

Чимало місця у книжці О. Терлецького відведено становищу українських земель в складі Литви, Польщі, згодом Речі Посполитої. Ці проблеми розглядаються ним під кутом зору здатності даних держав захистити українські землі від спустошливих грабіжницьких нападів татарських орд, оскільки на його думку, підпорядкувавши собі ці території, вони мали обов'язок «взяти на себе оборону українських земель» [7, с. 43]. Нездатність польсько-литовської держави виконати цю захисну функцію привела, як пише автор, до спустошення великих територій України, насамперед Переяславщини, південної Чернігівщини, південної і середньої Київщини, Брацлавщини і східного Поділля. Історик наголошує, що «українське населення не тільки відогнано від берегів Чорного моря, але ціла степова Україна й передстепова Україна стали пустинею. Київ став крайнім містом на українській землі...» [7, с. 45].

У таких умовах, зазначає О. Терлецький, захисником українських земель стало козацтво. Властиво увесь подальший матеріал книжки, а це майже половина її змісту, присвячений висвітленню місця і ролі козацтва у боротьбі з степовиками. Даючи високу оцінку військовому мистецтву козацтва, дослідник зазначає, що козащина виникла саме тоді, коли татарські напади на Україну «стали що раз частішими і щораз страшнішими» і саме «українська козащина стала заборолом України перед татарським лихом» [7, с. 54, 55].

У книжці показано, що боротьба козацтва з татарсько-турецькою агресією привернула увагу тогочасних європейських держав, де появилось чимало досліджень на цю тему. Історик аналізує праці польського автора Старовольського, французького Боплана та ін.

О. Терлецький підкреслює вирішальну роль козацтва у битві під Хотиним 1621 року: «Битва під Хотиним мала важне значіння для Східної Європи, до такого вислідку цієї битви причинилася в головній частині козащина, яка ти способом

не тільки оборонила українські землі перед турецьким пануванням, але охоронила теж Польщу перед розбиттям. І тому козащина, як цілий час перед тим, так і в цій битві показала заборолом культури і цивілізації...» [7, с. 70].

Аналізуючи політику української держави середини та другої половини XVII ст. з Кримом і Туреччиною, О. Терлецький вважає, що гетьманська адміністрація у той період надавала пріоритет взаєминам з Польщею та Московщиною, а «боротьбу з татарами полишено Запорозькій Січі, яка під проводом славного кошового Івана Сірка в часі від 1654 до 1680 року провадила дуже завзяту війну з ордою» [7, с. 73].

На думку автора, багатовікова боротьба України з кочівниками дала свої позитивні результати і вичерпала себе наприкінці XVII – на початку XVIII ст., оскільки саме тоді – ні Кримське ханство, ні Туреччина не становили вже загрози для цивілізованого християнського світу. На даному етапі, дослідник вважав, що потрібно було більше уваги приділити захисту від північного сусіда – Московщини. Остання, у 1783 р. ліквідувала Кримське ханство, чи як пише О. Терлецький, Орду. Але, це стало можливим завдяки українському козацтву, яке «залишило татарську силу і через те уможливило Росії покінчити зі знеможеною татарською ордою» [7, с. 85].

У книзі також звертається увага на те, що крім збройної дев'ятсотрічної боротьби зі степовиками Україна має ще одну заслугу: «До боротьби зі степовиками, зі степовим життям шов український народ зі своїм плугом. [...] Хліборобство, ведене українськими руками, стрінулося зі степовим господарством Тут–так сказати б – стрінувся плуг зі скотарською палицею. І де прийшов плуг, там розвивалася культура та цивілізація» [7, с. 85–86]. Автор наголошує на цивілізаційній місії українського народу в господарському освоєнні степової зони, яке порівнює з подібною ситуацією на американському континенті.

У контексті досліджень О. Терлецького варто звернути увагу на висновки відомої української дослідниці Н. Яковенко. Аналізуючи історіографію даної проблеми, зокрема феномен України як цивілізаційного перехрестя між Сходом і Заходом, вона зазначає, що образ України, як своєрідного захисника Європи від азійських кочівників вперше вжив ще М. Грушевський, який підкреслював, що українському народові довелося «в своїй боротьбі з степом відіграти почесну роль заборолу європейської культури від азійських орд». Дослідниця зауважує, що цей образ України – як «заборолу» використав також львівський учень Грушевського Омелян Терлецький, який назвав свою книжку «Україна забором культури й цивілізації перед степовиками» [3, с. 343]. Отже, Н. Яковенко, проблему «Україна між Сходом і Заходом» тобто боротьбу із Степом трактує значно ширше. Вона зауважує, що простір, який сьогодні є територією України «впродовж багатьох віків членували постійно змішувані внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами,

релігіями, політичними та культурними системами, ареалами кардинально відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів» [3, с. 333]. Відповідно, зауважує вона, усе не українське, що опинилося на просторі «народу», асоціювалося з агресором, який прагне заволодіти «нашою» землею, підкорити «нашу» віру тощо.

Назначно ширші аспекти проблеми «Україна між Сходом і Заходом», ніж це висвітлюється в книжці О. Терлецького, звертає увагу В. Брехуненко, який зазначає, що: «Сценарій розвитку відносин між християнськими та мусульманськими претендентами на Степ стимулював активні етнічні, культурні, господарські контакти, які розвивалися паралельно військовим конфліктам...» [3, с. 36]. Ще одне його суттєве зауваження, в контексті книжки О. Терлецького: «Напередодні старту козацької версії освоєння Степового Кордону той не був суцільним Кордоном властиво європейської цивілізації. На відміну від києво-руських часів, коли конкурентне середовище тут обмежувалося змаганнями азійської степової стихії та Русі, як представника заходу, тепер у зв'язку з утворенням Московії та Польсько-Литовської держави опонентів побільшало. Крім того остаточно викристалізувалася та набула ключового значення релігійна складова протистояння: воно стало сприйматися, передусім як протиборство мусульманського та християнського світів. По християнський бік Степового Кордону коло суб'єктів зазначеного протистояння утворювали руський (український) світ, Польсько-Литовська держава, а також Московія...» [3, с. 29].

У свою чергу Ігор Чорновол у дослідженні «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» шукає відповіді на питання про те, як чинник фронтиру впливає на соціальну структуру і духовну культуру суспільства, чи доцільно впроваджувати тезу про фронтір в історію України, а коли так, то наскільки широко і до якої міри фронтірне минуле впливає на творення модерної української ідентичності. Надто в ситуації, коли Україна знову стає порубіжжям європейської цивілізації у зіткненні з російською експансією. Проблема фронтиру, тобто порубіжжя, в українському контексті набуває особливої актуальності, надто «щодо України, то здавалося б, реалії фронтиру тут давним-давно належать історії, але ознаки його відчутно і далі. Втім, вплив фронтірного минулого на формування модерної української ідентичності перебільшувати не варто. Зрештою, Україна – далеко не єдиний із ранньомодерних фронтірів Європи, що здобув незалежність наприкінці XX століття. Як символ фронтіру забезпечує українцям їхню ідентичність, а от суто фронтірні амбівалентна лояльність і «роздерте сумління» шкодять їй, – надто саме тепер, коли водночас із перетворення Донбасу на мілітарний фронтір, ціла Україна, своєю чергою, знову стає порубіжжям європейської цивілізації, зоною жорстокого протистояння експансії Росії» [6, с. 266].

Повертаючись до аналізу праці О. Терлецького, варто звернути увагу на його висновки, які зважаючи на час її написання й опублікування та стан опрацювання даної проблеми в історіографії, можна вважати за цілком прийнятні з наукової точки зору. З другого боку варто пам'ятати про науково-популярний характер видань «Просвіти», під грифом якої вийшла книжечка О. Терлецького. Очевидно цим можна пояснити деяку публіцистичну тональність даних висновків.

Отже, автор наголошує: «Двадцять сім поколінь українського народу мало перед собою боротьбу зі степовиками. Це немало важлива праця в історії людства! І під цим оглядом ні один народ східної Європи не може рівнятися з українським. [...] А коли ми пам'ятаємо, що Україна таку почесну працю сповнила для культури й цивілізації, бо довгі століття її обороняла, то не на те це пам'ятаємо, щоби домагатись вдячності від цивілізованих народів, (бо без цього ми можемо обійтися, а на те, щоби ми вміли цінити нашу минувшину, щоби ми мали почуття цінності й вартості українського народу, бо тільки тоді потрапимо себе пошанувати та гідно виступати у зносинах з іншими народами...)» [7, с. 88, 91].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. У контексті трактування О. Терлецьким проблеми боротьби України із степовиками, його оцінок внеску українського народу у захист європейської цивілізації, привертають увагу роздуми відомої дослідниці Н. Яковенко про фактор Сходу в історії України. У них порушується широкий спектр контактів і взаємин у трикутнику Україна–Захід–Схід. «У шкільній, інтелектуальній та політичній культурі української еліти XVI–XVII ст., – зауважує Н. Яковенко, – справді домінувала «західна» модель цінностей, тим часом, як сотерологічний аспект мислення й далі чітко тримався візантійської матриці, а лицарська субкультура тієї-таки еліти мала явні зразки тюркської традиції [...]». У цьому сенсі територія України, завдяки своєму географічному розташуванню на стику Євразійського Степу і двох масивів європейської («візантійської» та «латинської») культур, справді є «перехрестям» між Азією, православною Європою та «латинською» Європою» [3, с. 364]. У цьому сенсі зберігає свою актуальність афористичний вислів П. Куліша: «Українці лежать головою до Європи, а ногами до Азії».

Список використаних джерел

1. Портнов, А. «Між Сходом і Заходом». Нотатки про взаємини Русі і Степу в російській та українській історіографії. [online]. Доступно: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1329-andrii-portnov-mizh-skhodom-i-zakhodom-notatky-pro-vzaiemyny-rusi-i-stepu-v-rosiiskii-ta-ukrainskii-istoriografi> [Дата звернення 17 квітня 2019].
2. Дашкевич, Я., 1992. «Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)», В Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Т.222, Праці історично-філософської секції, с.28–44.
3. Яковенко, Н., 2002. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї, В Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст., Київ: *Критика*, с.333–365.

4. Брехуненко, В., 2011. 'Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.', Київ: *Інститут української археографії та джерелознавства НАН України*, 503 с.
5. Леп'явко, С., 2001. 'Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)', Запоріжжя: *РА «Тандем-У»*, 64 с.
6. Чорновол, І., 2015. 'Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір', Київ: *Критика*, 376 с.
7. Терлецький, Ом., 1930. 'Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками', Львів: *Видавнича Спілка «Діло»*, 92 с.
8. Терлецький, Ом., 1922. 'Географічні обставини і три українські держави' *Календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1923*, Львів, с.78–85; Його ж, 1930. 'Вплив природи на історію України', Львів: *Видавнича Спілка «Діло»*, 75 с.

References

1. Portnov, A. '«Mizh Skhodom i Zakhodom». Notatky pro vzaiemny Rusi i Stepu v rosiiskii ta ukrainskii istoriografii («Between East and West». Notes on the relationship between Russia and Steppe in Russian and Ukrainian historiography)'. [online] Dostupno: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1329-andrii-portnov-mizh-skodom-i-zakhodom-notatky-pro-vzaiemny-rusi-i-stepu-v-rosiiskii-ta-ukrainskii-istoriografii>.
2. Dashkevych, Ya., 1992. 'Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom (XIV–XVIII st.) (Ukraine on the border between East and West (XIV–XVIII centuries))', *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, Lviv, T.222, Pratsi istorychno-filosofskoi sekcii, s.28–44.
3. Yakovenko, N., 2002. '«Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom»: proektsiia odnoi idei («Ukraine between East and West»: projection of one idea)', V *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiaavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st.*, Kyiv: *Krytyka*, s.333–365.
4. Brekhunenko, V., 2011. 'Kozaky na Stepovomu Kordonі Yevropy: Typolohiia kozatskykh spilnot XVI – pershoi polovyny XVII st. (Cossacks on the Steppe Border of Europe: Typology of the Cossack Communities of the 16th – the first half of the XVII century)', Kyiv: *Instytut ukrainskoi arkheografii ta dzhерелознавства НАН України*, 503 s.
5. Lepiavko, S., 2001. 'Velykyi kordon Yevropy yak faktor stanovlennia ukrainskoho kozatstva (XVI st.) (Great border of Europe as a factor for the formation of the Ukrainian Cossacks (XVI century))', Zaporizhzhia: *РА «Tandem-U»*, 64 s.
6. Chornovol, I., 2015. 'Komparatyvni frontyry: svitovyi i vitchyzniani vymir (The comparative frontiers: the world and domestic dimension)', Kyiv: *Krytyka*, 376 s.
7. Terletsyky, Om., 1930. 'Ukraina zaborolom kultury y tsyvilizatsii pered stepovykamy (Ukraine bans culture and civilization in front of steppe)', Lviv: *Ydavnycha Spilka «Dilo»*, 92 s.
8. Terletsyky, Om., 1922. 'Heohrafichni obstavyny i try ukrainski derzhavy (Geographical circumstances and three Ukrainian states)', *Kalendar tovarystva «Prosvita» na zvychnyi rik 1923*, Lviv, s.78–85; His same, 1930. 'Vplyv pryrody na istoriiu Ukrainy, Lviv: *Ydavnycha Spilka «Dilo»*, 75 s.

* * *

УДК 614.84(477)«1931–1934»

**МІСЬКІ ПОЖЕЖНІ КОМАНДИ
УСРР У 1931–1934 РОКАХ
URBAN FIRE BRIGADES
OF THE UKRAINIAN SSR IN 1931–1934**

Харламов М. І.,
кандидат історичних наук, доцент,
кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін,
Національний університет цивільного
захисту України (Харків, Україна),
e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com,
ORCID: ID 0000-0002-5289-0290

Kharlamov M. I.,
Ph.D. (historical sciences), Associate Professor,
Associate Professor of department of social and
humanitarian disciplines of the National university of
civil protection of Ukraine (Kharkiv, Ukraine), e-mail:
mike1982kharlamov@gmail.com, ORCID:
ID 0000-0002-5289-0290

Метою дослідження є розгляд особливостей структури та роботи вогнеборчих комунальних колективів в містах української радянської республіки у першій половині 1930-х років. Характеризуються особливості складу міських пожежних команд та специфіка їх професійної діяльності. В статті використовувалися проблемно-хронологічний та історико-системний методи дослідження, що надали можливість підійти до аналізу зазначених проблемних питань з науковою об'єктивністю. Дана наукова стаття базується на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Ключові слова: пожежні, УСРР, місто, пожежна команда, пожежна охорона.

The purpose of the study is to consider the peculiarities of the structure and work of fire-fighting utilities in the cities of the Ukrainian Soviet Republic in the first half of the 1930s. Features of the composition of urban fire brigades and the specifics of their professional activities are described. The article used the problem-chronological and historical-systematic methods of research, which gave an opportunity to approach the analysis of these problematic issues with scientific objectivity. This paper is based on the materials of the Central State Archives of the Supreme Power and Administration of Ukraine.

Keywords: firefighters, USSR, city, fire brigade, fire protection.

Слід сказати, що вивчення питань структури та діяльності міських комунальних вогнеборчих команд української радянської республіки є новою темою в сучасній українській історіографії. Ґрунтовно дані проблеми досі ніхто з українських істориків не висвітлював. Вказані наукові аспекти, мають науково актуальний характер, оскільки проливають світло на роботу професійних пожежних в українських містах у першій половині 1930-х років, коли вони знаходилися у підпорядкуванні Головного управління комунального господарства та будівництва міст при РНК УСРР. Метою даної роботи є характеристика структури та професійної діяльності міських комунальних пожежних колективів в УСРР у 1931–1934 роках.

У липні 1931 року Головне управління комунального господарства УСРР затверджує нові правила організації та діяльності комунальних пожежних команд республіки. Захист міст від пожеж покладався на пожежну команду міських борців з вогнем. Пожежна команда могла складатися з декількох пожежно-рятувальних частин у різних районах міста. Кількість персоналу

пождружини, її оснащення, кількість структурних підрозділів залежали від умов місцевості та ступеня пожежної небезпеки будівель і споруд у населеному пункті. Очолював пожежну охорону міста начальник пожежної охорони міста. Ця людина мала суттєві повноваження та спеціальні вогнеборчі обов'язки. Керівник пожежної служби міста контролював вогняну безпеку у місті та доглядав за станом пожежної охорони усіх установ, що розташовувалися у межах міста. Він також регулював діяльність усіх пожежних організацій [2, арк. 53в].

У великих містах керівник вогнеборчої служби мав помічників або заступників. Населений пункт поділявся на спеціальні райони, відповідальність у яких покладалася на помічників голови пожежної охорони міста. Останні діяли згідно узгоджених спеціальних правил та виконували обов'язки керівника вогнеборчої дружини міста у своєму районі відповідальності. А також вони відповідали перед головною посадовою особою пожежслужби, який перевіряв роботу своїх «замів» на місцях. Помічники керівника пожежслужби організовували заняття з особовим складом частин вогнеборців; готували матеріали зі спеціальної пожежної підготовки. Вони особисто контролювали стан професійної підготовки вогнеборців у підрозділах [1, арк. 59].

До начальницького складу вогнеборців великих населених пунктів іноді входили спеціальні помічники начальника пожежної служби міста з учбової та господарчих справ. Масштабні міста, що мали більше шести пожежних структурних підрозділів, поділялися на райони вогнеборчої відповідальності, які були прив'язані до державного адміністративно-територіального розділення населених пунктів. Очолював кожен район – керівник пожежної охорони, що відповідав за бойовий стан пожежних колективів у межах своєї території контролю [2, арк. 63в].

У містах могло бути кілька вогнеборчих підрозділів, які очолювали професійні борці з пожежами – начальники пожежних частин. НПЧ були відповідальні за стройову, бойову, технічну, адміністративно-господарчу діяльність своєї частини, готували особовий старшинський та рядовий склад «спеціально, хімічно, фізично та по стройовій частині» [1, арк. 61] за визначеними та затвердженими програмами і наказами голови пожежної охорони міста. Вони складали план вогнеборчого захисту району відповідальності своєї частини, а також плани охорони від неконтрольованого вогню особливо важливих державних об'єктів [2, арк. 73в]. Помічник або заступник начальника пожежної частини – виконував обов'язки начальника, у разі відсутності останнього, а також допомагав у справах, зазначених вище.

Постійно у вогнеборчій частині перебувала одна бойова зміна пожежних працівників. Інші працівники могли відпочивати. Змін могло бути від однієї до чотирьох, в залежності від наявності фінансування та матеріального забезпечення, вимог

керівництва, місця розташування тощо. Зміна чергових вогнеборців пожчастини розподілялася на один чи декілька загонів, які мали своїх начальників. Самостійною та самодостатньою тактичною бойовою одиницею вважався загін, члени якого могли забезпечити не менше двох «струмів» води, а також мали змогу встановити пожежну драбину [2, арк. 8].

Голови загонів вогнеборчої частини спільно зі своїм безпосереднім керівником – начальником частини проводили розвідку території пожежі, керували діями свого загону, здійснювали підготовку свого підрозділу у справах з пожежним приладдям та інвентарем, стежили за вірністю дій своїх підлеглих на місцях загорянь [1, арк. 62]. Рядові пожежні без належної спеціальної підготовки призначалися до одного з загонів пожчастини при вступі на чергування. Останні повинні були добре знати свої службові обов'язки, вміти працювати зі спеціальним вогнеборчим інструментом, тримати у доброму стані виданий їм пожежманент, чистити та вміти швидко запрягати коней, знати пожежні «сурми», тобто сигнали, що були прийняті в команді.

Серед пожежних міських команд виділялися кваліфіковані вогнеборці – «стендерники». Вони працювали зі стендерами – такими собі металевими колонками, які кріпилися на підземний водогінний кран або будь яке інше джерело води та допомагали поданню води у пожежні рукави для безпосереднього гасіння вогню [2, арк. 83в]. Ще одним пожежним фахівцем в команді борців з вогнем був – «Старший пожежний при пожежній механічній драбині». Він проводив наступне: командував встановленням драбини на пожежах та навчаннях, керував її переміщенням за розпорядженням головного керівника на місці виникнення неконтрольованого вогню, повинен був першим лізти по драбині та кріпити її кінець мотузкою до даху чи стіни будинку чи споруди. Він же збирав та оглядав драбину після використання, мав доповідати про поламки заступникові начальника частини та ремонтувати її. Старший по драбині, як і інші вогнеборці, мав добре розбиратися у пожежних сигналах тривоги [1, арк. 63]. Досить відповідальною особою вогнеборчій частині був сурмач (сигналіст). Він грав сигнали під час переїзду до місця загоряння. Знаходячись у розпорядженні голови пожчастини передавав команди за його вказівками сигналами труби, усно або за допомогою телефонного зв'язку. Пожежних працівників, які мали відповідні професійні знання і належну кваліфікацію, призначали працювати при механічних пожежних помпах у якості фахівців – «мотористів» та «машиністів» [2, арк. 9].

Окремим загonom пожежних були «автомобілісти». Одного з шоферів пожежних авто, як правило, призначали бригадиром пожежних водіїв. Головний пожежний – автомобіліст відповідав за загальний стан усіх автомобілів, їх частин та устаткування, керував ремонтом авто на території частини, вів технічну та звітну документацію стосовно витрат запасних частин,

а також паливних і мастильних матеріалів. У пожежкомандах великомасштабних міст, що мали у своєму розпорядженні не менше ніж двадцять вогнеборчих авто, існувала посада командира автомобільної частини [1, арк. 66].

Основною відповідальною особою у вогнеборчому колективі, що відповідала за належний стан коней, був старший візник. Він же старший їздовий. Останній доглядав за станом збруї та іншого «фахового» приладдя в команді, контролював роботу звичайних їздових, обучав їх, слідкував за правильним підковування, поїнням, годуванням, чищенням і так далі. Старший їздовий отримував на складах та базах фураж, а також контролював якість корму для тварин. Рядові візники займалися чищенням коней та чисткою стаєнь, давали коням воду та корми, чистили та доглядали збрую, виїжджали на пожежі [1, арк. 65].

У великих пожежних командах могли існувати посади керівника технічної частини та начальника ремонтної майстерні. Спеціальними працівниками пожежних колективів були співробітники медичної служби. Лікар пожежної команди амбулаторно доглядав за пожежними та членами їх родин, а також виїжджав за викликом працівників до дому. У разі великих пожеж та інших катастроф медпрацівник особисто виїжджав на місце надзвичайної події та надавав усім постраждалим необхідну медичну допомогу, а також координував роботу фельдшерів. До його обов'язків входили: контроль належного санітарного стану приміщень у пожежних частинах району, участь у спеціалізованих нарадах медичного персоналу, підготовка медичних звітів.

Медичний фельдшер, що звітував перед лікарем пожежної команди, виїжджав на усі, без виключення, виклики для надання спеціальної допомоги, готував ліки за рецептами лікаря та передавав їх хворим. Він же доглядав за наявністю необхідних медпрепаратів, слідкував за чистотою автомобіля швидкої допомоги та приміщення медичної кімнати у пожежній частині [2, арк. 103в]. Ветеринарний фельдшер завідував «шпиталем» для тварин, лікував коней, що попадали туди. А також доглядав тих, що були прикріплені до нього за боргом служби. Ветеринар працював в аптеці при лазареті, готував та надавав медичні препарати і інші матеріали ветеринарного спрямування в пожежні команди та лазарет. Він проводив контроль за ветеринарно-санітарним станом коней та їх лікуванням при пожежних частинах [1, арк. 68].

Структура пожежних команд української республіки в містах у досліджуваній період була чітко вибудованою, що дозволяло їм доволі оперативно та якісно реагувати на надзвичайні події пожежного спрямування. В основному більшість членів пожежних колективів українських міст в Українській Соціалістичній Радянській Республіці у 1931–1934 роках добре знали свої посадові обов'язки. Вони знали своїх начальників та порядок дій у тих чи інших службових випадках. В подальшому можливий аналіз опублікованих джерел з проблематики діяльності українських вогнеборців у міжвоєнний період.

Список використаних джерел

1. 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.2623. Народний комісаріат праці УСРР, м. Харків (1917–1933), Оп.1, Спр.6207. Документи про нормування зарплати робітникам невоєнізованої пожежної охорони (постанови, звіти, угоди, кошториси, листування), 115 арк.
2. Там само, Спр.6509. Статут внутрішньої служби в професійних пожежних організаціях України, 14 арк.

References

1. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine)', F.2623. Narodnyj komisariat praci USRR, m. Harkiv (1917–1933), Op.1, Spr.6207. Dokumenty pro normuvannja zarplaty robitnykam nevojenizovanoi' pozhezhnoi' ohorony (postanovy, zvity, ugody, koshtorysy, lystuvannja), 115 ark.
2. Tam samo, Spr.6509. Statut vnutrishn'oi' sluzhby v profesiynih pozhezhnyh organizacijah Ukrai'ny, 14 ark.

* * *

УДК 94(477+71+73)

**ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗИЧНИХ КОЛЕКТИВІВ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В США І КАНАДІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.****ACTIVITY OF MUSIC COLLECTIVES
OF UKRAINIAN DIASPORA IN THE USA
AND CANADA OF THE SECOND HALF
OF XX CENTURY****Чайка В. В.,**аспірантка, Національна академія керівних
кадрів культури і мистецтв (Київ, Україна),
e-mail: v.chaika29@gmail.com**Chaika V. V.,**graduate student, National Academy of
Management Culture and Arts (Kyiv, Ukraine),
e-mail: v.chaika29@gmail.com

Вивчено діяльності професійних музичних колективів української діаспори у США та Канаді другої половини ХХ ст., які репрезентували українську культуру за кордоном. У роботі увагу акцентовано на розвитку хорових та інструментальних колективів, також показано історико-культурний контекст та умови, за яких відбувався перехід до вищого, професійного ступеню розвитку музичної та виконавської майстерності, зазначено про розвиток пісенно-духовної культури та розкрито значення товариств і громад, що створювали і функціонували при українських церквах. Формування музичних колективів української діаспори обумовлювалося, насамперед, характером еміграції українців за кордон, де вже були закумуляовані потужні сили інтелігенції та митців, які й стали рушійною силою культурного розвитку українських громад в діаспорі. Високий рівень професійної освіти та виконавської майстерності в музичній царині зумовив появу професійних хорових та інструментальних музичних колективів, які популяризували українську культуру у світі.

Ключові слова: українська діаспора, музична культура, інструментальне виконавство, хорові капели, товариства, громади.

The article is devoted to the study of the activities of professional musical groups of the Ukrainian diaspora in the USA and Canada of the second half of the 20th century, which represented Ukrainian culture abroad. The work focuses on the development of choral and instrumental groups, as well as the historical and cultural context and the conditions under which the transition to a higher, professional level of development of musical and performing skills took place, the development of song and spiritual culture and the importance of societies and communities that created and operated in Ukrainian churches. The formation of musical groups of the Ukrainian diaspora was conditioned, first of all, by the nature of the emigration of Ukrainians abroad, where the powerful forces of intellectuals and artists were already accumulated, which became the driving force behind the cultural development of Ukrainian communities in the diaspora. The high level of professional education and performing skills in the musical realm has led to the emergence of professional choral and instrumental musical groups that popularized Ukrainian culture in the world.

Keywords: Ukrainian diaspora, musical culture, instrumental performance, choir chapels, societies, communities.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В умовах адаптації в іноетнічному середовищі для представників будь-якої національної спільноти вагоме й майже виключне значення має перенесення і збереження базових основ автентичної культури. Це забезпечує, першою чергою, відчуття природного культурного середовища, національно-культурної ідентичності із співвітчизниками «великої батьківщини», що в підсумку стає певним каталізатором розвитку діаспорної громади в умовах іншого суспільства. Такі процеси безперечно мають місце і в українській діаспорі, особливо країн північноамериканського континенту – США і Канаді, де кількість українців є однією з найбільших, порівняно з іншими

країнами. Формування національних громад і їх гуртування найперше ґрунтується довкола культурницької, освітньої роботи, що дає змогу членам громади зберігати для себе і відтворювати звичне культурне середовище життя, яке без перебільшення сприяє нормальному рівню і ритму існування людини та інтегрування в існуюче панівне суспільно-культурне середовище.

Українські громади, що поставали і формувалися у США і Канаді протягом тривалого часу у ХХ ст. внаслідок декількох еміграційних хвиль, по-своєму обумовлювали розвиток тих чи тих форм культурної організації життя, роботи як аматорів, так і професіоналів. Слід зазначити, що культурно-мистецькі громадські організації та згодом професійні колективи долучалися до творення особливого пласту культури, що по-іншому сприймався не лише поза межами України, але й безпосередньо у середовищі свого побутування, репрезентуючи національно автентичні зразки культури свого народу та створюючи високопрофесійні твори. З огляду на це, варто підкреслити, що в культурно-мистецькому розвитку українців діаспори різних періодів вагому роль відіграє музична культура, що завдяки своїй універсальності до сприйняття й інтерпретації стає інструментом досить глибокого й ґрунтовного інтеграційного чинника. Мова йде, насамперед, як про аматорські колективи, що досягали високого професійного рівня, що було характерним для початку і першої половини ХХ ст., так і професійні колективи, музичні та хорові, що утворилися в повоєнний період і пов'язувалися з еміграцією поза межі України прошаку інтелігенції, освіченої та творчої. Відтак вивчення діяльності музичних колективів українців діаспори означеного ареалу дає змогу системного погляду на загальні тенденції їх культурного та суспільного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання вивчення діяльності музичних колективів українців діаспори у США та Канаді другої половини ХХ ст. знаходили відображення у ряді праць історико-культурного та мистецтвознавчого характеру: Л. Біловус [1], Я. Галана, Ю. Довбуша [2], В. Євтуха, Ю. Кондрашевської [5], Б. Кравченка, Т. Кулинич [6], Л. Обух [7], Т. Плазової [8], Б. Ткачук [9], Ф. Свиріпи, Н. Федорняк [10], Р. Фондери [11], Г. Шибанова [12]. Найбільш об'ємно і цілісно дане питання висвітлено у дисертаційному дослідженні та монографії Г. Карась [3; 4]. У контексті розвитку зарубіжної музичної україніки цю проблематику актуалізовано у наукових роботах В. Шульгіної [13]. Разом з тим, означено тема не є вичерпною та потребує подальшого детального вивчення.

Мета роботи – дослідити діяльність музичних колективів, сформованих українською діаспорою у США та Канаді другої половини ХХ ст., в контексті загальнокультурного та суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш активний період в розвитку музичної культури ми можемо спостерігати саме у повоєнний період, коли за кордоном в еміграції опинився значний прошарок української інтелігенції і митців,

які й стали рушійною силою професіоналізації в розвитку музичної культури. Попередні напрацювання в цій царині представників української діаспори слугували певним підґрунтям, що дозволив вибудувати професійні творчі музичні об'єднання, які стали відомими на загальносвітовому рівні. Якщо говорити про різноманіття та порівняльну характеристику в розвитку музичної культури українців, що мешкали у Канаді та США, то можна виявити те, що, наприклад, у першій половині ХХ ст. вагому роль відіграли аматорські об'єднання, переважно хорові, що поставали довкола церкви та церковних організацій. До речі, в Америці уроки церковного співу завжди були обов'язковими в кожному українському духовному закладі [7, с. 181]. І саме церква виявилася тим культурним та духовним центром, що був на той час найбільш затребуваною формою для української еміграції. Адже окрім суто релігійної функції церква виконувала значною мірою просвітницьку та культурно-мистецьку функцію. Тому церковні хори були тими паростками музичної культури, що згодом розвинулися у більш професійні форми. Серед відомих духовних осередків, що утворилися у США при різних церквах, відомих своєю культурницькою діяльністю, можна назвати духовну семінарію св. Софії УПЦ у Бавнд-Бруці (Нью-Джерсі), греко-католицьку семінарію візантійського обряду св. Кирила і Мефодія у Пітсбурзі, Дяківський інститут у Пармі та Митрополичий дяківський інститут у Пітсбурзі (Пенсильванія) [7, с. 182]. До того ж, на процеси становлення і розвитку музичної культури української діаспори у «церковному сегменті», а, відтак, й відповідної музичної освіти значною мірою вплинула професійна діяльність музикантів-педагогів, таких, як І. Соневицький, П. Маценко, В. Завітневич та ін. Розвивалася видавнича діяльність, зокрема видання спеціалізованих нотних видань, що здійснювалося у Науково-Богословському інституті в Нью-Йорку, Митрополичому дяківському інституті та Міжепархіальній комісії у справах священної музики в Пітсбурзі тощо [7, с. 185].

І, безперечно, громадські організації різного штибу також постійно популяризували українську культуру, пісню та музику, формуючи аматорські колективи виконавців. Як слушно зазначає Г. Карась, для українців діаспори основними типами громадських угруповань стали культурно-просвітницькі організації; політичні партії; молодіжні, жіночі товариства; релігійні та благодійні організації; ветеранські та патріотичні угруповання; творчі спілки, а також національні (етнічні) організації українців, фонди [4, с. 105–106].

Серед напрямів розвитку музичних товариств та угруповань чільне місце займало також виконання на народних інструментах, що стало невід'ємною частиною фестивального руху та концертування. Так, до прикладу, у Канаді перші концерти мандолинового оркестру з Вінніпегу, що припадали на кінець 20-х рр., через кілька десятиліть обумовили сплеск «всєкраєвих концертних

подорожей», де все більше презентувалася українська музика та культура. Загалом для цього періоду була притаманна масовість, активна концертно-гастрольна діяльність, участь музичних аматорських колективів у громадському житті країни проживання, а також створення певної системності в управлінні цими аматорськими колективами та формування підвищення професійної майстерності. До таких найперше належали музично-драматичні комісії, конференції керівників мистецьких колективів, місцеві мистецькі комітети [4, с. 106].

Слід зазначити, що музична культура у громадах українців у діаспорі завжди була невід'ємною частиною духовного розвитку і національно-культурної ідентичності. На думку, Т. Кулинич, музична культура української еміграції характеризується чотирма основними напрямками: творчий (композиторський), виконавський, освітній та музикознавчий. Також хронологічно можна виокремити чотири етапи розвитку української музичної культури діаспори: 1) стабілізаційно-адаптаційний, аматорський; 2) організаційно-консолідаційний з рисами професіональності; 3) аналітичний, професійний; 4) синтетичний. Для стабілізаційно-аматорського періоду (70–80-ті роки ХІХ ст. – до 1914 р.) [6, с. 148]. Фактично якщо у початковий період спостерігається збереження етнокультурних, мистецьких та духовних традицій, адаптація до чужого етносоціального та культурного середовища, спротив іноетнічному, то в наступних вже відбувається перехід до професійного рівня музичної культури. спрямованого на міжкультурний діалог і розвиток.

Якраз друга хвиля української еміграції (період між Першою та Другою світовими війнами) включає в себе багато представників інтелігенції, в тому числі і музичної. Саме вони виводять організацію музичного життя на вищий рівень. Під час аналітико-професійного періоду (1939–1991 рр.) розвивається творчий (композиторський) та музикознавчий напрями музичної культури західної діаспори. В цей час активно розвивається вокально-хорове та інструментальне виконавство та музична освіта. Створюються різноманітні музично-освітні інституції, наукові центри, відбувається професіоналізація мистецьких сил, започатковується наукове вивчення музичної культури українського зарубіжжя [6, с. 149].

Музичне життя української діаспори США після Другої світової війни набуло більшого розмаху у своєму розвитку, зростає майстерність та професіоналізм виконавців та педагогів. Найважливішим питанням того часу було формування українських музичних шкіл, які б могли об'єднувати дітей та молодь для навчання на основі українських музичних надбань і традицій. Музична освіта була представлена приватними музичними школами, які у 1952 р. об'єдналися. Завдяки зусиллям піаніста, композитора, педагога і культурно-громадського діяча Р. Савицького організовується Український музичний інститут Америки в Нью-Йорку та його філії в інших містах.

Наприклад, у товаристві і по сьогодні діє програма «Музика в Інституті» та доволі часто проводяться виставки українських майстрів живопису, зустрічі з українськими композиторами, виконавцями, акторами.

Фундатором цього осередку був В. Джус, який у 1948 р. вклав свої кошти для придбання будинку для товариства з метою ознайомлення із українським живописом, культурою, музикою та літературою [8, с. 32].

У кінці 1953 р. при Інституті у Нью-Йорку було відкрито клас бандури. Засновником та першим педагогом класу був художній керівник Капели бандуристів ім. Тараса Шевченка Г. Китастих. Однак після трьох місяців роботи у Нью-Йорку він був змушений повернутися в Детройт, де знову очолив капелу. З учнів класу Китастого згодом було організовано ансамбль бандуристів, який часто брав участь у різних мистецьких заходах Інституту.

Із центру в Нью-Йорку Інститут поширився на 22 інші міста США (11 штатів), зокрема філії були відкриті у Філадельфії, Нью-Йорку, Ірвінгтоні, Пасейку, Трентоні, Джерзі-Сіті, Елізабет, Моріставні, Честері, Вілмінгтоні, Балтіморі, Вашингтоні, Детройті, Клівленді, Лорейні, Чикаго, Йонкерсі, Гартфорді, Нью-Гейвені, Бриджпорті, Брукліні [6, с. 149–150]. Поява Українського музичного інституту Америки стала можливою завдяки активності українських музикантів–педагогів, та їхньому бажанню створити музичний навчальний заклад на зразок Вищого Музичного Інституту ім. М. Лисенка у Львові. Це було цілком новим явищем на американських теренах, оскільки українцям вдалося створити систему музичної освіти з централізованим управлінням (головна установа у Нью-Йорку) і філіями в багатьох штатах, спільним навчальним планом підготовки [6, с. 151].

У 1954 р. зусиллями А. Рудницького організовують Українські Музичні Курси в Філадельфії з філіями в інших містах США. Це була свого роду музична школа, яка включає в себе три ступені: нижчий курс (4 роки), середній (4 роки), вищий курс (2 роки), програма яких загалом була розрахована на 10 років. Крім того, існував підготовчий рік для дітей віком до 8 років (1 рік), а випускників другого вищого рівня – концертний курс вищої виконавської майстерності.

Серед шкіл нижчого підготовчого рівня з 1952 р. в Нью-Йорку діяв музичний дитячий садок під керівництвом Г. Мірошніченко–Кузьми та струнний оркестр під керуванням диригента В. Цісика. У Філадельфії з 1970 р. працював музичний садок під керівництвом Г. Сагаатої–Поритко та Д. Швед. У Нью-Йорку та Ірвінгтоні з 1972 р. діяла дошкільна установа «Музичне довілля» під керівництвом М. Шлемкевич–Савицької.

У цей період активно розвивається хорове мистецтво української діаспори. Завдяки активній діяльності Українського Народного Союзу в Америці та Товариства «Український робітничий

дім» (УРД) у Канаді створюється велика кількість хорів. Ще у 1924 р. на V з'їзді товариства «Українського робітничого дому» організовується драматично–музична комісія, під керівництвом якої формується бібліотека музичних творів для хорів. Також важливою подією в історії музичного мистецтва української діаспори став приїзд Українського національного хору під керівництвом О. Кошиця. Колектив тричі виходив переможцем у щорічному конкурсі аматорів співу з чотирьох штатів, який влаштовувався газетою «Чикаго дейлі трібюн» [2, с. 121].

Інший не менш відомий і легендарний колектив – український хор «Думка» з Нью-Йорку популяризував українське хорове мистецтво в США та Канаді, збагачуючи культурне і духовне життя української діаспори. У 1995 р. хор «Думка» відзначав своє 45–річчя, святкування якого знайшло схвальні відгуки у українськомовній пресі. Загалом хор «Думка» за весь період свого творчого шляху зробив багато для збереження національної ідентичності у іноетнічному середовищі. Ще одним хоровим колективом, який заслуговує на увагу і має багату історію та досвід у популяризації української пісні на численних фестивалях, концертах у США, Канаді є чоловічий хор «Прометей» з Філадельфії. Усі культурні заходи, де брав участь цей колектив, отримували схвальні відгуки музичних критиків та фахівців на перших шпальтах преси, що викликало інтерес та пошану до українського народу та її культури [1, с. 49].

У США продовжували свою діяльність диригенти, композитори: В. Безкоровайний (Буффало), Т. Губицький (Детройт), К. Цепенда (Детройт), Я. Барнич (Клівленд), О. Берник (Нью-Йорк), В. Божик (Лос-Анджелес), І. Задорожний (Чикаго, Філадельфія, Нью-Йорк, Стемфорд), О. Залеський (Буффало), З. Злочовський (Філадельфія), Ю. Оранський (Філадельфія), Є. Пасіка (Рочестер). Також в Америці активну концертну діяльність ведуть диригенти А. Бриттан, С. Комірний, із церковним хором працював О. Боднарчук (Клівленд).

Важливий внесок до розвитку музичної культури українців діаспори у США та загалом поживлення музичного життя є діяльність капели бандуристів ім. Т. Шевченка у Детройті. На початку творчого шляху вона складалася з колишніх учасників довоєнної Полтавської капели, частина якої на чолі з Г. Китастих прибула до США в 1949 р. Керував нею відомий український митець В. Колесник, колектив часто гастролював як у США. Так й інших країна, у тому числі бував і в Україні. Відомий також жіночий український хор в Торонто під керівництвом К. Зорич–Кондрацької. Колектив, як і диригент, мають свій неповторний самобутній виконавський стиль, цікавий репертуар. Хор гастролює в Америці, Європі, в тому числі в Україні [2, с. 122].

Що стосується діяльності музичних колективів Канади та розвитку музичної культури, слід зазначити, що українці Канади першими почали впроваджувати фестивалі українського мистецтва.

Так, перший Всеукраїнський українсько-канадський фестиваль пісні, музики і танцю відбувся у липні 1939 р., який зібрав велику кількість митців з різних міст і населених пунктів, які виступили перед великою аудиторією. Це була значима подія у житті українців, які проживали у Канаді, і яка надала показала рівень української культури, водночас виступивши чинником насаги для подальшої праці й гуртування вихідців з України в умовах іншого соціуму. Другий канадсько-український фестиваль відбувся у 1946 р. Він пройшов так само успішно, а критики визнали, що це була найбільша такого роду мистецька подія, оцінивши її як значимий вклад українських переселенців у збагачення загальнонаціональної культури країни [11, с. 73].

В історії національної музичної культури важливе місце посідає творчість видатного українського хормейстера, педагога, громадського діяча, уродженця Полтавщини Н. Городовенка (1885–1964), який досить помітний слід залишив на теренах Канади, де провів останні роки життя. Він був засновником і керівником капели «Думка», і йому одному з перших присвоїли звання заслуженого артиста УРСР у 1926 р. [12, с. 16]. По приїзді до Канади у 1948 р. для нього створили аматорський хор «Україна», до якого набирали робітничу молодь, що прибувала до Канади з Європи. Проте Н. Городовенко зумів досягти високої майстерності хорового виконання. У репертуарі хору було до 500 творів українських і зарубіжних композиторів, що свідчить про високий рівень колективу, якого досягнув Городовенко. Чільне місце в концертах колективу посідала духовна музика. Загалом у 50–60-х рр. Н. Городовенко відігравав значну роль у духовно-мистецькому житті української діаспори Канади, особливо у популяризації української пісні.

Дещо інша картина спостерігалася з інструментальним мистецтвом. Починаючи з часу появи перших українських емігрантів, вони всі намагалися зберегти власні сільські музичні традиції материкової України, і, зокрема, народний інструментарій, що поступово стає невід'ємною складовою процесу становлення музичної ідентичності українців. Інструментальна музика діаспори не належить до сфери організованої громадської діяльності, порівняно із хоровою чи оркестровою музикою. Вона сприймається більше як розважальне мистецтво, масова культура, оскільки переважно функціонує в українському середовищі, використовується на громадських заходах [10, с. 216–217].

Найбільш поширеним колективом у середовищі нового суспільства був прототип «троїстих музик», що побутує переважно на теренах Західної України. Це й стало початком втілення музичних традицій українців в Північній Америці – скрипка, цимбали і бубон (решето). Такий склад музикантів був зразком створення більшості українських сільських ансамблів. Під впливом міжкультурної взаємодії в середовищі іншої інших культур та й загалом мультикультуралізму відбулося сполучення з іншими культурними традиціями

музики українців, зокрема, кантрі, свінгу та ін. На творчість українських музикантів впливали сучасні музичні течії, виконавці почали залучати нові інструменти й репертуар. Нові музичні колективи надавали перевагу традиційним українським мелодіям, але вже грали переважно танцювальну та розважальну музику. Так наприклад гурт «Коріння» (Нью-Йорк, США) використовував такі інструменти, як акордеон, сопілка, скрипка, басола, ударні інструменти, що фактично являють автентичне виконання українського фольклору. Схожим є колектив «Зубрівка» (Торонто, Канада) у репертуарі яких виконання інструментальної музики на мандоліні, скрипці, гітарі, акордеоні, контрабасу та ударних інструментах. Гурт професійно виконує власні оригінальні обробки традиційних українських народних пісень та мелодій акустично, зберігаючи автентичну інструментальну основу [10, с. 220–221].

Висновки і перспективи подальших розвідок.

Підсумовуючи, варто зазначити, що формування музичних колективів української діаспори у США та Канаді у повоєнний період другої половини ХХ ст. відбувалося у безпосередньому зв'язку із загальними тенденціями розвитку музичної культури, яка в означений відрізок часу мала спрямування на професіоналізацію виконавства. Ці культуротворчі і мистецькі процеси залежали і обумовлювалися, насамперед, від характеру еміграції українців за кордон, де вже були закумульовані потужні сили інтелігенції та митців, які й стали рушійною силою культурного розвитку українських громад в діаспорі. Високий рівень професійної освіти та виконавської майстерності в музичній царині результував активізацію появи професійних хорових та інструментальних музичних колективів, які популяризували українську культуру у світі. Означена проблематика має потенціал подальших наукових розвідок у цьому напрямі з метою цілісного осягнення розвитку національної культури українців в діаспорі.

Список використаних джерел

1. Біловус, ЛІ., 2017. 'Україномовні періодичні видання США про культурну самопрезентацію української діаспори як способу збереження національної ідентичності', *Вісник книжкової палати*, №5, с.46–50.
2. Довбуш, Ю., 2011. 'Олександр Кошиць і українська хорова культура у діаспорі', *Молодь і ринок*, №10 (81), с.121–125.
3. Карась, ГВ., 2014. 'Патріарх Йосип Сліпий в контексті музичної культури української діаспори', *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: [зб. наук. праць; Вип. XXXII]*, К.: Міленіум, с.98–104.
4. Карась, ГВ., 2014. 'Українська музична культура західної діаспори як соціокультурний феномен ХХ століття': дис. ... д-ра мист.: 26.00.01, Київ: НАКККиМ, 416 с.
5. Кондрашевська, Ю., 2015. 'Національно-культурні здобутки українців Канади', *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, Вип.23, с.204–208.
6. Кулинич, Т., 2013. 'Передумови та організація Українського музичного інституту Америки', *Магістерський науковий вісник*, №19, с.147–152.
7. Обух, ЛІ., 2015. 'Осередки музичної освіти в українських духовних закладах західної діаспори', *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, Вип.23, с.181–186.

8. Плазова, Т., 2010. 'Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність наукових осередків української діаспори в США', *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, Вип.22, с.28–33.

9. Ткачук, БЮ., 2017. 'Ударні інструменти в народно-інструментальному виконавстві України та української діаспори', *Актуальні проблеми народно-інструментального виконавства в Україні: історія і сучасність*, Рівне: Волин. обереги, с.188–195.

10. Федорняк, НБ., 2017. 'Народний музичний інструментарій української діаспори Північної Америки': автентичне та професійне виконавство. *Актуальні проблеми народно-інструментального виконавства в Україні: історія і сучасність*, Рівне: Волин. обереги, с.216–218.

11. Фондера, РВ., 2009. 'До історії розвитку українського народного танцю в Канаді (20-ті рр. XX – початок XXI ст.)', *Культура народів Причорномор'я*, №163, с.72–75.

12. Шибанов, Г., 2007. 'Хормейстерська діяльність Нестора Городовенка у Канаді', *Студії мистецтвознавчі*, К.: ІМФЕ НАН України, №2 (18), с.16–25.

13. Шульгіна, ВД., 2000. 'Музична україніка': Монографія, К.: НМАУ, 278 с.

(To the History of the Development of Ukrainian Folk Dance in Canada (20th Century XX – Early 21st Century)', *Kultura narodov Prychornomor'ia*, №163, s.72–75.

12. Shybanov, H., 2007. 'Khormeysterska diialnist Nestora Horodovenka u Kanadi, Studii mystetstvoznachchi (Chormeister's activity of Nestor Gorodovka in Canada', *Art Studies Studies*), К.: ІМФЕ НАН України, №2 (18), s.16–25.

13. Shulhina, VD., 2000. 'Muzychna ukrainika (Musical Ukrainian)', К.: NMAU, 278 s.

* * *

References

1. Bilovus, LI., 2017. 'Ukrainomovni periodychni vydannia SSHa pro kulturnu samoprezentatsiiu ukrainskoi diaspory yak sposobu zberezhenia natsionalnoi identychnosti (Ukrainian Periodical Publications of the USA on the cultural self-presentation of the Ukrainian diaspora as a way of preserving national identity)', *Visnyk knyzhkovoї palaty*, №5, s.46–50.

2. Dovbush, Yu., 2011. 'Oleksandr Koshyts i ukrainska khorova kultura u diaspory (Oleksandr Koshits and the Ukrainian choral culture in the Diaspora)', *Molod i rynek*, №10 (81), s.121–125.

3. Karas, HV., 2014. 'Patriarkh Yosyp Slipyi v konteksti muzychnoi kultury ukrainskoi diaspory (Patriarch Joseph Slipy in the context of the musical culture of the Ukrainian diaspora)', *Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury: [zb. nauk. prats; Vyp. XXXII]*, К.: Milenium, s.98–104.

4. Karas, HV., 2014. 'Ukrainska muzychna kultura zakhidnoi diaspory yak sotsiokulturnyi fenomen XX stolittia (Patriarch Joseph Slipy in the Context of the Musical Culture of the Ukrainian Diaspora)': dys. ... d-ra myst.: 26.00.01, Kyiv: NAKKKiM, 416 s.

5. Kondrashevska, Yu., 2015. 'Natsionalno-kulturni здобутky ukraintiv Kanady (National cultural achievements of Ukrainians in Canada)', *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*, Vyp.23, s.204–208.

6. Kulynych, T., 2013. 'Peredumovy ta orhanizatsiia Ukrain-skoho muzychnoho instytutu Ameryky (Prerequisites and organization of the Ukrainian Musical Institute of America)', *Mahisterskyi naukovyi visnyk*, №19, s.147–152.

7. Obukh, L., 2015. 'Oseredky muzychnoi osvity v ukrainskykh dukhovnykh zakladakh zakhidnoi diaspory (Areas of musical education in the Ukrainian religious institutions of the western diaspora)', *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*, Vyp.23, s.181–186.

8. Plazova, T., 2010. 'Cuspilno-politychna ta kulturno-prosvitnytska diialnist naukovykh osередkiv ukrainskoi diaspory v SSHa (The socio-political, cultural and educational activity of the research centers of the Ukrainian diaspora in the USA)', *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*, Vyp.22, s.28–33.

9. Tkachuk, BIu., 2017. 'Udarni instrumenty v narodno-instrumentalnomu vykonavstvi Ukrainy ta ukrainskoi diaspory (Shock Instruments in the National Instrumental Performances of Ukraine and the Ukrainian Diaspora)', *Aktualni problemy narodno-instrumentalnoho vykonavstva v Ukraini: istoriia i suchasnist*, Rivne: Volyn. oberehy, s.188–195.

10. Fedorniak, NB., 2017. 'Narodnyi muzychnyi instrumentarii ukrainskoi diaspory Pivnichnoi Ameryky: avtentychnе та професійне виконавство (The folk musical instrument of the Ukrainian diaspora of North America): authentic and professional performance)', *Aktualni problemy narodno-instrumentalnoho vykonavstva v Ukraini: istoriia i suchasnist*, Rivne: Volyn. oberehy, s.216–218.

11. Fondera, RV., 2009. 'Do istorii rozvytku ukrainskoho narodnoho tantsiu v Kanadi (20-ті рр. XX – початок XXI ст.)

УДК 378.4(450.451) БОЛ: 272«10/13»

**ВІДНОСИНИ БОЛОНЬСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ З КАТОЛИЦЬКОЮ
ЦЕРКВОЮ У XI–XIV СТОЛІТТЯХ****RELATIONS OF THE UNIVERSITY
OF BOLOGNA WITH CATHOLIC CHURCH
IN XI–XIV CENTURIES****Чорна Н. А.,**магістр історичного факультету, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Київ, Україна), e-mail: eirinthers@gmail.com**Осмоловська О. Ю.,**кандидат історичних наук, доцент,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: osmolovska.olena@gmail.com**Chorna N. A.,**Master of the Faculty of History, National
Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: eirinthers@gmail.com**Osmolovska O. Y.,**Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, National Pedagogical Dragomanov
University (Kyiv, Ukraine), e-mail:
osmolovska.olena@gmail.com

Проаналізовано та розкрито характер і особливості відносин та взаємозв'язків Болонського університету – першого університету Європи з католицькою церквою у період становлення першої університетської корпорації Європи. Визначено рівень впливу представників Церкви на внутрішнє життя та самоврядування університету у XI–XIV століттях.

Ключові слова: університет, католицька церква, корпорація, Болонський університет.

The article analyzes and reveals the character and peculiarities of the relations and interconnections of the University of Bologna with the Catholic Church in the period of formation of the first university corporation of Europe. The level of influence of Church representatives on the internal life and self-management of the University in the XI–XIV centuries was determined.

Keywords: university, Catholic church, corporation, university of Bologna.

Формування системи вищої освіти, зокрема і першого її осередку в Європі – Болонського університету відбувалося в умовах активного впливу католицької церкви на усі сфери життя середньовічної людини. Освіта не була винятком, тому мало місце виявлення неоднозначних стосунків між новоутвореною університетською корпорацією та духовним монополістом середньовічної Європи – католицькою церквою.

Вивченням проблеми виникнення та функціонування університетів Європи займалися такі дослідники як В. Івановський [8], П. Уваров [16], Ж. Ле Гофф [11], Л. Дж. Дейлі [2], М. Суворов [15]. Акцентували увагу на історії Болонського університету М. Самардак [12], С. Квастель [10], В. Ігнатів [9], А. Вормс [6]. Питання впливів католицької церкви на західноєвропейське середньовіччя у своїй роботі досліджував Т. Пітерс [4], А. Я. Гуревич [7].

Метою даного дослідження є розкриття характеру відносин першого університету Європи

з католицькою церквою на етапі його становлення – у XI–XIV століттях.

Повсякденне життя людини Середньовіччя було просякнуте релігією. Вона відігравала важливу роль в усіх його аспектах, регламентуючи кожний крок. Джерелом цієї релігії була католицька церква, яка тримала в своїх руках вагомий засіб впливу на все суспільство. Найбільшого впливу на середньовічну людину католицька церква набуває у XI–XIV століттях. Але суспільство не стоїть на місці і в цих умовах відбувається становлення міст та формування міського соціуму, виникнення внутрішніх міських організацій, які набувають рис корпоративності.

Першими корпоративними організаціями стали ремісничі цехи та купецькі гільдії [13, с. 23], а за їхнім зразком почали виникати освітні об'єднання – університетська корпорація.

Університети стали принципово новим явищем інтелектуального життя Західної Європи у період Високого Середньовіччя. І хоча термін «університет» з самих початків існував для позначення будь-якої корпорації у середньовічному міському соціумі, однак університетські корпорації мали особливий правовий статус. Це забезпечило те, що до кінця XIV століття термін «університет» вживали виключно до академічних корпорацій, особливо до об'єднань викладачів та студентів, що відділилися від монастирських та церковних шкіл, досягнувши певної автономії у своїй навчально-виховній діяльності.

І першою такою корпорацією став Болонський університет, який виникає наприкінці XI століття. Місцеві юристи намагалися документально виводити процес становлення болонської правової школи, яка стала основою для формування юридичного університету, від видання установчої грамоти імператором Феодосієм II, яка у 1257 році увійшла до збірки важливих офіційних документів університету [6, с. 743]. Однак виявилось, що ця грамота була достатньо невмілою фальсифікацією, явище якої було достатньо поширеним у Середньовіччі, тому послуговуватися її даними у вивченні процесу становлення Болонського університету недоречно.

Вплив католицької церкви на становлення Болонського університету визначається ще із його початків. Однак, відносини корпорації із Церквою були достатньо неоднозначними та мали різні прояви. Про це можна говорити, виходячи із ситуації, яка склалася на період кінця XI–XII століття у Італії, і у Болоньї зокрема.

Процес утвердження вивчення права у Болоньї був довготривалим та неоднозначним. Оскільки у італійських школах, які все ще зберігали залишки античної освіти, здійснювалося викладання «вільних мистецтв» (artes liberales), знаних як «trivium» (граматика, діалектика, риторика) та «quadrivium» (арифметика, геометрія, астрономія та музика), юридичні предмети викладалися разом із риторикою та вважалися окремим видом словесності [8, с. 724]. Суворов відмічає, що головним аспектом у відокремленні вивчення

права від риторики у Болоньї стали наукові пошуки та діяльність викладача на ім'я Ірнерій.

Про Ірнерія відомо, що він був вихідцем із Болоньї та вважався повноправним громадянином свого міста. Однак згадок про його народження, життя та смерть майже не залишилося [17, с. 51]. Історики припускають, що на початках своєї наукової та викладацької діяльності, Ірнерій займався викладанням таких предметів, як риторика та діалектика, зокрема остання надавала йому право цікавитися та займатися вивченням правознавства.

Суворов визначає для Ірнерія провідну роль в утвердженні вивчення права у загальних школах Болоньї, а потім і в університетській корпорації. Це було зумовлено тим, що сама традиція болонської школи не включала в себе заняття у правознавчій сфері, тому що окреме викладання цього предмету здійснювалося у школах Риму та Равенні (Італія), зокрема у останній функціонувала школа лангобардсько-римського права.

Поштовхом до зацікавленості Ірнерія у вивченні римського права було прохання маркграфині Матильди, яка була відома своєю пристрасною відданістю Папі Григорію VII та католицькій церкві в цілому [15, с. 24].

Традиційним було те, що у володіннях маркграфині Матильди в судах працювали випускники равеннської юридичної школи. Це стало результатом того, що Матильда не бажала мати справу із юристами вихідцями із міста, яке стало центральним осередком розвитку релігійних течій, що суперечили загальній духовній догматиці католицької церкви та вступали у дискусії із самим Папою Римським Григорієм VII. Вирішальною крапкою у стосунках маркграфині та равеннських юристів стало те, що у стінах цієї школи було видано памфлет проти Папи, а равеннського архієпископа було проголошено анти папою з метою взведення останнього на папський престол. Для забезпечення виконання цієї мети німецький король Генріх IV у військовому поході на Рим спустошив володіння маркграфині Матильди [15, с. 27–29].

Після військових походів Генріха IV в Італію (1081–1084), перестала функціонувати правнича школа в Римі. Існує припущення, що дізнавшись про це, маркграфиня Матильда звернулася до викладача діалектики однієї із загальних болонських шкіл – Ірнерія, який уже мав досвід викладання цього предмету, а після перенесення юстиніанових книг із Равенни в Болонью, присвятив своє життя вивченню римського права [15, с. 33]. Великі володіння маркграфині забезпечували болонську школу бажаними навчатися, тому Ірнерій погодився на пропозицію.

За припущенням Ле Гоффа, після того, як Ірнерій прийняв від маркграфині Матильди запрошення на викладання римського права у середині 80-х років XI століття, цей період можна вважати якщо не початком існування університетської корпорації, то початком болонської юридичної школи та традиції вивчення права у Болоньї [11, с. 24]. Основним завданням цієї школи у вивченні права стало

точне дослідження юстиніанівських законників на противагу традиційному їх вивченню відповідно до догматики католицької церкви.

Для отримання юридичних знань, сформованих на основі оригінальних джерел, до Болоньї з'їжджалися бажані навчатися зі всіх західноєвропейських країн, особливою популярністю юридична школа користувалася у представників німецького народу.

Як і за часів Ірнерія, так і за його наступників, розвиток шкільної справи та навчально-виховного процесу відбувався за тими ж засадами, що і в будь-якому європейському середньовічному місті [3, с. 9]. Тобто це була виключно приватна діяльність підприємця-викладача, який мав ґрунтовні знання зі своєї спеціальності, чим і приваблював бажаних навчатися, працював за чітко визначену винагороду, чим спонукав до педагогічної діяльності інших учителів – спеціалістів у різних сферах наукового знання.

Однак у Болоньї у таких випадках ще не існувало між тими, що навчають та тими, що навчаються корпоративного зв'язку. Існування правової школи було хитким, адже вона могла розпастися так само швидко, як і з'явилася. Через деякий час міський соціум Болоньї та інших італійських міст-республік визнали важливість існування на їхній території вищої профільної школи, яка однозначно забезпечувала їм політичний престиж, тому почали засновувати подібні школи, не обмежуючи та навпаки – стимулюючи намагання переманювати до себе учнів та вчителів шкіл інших сусідніх міст, пропонуючи їм більш вигідні умови працевлаштування.

Утвердженню сформованої традиції, що повне та ґрунтовне знайомство з римським правом можна отримати лише в Болоньї, сприяла політика Фрідріха I Барбаросси. Через постійні суперечки із Папою Римським у питаннях боротьби із ломбардськими містами, які прагнули отримати право на самоврядування, він у своїх намаганнях прагнув посилатися на існуючі юридичне право та юстиніанівське законодавство у його початковому та оригінальному варіанті. Тому йому довелося на законодавчому рівні піднести рівень болонської юридичної школи. Це було здійснено у 1158 році документом, який мав назву «Habitata» та визначав права та привілеї вчителів юстиніанового права болонської школи, зокрема і тих, хто прибув із інших країн [2, с. 79]. Цим привілеєм формувалася особлива правова традиція для школярів, відповідно до якої здійснювати суд над ними могли лише їхні вчителі або місцевий єпископ, який обирався самими школярами. Подібна практика не відповідала загальному судовому праву, яким регламентував своє життя міський соціум середньовічної Європи.

Ще одним показником популярності болонської школи права було те, що навіть у Хартії імператора відзначалося про великий приплив бажаних навчатися праву. Разом з цим вказувалося на можливість утисків учнів школи з боку представників міського соціуму, адже міські

репресалії продовжували діяти, а це означало, що якщо виходець із Парижу чи будь-якого іншого міста скоїть крадіжку або втече із Болоньї, не заплативши всі свої рахунки, то представники міського соціуму могли відплатити за це будь-якому іншому вихідцю із того самого місця, що і винуватець конфлікту [14, с. 82]. Тобто гості та переселенці із інших регіонів втрачали свій правовий захист на території іншого міста. І саме подібні обставини спонукали до утворення одного із найважливіших елементів університетської корпорації – формування малих об'єднань – «націй», які визначалися, у першу чергу, етнічним показником та формувалися у процесі принесення кожним членом цього союзу клятви у вірності один одному.

Виникнення університетської корпорації Болоньї пов'язують саме з цим документом, у якому йдеться про те, що імператор бере під свій особистий контроль та захист представників наукової сфери, які залишили рідні землі та відправилися до школи вивчати право. Це дарування Фрідріха I розцінювалося сучасниками, як акт подяки юристам болонської школи за надані імператору послуги у вирішенні земельних питань.

Однак про університетську корпорацію у Хартії Барбаросси ще не йдеться, визначалося лише те, що вивчення права у болонській школі ведеться на високому рівні. Тому можна зробити висновок, до часу видачі імператором привілеїв вчителям болонської школи, наукова діяльність Болоньї у сфері правознавства мала певний ступінь розвитку та користувалася серйозним авторитетом, оскільки імператор зацікавився послугами представників цієї юридичної школи.

На першу половину XIII століття припадає процес трансформації дрібних об'єднань – «націй» у два великих «universitates» – університетські корпорації ультрамонтанів та цитрамонтанів. Традиційно, італійці вважали ультрамонтанам всіх, хто був прийшлим з-за Альпійських гір, до цитрамонтанів відносилися ті, що прибули із різних регіонів та міст Італії, тобто їм не потрібно було перетинати Альпи, щоб опинитися в Болоньї [15, с. 37].

Обидва університети поділялися на нові союзи – «провінції» або «королівства», як вони самі себе називали. Наприклад, університет ультрамонтанів на 1265 рік складався з тринадцяти провінційних союзів (галли, пікардійці, бургунці, прийшли з Пуату, Тура та Леманса, нормандці, каталонці, угорці, коляки, німці, іспанці, провансальці, англійці та гасконці). До складу цитрамонтанського університету входило до вісімнадцяти «королівств». Взаємодія цих двох університетів стала основою для розвитку єдиної університетської корпорації [15, с. 37].

Цікавим було те, що студенти, які походили із місцевого міського соціуму, не могли користуватися привілеями, які були даровані імператором Фрідріхом I, оскільки на них поширювалося міської громада, і тому у міському середовищі не потребували імператорського захисту. Але, окрім цього, статус місцевих студентів у рамках

навчально-виховного процесу та традицій університетської корпорації, нічим не різнився від статусу студентів із інших регіонів.

Традиція запрошувати викладачів до університетської корпорації також виникла унаслідок появи імператорських привілеїв, адже вони були даровані для забезпечення прав тих, хто подорожує світом задля здобуття наукових знань, які могли здобувати не лише учні, а й викладачі із інших міст та країн. Однак, ці привілеї поширювалися на учасників університетської корпорації до того часу, доки вони не отримали громадянство того чи іншого міста. Але і у цьому міська громада Болоньї просунулася. Зацікавлені у окремих викладацьких кадрах місцеві студенти зверталися до міського самоврядування з проханням надати окремим викладачам громадянство міста для спокійної праці того у конкретному університеті. За таких обставин викладач ставав незалежним від «націй» та суду університетської корпорації, тому це стало поштовхом до появи різниці у статусах викладача та студента всередині університету.

Однак, це не заважало Болонському університету постати у вигляді корпорації на основі об'єднання «націй» студентів у єдину університетську структуру, де головна управлінська роль належала самим студентам, котрі намагалися відстоювати свої права структурі міського соціуму з умовами дії міських законів та традицій.

Тому закономірним явищем стало те, що католицька церква намагалася втрутитися в автономію університетської корпорації. Така спроба була здійснена у 1176 році, коли до Болоньї прибув папський легат, до якого начебто масово зверталися студенти зі скаргами на заворушення та насильство з боку міських жителів у процесі поселення у міських будинках тих, хто великим потоком прибув у Болонью з бажанням навчатися. За деякими даними, число бажаючих навчатися сягало десяти тисяч і більше.

Легат погрожував за подібні сутички та конфлікти арати міських жителів відлученням від церкви, однак, через декілька років, знову повернувшись до міста, він спостерігав подібну ситуацію [15, с. 40]. Оскільки, дуже часто ставалося, що студенти зазнавали незручностей не лише через своєрідне ставлення до них з боку представників міського соціуму, а й через напружені стосунки у своїх колах. Тому студентство болонського університету не сприймало підтримки з боку папського легата і католицької церкви в цілому.

Однак католицькій церкві вдалося поширити свою монополію на освіту і у Болонському університеті, але на певних компромісних умовах. Контроль папської курії над Болонським університетом здійснювався, починаючи з 1219 року, коли Папа Гонорій III видав декрет [1, с. 35], відповідно до якого університет вважається сферою впливу болонського кафедрального капітула.

Таке зазіхання на незалежність пояснювалося тим, що університетська корпорація не мала чіткої регламентації функціонування у питаннях процедури складання випускних іспитів, після

яких студент отримував вчену ступінь та право викладання в університеті. Представники католицької церкви стверджували, що через недосконалу систему видачі магістерських звань, до викладання допускаються невідповідно люди, наслідком чого стало нанесення шкоди репутації як університету в цілому, так і викладачам, які у ньому працюють. Тому, для того, щоб зберегти авторитет університету, Папа Римський наказав, щоб ліцензію – дозвіл на викладання мав право видавати лише болонський архідиякон. Такі положення викликали супротив студентства, тому було досягнуто компромісу, що такий варіант можливий лише за умови, що рішення архідиякона буде ґрунтуватися на результатах іспиту, який буде складатися у присутності всього викладацького складу університету, та його згодою.

В університетській корпорації серед наукового викладацького складу та студентського контингенту переважали юристи, однак поряд із правом, в університеті вивчалися інші науки – був молодший факультет мистецтв та факультет медицини. Вони перебували у певній залежності від викладачів та студентів юридичного факультету, їхні відносини характеризувалися певною нерівністю правових статусів в середині корпорації.

Така нерівність виявлялася у тому, що ректором університету на загальних зборах могло бути обрано лише представника юридичного факультету. Тому у процесі розвитку університету постало питання про відділення факультетів медицини та мистецтв від загальної корпорації та утворення власної. Але представники юридичного факультету звернулися до міської громади із проханням перешкодити утворенню нового університету у Болоньї. Наслідком цього стала видана у 1295 році заборона створення окремого університету в місті та на території його округ [1, с. 37].

Питання розмежування наукової діяльності факультетів університетської корпорації Болоньї було вирішено уже у 1316 році, коли було досягнуто домовленостей між факультетами та визначено загальне право обрання ректора всієї корпорації.

Ще одним актом втручання католицької церкви у діяльність болонської університетської корпорації стало те, що у другій половині XIV століття указом Папи Інокентія VI до структури універсуму було включено теологічний факультет [5, с. 47], який було створено за паризьким зразком, тобто влада на факультеті зосереджувалася в руках магістрів, які залежали від представників духовництва католицької церкви.

Після того, як у XIV столітті до структури університету було включено теологічний факультет, право видачі ліцензій на цьому факультеті було зосереджено у руках болонського єпископа. Встановлений у Болонському університеті порядок видачі ліцензії був схожим з подібним явищем у Паризькому університеті, де канцлер, як один із членів кафедрального капітула, мав право розпоряджатися видачею ліцензій.

Однак подібний стан речей не задовольняв студентів університетської корпорації, оскільки це

було певним порушенням академічної автономії закладу. Тому було досягнуто певного компромісу у відносинах із католицькою церквою. Він полягав у тому, що духовництво могло здійснювати свій вплив на теологічний факультет та його самоврядування, регламентувати окремі процедури всередині самого університету, які стосувалися процедури складання іспитів, але втручатися у внутрішні зв'язки університетської корпорації та обмежувати студентське самоврядування з боку католицької церкви було неможливим.

Отже, Болонський університет пройшов складний процес свого формування та становлення у статусі вищого навчального закладу. Незважаючи на численні протиріччя, що виникали між міськими жителями і представниками університетських корпорацій, внутрішні протиріччя універсуму, вони стали невід'ємною частиною повноцінного функціонування міського соціуму та міста в цілому, забезпечуючи йому авторитет та стимулюючи економічний розвиток. Характерним було те, що структурні частини Болонського університету прагнули до незалежності від початку свого існування. Тому намагання католицької церкви поширювати монопольний вплив на цю університетську корпорацію зазнавали невдач, оскільки у вирішенні багатьох питань, що стосувалися університетського життя у структурі міського соціуму студентство домагалася компромісних варіантів вирішення цих питань. І можна говорити про те, що студенти та викладачі болонського університету використовували представників католицької церкви та їхній вплив лише у якості арбітражу у окремих питаннях навчально-виховної діяльності. Однак, на сам процес навчання католицька церква впливу не мала, задовольняючись функціонуванням при університеті теологічного факультету.

Список використаних джерел

1. 'Charters of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group', 2005. Ed.s: Jos. M. M. Hermans & Marc Nelissen Leuven University Press, p.56.
2. Daly, L.J., 1961. 'The Medieval University', 1200–1400, N.–Y., p.241.
3. Geuna, A., 1996. 'European universities: An interpretive history', Limburg, p.56.
4. Peters, T., 'Science and Religion. In Jones, Lindsay. Encyclopedia of Religion', Detroit, MI: MacMillan Reference, p.8182.
5. Rudy, W., 1984. 'The Universities of Europe, 1100–1914' Rutherford [N.J.]: Fairleigh Dickinson University Press; London; Cranbury, N.J.: Associated University Presses, p.181.
6. Вормс, АЭ., 1915. 'Болонский университет и римское право в средние века', Книга для чтения по истории средних веков, составленная кружком преподавателей, под ред. П. Г. Виноградова, 5–е изд., М., Вып.2, с.738–762.
7. Гуревич, АЯ., 1990. 'Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства', М.: Искусство, 395 с.
8. Ивановский, В., 1915. 'Народное образование и университеты в средние века', Книга для чтения по истории средних веков, составленная кружком преподавателей, под ред. П. Г. Виноградова, 5–е изд., М., Вып.2, с.710–738.
9. Игнатович, В., 1846. 'Болонский университет в средние века', СПб., 421 с.
10. Квастель, С., 1941. 'Болонский университет в средние века', Средневековье в эпизодах и лицах: научно-популярный

сборник, составленный студентами Исторического факультета Московского ордена Ленина Государственного Университета имени М. В. Ломоносова, ред. В. В. Стоклицкая-Терешкович, М.: Изд-во Московского университета, с.106–111.

11. Ле Гофф, Ж., 2003. 'Интеллектуалы в Средние века', Перевод с французского А. М. Руткевича, 2-е изд., СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 160 с.

12. Самардак, ММ., Кобилинська, ММ., 2003. 'Університети як фактор інститування західноєвропейської науки', Вісник ЖДУ ім. Івана Франка, Вип.11, с.3–7.

13. Сванидзе, АА., 1999. 'Средневековые города Западной Европы: некоторые общие проблемы', *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*, Отв. ред. А. А. Сванидзе. Т.1. Феномен средневекового урбанизма, М.: Наука, с.9–41.

14. Сванидзе, А.А., 2000. 'Стратегия удержания власти: к вопросу о «демократии» в средневековом городе XV века', *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*, Отв. ред. А. А. Сванидзе. Т.3. Человек внутри. Городских стен. Формы общественных связей, М.: Наука, с.80–86.

15. Суворов, НС., 1898. 'Средневековые университеты', М.: Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 254 с.

16. Уваров, ПЮ., 1999. 'Интеллектуалы и интеллектуальный труд в средневековом городе', *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Т.2. Жизнь города и деятельность горожан, М.: Наука, с.221–263.

17. Франциск Ассизский, 1995. 'Святой Т.1: Сочинения', М.: Издательство Францисканцев, 288 с.

tsivilizatsii Zapadnoy Evropyi, Отв. ред. А. А. Сванидзе. Т.1. Fenomen srednevekovogo urbanizma, М.: Nauka, s.9–41.

14. Svanidze, AA., 2000. 'Strategiya uderzhaniya vlasti: k voprosu o «demokratii» v srednevekovom gorode XV veka (The strategy of retaining power: the question of «democracy» in the medieval city of the XV century)', *Gorod v srednevekovoy tsivilizatsii Zapadnoy Evropyi*, Отв. ред. А. А. Сванидзе. Т.3. Chelovek vnutr. Gorodskih sten. Formy obschestvennykh svyazey, М.: Nauka, s.80–86.

15. Suvorov, NS., 1898. 'Srednevekovyye universitety (The Medieval University)', М.: Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 254 s.

16. Uvarov, P.Yu., 1999. 'Intellektualy i intellektualnyy trud v srednevekovom gorode (Intellectuals and intellectual work in a medieval city)', *Gorod v srednevekovoy tsivilizatsii Zapadnoy Evropyi*. Т.2. Zhizn goroda i deyatelnost gorozhan, М.: Nauka, s.221–263.

17. Frantsisk Assizskiy, 1995. 'Svyatoy T.1: Sochineniya (Saint T.1: Works)', М.: Izdatelstvo Frantsiskantsev, 288 s.

* * *

References

1. 'Charters of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group', 2005. Ed.s: Jos. M. M. Hermans & Marc Nelissen Leuven University Press, p.56.

2. Daly, L.J., 1961. 'The Medieval University', 1200–1400, N.-Y., p.241.

3. Geuna, A., 1996. 'European universities: An interpretive history', Limburg, p.56.

4. Peters, T., 'Science and Religion. In Jones, Lindsay. Encyclopedia of Religion', Detroit, MI: MacMillan Reference, p.8182.

5. Rudy, W., 1984. 'The Universities of Europe, 1100–1914' Rutherford [N.J.]: Fairleigh Dickinson University Press; London; Cranbury, N.J.: Associated University Presses, p.181.

6. Vorms, AE., 1915. 'Bolonskiy universitet i rimskoe pravo v srednie veka (The University of Bologna and Roman Law in the Middle Ages)', *Kniga dlya chteniya po istorii srednih vekov, sostavlenaya kruzhkom prepodavateley*, pod red. P. G. Vinogradova, 5-е изд., М., Vyp.2, s.738–762.

7. Gurevich, AY., 1990. 'Srednevekovyy mir: kultura bezmol- vstvuyushchego bolshinstva (The medieval world: the culture of the silent majority)', М.: Iskustvo, 395 s.

8. Ivanovskiy, V., 1915. 'Narodnoe obrazovanie i universitety v srednie veka (Public education and universities in the Middle Ages)', *Kniga dlya chteniya po istorii srednih vekov, sostavlenaya kruzhkom prepodavateley*, pod red. P. G. Vinogradova, 5-е изд., М., Vyp.2, s.710–738.

9. Ignatovich V., 1846. 'Bolonskiy universitet v srednie veka (University of Bologna in the Middle Ages)', SPb., 421 s.

10. Kvastel, S., 1941. 'Bolonskiy universitet v srednie veka (University of Bologna in the Middle Ages)', *Srednevekove v epizodah i litsah: nauchno-populyarnyy sbornik, sostavlenyy studentami Istoricheskogo fakulteta Moskovskogo ordena Lenina Gosudarstvennogo Universiteta imeni M. V. Lomonosova*, ред. V. V. Stoklitskaya-Tereshkovich, М.: Izd-vo Moskovskogo univer- siteta, s.106–111.

11. Le Goff, Zh., 2003. 'Intellektualy v Srednie veka (Intellectuals in the Middle Ages)', Perevod s frantsuzskogo A. M. Rutkevicha, 2-е изд., SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 160 s.

12. Samardak, MM., Kobilinska, MM., 2003. 'Universitety yak faktor instituyuvannya zahidnoevropeyskoyi nauki (Universities as a factor in the institution of Western European science)', *Visnik ZhDU Im. Ivana Franka*, Vip.11, s.3–7.

13. Svanidze, AA., 1999. 'Srednevekovyye goroda Zapadnoy Evropyi: nekotorye obshchie problemy (Medieval cities of Western Europe: some common problems)', *Gorod v srednevekovoy*

УДК 671.121.4(477)«18/19»

**ЖІНОЧІ СЕРЕЖКИ В КОМПЛЕКСІ ПРИКРАС
УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.:
ВИДИ, СТИЛІ, РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ****WOMEN'S EARRINGS IN A SET OF JEWELRY
OF UKRAINE IN LATE 19TH AND EARLY
20TH CENTURY: KINDS, STYLES, REGIONAL
PECULIARITIES****Шаравара Т. О.,**

доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін,
Полтавська державна аграрна академія (Полтава,
Україна), e-mail: 125125.tsh@gmail.com, ORCID:
0000-0002-6370-6663

Шульга В. Ю.,

здобувач вищої освіти «Бакалавр»
спеціальності «Менеджмент», Полтавська
державна аграрна академія (Полтава, Україна)

Sharavara T. O.,

Doctor of Historical Sciences, professor, head of the
department of humanities and social subjects, Poltava
State Agrarian Academy (Poltava, Ukraine),
e-mail: 125125.tsh@gmail.com, ORCID:
0000-0002-6370-6663

Shulha V. Yu.,

management student for a bachelor degree,
Poltava State Agrarian Academy (Poltava, Ukraine)

Висвітлено існуючі традиції виготовлення на теренах України жіночих прикрас, зокрема знімних сережок. Акцентовано на розвитку ювелірного мистецтва, збереженого на межі XIX–XX століть місцевими майстрами. Дослідники поставили за мету проаналізувати види, стилі та регіональні особливості жіночих сережок у комплексах прикрас на межі XIX–XX століть. Методи порівняльного аналізу та ретроспекції стали ключовими під час висвітлення окресленої теми. Тема потребує ретельнішого вивчення особливо в частині регіональних особливостей розвитку ювелірної справи.

Ключові слова: Україна, жіночі прикраси, сережки, регіональне декоративно-ужиткове мистецтво.

The article deals with the existing traditions of manufacturing women's jewelry on the territory of Ukraine, in particular removable earrings. The development of jewelry art kept at the turn of the 19th–20th centuries by local craftsmen is stressed. The researchers aimed at analyzing kinds, styles and regional peculiarities of women's earrings in a set of jewelry at the turn of the 19th–20th centuries. The methods of comparative analysis and retrospection became the key when highlighting the given topic. The topic requires a more thorough study especially in terms of regional peculiarities of the development of jewelry.

Keywords: Ukraine, women's jewelry, earrings, regional arts and crafts.

Підвищена увага до ювелірного мистецтва є однією з характерних особливостей нашого часу. І це не випадково, адже в творчості як сучасних, так і стародавніх ювелірів завжди відбиваються глибинні уявлення людей про прекрасне. Такий елемент жіночих прикрас як сережки повсякчас привертая увагу істориків, археологів, мистецтвознавців. Проблема дослідження українських сережок знайшла відображення у працях мистецтвознавців: Г. Колтукової, Л. Корницької, О. Ламонової, Т. Романовської, М. Русяєвої, І. Чернякова, М. Шинкарук, Т. Ніколаєвої, Л. Пасічник, О. Самкова, Г. Сідоренко, К. Столярова, З. Чегусової, М. Чмихова та багатьох інших. Наразі накопичена

значна кількість навчально–методичних видань з проблеми залучення молоді до декоративно–ужиткового мистецтва, проте саме розгляду українських сережок в сучасних культурно–освітніх умовах приділено недостатньо уваги. Досліджуючи українські сережки в традиційному українському вбранні, а також вивчаючи літературні джерела, ми помічаємо, що у кожному регіоні склались локальні особливості, які виявились у композиції, матеріалі, техніках виготовлення, оздоблення. Вищевикладене дає підстави актуалізувати вивчення окресленої теми. Тож *метою* даної наукової розвідки буде проаналізувати види, стилі та регіональні особливості жіночих сережок у комплексах прикрас на межі XIX–XX століть. З огляду на це метод порівняльного аналізу та метод ретроспекції є провідними методами дослідження.

Сережки кінця XIX на початку XX ст. – як приклад – виготовлені сільськими золотарями Лівобережної Черкащини, несуть відбиток старих зразків. Конструкція їх спрощена, замість чотирьох маємо три яруси. Верхня, видовжена частина, прикрашена камінчиком. З тильного боку є дужка для вдягання у вухо. Середня – мала вигляд «крилець», схилених донизу. Кожне прикрашав «пухлик». Золотарі називали «пухликами» карбовані або штамповані горбочки. Нижній ярус був виконаний у вигляді кульки, що оберталась навколо осі. Вона ж тримала кульку своїм зігнутим у петлю кінчиком. Знімні прикраси виготовляли місцеві ремісники–ювеліри або вони завозилися і купувалися на ярмарках в спеціальних торгових рядах великих міст [4, с. 28].

Складні ювелірні вироби – сережки з дорогоцінним камінням – зустрічаються дуже рідко. Найбільше поширення мають або невеличкі дуті каблучки, срібні, позолочені, золоті, або каблучки у формі місяця з нескладною різьбленою орнаментацією на площині срібної або золотої бляхи («калачики»). Саморобні сережки – «двійчатки» робили сільські майстрині–сережниці з тонкого дроту та намистин. Сережки з кораловими і перламутровими намистинами цінувалися найдорожче. Сережки зі скляними дутими та кістяними бусами носили бідні селянки. Один із найдавніших і обов'язкових загальнослов'янських видів вушних прикрас, які широко побутують і до наших днів, є сережки–ковтки. Майже з дворічного віку дівчатам проколювали вухо тонкими, гострими сережками, які залишалися до заживання ранки. Маленькі дівчата носили мідні, старші ж і молодіці – срібні, позолочені, а то й золоті сережки, форма яких була дуже різноманітною [2, с. 76].

Найбільшого поширення набули невеличкі дуті сережки у формі напівмісяця – «калачики» з нескладною різьбленою орнаментацією. Великою популярністю користувалися сережки «місяці» або «півмісяці». Їхня форма нагадувала круто загнутий місяць, підвішений за різьки. У багатьох селах їх називали «плесковаті». Якщо такі сережки мали плесковатий виступ по зовнішньому краю, то це були вже «молдавські» сережки. (Зараз їх називаючи «циганськими»). Насправді, це давня

місцева традиція, коріння якої йде в глибоку давнину, коли населення шанувало Місячну Богиню або Велику Матір (як її називали згодом). Такі сережки виготовляли більшість місцевих золотарів, але потреба була така, що знаходили свого споживача і привізні вироби з Костромської губернії. Відмінною ознакою цього виду були дуті «місяці». У селах їх так називали – «дуті» або «бублички», тому що формою вони їх дійсно нагадували [4, с. 29–30].

До нашого часу дійшов ще один вид сережок, що виготовляли сільські золотарі. Вони мають вигляд кульки, розрізаної навпіл. До неї припаяна дужка для вдягання у вухо. На користь того, що вони широко вживались, говорить велика кількість притаманних їм назв: «бурульки», «бульбашки», «ягідки», «вишеньки». Наприклад, у с. Чубівці на Правобережжі, назва «бурульки» поширювалась і на сережки «сердечка».

Зустрічаються сережки з 10–15-копійчаних монет царського карбування з підвіскою «ягідкою» або «метеликом». Їх називали «бовтики». Бували вони і без підвісок. Цим далеко не вичерпується широкий світ сережок, що виготовляли сільські золотарі Лівобережної Черкащини [4, с. 30].

На теренах Центральної України носили різноманітні за матеріалами і формами сережки, до яких іноді прикріплювали підвіски-бовтиці або «телепони». В кінці XIX на початку XX ст. на Полтавщині були розповсюджені сережки – «п'явочки» у вигляді кільця; «уточки» – кільце із зображенням качки; «метелики», «ягідки» – з тонкого обідка з великим червоним камінцем – «вічком»; «маківки» – у вигляді квітки з голубим або червоним камінцем посередині. До сережок часом кріпилися привіски «бовти», «телепони». На Полтавщині вуха дівчини прикрашали великі сережки «калачики з метеликами». Вони були оздоблені червоним камінчиком. Під час руху метелик повертався відносно квітки, створювалося враження, ніби сережка бризкає промінчиками. Сережки виготовлялись із срібла, а інколи з золотистої латуні [5, с. 194]. Наприкінці XIX – на початку XX століття в Україні серед сільського населення побутовали сережки, каблучки, велика група шийних та нагрудних ювелірних виробів.

Отже, сережки були обов'язковим оформленні всього комплексу вбрання, доповнювали його, надавали йому локальної специфіки, композиційної рівноваги та завершеності. Освячені незмінністю моди селянські «коштовності» збиралися поколіннями людей і коштували часом дорожче від усього майна і зберігалися як сімейна реліквія [1, с. 105–106].

Варто зауважити, що наразі фондова збірка Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» містить значну кількість прикрас для вивчення. Сережки розрізняються між собою матеріалом і способом виготовлення, формою, кольором та декором. Серед них – вироби місцевих майстрів і привізні. Так, у фондах НІКЗ «Чигирин» зберігаються сережки, знайдені в с. Суботіві, с. Красносілля [3].

Сільські майстри-золотарі, зберігаючи традиційні форми, досягли високої досконалості у виготовленні сережок. На наш погляд, певним результатом староукраїнської традиції була група сережок, об'єднаних спільною назвою – «вереміївські». Крильця та кулька в них такі ж, як у «перяславських». Цей ярус мав назву «крильця з бурульками». Проте підвищувався він до «книшків» – сережок, що мали вигляд великої квітки з карбованими опуклими пелюстками (назва була запозичена від книшів – святкових паляниць, що теж мали опуклі «пелюстки»). Книшики в поєднанні з крильцями так і називались «книшики з крильцями». Були ще «книшики з метеликами». У «метелика» крильця були підняті вгору, а замість двох пукликів розміщували камінчик-скельце. Бурульок до таких сережок не вішали.

Поряд з «книшиками з метеликами» на межі століть часто виготовляли «калачики з метеликами». Відмінність була в трактуванні сережки. Її штампували з увігнутою квіткою, прикрашали камінчиком і різьбленням. Коли до таких сережок нічого не підвищували, то в Ірклієві їх називали «виворотненькі сережки», а у деяких селах – «собача ромашка». Цим хотіли підкреслити відміну увігнаних калачиків від опуклих книшків. Це були найбільші сережки, тому в с. Загородище Ірклієвської волості їх називали «п'ятаками». Діаметр «калачиків» та «книшків» досягав 3 см. Особливістю сережок вереміївського типу була наявність масивної дужки з надійним шарніром посередині і тугою заціпкою. Книшики і калачики з підвісками «крильцями», зустрічались значно рідше, ніж з «метеликами». Це пояснюється тим, що мода на крильця існувала в більш ранній період, коли широко вживали сережки «перяславські». До 1917 року їх майже повсюди потіснили метелики. На Лівобережній Черкащині їх виготовляли лише декілька золотарів [4, с. 30].

На Харківщині виробляли сережки у вигляді розширеного спереду кільця з прикріпленою до нього пластинкою з трьома вузькими й довгими підвісками, що імітували намистини.

На Чернігівщині центрами виготовлення металевих ювелірних виробів були такі осередки, як Ніжин, Батурин, Глухів, Березна. Ще в 20-ті роки XX ст. тут виробляли сережки, які мали назви «бовтуни», «жолудки», «реп'яшочки з незабудкою», «змійки» або «книшики», «забудочки», «ковані вирізні», «граньоні», «клинчики», «кручені». Збувалися ці вироби здебільшого на Дніпропетровщині. Стародавнє походження мають різноманітні металеві сережки гуцулів, особливо грушоподібної форми [5, с. 194].

Підкреслимо, що виготовлення цих прикрас певною мірою відповідало художнім стилям, які панували на тернах України. Зокрема, у період класицизму (друга половина XVIII ст.) європейське суспільство відчуває втому від непомірної розкоші, вигадливих форм та вибагливих ліній мистецтва. Ідеалом краси, предметом для наслідування стало давньогрецьке мистецтво з його простими й досконалими формами. Вік його був недовгим –

лише декілька десятиліть [6]. На початку XIX ст. у ряді країн Європи та в Україні відродилася техніка ажурної філіграні. З філігранних ниток складали намисто, плели сітки для волосся. Особливо гарними були золоті й срібні скані сережки з грушеподібною підвіскою. Лінії рослинного візерунка скані плавно звивалися та перепліталися й створювали ясні, легкі малюнки, не схожі на складні орнаментальні композиції рококо.

Під час панування стилю «ампір» повернулася мода на кольорове дорогоцінне каміння і, поряд з рубінами, смарагдами та сапфірами, в прикрасах з'явилися топази й аметисти в оточенні діамантів. Носили намисто з декілька рядів перлинних ниток і перлинні сережки. У тридцять роки XIX ст. в європейській культурі сформувався новий напрям – романтизм. Романтичні настрої епохи зумовили появи своєрідних, часом маючих сентиментальний характер прикрас, «ідеальна цінність» яких в очах власників набагато перевищувала матеріальну [6]. Інтенсивні пошуки оригінальних виразних засобів увінчалися успіхом, і в кінці 1880–х років розвиток мистецтва пішов по новому шляху, який визначався новим художнім стилем – модерном. У ювелірних прикрасах яскравий розвиток отримав флоральний напрям (від франц. – квітковий), який найбільшою мірою відповідав художнім прагненням того часу. Новаторськими для того часу постали матеріали: ріг, перламутр, скло, слонова кістка, які майстерно з'єднували з емаллю, перлами, коштовними і виробними каменями. На початок XX ст. флоральна течія модерну досягла апогею свого розвитку. Поєднавши традиції Заходу і Сходу, античності і середньовіччя, аристократичного і фольклорного мистецтва, узагальнивши досвід всього попереднього художнього розвитку, художники-ювеліри епохи модерну створили яскраве самобутнє мистецтво [6].

На початку XX ст. в пошуках нових засобів вираження ювеліри звернулися до багатьох геометричних форм, з чіткою побудовою симетричних композицій, чільну роль в яких відвели прекрасно ограненому дорогоцінному камінню. Це стиль арт-деко. Він поєднує в собі простоту і розкіш, чіткість геометричних конструкцій і яскраву гру виблискуючих каменів. У моду ввійшли довгі сережки, що ефектно прикрашали стрижені голівки. В їх настрої відчуються ідеї конструктивізму [6]. Художні стилі відіграли важливу роль у розвитку та удосконаленні ювелірних прикрас, зокрема сережок.

Отже, українські місцеві майстри тривалий час удосконалювали й передавали з покоління в покоління давні техніки виготовлення жіночих знімних прикрас, які стали невід'ємною окрасою жіночого національного українського костюму. Чернігівщина здавна зберігає традиції вироблення сережок–«пухликів», «калчиків», «двійчаток» тощо. Повсюди й до сьогодні збережено ювелірну традицію виготовлення «молдавських» чи то «циганських» сережок, яка сягає корінням у сиву давнину і стосується вшанування Місячної

Богині. Правобережжя славиться «бурульками» й «сердечками». У центральній частині України набули поширення «п'явочки», «уточки», «ягідки». Колоритні назви таких прикрас побутують в народі й до цього часу. Водночас виготовлення таких жіночих прикрас завжди відповідало змінам художніх стилів. Підкреслимо, що ця тема потребує детальнішого вивчення, особливо в частині регіоналістики.

Список використаних джерел

1. Ніколаєва, Т.О., 1996. 'Історія українського костюма', Київ: *Либідь*, 176 с.
2. Николаева, Т.А., 1987. 'Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье', Киев: *Научная думка*, 248 с.
3. 'Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»'. [online] Доступно: <https://uatega.com/uk/article/culture/architecture/1271>
4. Самков, О.М., 2010. 'Нариси з історії золотарства на Черкащині', Черкаси, 28, 132 с.
5. 'Український народний костюм. Надія на ренесанс', 2005, Київ: *Дніпро*, 320 с.
6. Шаталова, І.В. 'Стилі ювелірних прикрас'. [online] Доступно: <http://bibliograph.com.ua/yuvelir/index.htm>

References

1. Nikolajeva, T.O., 1996. 'Istoriya ukrai'ns'kogo kostjuma (History of the Ukrainian costume)', Kyi'v: *Lybid'*, 176 s.
2. Nikolaeva, T.A., 1987. 'Ukrainskaja narodnaja odezhda: Srednee Podneprov'e (Ukrainian folk clothing: Middle Dnieper)', Kiev: *Naukova dumka*, 248 s.
3. 'Nacional'nyj istoryko-kul'turnyj zapovidnyk «Chygyryn» (National Historical and Cultural Reserve «Chigiryn»'. [online] Dostupno: <https://uatega.com/uk/article/culture/architecture/1271>
4. Samkov, O.M., 2010. 'Narysy z istorii' zolotarstva na Cherkashyni (Essays on the history of gold medal in Cherkasy region)', Cherkasy, 28, 132 s.
5. 'Ukrai'ns'kyj narodnyj kostjum. Nadija na renesans (Ukrainian folk costume. Hope for the Renaissance)', 2005, Kyi'v: *Dnipro*, 320 s.
6. Shatalova, I.V. 'Styli juvelimyh prykras (Jewelry Styles)'. [online] Dostupno: <http://bibliograph.com.ua/yuvelir/index.htm>

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
ТРЕМБИЦЬКИЙ А. М. РОДИННА ДИНАСТІЯ
СІЦІНСЬКИХ–ЧЕХІВСЬКИХ–СІЧИНСЬКИХ–
ШАНДОРІВ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ
ПОРТРЕТ (XVIII – XXI СТ.): МОНОГРАФІЯ,
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ФОП СТРИХАР А. М.,
2019, 850 С.**

**REVIEW OF THE MONOGRAPH:
TREMBITSKY A. M. THE FAMILY DYNASTY
OF SITSINSKY–CHEKHOV–SICHINSKY–
SHANDOROV: A PROSOPOGRAPHIC
PORTRAIT (XVIII – XXI CENTURIES):
A MONOGRAPH. KHMELNYTSKY:
FOP STRYHAR A. M., 2019, 850 P.**

Григоренко О.,
доктор історичних наук, професор

Grigorenko A.,
Doctor of historical sciences, professor

Розвиток вітчизняної історичної науки на сучасному етапі потребує створення сучасних історичних портретів цілих династій визначних науковців чи відомих українських діячів у контексті історично-культурного розвитку української громади в місцях осідку, з яким пов'язано життя та діяльність членів родини, тобто створення узагальнюючих праць про роль і місце історичних особистостей в історично-культурній спадщині українського народу, що покликані не лише систематизувати й належним чином репрезентувати визначні постаті (особистості), але й цілі династії українців у просторово-часовому вимірі та в сфері особистісно-індивідуального континууму.

Монографія Анатолія Трембіцького про визначні постаті династії Сіцинських–Чехівських–Січинських–Шандорів, про яких тривалі десятиліття було заборонено говорити, органічно вписується в цей ряд як виконаний на належному науковому рівні проект, що заповнює один із важливих секторів фундаментального знання про персоніфікацію української історії, про історичну роль членів родини як родової української еліти і про роль кожного зі значних особистостей в певну історичну добу. Через політичну заангажованість офіційної радянської історіографії спеціальних узагальнених досліджень життя та діяльності кращих представників цієї славної української родини не проводилось. Оскільки на цю родину, яка більше 300 років проживала і трудилась у багатьох регіонах України, та більше століття в середовищі

української діаспори Чехії, Словаччини, Німеччини, Сполучених Штатів Америки і Франції, тоталітарними радянським та чехословацьким режимами було накладено ідеологічний штамп «українські буржуазні націоналісти».

Монографія складається зі вступу, шести розділів (22 підрозділів), висновків, списку використаних джерел. Її структура обумовлена метою і завданнями, які поставив перед собою автор, а також обраними для їх досягнення методологічними підходами. Виокремленні автором підрозділи є збалансованими за обсягом, логічно доповнюють один одного та загалом забезпечують комплексний підхід щодо висвітлення історії життя та різнопланової діяльності багатьох членів родини впродовж XVIII – XXI ст.

Автор у Розділі 1 «Історіографія проблеми, джерела і теоретико-методологічні засади дослідження» цілком виправдано поділив історіографічний процес на чотири основних періоди: перший – 60–ті рр. XIX – поч. XX ст., що заклав підґрунтя історіографії проблеми; другий – 20–40–ві рр. XX ст., який сформував історіографічні засади дослідження життя, діяльності та творчості членів цієї родини; третій – 50–80–ті рр. XX ст., що засвідчив, що науковий світ зарубіжжя беззаперечно визнав значні заслуги членів родини в багатьох галузях української науки, їхню велику роль у державницькому та суспільному житті українського народу та створив підґрунтя для їх повернення та наукової реабілітації в Україні; четвертий – 90–ті рр. XX – поч. XXI ст., підвів певні підсумки вивчення та формування засад нового бачення й оцінок різнопланової діяльності та вивчення внеску членів родини в світову та українську історію і культуру, в державницьке, суспільно-просвітницьке та релігійно-церковне життя українського народу.

В монографічному дослідженні особливо важливу роль відіграв теоретико-методологічний інструментарій створення просопографічного портрету родини. Автор творчо проаналізував, зіставив і конкретизував різні, багато в чому протилежні методологічні концепції – радянську історіографію різних часових періодів, західну, діаспорну, сучасні зарубіжну та новітню українську, виділив найбільш цінне в кожній з них та застосувавши комплекс основних загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціально-історичних методів пізнання (біографічного, герменевтичного, історично-типологічного, культурологічного, порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, просопографічного, системно-історичного,

статистично-соціального тощо) створив шляхом реконструювання життєвих шляхів, багатоаспектної діяльності і творчих здобутків соціальний портрет династії Січинських-Чехівських-Січинських-Шандорів, включивши до нього:

1) Володимира Чехівського (*19.07.1876 – †03.11.1937), видатного суспільно-політичного (депутат 1-ої Державної думи Російської імперії від Київщини, член Революційної партії України та Української соціал-демократичної робітничої партії, голова Одеського комітету та член ЦК УСДРП, один з організаторів Трудового конгресу в Кам'янці-Подільському, активний учасник Української громади, член Подільської та Одеської «Просвіти», голова Херсонської губернської ради об'єднаних громадських організацій, член Ради старшин Українського клубу в Кам'янці-Подільському й Києві), державницького (член Центральної Ради, гласний Одеської міської думи, голова Одеського революційного комітету, політичний комісар Одеси, член Всеросійських установчих зборів, начальник агітаційно-просвітницького відділу головного крайового комісара Катеринославщини, Таврії і Херсонщини, директор департаменту сповідань з правами міністра у гетьманському уряді, Голова Комітету охорони республіки, прем'єр-міністр та міністр закордонних справ уряду Директорії доби УНР) та релігійного діяча новітньої української історії, одного з фундаторів Української церкви (член і голова Кирило-Мефодіївського братства, дорадник Митрополита УАПЦ о. Василя Липківського, учасник Першого (1921) та другого (1927) всеукраїнських православних церковних соборів УАПЦ), богослова (благословник та голова ідеологічної комісії УАПЦ, засновник «Братства робітників слова» при Святій Софії, автор біля тридцяти богословських праць), історика церкви (автор біля півсотні наукових праць), педагога (помічник інспектора Подільської і Київської духовних семінарій, вчитель російської мови в Черкаському духовному училищі, учитель історії літератури та теорії словесності в Черкаській чоловічій гімназії, директор Михайло-Семенівського сирітського будинку «Благодійного товариства», вчитель літератури електротехнічного училища Гадяцького, політехнічного училища Дойна, приватної гімназії Гінкулової-Гефена та млиново-технічного училища (комерційної школи) в Одесі, окружний інспектор Одеської шкільної ради за часів Центральної Ради, голова Одеської філії Всеукраїнського вчительського союзу, виконувач обов'язків губерньського комісара народної освіти Херсонщини, викладач історії українського письменства на короткотермінових курсах для духовенства в Кам'янці-Подільському, Голова ради лекторів Кам'янець-Подільського українського народного університету, викладач історії української культури та основ виховання Вінницького учительського інституту, викладач учительських і соціально-економічних курсів у

Києві, організатор і викладач пастирських курсів – духовної академії УАПЦ, засновник української вчительської спілки при Святій Софії), професора історії України та української культури Київського медичного та політехнічного інститутів, наукового співробітника історико-філологічного відділення Всеукраїнської академії наук, редактора газети «Українське слово» та співредактора тижневика – «Вільне життя» (Одеса);

2) Олену Чехівську (дів. Січинська) (*26.02.1882 – †10.11.1969), активну учасницю українського національно-церковного руху, делегата Першого (1921) та Другого всеукраїнських православних церковних соборів УАПЦ (1927), співзасновницю і члена управи Об'єднання українських жінок у Німеччині (1947–1949), членкиню Світової федерації українських жіночих організацій, «Комісії СФУЖО збирання матеріалу для Енциклопедії українознавства», Союзу українок Америки, Українського православного братства ім. митрополита Василя Липківського та Товариства подолян при Українській вільній академії наук (США), історика Української автокефальної православної церкви, авторку і співавторку майже ста сімдесяти статей-гасел для декількох енциклопедій української діаспори;

3) Володимира Січинського (*24.06.1894 – †25.06.1962), відомого дослідника і творця української архітектури, українського сакрального та ужиткового мистецтва, храмової архітектури та графіки, красназвця, етнографа, мистецтвознавця, делегата з'їзду діячів пластичного мистецтва в Києві, члена Літературно-художнього товариства (Харків) і Подільського церковного історико-археологічного товариства, дійсного члена Українського товариства архітекторів, секретаря та голови Кам'янець-Подільського українського товариства «Просвіта», редактора просвітнянської газети «Життя Поділля», кур'єра Української республіканської капели, доктора філософії і професора Українського вільного університету та Української студії пластичного мистецтва (Прага), Українського технічного господарського інституту (Прага-Регенсбург) та Українського технічного інституту (Нью-Йорк), голови Батьківського комітету при гімназії Ржевниць-Модржани, одного із фундаторів Асоціації незалежних українських митців і секретаря Гуртка діячів українського мистецтва у Львові, члена та експерта-мистецтвознавця Наукової колегії Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства у Празі, одного із засновників і активних членів Музею визвольної боротьби України (Прага), директора Університету українознавства при НТШ у США, дійсного члена УВАН та історично-мистецької секції НТШ (Львів, Нью-Йорк), члена німецького товариства Й. Гутенберга, Літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку, Об'єднання мистців українців в Америці, члена Асоціації дослідників совєтської теорії і практики в національних проблемах (Мюнхен) та десятки інших громадсько-просвітницьких і науково-мистецьких товариств,

автора майже сімсот праць, статей, рецензій та біля 70 архітектурних проєктів;

4) Ярослава Січинського (*02.08.1924 – †28.08.2015), знаного архітектора, творця і дослідника української сакральної архітектури, одного з засновників, керівників і члена Кабінету дослідження Поділля імені Юхима Січинського, згодом Товариства подолян при УВАН, Товариства українських інженерів Америки, автора більше двох десятків архітектурних проєктів;

5) Вікентія Шандора (*12.10.1907 – †11.08.2003), доктора права, визначного державницько-політичного і суспільно-культурного діяча Закарпаття ХХ ст., представника уряду Карпатської України при Чехословацькому уряді в Празі, почесного члена Закарпатського крайового культурно-освітнього Товариства «Просвіта», співзасновника і довголітнього голови Карпатського Союзу, адміністративного директора секретаріату ПАУК, заступника голови Виконного органу ДЦ УНР, члена публікаційно-інформаційної комісії УККА, дійсного члена НТШ і Товариства українських правників в США, професора Українського технічного інституту (Нью-Йорк), члена секретаріату ООН з питань слов'янських країн, автора історії Закарпаття, споминок та більше сотні наукових статей і розвідок на правничо-політичні та історичні теми, редактора «Правничого вісника», почесного доктора Ужгородського національного університету;

6) Любцію Баботу (*04.09.1944), знаного філолога-україніста, педагога, кандидатку мистецтвознавства, професорку Торонтського університету (Канада), доцентку кафедри української мови і літератури (нині – кафедра україністики), протодекана для закордонної співпраці філософського факультету та директора Інституту русистики, україністики і славистики Пряшівського університету (Словаччина), почесну докторку Ужгородського національного університету, лауреата премії «Золота фортуна», знану дослідницю, авторку монографій та більше трьохсот наукових і науково-популярних статей, розвідок і статей-гасел для енциклопедичних та довідково-краєзнавчих видань про культуру й літературу Закарпаття ХІХ – ХХ ст. та українсько-чесько-словацькі літературні зв'язки, перекладача, секретарку Асоціації українців Словаччини.

Монографія характеризується багатоплановістю порушених проблемно-тематичних ліній та сюжетів, які дозволили автору під різними кутами зору здійснити теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми, пов'язаної зі створенням колективного (просопографічного) портрету родини. Так, у Розділі 2 «Родинні зв'язки та особистісно-індивідуальний потенціал членів родини» Анатолій Трембіцький розкрив спорідненість членів відомої української родини Січинських-Чехівських-Січинських-Шандорів, взявши за головний стрижень цієї династії одного із найвизначніших її членів, зnanого українського історика, протоієрея Євфимія Січинського. Автор

проаналізував й детально розкрив особистісно-індивідуальні потенціали Володимира та Олени Чехівських, Володимира та Ярослава Січинських, Вікентія Шандора, Любції Баботи, які зробили вагомий внесок у розвиток і збереження історії та культури українського народу, виступили генераторами, творцями та захисниками української національної ідеї, за що майже всі переслідувалися та неодноразово були репресовані царськими (Володимир Чехівський), радянськими (Євфимій Січинський, Володимир і Микола Чехівські), мадярсько-фашистськими (Володимир Січинський, Маргарета і Микола Баботи, Михайло Шандор), чехословацькими (Вікентій Шандор) та словацькими (Маргарета і Микола Баботи) режимами.

Частково автор висвітлив особистісно-індивідуальні потенціали таких представників родини, як: Віктор, Микола та Олекса Чехівські, Михайлина (Михайла) Січинська (дів. Орисик), Маргарета Бабота (дів. Шандор). А також подав стислі біографічні відомості та дані про діяльність таких національно свідомих членів родини, як: от: Микола та Сергій Січинські, Зінаїда Овчарук (дів. Бєсядовська), Андрій, Марія, Ніна Січинські, Марія Орисик, Софію Живар, Богдан, Іван, Оксана Шандори, Анастасія, Андрій, Борис і Мойсей Чехівські, Галина Верхівська, Зінаїда Курчинська, Микола Бабота, Роксолана Пáтик, що в цілому дало можливість створити просопографічний (колективний) портрет родини шляхом послідовної реконструкції життя та діяльності вказаних особистостей.

У Розділі 3 «Внесок членів родини в дослідження української історії» автор монографії значну увагу присвятив висвітленню членами родини загальних аспектів історії України, показав проблеми вивчення ними регіональної історії та розробку представниками родини української історичної біографістики, які в цілому описали життєві шляхи та різноаспектну діяльність півтора сотні відомих українських мистців і діячів з України та осідків української еміграції.

Четвертий розділ «Українська культура в науковій спадщині представників рідні» монографії автор присвятив визначенню й обґрунтуванню загальних аспектів творення і дослідження членами родини української культури. Він опрацював, проаналізував й узагальнив напрями вивчення і творення ними пам'яток української архітектури, храмових споруд в українському архітектурному стилі, української графіки, гравєрства та малярства, розкрив місце членів української династії в світовій та українській історії й культурі, з'ясував їхній внесок у народознавче вивчення українців, їхніх традицій, звичаїв, ремесел і промислів.

У Розділі 5 «Освітньо-педагогічна, наукова та релігійно-богословська діяльність членів родини» автор показав, що члени родини виступали ініціаторами та організаторами наукових, навчально-освітніх і культурно-мистецьких інституцій, історично-краєзнавчих і професійних осередків українських емігрантів,

проводили колосальну працю, щодо творення та розвитку осередків української вільної науки та освіти в Україні та в місцях свого поселення. Крім того, автор висвітлив їхню педагогічно-освітню діяльність упродовж XX – початку XXI ст. у світських державних, громадських і приватних закладах освіти Канади, Німеччини, Словаччини, США, України, Чехословаччини; мистецтвознавчо-педагогічну працю в навчально-мистецьких закладах Німеччини, США, України, Чехословаччини; а також релігійно-освітню роботу в духовних навчальних закладах, релігійно-проповідницьку та релігійно-просвітницьку на теренах України. Також автор охарактеризував внесок і роль членів династії у творення та розбудову української музейної, бібліотечної, видавничої, енциклопедичної, бібліографічної та пам'яткоохоронної справи в місцях свого проживання.

Розділ 6 «Суспільно-державницька і громадсько-просвітницька діяльність» Анатолій Трембіцький присвятив розкриттю громадсько-просвітницької та суспільно-державницької діяльності членів української династії щодо творення та утвердження Української держави. Висвітлив їхню роль як ініціаторів та організаторів культурно-мистецьких інституцій та професійних осередків. Також розкрив внесок і роль Володимира, Миколи та Олени Чехівських, як активних українських церковно-релігійних діячів, у процес творення, становлення й діяльність Української Автокефальної Православної Церкви в 20–30-ті рр. XX ст.

Монографія А. М. Трембіцького є першим спеціальним ґрунтовним дослідженням щодо цілісного комплексного вивчення представників відомих українських родин у національно-культурному житті України та діаспори впродовж тривалого хронологічного періоду XVIII – XXI ст. Автор створив колективний (просопографічний) портрет знакової в багатоаспектному науково-культурному, державницькому, суспільно-просвітницькому, мистецькому та церковно-релігійному житті України та української діаспори Німеччини, Словаччини, США, Франції та Чехії, родини Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів, члени якої були не просто спостерігачами або фіксаторами подій, а як провідні діячі українського національного відродження брали активну участь та знаходилися в епіцентрі історичних подій другої половини XIX – початку XXI ст.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Асланов С. Дж. Веровання населення Барди місце паломництва Імамзаде (Вірування населення Барди місце паломництва Імамзаде)	7
Баран І. В. Українсько-польські взаємовідносини в Галичині на початку ХХ століття (1900–1914 рр.)	10
Білоконь А. С. Роль державних і громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності в УСРР 1920–х рр.	16
Братусь І. В., Михалевич В. В., Гунька А. М. Боротьба за історичну пам'ять Бабиного Яру	21
Гірна Н. М. Культурно-освітня діяльність Патріарха Йосифа Сліпого	24
Довжук І. В. Шлях історика: до 75-річчя доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчука	28
Жаркевич Н. Кавалер ордена «Геродота Галікарнаського» з Кальника	35
Журавльов Я. О. Проблеми комунального та транспортного обслуговування у зверненнях громадян до ЦК КПУ (друга половина 1960–х – перша половина 1980–х років)	37
Іванова Л. Г. Концепція слов'янського федералізму М. Костомарова і російська демократія (1840–1860)	41
Коваль О. С. Храми запорозького козацтва часів Нової Січі	49
Ковальський С. В. Президент Кіпру архієпископ Макаріос III в суспільних та політичних оцінках США (1960–1977 рр.)	53
Корзун О. В. Наукові дослідження Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості у роки Другої світової війни	57
Лаврінченко О. В. Розвиток теоретичної електротехніки в Інституті електродинаміки НАН України (1991–2017 рр.)	63
Лаврут О. О. Деякі аспекти будення учительства Української РСР перших повоєнних років (друга половина 1940 – початок 50-х років)	70
Лушак В. В. Самоідентифікація сімейства Уоллесів у американській фермерській традиції	78
Ляшкович Р. С. Військові мобілізації до дієвої армії УНР на Київщині (листопад 1918 – лютий 1919 рр.)	82
Махорін Г. Л. Ветеринарна освіта і наука в Україні у радянську добу	89
Печерица Т. В. В. Нікітін – визначний подвижник України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.	93
Пустовалов С. Ж., Чухрай Л. О. Відтворення в макетах гарячих виробництв ранніх східних слов'ян	97
Пуховець Д. С. Ікарій як приклад провінційного римського чиновника кінця ІV ст. від Р.Х. (за промовами Лібанія)	101
Ряполова А. В. Імміграція та імміграційна політика в США: історіографічні підходи	106
Садыгова Ясемен Фейзулла гызы. Библиографические ресурсы по азербайджанской археологии и этнографии: создание, развитие и современное состояние (Бібліографічні ресурси по азербайджанській археології та етнографії: створення, розвиток і сучасний стан)	110
Саволя І. З. Гендерна політика: проблематика ролі жінки у цивільно-військових відносинах	115
Святнюк К. Д. Державно-правовий статус Західноукраїнських земель 1919–1939 рр. у складі Другої Речіпосполитої	119
Танцюра К. Г. Причини громадянської війни 1948 р. та перехід до Другої республіки у Коста-Ріці	123
Терещенко Н. М. Оцінювання урядових програм та політик у контексті забезпечення якості електронних адміністративних послуг	128
Ткачук А. П. Відмова від ядерної зброї в політичному дискурсі українських партій першої половини 1990–х рр.	133
Труба Р. І. Степ у дослідженнях Омеляна Терлецького	138
Харламов М. І. Міські пожежні команди УСРР у 1931–1934 роках	142
Чайка В. В. Діяльність музичних колективів української діаспори в США і Канаді другої половини ХХ ст.	145
Чорна Н. А., Осмоловська О. Ю. Відносини Болонського університету з католицькою церквою у ХІ–ХІV століттях	150
Шаравара Т. О., Шульга В. Ю. Жіночі сережки в комплексі прикрас України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: види, стилі, регіональні особливості	155

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Григоренко О. Рецензія на монографію. Трембіцький А. М. Родина династія Січінських–Чехівських–Січинських–Шандорів: просопографічний портрет (ХVІІІ – ХХІ ст.): монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 850 с.	158
--	-----

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Aslanov S. J. Beliefs of the population of Bardalmamzade pilgrimage site	7
Baran I. V. Ukrainian–Polish relations in Galicia at the beginning of the 20th century (1900–1914)	10
Bilokon A. S. The role of state and public organizations in overcoming children's homelessness and neglect in the USSR 1920–s	16
Bratus I. V., Mykhalevych V. V., Gunka A. M. Struggle for the historical memory of Babyn Yar	21
Hirna N. M. Cultural educational activities of Patriarch Josyf Slipyi	24
Dovzhuk I. V. The path of the historian: for the 75th anniversary of doctor of historical sciences, Professor G. D. Kazmirchuk	28
Zharkevich N. Cavalier of the Order of Herodotus Galikarnas'kyj from Kalnik	35
Zhuravlov Ya. O. The problems of municipal and transport services in the citizens appeals to the CC CPU (the second half of 1960th – the first half of 1980th)	37
Ivanova L. G. The concept of M. Kostomarov's Slavic federalism and Russian democracy (1840–1860)	41
Koval O. S. Churches of Zaporozhian Cossacks at the times of New Sich	49
Kovalskiy S. V. The president of Cyprus archbishop Makarios III in the US social and political opinion 1960–1977	53
Korzun O. V. Scientific researches of the All–union research institute of saccharine industry are in the years of Second World War	57
Lavrinenko O. V. Development of theoretical electrical engineering at the Institute of electrodynamics of NAS Ukraine (1991–2017)	63
Lavrut O. O. Some aspects of the construction of the Ukrainian SSR study of the first postwar years (second half 1940 – beginning of 50th years)	70
Lushchak V. V. Self–determination of the Wallaces' family in American farming tradition	78
Liaskevych R. S. Military mobilization to the acting army of UPR in Kyiv province (November 1918 – February 1919)	82
Mahorin G. L. Veterinary education and science in Ukraine in the Soviet era	89
Pecheritca T. V. V. Nikitin – the outstanding ascetic of Ukraine in the late XIX – first half of the XX century	93
Pustovalov S. Zh., Chuhrai L. O. Museum reconstruction of early eastern Slavs' hot production	97
Pukhovets D. S. Icarus as an example of a provincial Roman official at the end of the IV century A.D. (according to Libanius' orations)	101
Riapolova H. V. Immigration and Immigration policy in the USA: historiographical approaches	106
Sadigov Yasemen Feyzulla. Bibliographic resources of Azerbaijan archeology and ethnography: creature, development and modern state	110
Svavolya I. Z. Gender policy: women's role in civil – military relations	115
Sviatniuk K. D. State–legal status of western Ukrainian lands 1919–1939 in the composition of the Second Rzeczpospolita	119
Tantsiura K. H. Causes of the civil war of 1948 and transition to the Second Republic in Costa Rica	123
Tereshchenko N. M. Evaluation of government programs and policy in the context of providing quality of electronic administrative services	128
Tkachuk A. P. Denial of nuclear weapons in the political discourse of the Ukrainian parties of the first half of the 1990's.	133
Truba R. I. Steppe in the researches of Omelian Terletsky	138
Kharlamov M. I. Urban fire brigades of the Ukrainian SSR in 1931–1934	142
Chaika V. V. Activity of music collectives of Ukrainian diaspora in the USA and Canada of the second half of XX century	145
Chorna N. A., Osmolovska O. Y. Relations of the University of Bologna with Catholic Church in XI–XIV centuries	150
Sharavara T. O., Shulha V. Yu. Women's earrings in a set of jewelry of Ukraine in late 19th and early 20th century: kinds, styles, regional peculiarities	155

SCIENTIFIC LIFE

Grigorenko A. Review of the monograph: Trembitsky A. M. The family dynasty of Sitsinsky–Chekhov–Sichinsky–Shandorov: a prosopographic portrait (XVIII – XXI centuries): a monograph, Khmelnytsky: FOP Stryhar A. M., 2019, 850 p.	158
---	-----

«ГІЛЕЯ: НАУКОВИЙ ВІСНИК: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ»

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Мова написання рукопису: статті подаються мовою оригіналу: українська, російська, англійська, німецька, французька, іспанська, польська, чеська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції gileva.org.ua@gmail.com у форматі «Автор – Назва статті.doc».

4. Рукопис статті не має містити заборонених до друку матеріалів, оскільки збірник є відкритим джерелом інформації. Авторський текст не має бути опублікованим раніше та не бути перекладом раніше опублікованої статті. За зміст статті та інформаційне наповнення несе відповідальність автор статті та рецензенти.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає редколегія та незалежні рецензенти.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису – 20–24 тис. знаків** (як виняток, не більше **40 тис. знаків**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007) або сумісного редактора;
- **формат аркуша – А4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; **інтервал між рядками – 1,5 пт**;
- **рисунки, фотографії, графіки слід вставляти в текст статті як об'єкт**. Положення об'єкта – «**в тексті**»;
- **рисунки**, створені у вбудованому у Microsoft Word редакторі рисунків, слід подавати як згруповані об'єкти;
- **рисунки та таблиці** не повинні розривати речення в абзаці, тобто вони мають бути розташовані після того абзацу, в якому на них робиться перше посилання в тексті.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК;**
- **ім'я, по-батькові, прізвище автора (авторів);**
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень); **e-mail; ORCID** (<http://orcid.org/>).
- **назва статті та анотація** українською (або регіональною мовою) та англійською мовами. Анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження, застосовані методи, основні одержані висновки;
- **ключові слова** українською (або регіональною мовою) та англійською мовами;
- **Список використаних джерел.** Список літератури наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style (гуманітарні науки та суспільні науки)** – (http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/16051/22/Harvard_Referencing_style.PDF).
- **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після назви праці латинськими літерами зазначається переклад англійською мовою у дужках.

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

9. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія завіреною печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (без скорочень), службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail, відділення Нової пошти.

|||||

Наукове видання

«Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 144 (5), Ч.1. Історичні науки

Scientific edition
«Hileya: scientific herald»
Volume 144 (5), Part 1. Historical sciences

СПІВЗАСНОВНИКИ:
**Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук, «Видавництво «Гілея»**

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62
Моб. тел. +38 (067) 509 33 99

Підписано до друку 20.05.2019 р.
Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 19,18. Обл.-видавн. арк.
Наклад 100 пр. Зам. №

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000,
(096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@ gmail.com
<http://www.tvoru.com.ua>

Ціна договірна